

**KARASU (YUKARI) HAVZASINDAKİ
TARİHİ VE ARKEOLOJİK VERİLER
Yavuz GÜNAŞDI**

**DOKTORA TEZİ
TARİHİ ANABİLİM DALI
Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN
2013
Her Hakkı Saklıdır.**

**T. C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

Yavuz GÜNAŞDI

**KARASU (YUKARI) HAVZASINDAKİ
TARİHİ VE ARKEOLOJİK VERİLER**

DOKTORA TEZİ

**TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN**

ERZURUM - 2013

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN danışmanlığında, Yavuz GÜNAŞDI tarafından hazırlanan bu çalışma 23 / 12 / 2013 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Tarih Anabilim Dalı'nda Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN

İmza:

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Turgut YİĞİT

İmza:

Jüri Üyesi : Yrd. Doç. Dr. İbrahim AYKUN

İmza:

Jüri Üyesi : Yrd. Doç. Dr. Zerrin KÖŞKLÜ

İmza:

Jüri Üyesi : Yrd. Doç. Dr. Yasin TOPALOĞLU

İmza:

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir. / /

Prof. Dr. Mustafa YILDIRIM
Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	VII
ABSTRACT	VIII
ÖNSÖZ.....	IX
KISALTMALAR	XI
GİRİŞ	1
I. Konunun Niteliği, Amacı, Önemi	1
II. Uygulanan Yöntem ve Kullanılan Terimler.....	1
III. İlgili Araştırmalar	5
BİRİNCİ BÖLÜM	
KARASU HAVZASININ COĞRAFİ DURUMU	8
1.1. BÖLGENİN GENEL COĞRAFİ DURUMU.....	8
1.2.KARASU VE HAVZASI.....	16
1.2.1. Yeryüzü Şekilleri ve Özellikleri	17
1.2.2. İklim.....	20
1.2.3. Bitki Örtüsü	22
1.2.4. Hidrografi.....	23
1.2.5. Yollar	24
1.2.6. Madencilik.....	25
İKİNCİ BÖLÜM	
KARASU HAVZASI'NIN TARİHİ COĞRAFYASI	27
2.1. BÖLGE İÇİN TARİHİ COĞRAFYANIN ÖNEMİ	27
2.2. KARASU HAVZASI'NIN TARİHİ COĞRAFYASI	30
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
KARASU HAVZASININ TARİHİ.....	35
3.1. TARİH ÖNCESİ ÇAĞLAR.....	35
3.1.1. Paleolitik Çağ (M.Ö. 600.000-10.000)	37
3.1.2. Mezolitik Çağ (M.Ö. 10.000-8.000)	40
3.1.3. Neolitik Çağ (M.Ö. 8.000-5.500).....	41
3.1.4. Kalkolitik Çağ (M.Ö. 5.500-3.000)	43
3.1.5. İlk Tunç Çağı (M.Ö. 3000-2500)	46
3.1.5.1. Karaz Kültürü	49
3.2. TARİHİ ÇAĞLAR	56
3.2.1. Hurriler	56

3.2.2. Hayaşa-Azzi Krallığı	66
3.2.2.1.Hayaşa-Azzi Adı-Lokalizasyonu.....	66
3.2.2.2.Hayaşa'nın Siyasi Tarihi	71
3.2.3. Urartu Devleti	83
3.2.3.1 Urartularla İlgili Araştırmalar	83
3.2.3.2 Urartu Siyasi Tarihi.....	87
3.2.3.2.1. Uruatri – Nairi Konfederasyonları	87
3.2.3.2.2. Krallık Dönemi.....	93
3.2.3.2.3. Urartu'nun Sonu.....	102
3.2.3.2.4. Urartu Devletinin Komşuları ile İlişkileri	105
3.2.3.3. Urartu Kültür ve Medeniyeti	109
3.2.3.3.1. Mimari	109
3.2.3.3.2. Madencilik	111
3.2.3.3.3. Sanat.....	112
3.2.3.3.4. Dil ve Yazı.....	115
3.2.3.3.5. Yollar ve Ulaşım Sistemi	118
3.2.3.3.6. Sulama Sistemi	119
3.2.3.3.7. Din	121
3.2.3.3.8. Ölü Gömme Adetleri	122
3.2.4. Daya(e)ni/Diau(e)hi Krallığı.....	123
3.2.4.1. M.Ö. XIII-IX Yüzyıllarda Daya(e)ni/Diau(e)hi	123
3.2.4.2.Urartu Krallığı Döneminde Daya(e)ni/Diau(e)hi	130
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	
ARAŞTIRILAN TARİHİ VE ARKEOLOJİK MERKEZLER	134
4.1. ERZURUM-YAKUTİYE İLÇESİ	134
4.1.1. Akdağ Kalesi-I	134
4.1.2. Akdağ Kalesi-II.....	134
4.1.3. Akdağ Kalesi-III	135
4.1.4. Değirmenler Höyük.....	135
4.1.5. Dumlu Höyük.....	136
4.1.6. Güngörmez Kalesi	136
4.1.7. Güzelova Höyük	136
4.1.8. Hamamderesi	138
4.1.9. Kızılviran Yerleşmesi	138
4.1.10. Şıpşıp Yerleşmesi	138

4.1.11. Tasmasor Yerleşmesi.....	139
4.1.12. Umudum (Kalortepe) Kalesi ve Kaya Mezarı	140
4.1.13. Uzunahmet Kalesi.....	140
4.2. ERZURUM-AZİZİYE (İLİCA)	142
4.2.1. Ağören Obsidyen Yatakları.....	142
4.2.2. Alaca (Tilkitepe II) Höyük.....	142
4.2.3. Aşıklı Höyük	142
4.2.4. Çiğdemli Höyük.....	143
4.2.5. Eskişehirtepe Kalesi	143
4.2.6. İkiztepe Höyük.....	143
4.2.7. Karaz Höyük.....	143
4.2.8. Pulur Höyük.....	145
4.2.9. Söğütlü Höyük	146
4.2.10. Tilkitepe Höyüğü	146
4.3. ERZURUM-PALANDÖKEN İLÇESİ	147
4.3.1. Pir Ali Baba Kalesi (Tepeköy Kalesi)	147
4.4. ERZURUM- AŞKALE.....	148
4.4.1. Aşkale Höyük.....	148
4.4.2. Büyükkardıç.....	148
4.4.3. Cinis Höyük.....	149
4.4.4. Güllüdere.....	150
4.4.5. Küçükçağdarış Kalesi	150
4.4.6. Pırtın Kalesi	150
4.5. ERZİNCAN-TERCAN.....	152
4.5.1. Ağbaba Kalesi.....	152
4.5.2. Başbudak Kalesi	152
4.5.3. Bolutepe Kalesi	152
4.5.4. Bolutepe Düz Yerleşmesi	153
4.5.5. Harabetepe Kalesi	153
4.5.6. Kalecik Kalesi	153
4.5.7. Karacaören Yerleşmesi.....	154
4.5.8. Köroğlu Kalesi	154
4.5.9. Köroğlu-Beşkaya Kalesi.....	154
4.5.10. Maden Kalesi	155
4.5.11. Mağaratepe Kalesi.....	155
4.5.12. Müftüoğlu Kalesi	156

4.5.13. Şirinlikale	156
4.5.14. Üçpınar Kalesi	157
4.5.15. Yaylacık Kalesi	158
4.5.16. Yaylacık Kalealtı Yerleşmesi.....	158
4.5.17. Yollarüstü Kalesi ve Kaya Mezarı	159
4.6. ERZİNCAN-ÇAYIRLI	160
4.6.1. Aşağı Kartallı Höyük	160
4.6.2. Balıklı Kalesi	160
4.6.4. Başköy Kalesi	160
4.6.5. Beyaztaştepe (Bulmuş) Kalesi	161
4.6.6. Beykomu Höyük	161
4.6.7. Büyük Kalecik Höyük	161
4.6.8. Çadırkaya (Pekeriç) Kalesi.....	161
4.6.9. Çataldaş Höyük	162
4.6.10. Harabeler (Ortaköy-Tifnik) Kalesi.....	162
4.6.11. Haramidere Düz Yerleşmesi.....	162
4.6.12. Hasanbey Kalesi.....	162
4.6.13. İshak Höyük.....	163
4.6.14. Kalecik Kalesi	163
4.6.15. Kötür (Akyurt) Kalesi.....	163
4.6.16. Kurt Kalesi.....	163
4.6.17. Mirzaoğlu Kalesi.....	164
4.6.18. Ozanlı Kalesi	164
4.6.19. Saygılı Höyük.....	164
4.6.20. Sırataşlar Kalesi.....	165
4.6.21. Toprakkale	165
4.6.22. Turnaçayırı Kalesi.....	166
4.6.23. Yukarı Kartallı Höyük.....	166
4.7. ERZİNCAN-ÜZÜMLÜ	167
4.7.1. Altıntepe	167
4.7.2. Küçük Höyük.....	168
4.7.3. Üzümlü Kalesi.....	168
4.7.4. Saztepe	169
4.8. ERZİNCAN MERKEZ	170
4.8.1. Çatalarmut Yerleşmesi	170
4.8.2. Elmaağacı (Davarlı) Höyük	170

4.8.3.Kaleciktepe (Tandırılı) Höyük	170
4.8.4.Kız Kalesi	170
SONUÇ	172
KAYNAKÇA	178
HARİTALAR	206
FOTOĞRAFLAR.....	207
ÇİZİMLER.....	212
TABLO ve GRAFİKLER.....	213
EKLER.....	214
Ek-1. Haritalar	214
Ek-2. Kaleler	225
Ek-3. Höyükler	266
Ek-4. Yerleşmeler	289
Ek-5. Mezarlar	296
Ek-6. Kaya Odaları ve Mezarları.....	297
Ek-7. Obsidyen Yatakları	300
Ek-8. Buluntular	301
Ek-9. Çizimler	334
Ek-10. Tablo ve Grafikler	356

ÖZET**DOKTORA TEZİ****Yavuz GÜNAŞDI****Danışman: Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN****2013, Sayfa: 368+XII****Jüri: Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN****Prof. Dr. Turgut YİĞİT****Yrd. Doç. Dr. İbrahim AYKUN****Yrd. Doç. Dr. Zerrin KÖŞKLÜ****Yrd. Doç. Dr. Yasin TOPALOĞLU**

Bir bölgenin tarihi ve kültürel yapısının şekillenmesinde coğrafya belirleyici bir faktördür. Anadolu coğrafyası bunun en güzel örneği olarak karşımıza çıkar. Bu coğrafya içinde “su” belki de en önemli coğrafi kriterdir. Bu bakımdan çalışma bölgemizin içinde bulunduğu Doğu Anadolu Bölgesi, büyük su kaynakları, geniş düzlükleri ve hayvancılık için oldukça zengin arazileri ile tarihin her döneminde anılmıştır.

Bölgenin su kaynakları sadece Anadolu kültürlerinin değil, Mezopotamya kültürlerinin de oluşmasında çok önemli bir yere sahiptir. Mezopotamya’ya hayat veren Dicle ve Fırat Nehirlerinden Fırat’ın en önemli iki kolundan biri olan Karasu Nehri bu bakımdan çalışmamızın temelini oluşturmaktadır. Kaynağını Erzurum’dan alan Karasu geçtiği yere hayat vermiş ve diğer önemli su kaynakları gibi birçok medeniyetin kurulmasına vesile olmuştur. Bu kapsamda suyun oluşturduğu bir medeniyet olan Karasu Havzasında tarihi ve arkeolojik kalıntılar incelenmiştir. Karasu Havzası boyunca yaptığımız saha çalışmalarında 40 kale, 23 höyük, 13 yerleşme, 7 kaya mezarı, 3 yer altı örme mezar, 3 yer altı oyma mezar, 6 kaya basamaklı su tüneli ve 1 obsidyen yatağı tespit edilmiştir. Tespit edilen bu merkezlerin birçoğu dönemsel olarak İlk Tunç, Demir, Orta Demir (Urartu) ve Orta Çağ dönemlerine tarihlendirilmiştir.

Bu çalışma sayesinde antik çağ yazarlarından itibaren tarihi çalışmalarda belirleyici bir rolü olan suyun bölge tarihi açısından önemi bir kez daha pekiştirilerek bir kısmı ilk kez tanıtılan merkezlerle bölge Eski Çağ Tarihi daha net değerlendirilebilecektir.

Anahtar Kelimeler: Fırat, Karasu, Hurri, Hayaşa, Dayaeni/Diauehi, Urartu

ABSTRACT**Ph. D. DISSERTATION****Yavuz GÜNAŞDI****Advisor: Prof. Dr. Alpaslan Ceylan****2013, Page: 368+XII****Jury: Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN****Prof. Dr. Turgut YİĞİT****Assist. Prof. Dr. İbrahim AYKUN****Assist. Prof. Dr. Zerrin KÖŞKLÜ****Assist. Prof. Dr. Yasin TOPALOĞLU**

Geography is a feature in the shaping of the historical and cultural structure of a region. The Anatolian Geography is seen as a great example of it. Water in this geography may be the most important criterion. In this respect, Eastern Anatolia Region in our work area is mentioned by its great water sources, its extensive planes and its wealthy lands for livestock in every period of history.

The water sources of the region have an important place in the forming of Anatolian culture and Mesopotamia culture. Karasu River that is one of the important parts of Fırat, the river that gives life to Mesopotamia, forms the basis of our work. Karasu that takes its source from Erzurum has given life to the places it has passed and it has conducted to be created several civilizations. Within this scope, the historical and archaeological ruins are examined in Karasu Basin which is a civilization consists of water. 40 castles, 23 mounds, 13 housing, 7 rock tombs, 3 burial vaults, 6 water tunnels and 1 obsidian have been defined in our fieldwork throughout Karasu Basin. Many of these centers defined have been dated that they belonged to Bronze, Iron, Urartu and Middle Age periods.

With the help of this work, water that has a great importance in the historical works since the writers of the ancient age has been stressed in terms of its significance and the region will make The Ancient History clear with the centers introduced in the first time.

Key Words: Fırat, Karasu, Hurri, Hayaşa, Dayaeni/Diauehi, Urartu

ÖNSÖZ

Çalışmamız Fırat Nehri'nin önemli iki kolundan biri olan Karasu Nehri'nin oluşturduğu havza boyunca gerçekleştirilmiştir. Günümüzde olduğu gibi Eskiçağ'da da Karasu Nehri bölge için oldukça önemli bir konumdadır. Doğu Anadolu'nun engebeli dağlık yapısı içinde derin vadiler oluşturan akarsular bir anlamda bölge ulaşımını ve yerleşim alanlarını da belirlemiştir. Bunun sonucu olarak Eskiçağ'dan itibaren bölgedeki sivil ve askeri yerleşimler genellikle 2000 m.'nin üzerinde ve aynı stratejik konumlarda yer bulmuştur.

Bu kapsamda 1998 yılından itibaren aralıksız olarak Prof. Dr. Alpaslan Ceylan başkanlığında yürütülen ve benimde ekip üyesi olarak katıldığımız yüzey araştırmaları ile bölge Eskiçağ tarihinin belirlenmesi amaçlanmıştır. Bu yüzey araştırmalarının bir kolunu da tez çalışmamızı oluşturan Karasu Havzası oluşturmaktadır.

Karasu Nehrinin şekillendirdiği bölgede çalışma alanımız olarak bugünkü idari bölümlendirmeye Erzurum'un Aşkale, Aziziye, Palandöken ve Yakutiye İlçeleri ile Erzincan'ın Merkez, Çayırli, Tercan ve Üzümlü İlçeleri olarak belirlenmiştir.

Doğu Anadolu'nun az bilinen Eskiçağ Tarihi içinde belki de en detaylı çalışılan bölgelerden olan Erzurum ve Erzincan sınırları içinde şimdiye kadar Erzincan'da 5 (Altın-tepe, Kalecik-tepe, Dumantepe, Çilhoroz, Akmezar) Erzurum'da 14 (Karaz, Pulur, Güzelova, Sos, Çiğdemli, Erzurum Kalesi, Pasinler Kalesi, Bulamaç, Tümentepe, Büyükdıç, Güllüdere, Mağaratepe, Tasmasor, Tetikom) kazı çalışması ve bunlara ilaveten bir kaç yüzey araştırması gerçekleştirilmiştir. Bunların sonucu olarak Paleolitik Çağ'dan itibaren yerleşim görmüş olan bölgede Tunç Çağı'nda Karaz Kültürü belirleyici faktör olduğu anlaşılmaktadır. Orta Demir Çağı'nda ise bölgede Urartu'nun yoğun olarak yerleştiği görülmektedir.

Şimdiye kadar yapılmış çalışmalara ilave olarak bizlerin yürüttüğü yüzey araştırmaları ışığında belirlenen tüm merkezlerin dönemsel tasnifi yapılmış ve harita üzerinde işaretlenmiştir. Bu sayede belirlenen merkezlerin Karasu Nehri boyunca nasıl geliştiği izlenmiştir. Çalışmamızda bölge coğrafyası ele alınmış ve coğrafyanın tarihle nasıl iç içe olduğu tarihi coğrafya kısmında tespit edilmeye çalışılmıştır. Daha sonra bölgenin tarih öncesi çağları ele alınmıştır. Bölgede Paleolitik döneme ait az sayıda merkez tespit edilmiştir. Neolitik döneme ait ise hiçbir merkez bulunamamıştır. Bir sonra ki bölümde ise bölgenin tarihi çağları ile devletler ele alınmış ve yazılı ve arkeolojik

materyaller ışığında incelenmiştir. Çalışmamızın son bölümünde ise tespit edilen merkezler hakkında bilgiler verilmiştir.

Çalışmalar sırasında bizlerden yardımlarını hiçbir zaman esirgemeyen bölgenin misafirperver insanına teşekkürü bir borç bilirim. Üniversite hayatıma başladığım ilk yıldan itibaren yanında olduğum ve bugünlere gelmemizde çok büyük emeği ve katkısı geçen değerli hocam Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN'a sonsuz teşekkür ederim.

Aynı zamanda kıymetli meslektaşlarım Yrd. Doç. Dr. Yasin TOPALOĞLU'na, Yrd. Doç. Dr. İbrahim ÜNGÖR'e, Yrd. Doç. Dr. Oktay ÖZGÜL'e, Arş. Gör. Mustafa KARAGEÇİ'ye ve Arş. Gör. Muhammet Lütfü KINDİĞİLİ'ya en içten teşekkürlerimi sunarım.

Ayrıca yaklaşık on beş yıldır bölgede yaptığımız yüzey araştırmaları sırasında sürekli desteklerini gördüğümüz Yrd. Doç. Dr. İbrahim AYKUN'a, Yrd. Doç. Dr. Akın BİNGÖL'e, Yrd. Doç. Dr. Zerrin KÖŞKLÜ'ye, Nezahat CEYLAN'a ve diğer ekip üyelerine teşekkürü bir borç bilirim.

Çalışmalarım sırasında benden fedakârlığını ve sabrını hiçbir zaman esirgemeyen aileme ve eşim Nazlı Elif GÜNAŞDI'ya sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Erzurum 2013

Yavuz GÜNAŞDI

KISALTMALAR

AA	: Archäologie Anzeiger
AAA	: Annals of Archeology and Anthropology
AJA	: American Journal of Archeology, Baltimore
AMI	: Archäologischer Mitteilungen aus Iran
An Ar	: Anadolu Araştırmaları, İstanbul.
AO	: Der Alte Orientalia
Ar Or	: Archiv Orientalin
ARAB	: Ancient Records of Assyria and Babylonia
AS	: Anatolian Studies
AST	: Araştırma Sonuçları Toplantısı
Bi Or	: Bibliotheca Orientalis
CAH	: Cambridge Ancient History
DAN	: Dokladi Akademii Nauk
DİE	: Devlet İstatistik Enstitüsü
DMİGM	: Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü
DTCFD	: Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi
EİEİ	: Elektrik İşletmeleri Etüd Dairesi
EV	: Epikrafika Vostoka
Hchl	: F. W. König; Handbuch der Chaldäischen Inschriften
HCI	: Handbuch der chaldäischen Inschriften
HES	: Hidroelektrik Santrali
IAN	: Izvestiya Akademii Nauk
JA	: Journal Asiatique
JAOS	: Journal of the American Oriental Society
JCS	: Journal of Cuneiform Studies
JNES	: Journal of Near Eastern Studies
JRAS	: Journal of Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland
Kbo	: Keilschrifttexte aus Boghazköi
KST	: Kazı Sonuçları Toplantısı
LAAA	: Los Angeles Art Association
MDOG	: Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft

MVAG	: Mitteilungen der vorderasiatisch-ägyptischen Gesellschaft,
NU	: M. Salvini, Nairi e Ur(u)atri
ODTÜ	: Orta Doğu Teknik Üniversitesi
OIP	: Orientale Institute Publications
RA	: Revue d'Assyriologie et d'Archéologie Orientale
RHA	: Revue Hittite et Asianique
RHA	: Revue Hittite et Asianique: Organe de la Société des Etudes Hittites
SMEA	: Studi Micenei Ed Egeo-Anatolici
TAD	: Türk Arkeoloji Dergisi
TCD	: Türk Coğrafya Dergisi
TTAED	: Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi
TTKong.	: Türk Tarih Kongresi
TTK	: Türk Tarih Kurumu
TÜBAAR	: Türkiye Bilimler Akademisi
TÜBİTAK	: Türkiye Bilimsel Araştırmalar Kurumu
UKN	: G.A. Melikishvili, Urartskie, Klioobraznyne Nadpisi
UrKMÖGG	: Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri
VDI	: Vestnik drevnev istorii
ZA	: Zeitschrift für Assyriologie
ZDMG	: Zeitschrift der Deutsch en Morgenländischen Gesellschaft
ZE	: Zeitschrift für Ethnologie
ZVO	: Zapiski vostochnogo otdeleniya imperetorskogo Russkogo archeologičeskoyo

GİRİŞ

I. Konunun Niteliği, Amacı, Önemi

Çalışmamız, bölge için oldukça önemli bir su kaynağı olan Karasu Vadisi'nde ki tarihi merkezlerinin tesbiti ve daha önceki çalışmalarla birlikte bir bütün halinde değerlendirilip bölge eskiçağı için sonuca ulaşmayı amaçlamaktadır. Eskiçağdan beri insanoğlu için önemli olan su kaynaklarının yerleşimlerin dağılımını ne şekilde etkilediği de belirlenmeye çalışılan hedeflerdendir.

Çalışmamızda bugüne kadar bölgede yapılmış tüm bilimsel araştırmalarının genel bir değerlendirmesi ile bölgenin coğrafi yapısının incelenmesi sonucu elde edilen tüm verileri bir araya getirerek çalışma alanımızın Eskiçağ tarihine ışık tutulmaya çalışılmıştır.

Özellikle arazi çalışmaları sırasında elde ettiğimiz keramik bulgusu ve değişim gösteren mimari yapılar tekrar ele alınarak bölgeye yönelik bir Keramik ve mimari yapı tanımlaması yapılmaya çalışılmıştır. Ayrıca bölgeye yakın veya kültürel ilişkisinin olabileceği düşünülen diğer kültürler ile keramik ve mimari özellikler ele alınarak bir karşılaştırma yapılmaya çalışılmıştır.

Araştırmalar sırasında bulduğumuz yeni merkezler ile eski merkezleri tekrar ele alarak, bölgenin eskiçağı hakkında yeni görüşler öne sürmeye çalışılmış ve ayrıca elde edilen veriler sonucu ortaya çıkan tabloda da yeni görüşler ileri sürülmüştür.

Bu özellikleri ile çalışma, araştırma sahasındaki Eskiçağ yerleşimlerini ve bu yerleşimlerin yapısını ve özelliklerini öğrenme açısından son derece önemlidir. Ayrıca bu dönemde bölgede var olan kültürlerin daha iyi anlaşılabilmesi içinde oldukça önemli bir kaynak olacaktır.

II. Uygulanan Yöntem ve Kullanılan Terimler

Çalışma bölgemizi oluşturan 2 İl (Erzurum, Erzincan) kendi içinde benzer bir coğrafyanın parçasıdır. Çalışmada bölgenin coğrafi yapısının ve ikliminin eskiçağlardan çok farklı olmadığı düşünülerek bölgenin günümüzdeki coğrafi yapısı ve iklimi esas alınmıştır. Ancak çalışmada tespit edilen merkezlerin tanımlanabilmesi için elde edilen bulgular iki idari bölüm altında incelenmiştir.

Çalışmada öncelikle genel bir ön değerlendirme yapılarak Karasu Havzasının coğrafi özellikleri belirlenmiş, bölge coğrafyasının tarih üzerindeki etkisi ve kültürlerin bu coğrafyaya olan uyumları araştırılmıştır. Bu amaçla bu coğrafya üzerinde şimdiye kadarki devletlerin siyasi tarihi ve kültürel özellikleri genel olarak belirtilmiştir.

Çalışma bölgemizdeki tarihi ve arkeolojik merkezler 1/10.000 ölçeğinde detaylı bir topografik harita üzerine işlenerek merkezlerin akarsu etrafındaki dağılımı ortaya konulmuştur. Bu kapsamda bölgedeki daha önceki tespitler ve 2000 yılından itibaren ekip üyesi olarak katıldığım çalışmalar sonucu tespit edilen tüm merkezler imkânlar dâhilinde yerinde görülmeye çalışılmıştır. Bu çalışmalar sırasında belirlenen merkezlere yönelik oluşturulan bilgi fişlerinde merkezin niteliği, coğrafi özelliği, tabakalanması, buluntuları tek bir yerde toplanarak Karasu Havzasının Eskiçağ envanteri büyük ölçüde ortaya çıkarılmıştır. Filemaker programında envanterlenen bu bilgi fişlerinde her merkez için aşağıdaki gibi standart başlıklar oluşturulmuş ve bu başlıklar altında bilgiler sunulmuştur. Daha sonra bu başlıklar daha önce Eskiçağ Anabilim dalında yapılan çalışmalar gibi okunabilirlik için düz yazı haline dönüştürülmüştür.

KARASU HAVZASI			
TARİHİ ve ARKEOLOJİK ARAŞTIRMALARI			
Yerleşmenin İsmi			
Türü	<i>Buluntu merkezinin niteliği</i>		
Rakım	<i>Denizden yüksekliği</i>	Koordinat	<i>GPS koordinatı</i>
İl	☐ Erzurum ☐ Erzincan		
İlçe	<i>Bulunduğu ilçe</i>	Köy	<i>Bulunduğu köy</i>
Araştırma Yöntemi	☐ Yüzey Araştırması ☐ Kazı ☐ Rapor		
Yeri ve Konumu	<i>Harita üzerindeki konumu, topografik özellikleri, yerleşme özellikleri</i>		
Bilimsel Çalışmalar	<i>Merkezde daha önce yapılan bilimsel çalışmalar</i>		
Tabakalanma	<i>Stratigrafik özellikleri, tabakanın altında ve üstünde hangi tabakların olduğu nasıl bir ortamda bulunduğu, tabaka nitelikleri</i>		

Buluntular	<i>Yazıt, çanak-çömlek, mimari, mezar, obsidiyen, kaya işareti, sunak, mühür, tablet, taş alet, kabartma, kaya resmi, maden, taş, kil malzeme, ahşap, cam, figürün, heykel ve sikke, insan kalıntıları, hayvan kalıntıları, libasyon çukuru, mozaik, diğer.</i>
Yorum ve Tarihleme	<i>Araştırma sırasında merkez hakkında elde edilen bilgiler ışığında yapılan değerlendirme varsa tarihsel dönemi</i>

Yukarıda fiş örneği gösterilen merkezlerden tespit edilen çanak-çömlek buluntuları çeşitli kriterlere göre değerlendirililerek merkez hakkında yorum ve tarihlendirme yapılmaya çalışılmıştır. Keramikler üzerine yapılan değerlendirmeler aşağıda belirtilen ve açıklanan başlıklar altında yapılmıştır.

Renk: Keramiklerde renk, hamur rengi ve astar rengi olmak üzere ikiye ayrılır. Keramik parçalarının kesitlerinden veya astarsız yüzeylerinde görülen renge "hamur rengi", üzerine kullanılan aynı renk veya farklı bir renkte uygulanan astarın rengine ise astar rengi ismi verilir. Renk tanımı birçok kaynakta kişilerin devetütü, kıvı, portakal gibi isimlendirmelerinden dolayı ile farklılık gösterse de bu alanda uluslararası standart bir ölçü kabul edilen Munsel kataloğu çalışmamızda bizim içinde temel kriterdir. Munsell Soil Color Charts'a¹ göre belirlenen renk kodlarının yanında yine rahat anlaşılabilmesi için kahve, açık kahve, devetüyü, kiremit, pembe, kırmızı gibi isimler birlikte kullanılmaya çalışılmıştır.

Katkı: Keramiğin ana maddesini oluşturan kilin içindeki yabancı maddelere katkı ismi verilmektedir. Bazen bu katkı malzemeleri keramiğin güçlenmesi, iyi pişmesi kolay şekillenmesi gibi amaçlarla bilerek eklenirken çoğu zaman iyi elenmemiş kil malzemeninde içinde ham olarak görülür. Keramiklerde yoğun olarak görülen katkı maddeleri kum, kireç, saman, mika ve taşçıktır. Bu katkı maddelerin oranında "ince, orta, kaba" veya "az, orta, çok" şeklinde ifade edilir. Genellikle 1-2 mm den daha küçük katkı maddelerinde "ince", 1-2 mm olanlara "orta" 2 mm.den büyük olanlarda "kaba" olarak isimlendirildiğinden bizde çalışmamızda bu kriter esas alınmıştır.

¹ Munsell Soil Charts Color Book, 2000

Yapım: Yapım tekniği olarak "El" ya da "Çark(turnet)" olmak üzere iki sınıfa ayrılmaktadır. Genellikle açkısız ve astarsız malzemelerde el veya çark izlerinden rahatlıkla tespit edilebilen bu tür malzemelerde profil yapısının şeklide belirleyicidir.

Astar: Kabın şekillendirme işlemi bittikten sonra gölgede bir süre kurutulduktan veya ön fırınlamadan sonra iyi elenmiş sıvı haldeki kilin çeşitli yöntemlerle (fırça, akıtılma, tamamen batırılması) kabın üzerine kaplanması işlemine verilen isimdir. Astar kab ile aynı renkte olabildiği gibi farklı renklerde de kullanılabilir. Çalışmamızda keramik rengi ile birlikte astar rengide Munsell renk kataloguna göre belirlenmiştir.

Açkı: Şekillendirme işlemi bittikten sonra genelde kabın gölgede bir süre beklettikten sonra sert ve düz bir madde yardımıyla (taş, kemik, keramik, tahta) yüzeyinin düzeltilip parlatılması işlemine "açkı veya perdah" adı verilir. Genellikle kabın üzerine uygulanan açkı, bazen astarlı kaplara da uygulanabilir. Eldeki malzemenin düzgünlüğü, parlaklığı ve üzerindeki izlerle kabın açıkılı yada açkısız olduğu belirlenmektedir.

Cila: Astarlanmış kabın ikinci kez pişirilmesi ise ekstra bir parlaklık kazandırılması işlemine cilalama ismi verilir.

Pişirme: Keramik malzeme pişirme derecesine göre "iyi", "orta" veya "kötü" şeklinde gruplandırılmaktadır. Keramiğin kırıklarındaki kesitlerden rahatlıkla pişme derecesi anlaşılabilirken keramiğin mevcut durumuda pişme derecesini ortaya koymaktadır. Kullanım sonrasında kapların renk değiştirdiği görülsede kesitlerde toprak rengi şeklinde dağılımın homojen ve kabın dışında dalgalanmaların görülmediği durumlarda “iyi pişmiş” kesitlerde toprak renginin dışlara doğru koyulaşmasına “orta pişmiş” kesitin koyu bir renk taşınması ve yüzeyin dalgalı olması “kötü pişmiş” şeklinde tanımlanmaktadır.

Boyutlar: Çap ölçer veya kumpas yardımıyla kapların ağız veya dip çaplarına göre belirlenen boyutları, tam kaplarda boy (yükseklik), gövde genişliği gibi ölçülerle de belirlenmektedir. Çalışma bölgemizdeki buluntular genellikle yüzey buluntuları olduğu için tam kap buluntusu yoktur. Mevcut malzemelerin boyutları bu nedenle ağız ve dip ölçülerine göre belirlenmiştir.

Formlar: Keramik malzeme formuna göre çanak, çömlek, emzikli kap, pithos, matara, tabak, testi, vazo, kandil, meyvelik, askos, kapak gibi çok sayıda türe ayrılmaktadır. Keramik malzemeler çok belirleyici türler dışında ayrım aşağıdaki gibi yapılmıştır.

Çanak: Ağız çapı, omuz ve karın çapından büyük yâda çapı yüksekliğinin iki katından fazla olan kaplar.

Kase: Çapı yüksekliğinin iki katından az olan kaplar

Çukur Tabak: Çapı yüksekliğinin yaklaşık dört katından fazla olan kaplar

Düz Tabak: Çapı yüksekliğinin yaklaşık altı katından fazla olan kaplar².

Çalışmanın görsel malzemesi, mimari çizimler, haritalar, fotogrametrik çalışmalar Wacom Cintiq21UX grafik monitör ve Dell Precision T7500 Workstation’da işlenmiştir. Verilerin işlenmesinde File Maker, Autocad, Mapinfo, Trimble Sketchup, PhotoModeler Scanner, Adobe Photoshop gibi programlar kullanılmıştır.

Referans Gösterimi (Kaynakça):

Kaynakça gösteriminde “Harvard” yöntemi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nün tanımına göre “Güncel Yöntem” benimsenmiştir. Yazar-Tarih sistemi olarak da tanınan bu yöntemde referans metin içinde parantez içinde verilmiştir.

[Yazar Soyadı], [Basım Yılı] [:] sayfa formülü kullanıldı

Örnek: Günaşdı, 2007: 15

III. İlgili Araştırmalar

Bölge üzerine yapılan en eski çalışmalar antik çağ yazarları tarafından yapılmıştır. Herodotos, Ksenophon, Strabon gibi yazarlar eserlerinde bizim tezimiz gibi bölgenin zengin su kaynakları başta olmak üzere detaylı bilgiler sunmaktadır. Ayrıca Sümer, Akad ve Urartu yazılı kaynaklarında da bölgeye yönelik bilgilere rastlanmaktadır.

Ülkemizdeki çağdaş çalışmaların ise özellikle Cumhuriyet ile birlikte arkeoloji bilimindeki gelişmelerle yoğunluk kazandığı görülmektedir. Ancak gerek fiziki coğrafya şartları gerekse olumsuz iklim koşulları ve gerekse güvenlik problemleri çalışma bölgemizde araştırmaların sayısı yok denecek kadar azaltmıştır. Bu eksiklik ülkemizde ilk çalışmalardan maalesef yaklaşık 80 yıl sonra yapılan düzenli çalışmalarla sağlanabilmiştir. Bu çalışmalardan belkide en önemlisi uzun soluklu ve planlı bir çalışma olan A. Ceylan başkanlığındaki ekibin 1998 yılında itibaren bölgede yürütmeye başladığı

² Keramik verisi değerlendirme yöntemleri Ökse, 2002; Ökse, 2012’den yararlanarak belirlenmiştir.

kazı ve yüzey araştırmalarıdır. Bu kapsamda A. Ceylan'ın projesinde uzun süredir görev yapmak benim için ayrı bir gurur vesilesidir.

Erzincan: Bugüne kadar Erzincan bölgesinde yapılan bilimsel çalışmaları aşağıdaki gibi sıralamak mümkündür.

- Altın-tepe Kazı Çalışmaları I. Dönem-T. Özgüç (1959-1967)
- Altın-tepe Kazı Çalışmaları II. Dönem -M. Karaosmanoğlu (2002)
- Erzincan-Erzurum-Kars-Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları-A. Ceylan (1998-)
- Urartu Baraj ve Sulama Sistemleri Yüzey Araştırmaları-O. Belli
- Kalecik-tepe-H. Özkorucuklu (1993-2000)
- Erzincan- Dumantepe Kazıları-Botaş
- Erzincan- Çilhoroz Kazısı-Botaş
- Erzincan- Akmezar Kazıları -Botaş - M. Görür-H. Ekmen

Erzurum: Erzurum Bölgesinde şimdiye kadar yapılan bilimsel kazı ve yüzey araştırmalarını aşağıdaki gibi sıralamak mümkündür.

- Karaz Höyük -H. Z. Koşay-K. Turfan (1942-1944)
- Pulur -H. Z. Koşay, H. Vary (1960)
- Güzelova -H.Z. Koşay, H. Vary (1967)
- Erzurum Bölgesi Yüzey Araştırması -S. Güneri (1986)
- Erzurum ve Çevresi Araştırmaları -M. Pehlivan (1990-1991)
- Sos Höyük -A. Sagona (1994-2006)
- Sos Höyük ve Çevresi Yüzey Araş. -A. Sagona (2005)
- Çiğdemli Höyük Kazısı -M. Erkmen (1998-1999)
- Erzincan-Erzurum-Kars-Iğdır Yüzey Araş.-A. Ceylan (1998-)
- Pasinler Kalesi - A. Ceylan-M. Erkmen (2001)
- Erzurum Kale Kazısı - A. Ceylan-M. Erkmen (2000-2009)
- Urartu Baraj ve Sulama Sis. Yüzey Araş. -O. Belli (1999-2010)
- Bulamaç Höyük -M. Erkmen-S. Güneri (2001-2002)
- Pasinler Ovası Yüzey Araştırması -M. Karaosmanoğlu (2002)
- Erzurum- Tümentepe Kazıları –Botaş (2003)
- Erzurum- Büyükkardıç Kazıları -Botaş S. Y. Şenyurt (2003)
- Erzurum- Güllüdere Kazıları -Botaş S. Y. Şenyurt-R. İbiş (2003)
- Erzurum- Mağaratepe Kazıları –Botaş (2003)

-Erzurum- Tasmasor Kazıları -Botaş S. Y. Şenyurt (2003)

-Erzurum- Tetikom Kazıları -Botaş S. Y. Şenyurt-M. Erkmen (2003)

BİRİNCİ BÖLÜM

KARASU HAVZASININ COĞRAFİ DURUMU

1.1. BÖLGENİN GENEL COĞRAFİ DURUMU

Anadolu'nun coğrafi yapısı bölgenin tarihi kültürel ve sosyo-politik yapılanmasında önemli rol oynamıştır. Nehirler ve verimli su havzaları ise bu yapılanmanın başrol oyunvarları gibidir. Türkiye'nin adeta çatısı durumundaki Doğu Anadolu Bölgesi tarih boyunca bol su kaynaklarına ve bereketli ovalara sahip olmuştur. İşte bu önemli havzalardan birisi de Fırat Nehri'nin önemli bir kısmını oluşturan Karasu Havzası'dır. Karasu Havzası, Karga Pazarı dağları ile Keban Baraj Gölü arasında kalan bölgedir. Araştırma sahamızın oldukça geniş ve coğrafi şartlar bakımından zor olması çalışmalarımızı Erzurum ve Erzincan İlleri ve İlçelerinin bir kısmıyla sınırlamamıza neden olmuştur. Bu illerden Erzurum Yakutiye, Aziziye (Ilıca), Palandöken, Aşkale İlçeleri ve Erzincan Merkez, Tercan ve Üzümlü İlçeleri ile sınırlandırmayı uygun bulduk. Karasu havzasının coğrafi özelliklerinden bahsetmeden önce Anadolu'nun konumundan kısa bir şekilde bahsetmek gerekmektedir.

Ülkemiz kuzey yarımkürede 36 - 42° kuzey enlemleri ile 26 - 45° doğu boylamları arasında yer almaktadır. Küçük Asya (Asia Minor) denilen Anadolu, Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarının hemen hemen ortasında bulunmaktadır. Asya ile Avrupa kıtaları arasında bir geçiş özelliği sağlayan köprü konumunda olması da stratejik açıdan bu toprakları değerli kılmaktadır. Yine boğazlar aracılığı ile Karadeniz'i Akdeniz'e bağlayan bir su yolu üzerinde bulunmasıda önemini daha da arttırmaktadır. (Selen 1945: 7; Yücel 1987: 4; Atalay 1992: 1; Doğanay 1997: 75; Özgür 2001: 9 vd.)

Türkiye topraklarının dünya üzerinde çok elverişli konumda yer alması, Anadolu coğrafyasının çok eski çağlardan beri yerleşim gören bir yer olmasını sağlamıştır. Bu nedenle bol su kaynaklarına ve verimli ovalara sahip, aynı zamanda üç tarafı denizlerle kuşatılmış bir coğrafya olan Anadolu, geçmişten günümüze pek çok kavmin iştahını kabartan bir yer olmuştur. Bu elverişli coğrafyada ilk yerleşimlerin Neolitik Çağ ile başladığı iddia ediliyorsa da bu tarihi M. Ö. 100-150 bin tarihlerine kadar götürenler de vardır. Anadolu'da hayat hiçbir zaman kesintiye uğramamıştır. Anadolu, stratejik değer ve önemini sürekli olarak arttırmakta ve günümüzde de bu özelliğini belirgin bir şekilde korumaktadır. Bulunmuş olduğu konum, (Asya, Avrupa, Afrika ve Ortadoğu) modern

dünyanın tarifiyle adeta dünyanın kalbinin attığı yerdir. (Özey, 2002: 1 vd.; Atalay-Mortan, 2011: 1 vd.)

Üç tarafı denizlerle çevrili olan yarımada görünümündeki Anadolu, yüzölçümü olarak 780.576 km²'lik bir alanda yer almaktadır. Ülkemizin toplam kara sınırları uzunluğu 2573 km olmakla beraber toplam kıyı uzunluğu ise 8333 km uzunluğundadır. Ülkemizin doğusu ile batısı arasında 19 boylam veya 76 dakikalık zaman farkı mevcuttur. (Atalay, 1992: 1; Özey, 2002: 1 vd.; Atalay-Mortan, 2011: 1 vd.)

6 – 21 Haziran 1941 yılında yapılan I. Türk Coğrafya Kongresinde Anadolu 7 ana coğrafi bölgeye ayrılmıştır. Bu bölgelerden biriside bizim inceleme sahamız olan Doğu Anadolu Bölgesi ve onun önemli bir kısmını oluşturan Karasu Havzası bölümüdür.

Doğu Anadolu Bölgesi Türkiye arazilerinin %21 lik bir kısmını yani 163.200 km²'lik alanını oluşturmaktadır. Aynı zamanda coğrafi bölgelerin en büyüğü olma özelliğini taşımakla birlikte coğrafi yapısı itibariyle Türkiye'nin çatısını oluşturmaktadır. (Erinç, 1953: 1 vdd; Saraçoğlu, 1956: 1vdd; Ceylan, 2008a: 33) (Harita 1).

Doğu Anadolu Bölgesinin sınırları çizmek gerekirse kaidesini doğu sınırlarımıza dayamış, her iki tarafından kuzey ve güney dağları ile çevrelenmiş ve zirvesi İç Anadolu'ya doğru ilerlemiş üçgen konumlu bir bölgedir. (Erinç, 1953: 2)

Doğu Anadolu Bölgesi, Ağrı, Bingöl, Bitlis, Elazığ, Erzincan, Erzurum, Hakkâri, Kars, Malatya, Muş, Tunceli, Van ve Şırnak İllerinden oluşmaktadır. (Tarkan, 1974: 7; Arınç, 2006: 46.) (Harita 2). Bölgenin en önemli özelliği büyük bir bölümünün 2000 m den daha fazla yükseklikte olmasıdır. Bölgenin en alçak kesimi 875 m. yükseklik ile Iğdır Ovası'dır. (Erinç, 1953: 5; Tarkan, 1974: 8; Ketin, 1983: 463 vdd.) Erzurum İli, Doğu Anadolu'nun kuzeydoğu kesiminde yer alan Erzurum-Kars platosunun batı yarısını oluşturur. İlin kuzeyini Doğu Karadeniz Dağları'nın iç kesimleri, güneyini de Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Fırat ve Yukarı Murat bölümleri meydana getirir. (Sözer, 1974: 27 vd.)

Doğu Anadolu Bölgesinde bilindiği üzere karasal iklim hüküm sürmektedir. İklimin sert geçmesindeki en önemli faktörler bölge yükseltisinin fazla olması ve denizden uzak oluşudur. Öyle ki Türkiye'de kar yağışının en çok olduğu ve kar örtüsünün en çok yerde kaldığı bölge Doğu Anadolu bölgesidir. (Saraçoğlu, 1989: 470 vd.; Atalay, 1992: 161 vd.)

Bitki örtüsünü etkileyen en önemli faktörler hiç şüphesiz ki iklim ve yüzey şekilleridir. Doğu Anadolu Bölgesinin bitki örtüsü bilindiği üzere bozkırdır. Bozkır bitki örtüsünü 4 gruba ayırmamız mümkündür. Bunlar Bozkırlar, Dağ bozkırları – Çayırlar, Meşe Ormanları - Antropojen Bozkırlar ve Yüksek Dağ çayırlarıdır. Doğu Anadolu Bölgesi'nde yazların sıcak geçmesi ve yazlık sıcaklık yoğunlaşmasının çok fazla olması bölgenin büyük bir bölümünü doğal orman sahası haline dönüştürmüştür. (Atalay-Mortan, 2003: 465 vdd.; Ceylan, 2008a: 38) M.Ö. 8. Yüzyıla ait Asur Kaynaklarında Hakkâri ve Van çevresinde sık ormanlardan bahsedilmektedir. Ayrıca Ksenophon'da M.Ö. 5. yüzyılda Muş ve Bitlis civarının ormanlarla kaplı olduğundan bahsetmektedir. Buna ilaveten Arap coğrafyacılar da Orta Çağ'da Ağrı Bölgesi'nde ki ormanlık alanlardan bahsetmektedirler. (Luckenbill, 1968: no. 236, no. 604; Olmstead, 1968: 63 vd.; Burney-Lang, 1971: 129; Pehlivan, 1991a: 18 vd; Erzen, 1992: 4vd.; Ceylan, 2008a: 38.)

Doğu Anadolu Bölgesi, Türkiye'nin en önemli akarsularının kaynak noktasını oluşturmaktadır. Bu akarsular bölge tarihi açısından son derece önemli bir yere sahiptir. Çünkü bu nehirler tarih boyunca geçtikleri yerlere hayat vermişler ve bölgenin sosyo-ekonomik ve demografik yapısını etkilemişlerdir. Ayrıca akarsuların geçtiği dağlık yerlerde doğal yolların ve geçitlerin oluşması da akarsuların bir diğer önemli özelliğini oluşturmaktadır. Bölgeden doğan en önemli akarsular Kura, Fırat, Dicle ve Aras nehirleridir. (Sözer, 1969: 1vdd.; Hortmann, 1988: 582; Güney, 1990: 323 vd.; Ceylan, 2008a: 39.)

Kura Nehri, Allahüekber Dağlarından doğar ve Ardahan İli sınırları içerisinde geçerek Posof civarında ülkemizi terk ederek Gürcistan'a oradan da Azerbaycan'a geçerek Hazar Denizine dökülür. (Tuncel, 1991: 333; Ceylan, 2008a: 39)

Aras Nehri, Bingöl Dağlarından doğar, güney – kuzey yönünde aktıktan sonra kuzeydoğuya daha sonra ise doğuya yönelir. Kars İli, Kağızman İlçesinden geçtikten sonra Iğdır ilinden sınırlarımızı terk eder. (Honigmann, 1970: 183-213; Ksenophon: 132; Togan, 1988: 557 vd.; Tuncel, 1991: 332 vd.; Ceylan 2008: 40) Nahçıvan-İran, Ermenistan-İran ve Azerbaycan-İran güzergâhında devam ederek Azerbaycan'a girer. Burada Kura Nehri ile birleşerek Hazar Denizine dökülür.

Herodotos, Aras ile ilgili (Herodotos, I/201, 202, 205, 209, 211, 216, III/36, IV/11, 40.) "*Araks Matien'lerin ülkesinden kaynar; suları kırk ağızdan dökülür, bunların biri*

dışında hepsi de sığ bataklıklardır, burada çiğ balık yiyerek geçinen ve giyim olarak fok balığı derileri örtünen halklar yaşarlar. Araks'ın yalnız bir ağzı bir engele çarpmadan Hazar Denizi'ne dökülür.” demektedir.

Ksenophon ise Anabasis (M.Ö. 401–400) adlı eserinde Aras Irmağı'nın kollarından biri olan Pasin Çayı'ndan geçtiklerini belirterek bölge halkları ile ilgili bilgi vermektedir. (Ksenophon, 132.) Kamusu'l-Alâm' da ise Aras Nehri'ne yapılan köprülerin dayanamayacağı şöyle ifade edilir. (Sami, 1889, 72 vd.) *“Aras'ın cerayan-ı menba'asından taa (Orad Abad) şelalesine kadar gayet sert ve hızlı olup mevki'i muhtelifesinde defa'atle yapılan köprülerden yalnız iki üçü dayanabilmiştir. 17 km.lik mesafede 425 m. aşağı düşer ve düşerken uzaktan işitilir bir gürültü hâsıl eder.”* Aras Nehrini önemli kılan nedenlerin başında, tarih boyunca çeşitli ülkeler arasında sınır oluşturması gelmektedir.

Fırat Irmağı, bizim araştırma konumuz olan Karasu ve Murat kollarının birleşmesi ile oluşur. Fırat Irmağının en önemli iki kolunda biri Karasu'dur. Karasu Irmağı, Erzurum Dumludağlarından doğup Erzincan İlinden geçtikten sonra Elazığ İli sınırları içerisinde Murat Nehri ile birleşmektedir. (Polat, 2003: 2 vd.) Fırat Nehri, daha sonra Şanlıurfa'dan Suriye'ye geçer ve Dicle ile birleşerek Şattü'l Arap adını alır ve Basra Körfezine dökülür. (Tuncel, 1996, 31 vd.; Özey, 2002, 56 vd.; Koday, 2005, 36 vd.; Ceylan, 2008a, 41) Herodotos eserinde büyük, derin ve hızlı olduğunu belirterek, Babil'e hayat verdiğini vurgulamıştır. (Herodotos I, 180 vd, V. 5). Araplar bu iki nehrin oluşturdukları bölgeye Beynen-Nehr adını vermektedirler.

Mezopotamya'ya hayat veren bu iki nehrin isimleri Sümerce Dicle-Idigna Akadca Idıglad: Fırat Sümerce Buramun, Akadca Puratttu'dur. Bugünkü Türkçeye de muhtemelen buradan intikal etmiştir. (Kınalı, 1983; 1 vd.; Memiş, 2007: 9)

Arap müelliflerden İbn-i Fakih, Kûfe'den bahsederken orada Fırat nehrinin bulunduğunu söyler. Fakih, Fırat hakkında şunları dile getirir:

“Fırat'ın kaynağı Kâlikâla'dır. Fırat bu dağları dolandır. Rum toprağına varır ve Kemah'a gider, Malatya'ya, oradan da Cebeltâ'ya ve kıyılarına giderek Sumaysat'a ulaşır. Buradan gemiler taşınır, ona Sence, Keysûm ve Deysân nehri gibi küçük nehirler dökülür...” (Palabıyık, 2007: 132)

İbn-i Hurdazbih, Mes'ûdî, Makdîsî, Yakût, Ebûl Fidâ, Hamdullâh-ı Müstevfî ve Kazvînî gibi Ortaçağ Arap müellifleri ve seyyahları da Fırat'ın kaynağının Erzurum'da olduğu konusunda hem fikirdirler. (Palabıyık, 2007: 134)

Dicle Nehri yine kaynağını Doğu Anadolu bölgesinden alan akarsulardan bir tanesidir. Güneydoğu Toroslar'da bulunan Hazar Baba dağı'nın güney eteklerinden kaynağını almaktadır. Batman İli yakınlarında Botan çayı ile birleşerek akışını sürdüren Dicle Nehri, Türkiye – Suriye sınırı boyunca akarak Cizre yakınlarında Irak topraklarına girer. Basra yakınlarında Fırat ile birleşerek Şattü'l Arap adını alarak Basra körfezine dökülür. Bu nehrimiz Doğu Anadolu Bölgesinde doğar ancak daha sonra Güneydoğu Anadolu Bölgesine girerek bu bölgeyi ve Irak topraklarının doğu kesimini sular. Dicle nehri Güneydoğu Anadolu toprakları ve Irak toprakları için çok önemlidir. (Hoşgören, 1994: 61, 113; Özgür, 2001: 51 vd.);

Lav seti gölleri arasında yer alan Van Gölü Türkiye'nin en büyük gölü olma özelliğini taşımaktadır. (Saraçoğlu, 1989: 434 vdd.) Kapalı havza özelliği taşıyan Van Gölü 3713 km² lik bir alanı ile Doğu Anadolu Bölgesi içinde yer almaktadır. Deniz seviyesinden yüksekliği 1640 m. olan gölün, Tatvan İlçesi önlerinde derinliği 451 m. yi geçmektedir. (Özgür, 2001: 60 vd.; Arınç, 2006: 30 vd.) Van Gölüne, Bend-i Mahi Altındere, Karasu ve Hoşap akarsuları dökülmektedir. Bu akarsuların getirmiş olduğu alüvyonlar Erciş, Muradiye, Gevaş, Gürpınar ve Van Ovalarını oluşturmaktadır.

Asur krallarından I. Ninurta dönemi kayıtlarında Van Gölü ile ilgili bilgilere rastlanmaktadır. I. Ninurta (M.Ö. 1244-1208) yazıtında (Luckenbill, 1926: 236.; Pehlivan 1991, 25.);

“Daieni'ye kadar Nairi'nin 23 kralı, savaş arabalarını ve ülkelerinden oluşturdukları ordularını (alarak) savaşa katıldılar. Korkunç silahlarımla üzerlerine şiddetle hücum ettim ve Adad'ın verdiği coşkuyla onların büyük ordularını imha ettim. Silahla donatılmış 120 savaş arabasını savaşın ortasında ele geçirdim. Onlara yardıma gelen Nairi'nin (diğer) 60 kralının savaş arabalarını ele geçirdim ve mızrağımın ucunda yukarı denize kadar takip ettim...” demektedir. Yazıtta ifade edilen “Yukarı Deniz”in Van Gölü olduğu bilim adamlarınca kabul edilmektedir. (Erzen, 1992: 25; Pehlivan, 1991a: 25; Çilingiroğlu, 1997: 17; Yukarı Deniz'in Karadeniz olabileceğini savunan bilim adamları da vardır. Ayrıntılı bilgi için, Melikişvili, 1950: 26 vd.; Pitrovskii, 1969: 44;) Van Bölgesi M.Ö. I. Binde Urartu bölgesinin ana topraklarını oluşturmuş ve Urartulara

başkentlik yapmıştır. Van ismi de Urartulardan kalmıştır. Urartular kendilerine Biaini’li demişlerdir. Urartuca “Biane” veya “Viane” isimlerinden bugünkü Van ismi çıkmıştır. (Erzen, 1992: 27)

Yine bölge’de bulunan ikinci büyük göl Çıldır Gölüdür. Çıldır Gölü’nün oluşumunda tektonizma ve volkanik lav setinin rol oynadığı kabul edilmektedir. Derinliği 100 m. den fazla olan Çıldır gölünün alanı 115 km²’dir. Gölde yapılan balıkçılık köylüler için bir geçim kaynağı teşkil etmekle beraber göl çevresindeki geniş çayırlar bölgede hayvancılığın gelişmesini sağlamıştır. (Lahn, 1948: 56; İnandık, 1965: 73; Atalay, 1978: 23vd.; Atalay, 1992: 55; Hoşgören, 1994: 25; Koday, 2001: 171 vd.;)

Çıldır Gölünde bulunan Akçakale adasında Atatürk Üniversitesi Tarih Bölümü öğretim üyelerinden A. Ceylan başkanlığında yürütülen kazı çalışmalarında bulunan tarihi ve arkeolojik veriler bölgenin Neolitik Çağ’dan günümüze kadar yerleşim gördüğünü göstermektedir. (Kökten, 1943: 601 vd.; Ceylan, 1994: 20 vd.; Bingöl, 2003: 1 vd.; Topaloğlu, 2006: 2.)

Doğu Anadolu Bölgesinin yol sistemi hakkında bilgi vermek gerekirse yollar bölgenin yapısıyla doğru orantılı bir şekilde yapılmıştır. Yolların oluşmasında akarsular, rüzgârlar, tektonik olaylar gibi birçok önemli faktör vardır. Uzun ve sert geçen kışlar bölgede doğal yolların kullanılmasını zorunlu hale getirmektedir. (Lehmann-Haupt, 1910: 11/2, 731; Erinç, 1953: 43 vdd.; Gürsoy, 1974: 24 vdd.;) Bölgedeki doğal yollar doğu-batı yönünde ve iki koldan oluşmaktadır. (Selen, 1943: 352 vd.; Selen, 1949: 103 vd.; Tarkan, 1974: 19; Belli, 1982: 179; Belli, 2000a: 409 vd.) Kuzeydeki ilk yol, Sivas-Erzincan-Erzurum-Kars veya Erzurum-Doğubayazıt yoludur. Bu yol Kars üzerinden Kafkaslara ve Ağrı Dağı üzerinden İran yaylarına açılan ve stratejik açıdan çok önemli olan bir yoldur. İkinci yol ise, Malatya – Elazığ – Muş – Van yoludur. Bu yolları birbirine bağlayan stratejik açıdan çok önemli olan dikey yollar da bulunmaktadır. Bunlardan birisi Malatya – Sivas – Samsun yolu diğeri ise Trabzon – Gümüşhane – Bayburt – Erzurum yoludur. Bu yol Karadeniz’i İran’a bağlayan en kısa yol olma özelliğini taşıdığı içinde ayrı bir öneme sahiptir. (Belli, 1977: 111 vd.; Belli, 1982: 79; Tozlu, 1997: 1 vdd.; Belli, 2000a: 409 vd.)

Türkiye, yeryüzünde bulunan 51 maden yatağından 29 çeşidini topraklarında barındıran zengin ülkelerden biridir. Dünya pazarlarına baktığımız zaman pazar payı

olarak 52. sırada yer aldığı görülmektedir. (Atalay, 1992: 350 vdd.; Saraçoğlu, 1989: 489 vd.)

Doğu Anadolu Bölgesini maden açısından aşağıdaki gibi üç bölgeye ayırmak mümkündür.

1. Adıyaman – Malatya – Elazığ – Tunceli Bölgesi: Bu bölge altın, gümüş, kurşun, bakır ve demir madeni yataklarına sahip oldukça zengin bir bölgedir.

2. Erzincan – Erzurum – Bayburt – Gümüşhane – Artvin – Kağızman Bölgesi: Doğu Anadolu Bölgesinin gümüş, kurşun, bakır ve demir maden yatakları açısından ikinci zengin bölümünü oluşturur.

3. Diyarbakır – Siirt – Van – Hakkari Bölgesi: bu bölgede de altın, gümüş, bakır ve demir madenleri bulunmaktadır. Ancak diğer iki bölüme oranla bu bölgedeki rezervler daha düşüktür.

Diyarbakır Ergani İlçesine bağlı Çayönü Höyük'te³ yapılan arkeolojik kazılarda bakır boncukların yanı sıra işlenmemiş bakır parçacıkları ve işlenmiş ancak tamamlanamamış parçalar bulunmuştur. (Çambel-Braidwood, 1980: 21; Özdoğan, 1999: 39; Harmankaya-Erdoğan, 2002: Çayönü.) Günümüze kadar yapılan araştırmalar, Çayönü Höyüğü'nün madenin ilk kullanılan yer olduğunu göstermektedir. Yine Anadolu'da madenin kullanıldığı bir diğer merkez ise Çatalhöyük'tür.⁴ Bu araştırmalar bize maden kullanımının Anadolu'da Neolitik Çağ'dan (M.Ö. 7000-6000) itibaren var olduğunu göstermektedir.

Kalkolitik Çağ'dan itibaren Anadolu'da maden kullanıldığı bilinmektedir. Elazığ İlinin 35 km. kuzeydoğusunda Elazığ-Palu yolu üzerinde "Karoli Bölgesi"nde en az M.Ö. 3000 yılından 1850 yılına kadar bakır elde edildiği bilinmektedir. (Kunç-Çukur, 1989: 30.)

Eski Tunç Çağı'nda Doğu Anadolu Bölgesinin madencilik açısından çok büyük bir gelişme gösterdiği görülmektedir. Bölge halkının artık madeni çok daha iyi işlediği görülür. (Koşay, 1959: 377 vd.; Esin, 1969: 39 vd.; Yakar, 1985: 25; Frangipane, 1993: 213 vd.) Norşuntepe'de⁵ metal işleme atölyesi olarak kullanıldığı düşünülen odalarda

³ Diyarbakır Ergani İlçesi'nin 7 km güneybatısında Sesveren Köyünün kuzeyinde yer alır.

⁴ Çatalhöyük, Konya'nın 52 km. güneydoğusunda Çumra İlçesinin 11 km. kuzeyine yer alır.

⁵ Elazığ İli'nin 26 km güneydoğusunda, Aliler Köyü'nün 3 km. güneyinde yer almaktadır. Günümüzde Keban Barajının göl sahası altında kalmıştır.

Karaz tipi balta parçaları cüruflar bulunmuştur. (Kökten, 1947: 461; Hauptman, 1972: 87 vdd.; Yakar, 1984: 66 vd.; Harmankaya-Erdoğu, 2002) Karaz⁶ kazılarında ortaya çıkarılan maden eserler arasında hançerler, bıçaklar, mızrak uçları, iğneler vardır.

Asur krallarından I. Salmanassar'dan itibaren Hurri kökenli Uruatri-Nairi (Salvini, 1967: 1 vd.; Tarhan, 1978: 1 vd.) halkının yaşadığı bölgelere sefer düzenlemesinin en büyük nedeni şüphesiz demir madeni yataklarıdır.

Doğu Anadolu Bölgesi'nin bünyesinde barındırdığı önemli maden yatakları Eskiçağ'dan günümüze kadar kullanılmış olup bu maden yatakları stratejik açıdan bölgeyi her zaman önemli kılmıştır.

⁶ Erzurum İli, Aziziye (Ilıca) İlçesinin 5 km. kuzeyinde, Kahramanlar (Karaz) Köyü'nün güneyinde Karasu Irmağı'nı gören bir konumda bulunmaktadır.

1.2.KARASU VE HAVZASI

Karasu Nehri⁷ kaynağını, Erzurum Ovasının kuzeybatı kısmında yer alan Dumlu Dağı'ndan (3169 m) almaktadır. Dumlu Baba efsenesinden dolayı Karasu Nehrinin doğduğu yere Dumlu Baba ismi verilmiştir. Karasu Nehri, Fırat Nehri'nin Kargapazarı Dağları ile Keban Baraj Gölü arasında akan akarsuyun adıdır. (Polat, 2003: 7.) Nitekim yerli ve yabancı birçok eserde Fırat nehrinin Murat koluna Eastern Euphrates (Doğu Fırat veya Lower Euphrates) (Polat, 2003: 7 vd. benzer görüşler için bk., Herodotos I/180 vd.; Kramer, 1990: 80 vd.), Karasu Irmağına ise Western Euphrates (Batı Fırat) (Sami, 1896 (1314): 3/3351; Herodotos I/180 vd; Kramer, 1990: 80 vd.; Polat, 2003: 7 vd.)) denilmiştir. Osmanlı Devleti zamanına ait coğrafya kitaplarında ise Karasu'ya Batı Fırat adı verildiği bilinmektedir.

Araştırmamıza konu olan Karasu Nehri kaynağını Erzurum Dumlu Dağlarından aldıktan sonra kuzeydoğu-güneybatı yönünde akarak Aziziye (Ilıca), Çat, Aşkale, Tercan, Üzümlü ve Kemah ilçelerini takip ederek Elazığ ili sınırları içerisinde Murat Nehri ile birleştikten sonra Fırat nehrini oluşturur (Harita 3). Karasu ise Murat Nehri'nden sonra Fırat Nehrinin en uzun ikinci kolu olma özelliğini taşımaktadır. Mezopotamya'ya hayat veren ve bölgenin "Mümbit Hilal" (Mezopotamya ve kültürleri hakkında geniş bilgi için bkz. Yıldırım, 2000: 43 vdd.) olarak isimlendirilmesini sağlayan iki nehirden birisidir. Araştırma sahamızı oluşturan kısım yaklaşık olarak 10.210 km² lik bir alanı kaplamaktadır. Bu saha içinde Karasu Nehrinin yaklaşık uzunluğu 291 km. dir. Karasu Havzası Doğu Anadolu Bölgesinin iki bölümü içinde yer almaktadır (Harita 4). Erzurum – Kars Bölümü, Karasu Havzası'nın kuzeydoğu kısmında yer alırken, Güneybatı bölümü Yukarı Fırat bölümünde yer almaktadır. Çalışma alanımız 39° 27" - 40° - 21"kuzey enlemler ile 39° - 7" - 40° - 34" doğu boylamları arasında yer almaktadır.

İdari açıdan incelediğimiz zaman, Erzurum, Erzincan ve çok küçük de olsa Tunceli İlleri Karasu Havzası içinde yer almaktadır. Erzurum İlinin Aziziye (Ilıca), Çat ve Aşkale İlçeleri, Erzincan İlinin Tercan, Çayırlı, Otlukbeli ve Üzümlü ilçeleri Havzanın içinde bulunmaktadır. Tunceli Pülümür ilçesinin ise küçük bir kısmı Havza alanı içinde kalmaktadır. (Polat, 2003: 2)

⁷ Karasu Nehri, Fırat'ın en önemli kollarından birini teşkil etmektedir.

Bilindiği gibi ülkemiz toprakları üzerinde Karasu ismiyle bilinen birçok nehir vardır. Bunlardan bazıları, Muş Ovasında bulunan akarsu, Kastamonu yakınlarında bulunan Gökırmak'ın bir kolu ve Van Gölü'ne doğudan katılan akarsuyun ismi Karasu'dur. Karasu isminin bölge coğrafyasında sıkça kullanılmasının nedeni suyun renginden ve görünüşünden dolayı olabilir. Bilindiği gibi ülkemizde Kızılırmak, Yeşilirmak, Asi Nehri, Aksu, Göksu gibi isimler akarsuların fiziksel ve kimyasal özelliklerine bakılarak yöre halkı tarafından verilen isimlerdir. Bir diğer ihtimal ise Karasu Irmağı'nın daha çok kar suları ile beslenmesinden dolayı "Kar suyu" tabirinin zamanla Karasu şekline dönüşmüş olabileceğidir (Polat, 2003: 8).

1.2.1. Yeryüzü Şekilleri ve Özellikleri

Karasu Havzasının coğrafi özelliklerinden bahsetmeden önce araştırma sahamızın coğrafi özelliklerine kısaca değinmek gerekmektedir. Bilindiği üzere Doğu Anadolu Bölgesini diğer bölgelerden ayıran en önemli özelliği bölgenin büyük bir bölümünün 2000 m.nin üzerinde bir rakıma sahip olmasıdır. Aynı zamanda bölgemiz geniş düzlükleri de içinde barındırmaktadır. Karasu Havzasının kuzeydoğu kısmında Kars Platosu yer almaktadır. Bu plato üzerinde bölgeye hayat veren üç önemli akarsu (Karasu, Aras ve Çoruh) havzası bulunmaktadır.

Karasu Irmağı Havzasında hemen hemen jeolojik zamanların hepsine rastlamak mümkündür. Kuzeye doğru gidildikçe havzanın bu özelliğinin giderek zenginleştiğini görmekteyiz. Diğer taraftan doğruya doğru gidildikçe volkanik biçimlenmenin arttığı izlenmektedir.

Karasu Irmağı, akış istikametine uygun bir şekilde doğu-güneydoğudan, batı-güneybatı yönünde akar. Karasu Irmağı'nın yukarı mecralarının başlangıç noktaları, Erzurum'un kuzeydoğusuna hakim olan Kargapazarı Dağları'nın zirvelerine doğru gitmektedir. Bu zirveler, Karasu Irmağı'nın asıl başlangıç kısmını oluşturur. Irmak önce güneydoğuya doğru, Erzurum Ova tabanına akar. Daha sonra batıya yönelen Karasu, Küçük Geçit yakınlarında küçük bir boğazdan geçerek Aşkale depresyonu tabanına ulaşır. Bu bölgedeki tektonik hareketlerin çok fazla olmasından dolayı Aşkale'nin güneyinden batıya doğru akmaya devam eder. Karasu Nehri, Doluhacı Komu'nun batısında Aşkale Boğazından çıkarak Tercan-Çayırli depresyonuna ulaşır.

Karasu bu bölgede ilk önce, kuzey, kuzeybatı-güney, güneydoğu yönünde akar, daha sonra Mercan yöresinde Tuzla Çayı'nı kendisine katarak batıya doğru yönelerek

Yollarüstü yakınlarında Sansa Boğazı'na girer. Bu boğazda tektonik hareketlerin uyumuna paralel olarak bir takım değişikliklere uğrayarak Tanyeri yakınlarında Erzincan Ovası'na ulaşır. Ova'da büyüklü küçüklü menderesler yaparak Kemah yöresine ulaşarak araştırma sahamızın en batı kısmını meydana getirir.

Karasu Havzası'nın jeolojik ve jeomorfolojik özelliklerinin ortaya çıkmasında havzanın yapısal fonksiyonları önemli rol oynamıştır. Karasu Havzası'nda hemen hemen bütün jeolojik zamanlara rastlamak mümkündür. Havzada volkanik forfasyonlar dışında en yaygın litolojik birim, ofiolitler ve Alt Miyosen sedimentleridir. (Polat, 2003: 25 vd.)

Volkanik formasyonlar, havzanın şekillenmesinde önemli etkenler olmuşlardır. Bu formasyonlar, Serçeme Vadisi doğusunda olduğu gibi, üst Miosen öncesi birimleri kaplamıştır. Esence Dağları'nın dışındaki Havza'da orografik ve tektonik doğrultular ile formasyonların yayılışı arasında paralellik mevcuttur. Formasyonlar, genellikle doğu-batı ve kuzeydoğu-güneydoğu yönünde yayılış gösterirler. (Polat, 2003: 25 vd.)

Havza, genelde yükselteri 3000 m.'yi aşan dağlar ile çevrilidir. Bu yükselterilerden en önemlileri; Mercan Dağları (3345 m.), Esence (3549 m.), Munzur Dağları (3462 m.), Köhne Dağları (3045 m.), Serçelik Dağları (3015 m.), Şakşak Dağları (3057 M.), Palandöken Dağları (3176 m.), Kargapazarı Dağları (3103 m.), Dumlu Dağı (3169 m.), Yesirçöl Dağları (3066 m.)' dır. (Yazıcı, 1991: 10 vd.; Polat, 2003: 6 vd.)

Yukarı Karasu Ovası dediğimiz alan, aslında Erzurum'un kuzeydoğu kesimini oluşturur. Ovada yükseklik, 1750 ile 1900 m. arasında değişmektedir. Karasu Nehrinin oluşturmuş olduğu yapılar dikkate alındığında nehrin kuzeydoğu kısmında aşağıdaki morfolojik yapılar görülür. (Özey, 1985: 15 vd.)

- a) Yukarı Karasu Ovası (Tektonik kökenli bir çöküntü sahası)
- b) Akarsuların oluşturmuş olduğu vadiler (Dumlu Vadisi, Geçitboğazı Vadisi, Köşk Vadisi)
- c) Vadiler tarafından yer yer parçalanmış olan platolar (Dumlu Platoları, Kargapazarı Platoları,
- d) Platolar üzerindeki yükselen tepelik alanlar. (Kargapazarı Dağları, Dumlu Dağları).

Karasu Irmağı'nın vadi tabanı, batısında tektonik kökenli bir havza olan Tercan Ovası, doğusunda Erzurum ovalarından biri olan Daphan Ovası ve güneydoğuda Kandilli Ovası ile kuşatılmıştır. Karasu Havzası'nın bu bölümünde ortalama yükselti, 1650 m'dir. (Sever, 1996: 1 vd.)

Sahanın stratigrafisini, Mesozoyik, Tersiyer ve Kuvaternerler oluşturmaktadır. Mesozoyik formasyonlar, serpantin, diyaboz, gabro, radyolarit vb., meydana gelmiş; Neojen formasyonlar ise, alt-orta-üst miyosende jips, kireçtaşı, kumtaşı, kilitaşı ve marn vb. dolgulardan oluşmuştur. Yeni alüvyonlar da (Holosen) Karasu Vadisi vadi tabanı boyunca uzanır. Tektonizmanın sonucunda ortaya çıkan faylanma çalışma bölgemizin birinci dereceden deprem bölgesi kuşağında yer almasına neden olmuştur. (Sever, 1996: 2 vd.) Nitekim tarihsel dönemlerde bölgede çok sayıda deprem meydana gelmiş bu da bölgenin sosyo-ekonomik ve demografik yapısının değişmesine sebep olmuştur.

Karasu Havzası'nın bu bölümünü çevreleyen başlıca yükseltiler şunlardır; Kuzeyde Kop Dağı (2600 m.), güneybatıda Dumanlı Dağı (2170 m.), güneydoğusunda Güllerdağı (2500 m.) ve Palandöken dağlarıdır. (Sever, 1996: 1 vdd.)

Araştırma sahamızın batı kısımlarını oluşturan ve Karasu Nehri vadi tabanı boyunca uzanan Tercan Ovası, Yukarı Fırat Bölümü'nün en kuzeyinde yer alan bir depresyon sahasını meydana getirir. Yüksek sıradağlar ile çevrelenen bu ovanın denizden yüksekliği, 1350 ile 1750 m. arasında farklılık göstermektedir. (Yazıcı, 1991: 11 vd.)

Orta Miyosendeki tektonik kırılmalarla ilk şekli ortaya çıkan Tercan Ovası, bu dönemden itibaren Tetis denizinin sahadan çekilmesiyle göl ortamı halini almıştır. Bundan dolayı, Orta ve Üst Miyosen göl çökelleri jipsli, linyitli bir seri üzerindeki kırmızı renkli konglomera ve beyaz göl kalkerleri ile kumtaşı, ovanın yakın çevresinde oldukça fazla yer kaplamaktadır. Karasu Irmağı ve kolları tarafından derin bir şekilde yarılarak taraça halini alan Tercan Ovasının bu kırıklı yapısını taraçalar oluşturmuştur.

Tercan Ovası, üç ayrı taraçalanmış ovidan meydana gelmiştir. Bunlar; Çadırkaya (Pekeriç) Ovası: Karasu Irmağı ile Kılıçkaya dağları arasında uzanır. Çayırılı Ovası; Karasu Irmağı'nın batısında yer alan bir depresyon sahasıdır. Mercan Ovası ise, Tercan Ovasının güney kesimini oluştur ve Tuzla-Karasu Irmakları arasında uzanır. (Yazıcı, 1991: 13 vd.)

Karasu Irmağı Tercan yöresine Aşkale boğazı ile girmekte ve güneydeki Sansa Boğazı ile Erzincan Ovası'na uzanmaktadır. Tercan Ovası'nın jeomorfolojik yapısının oluşmasında önemli rol oynayan bu iki boğaz, "yarmavadi" özelliği taşımaktadır. Tercan Ovası ile Erzincan Ovası arasında yer alan Sansa Boğazı doğu-batı yönünde uzanarak 36 km'lik bir yayılım sergiler. (Yazıcı, 1991: 15 vd.) Ulaşım ve stratejik açıdan önemli olan bu boğaz Karasu Irmağı'nın meydana getirdiği önemli vadilerdendir.

Tercan Ovası'nın, kuzeyden Otlukbeli, batıdan Esence, güneyden Bağırpaşa ve Serçelik, doğudan ise Dumanlı Dağları ile sınırları şekillenir. Esence Dağları, çalışma alanımızın batı bölgesindeki hemen hemen en yüksek kısmını meydana getirir. Bu sıradağlar kuzeybatı-güneybatı yönünde yaklaşık olarak 50 km. dir. (Yazıcı, 1991: 21 vd.) Bu dağ silsilesi Keşiş Dağı (3549 m.), Soğanlı Dağı (3065 m.), Çiçekli Dağı (3105 m.), Kapılıdağ (1905 m.) vb. oluşmaktadır.

Araştırma sahamıza konu olan Karasu Havzası kesiminde Erzurum, Aşkale, Tercan-Çayırılı, Erzincan depresyonları sıralanmaktadır. Adını saydığımız bu depresyonların oluşumunda tektonik olaylar önemli bir rol oynamıştır. Bu depresyon tabanlarının ortalama yükseklikleri şöyledir; Erzincan Ovası 1200 m., Tercan-Çayırılı 1450 m., Erzurum Ovası 1800 m. dir. Sözü ettiğimiz bu ovalar ve depresyon sahaları geçmişten günümüze nüfusun yoğun olarak toplandığı alanlardır.

Araştırma sahamız, Kuzey Anadolu Fay Hattı üzerinde yer almaktadır. Sırasıyla bölgemiz, Erzincan-Aşkale-Çat-Erzurum-Dumlu Fay zonu üzerinde yer almaktadır. Çalışma bölgemizin doğusunda, doğrultu atımlı olan ve Doğu Anadolu Fay sistemi içinde gelişmiş fayları; batısında ise Kuzey Anadolu Fay Zonu içinde gelişmiş doğrultu atımlı sağ yönlü fayların gelişim gösterdiğini söylemek mümkündür. Bölgedeki Erzurum, Aşkale, Aziziye (Ilıca), Çat ve Erzincan Ovalarının sürekli depremlere maruz kalmasının sebebi buraların çok hassas alüvyon zeminlere sahip olmasıdır. Özellikle bu bölgelerde yeraltı kaynak sularının fazla oluşu depremler için uygun zeminler meydana getirmektedir. Bundan dolayı bu bölgede birçok depremin meydana geldiği ve pek çok can ve mal kaybının yaşandığı bilinmektedir. Karasu Havzası'nda meydana gelmiş en eski deprem kayıtları ise Milattan Önceye kadar dayanmaktadır. (Polat, 2003: 79 vd.)

1.2.2. İklim

Doğu Anadolu coğrafyasının önemli bir parçasını meydana getiren Karasu Havzası'nda şiddetli karasal iklim özellikleri görülmektedir. Havzanın genelinde kar yağışları fazla, gece gündüz sıcaklık farkları oldukça yüksektir. Karasu Havzası'nda yıllık ortalama sıcaklık, 10,7°C ile -5,7°C arasında değişmektedir. Yukarı Karasu Havzası ile Aşağı Karasu Havzası arasındaki sıcaklık farkı 5°C kadardır. Bu değerlere göre

Havzadaki yıllık ortalama sıcaklık güneybatıdan kuzeybatıya doğru düşmektedir.⁸ Sıcaklığın dağılışında yükselti, coğrafi enlem ve hava kütlelerinin dağılışı önemli rol oynamaktadır.

Sıcaklığın yıl içindeki dağılımı incelendiğinde en sıcak ayların Temmuz ve Ağustos ayları olduğu görülür. (Erzincan 23,9°C, Tercan 22°C, Erzurum 19,4°C dir.) Bu üç istasyonda en soğuk ay Ocak ayıdır. Don olayı, Karasu Havzası'nın güneybatısından kuzeydoğusuna doğru artmaktadır. Yıllık ortalama donlu gün sayısı Erzincan'da 109,5, Tercan'da 128,1, Erzurum'da ise 157,8'dir. (DMİGM verileri). Karasu Havzası'nda termik rejim hüküm sürmektedir. Sıcaklık, Aralık, Ocak ve Şubat aylarında en düşük değerlere ulaşıırken, Temmuz ve Ağustos aylarında ise en yüksek değerlerine ulaşmaktadır. Karasu Havzası'nın yağış özellikleri, havzanın her yerinde aynı değildir. Bu durumda hava rölyefin, bakının, kütlelerinin ve yükselti farkının önemli bir rolü vardır. Şüphesiz bu durumun ortaya çıkmasında havzadaki yükseltisi 3000 m.'yi bulan dağlık alanlar ile ortalama yükseltisi 1200 m. yi bulan dağların varlığı etkili olmuştur. Özellikle su bölümü üzerinde yer alan yüksek dağlar, nemli hava kütlelerinin iç kısımlara kadar sokulmasını engellemektedir. (Polat, 2003: 93 vd.)

Yıllık ortalama yağış miktarı meteoroloji istasyonlarının verilerine göre 322 m. ile 420 m. arasında değişiklik göstermektedir. Yıllık ortalama yağış miktarı, Erzurum'da 419 mm., Aşkale'de 399 mm., Çat'ta 420 mm., Tercan'da 420,9 mm. ve Erzincan'da ise 419 mm.'dir. (DMİGM verileri) Havzadaki Aşkale ve Erzincan depresyonunda bulunan vadiler en az yağış alan yerlerdir. Munzur Dağları, Esence Dağları, Kop Dağları ve Palandöken Dağları ise yıllık yağışın en fazla düştüğü yerlerdir. Karasu Havzası'nda istasyon verilerine göre aylık ortalama yağışın en fazla olduğu ay Mayıs ayıdır. Yine buna paralel olarak en az yağış düşen ay ise Ağustos'tur. Bölgeye en fazla yağış İlkbaharda, en az yağış ise Yaz aylarında düşer. Çalışma bölgemiz karasal yağış rejimi özelliklerini yansıtmaktadır. (zey, 1985:30 vd.; Polat, 2003: 95)

⁸ Sıcaklık verilerinin elde edilmesinde Erzincan, Tercan, Çat, Aşkale ve Erzurum Meteoroloji istasyon verilerinden faydalanılmıştır. Özellikle Erzincan, Erzurum, Tercan meteoroloji rasathaneleri çok uzun sreden beri gözlemlerde bulunmaktadır.

1.2.3. Bitki Örtüsü

Araştırma sahamızın doğal bitki örtüsü ana karakterini, step formasyonları oluşturmaktadır. Diğer bir deyişle özellikle Havza'nın kuzey bölümü İran-Turan bozkır bitki örtüsünün özelliklerini taşımaktadır. Karasu Havzası'nın başlangıç bölümünden yani Dumlu ve çevresinden başlayarak bu formasyon, ekolojik şartlara bağlı olarak az da olsa çeşitlenmektedir. (Özey, 1985: 49 vd.; Sever, 1996: 76 vd.)

Step türleri; İlkbahar mevsiminin ortasında veya sonlarına doğru havzanın ısınmasıyla beraber çiçek açar, yağış durumuna göre Haziran sonu ve Temmuz ayında kurumaya başlar. Nihayet Ağustos ayından itibaren bozkır tamamen sararmaya başlar.

Karasu Havzası'nın kuzeyinde yani Dumlu ve çevresinde daha çok bataklık kesimde, sazlık bitkileri (Cyperaceae) gelişmiştir. Ova arazisinde, tarla kenarlarında, çayır ve mera olarak kullanılan düz ve yamaç alanlarında ise otluk formasyon, Dumlu yöresinden başlayarak Aşkale ve Tercan Ovası'na doğru (havza boyunca) oldukça zengin çeşitlilik gösterir. Araştırma sahamızda sırasıyla Dumludan başlayarak şu bitki türleri görülür; Compositeae (Topluçiçekliler) familyasından Leusea, Centaurea (Peygamber çiçeği), Achillea (Civan Perçemi), Anthemis (Papatya), Sphalaria (Gevrek) vb. (Özey, 1985: 50 vd.)

Aşkale ve yöresinde Astragalus (Geven), Cirsium arvense (Çayır diken), Trifolium sp (Çayır üçgülü) vb. (Sever, 1996: 77 vd.). Tercan yöresinde ise: Bu bitkiler ek olarak Chenopodiaceae (Kazayağıgiller, Lilaceae (zambakgiller), Euphorbiaceae (sütleğengiller), Orchidaceae (salepgiller) vb. bitki türleri yaygınlık göstermektedir. (Yazıcı, 1991: 83 vd.)

Araştırma sahamızın içinde alpin ve subalpin kuşak çok dar alanlarda mevcuttur. Sadece Kargapazarı Dağları'nın zirvelerine yakın alanlarda (2900-3000 m.) alpin ve subalpin bitki türleri vardır. İnceleme sahamız olan Karasu Havzası'nın büyük bir kısmında orman formasyonu yoktur. Fakat Tercan yöresine doğru Karasu Irmağı boyunca 1600 m.- 2600 m. yükseltiye sahip alanlarda (meşe-ardıç-titreğ kavak-sarıçam vb.) orman bitki örtüsüne rastlanır.

Karasu ve Havzası yerleşim özellikleri bakımından elverişli bir yapıya sahip olduğu için eski çağlardan beri insan yerleşimlerine sahne olmuştur. Bu yüzden bölgede var olan ormanlık alanlar da yoğun tahribata uğramış ve bölge bugünkü step formasyonunu kazanmıştır. (Sever, 1996: 77 vd.)

1.2.4. Hidrografya

Fırat Nehri'nin önemli kollarından birini meydana getiren Karasu Irmağı'nın başlangıç noktasından Keban Barajı'na karıştığı nokta arasındaki uzunluğu yaklaşık olarak 441 km. kadardır. Su toplama havzası ortalama 28.000 km² olan bu ırmağın yaklaşık olarak 10.500 km² lik kısmı tez konumuzun ana noktasını oluşturmaktadır. Bu şekilde çalışmamız Karasu Irmağı boyunca yaklaşık olarak 300 km. lik bir mesafeyi kaplamaktadır.

Karasu Irmağı'nın yukarı kaynağı Kargapazarı Dağları'na kadar uzanan Yedigözüler adıyla anılan bir dereyle ortaya çıkar. Sonra Şenyurt Köyü yakınlarında Dumlu-Şenyurt tektonik oluşuna girer. Yeşildere Köyü'nün batısındaki Dumlu (Yeşil Dere) ve Köşk Deresinin katılımıyla büyüyen nehir, Erzurum Ovası'nda Dumlu Çayı adını alır. Burada kuzeyden inen Umudum, Karasu derelerini, güneyden ise Pulur Çayını kendisine katarak Aziziye'ye (Ilıca) ulaşır. Aşkale'ye doğru akışını sürdüren Karasu'ya burada, Serçeme ve Kırkal deresi katılır. Buradan batıya doğru akışını devam ettiren akarsu, Saptıran Demiryolu'nun batısından Aşkale Boğazına varmaktadır. Doğu-batı yönünde akan ırmak buradan Tercan-Çayırli depresyonuna ulaşır. Sansa Boğazına ulaşan Karasu, önce kuzey-kuzeydoğu yönünde daha sonra güney-güneybatı yönünde akarak doğu-batı akış istikametine kavuşur. Erzincan Ovası'nın batısından Kemah Boğazı'na girerek araştırma bölgemizin sınırlarını çizer. (Polat, 2003: 106 vd.)

Karasu Irmağı, daha çok kar ve yağmur suları ile beslenir. Bunun yanında Karasu Havzası'nda yer alan büyük debili kaynaklar arasında Çerme (Ilısu), Kalecik, Acıgöl, Böğert, Otlukbeli kaynaklarını söyleyebiliriz. Bölgemizde ırmağı besleyen önemli unsurlardan birisi de göllerdir. Kargapazarı Dağları üzerinde Sarıgöl ve Karagöl, Dumlu Dağı'nda Aygır Gölü, Serçelik Dağları'nda Mürebe (Dilincik Gölü), Esence Dağları üzerinde Keşiş Gölü, Otlukbeli Gölü ve Aygır Gölü bulunmaktadır. (Özey, 1985: 59 vd.; Yazıcı, 1991: 74 vd.) Karasu Havzasında, Aygır Gölü isimli birçok kaynak ve göl mevcuttur. Aynı adı taşıyan birçok göl ve ırmak ta yurdumuzun diğer yörelerinde bulunmaktadır. Mesela Kars civarındaki Aygır Gölü, Van Gölü'nün batısındaki Aygır Gölü, Gümüşhane ve Ordu'daki Aygır Gölü ile Sivas Kangal'daki Aygır Gölü'nü sayabiliriz. Araştırma bölgemizde Dumlu ve Esence Dağları üzerindeki üç gölün adı Aygır gölüdür. Bu şekilde bu göllere Aygır Gölü denmesinin sebebi Türk Mitolojisiyle yakından ilişkilidir. Bu, Eski Orta Asya Türk Mitolojisinin Anadolu'daki yansımalarıdır.

Türk Mitolojisine göre; Türk atlarının gölden çıkan bir aygırdan türediğine inanılmaktadır. Karasu Irmağı Havzası'nda da bu mitolojinin kültürel etkileri görülmektedir. Hatta halk arasında da bu inanışlar hala varlığını korumaktadır. (Ögel, 2006: 569; Mahmud el-Kaşgari, 2007: 132)

Karasu ırmağından faydalanılmak üzere birçok baraj yapılmıştır. Bunlardan Serçeme deresi üzerinde 104 m. yüksekliğinde Erzurum-Daphan ve Cinis Ovaları'nı sulamak ve elektrik elde etmek üzere Kuzgun Barajı yapılmıştır. Diğerleri ise, Tercan Barajı ve HES, Erzincan Barajı ve HES ile Palandöken Barajı'dır.

1.2.5. Yollar

Bilindiği üzere Doğu Anadolu Bölgesi'nin genel coğrafi hatlarını doğu-batı uzanışlı dağlar ile bunlar arasındaki dar vadi ve boğazlarla birbirinden ayrılan havzalar oluşturmaktadır. Bölgenin temel yapısını tektonik olaylar, akarsu erozyonuna bağlı olarak gelişen kıvrılmalar ve rüzgâr aşındırması belirlemiştir. Bununla beraber bölgede kışların sert ve uzun sürmesi ulaşım ağını aksatmaktadır. (Erinç, 1953: 43 vd.; Gürsoy, 1974: 24 vd.; Yazıcı, 1991: 254.)

Karasu Havzasındaki yollar, tarihin her döneminde ticari ve askeri amaçla kullanılmıştır. (Belli, 1977: 111; Pehlivan, 1984: 23 vd.; Saraçoğlu, 1989: 503 vd.) Bu yol sistemi bölgenin coğrafi ve tektonik yapısına uygun olarak doğu-batı istikametinde ve iki ana kısımdan oluşmuştur. (Tarkan, 1974: 19; Belli, 1982: 179 vd.) Kuzeyde bulunan birinci yol güzergâhı, Sivas-Erzincan-Tercan-Aşkale-Aziziye (Ilıca)-Erzurum-Pasinler-Horasan-Kars veya Erzurum-Doğubayezid yoldur. Stratejik açıdan son derece önemli olan bu yol Kars üzerinden İran yaylalarına açılmaktadır. (Tozlu, 1997: 1 vd.) Bir diğer yol ağı ise Malatya –Elazığ- Muş- Van yoludur. Karasu Irmağının geçtiği ve bizim de çalışma alanımızı meydana getiren bölge önemli yolların kesişme noktasında yer almaktadır.

Araştırma konumuzun kaynağını oluşturan Dumlu ve çevresinden başlayarak Tercan Ovası'na kadar uzanan yollar tarihi dönemlerden beri etkin bir şekilde kullanılmaktadır. Buna bağlı olarak Dumlu ve çevresi, Erzurum'dan Artvin'e ve daha sonra Gürcistan'a giden tarihi bir yol ağı üzerinde bulunmaktadır. Nitekim Evliya Çelebi 17. Asırda bölgeden geçerken bu yolların ne kadar işlek olduğundan bahseder. (Çelebi, 2011: 3/88 vd.) Dumlu'dan başlayıp Tercan'a kadar uzanan yol ağı, jeolojik yapının bir sonucu olarak bölgenin doğal ulaşım hattını oluşturmuştur. Eskiçağ' da Urartuların

Erzincan Ovası'na ulaşmalarında, Ortaçağ'da Timurlular, Moğollar, Safaviler ve Yakınçağ'da Ruslar'ın Anadolu'ya sefer düzenlemelerinde hep bu yollar kullanılmıştır. Yine Osmanlı Döneminde Kanuni'nin İran seferinde bu yol sisteminin kullandığı görülmektedir. (Konyalı, 1960: 11 vd.) Yine Karasu Havzası'nın kuzey yamaçlarında ve Dumlu Dağlarının eteklerinden tarihi ipek yolunun geçtiği bilinmektedir.

Günümüzde karayolu ve demiryolunun mevcut olduğu bölge ulaşım açısından son derece hareketlidir. Bu yollar sayesinde İran'dan başlayıp Doğubayezid-Ağrı-Kars-Pasin Ovası ve Erzurum'a ulaşan ticari ve ekonomik hayat özellikle canlı hayvan taşımacılığı, Anadolu'nun içlerine kadar götürülebilmektedir.

Erzurum'u Kafkaslara bağlayan tarihi yolda oldukça önemlidir. Bu tarihi yol "Karasu-Aras Tabii Yolu" olarak tanımlanmaktadır. Deveboynu Geçidi (2100 m) açıldıktan sonra Pasinler Ovası boyunca düz bir şekilde ilerleyen tarihi yol Horasan'da İran transit yoluyla birleşir. Buradan itibaren bir süre Aras Nehri'ni takip ederek Sarıkamış'a oradanda Kars'a gider. Daha sonra Demirkapı Geçidini aşarak Orta Asya – Uzak Doğu bağlantılı transit ticaret yolları ile birleşir. (Pehlivan, 1984: 24)

1.2.6. Madencilik

Karasu Havzası, eski çağlardan beri maden bakımından oldukça dikkat çeken bir bölge olmuştur. Karaz kazılarında bulunan maden eserler arasında hançerler, mızrak uçları, iğneler ve bıçaklar bölgede maden kullanımının ve maden işlemeciliğinin ne kadar eskiye gittiğini göstermektedir. (Koşay, 1959: 382; Yakar, 1985: 302; Palmieri, 1985: 73; Frangipane, 1993: 215 vd.)

Yukarı Karsu Havzası'nın başlangıç bölümü özellikle Dumlu ve çevresi maden bakımından oldukça fakirdir. Osmanlı salnamelerinde belirtildiği gibi günümüzde de varlığını büyük ölçüde koruyan taş ocakları (Yeşilyayla köyünün batısı, Güzelova köyü ve Kamber köyünde) bulunmaktadır. (Özey, 1985: 167 vd.)

Karasu Havzası'nın Aşkale bölümü, linyit madeni bakımından zengindir. Kükürtlü Kömür Ocağı yöresinin en önemli maden kaynağıdır. Bunun yanı sıra Aşkale Tuzlası ile çakıl üretimi yapan taş ocağı bölgenin önemli maden kaynaklarıdır. (Doğanay, 1998: 106 vd.)

Karasu Havzası'nın Tercan yöresi belki de havzanın maden bakımından en zengin bölümüdür. Bu bölgede varlığı bilinen madenler şunlardır: Krom, manyezit, linyit, asbest (amyant), bakır ve tuz'dur. (Yazıcı, 1991: 244 vd.)

Bu madenlerden krom, Otlukbeli, Doluca, Boğazlı, Coşan, Karaçay, Akyurt, Altınkaya ile Esence Dağları çevresindeki rezerv tespiti yapılamayan yataklar ile Kop Dağı krom yatakları çok zengindir. Linyit yatakları ise, daha çok Tercan Beğendik, Kurukol, Kızıлмаğara köylerinde ve Otlukbeli ilçe merkezi yakınlarında bulunmaktadır. Bölgede çıkarılan bir diğer önemli maden olan Manyezit ise, Çataksu köyünde, Demir çelik endüstrisinde kullanılan manganez ise Otlukbeli dağlarının değişik bölümlerinde çıkarılmaktadır. Tuz yatakları ise daha çok Tercan ilçe merkezine 8 km. uzaklıktaki Beğendik köyünde bulunmaktadır. (Yazıcı, 1991: 245 vd.)

İKİNCİ BÖLÜM

KARASU HAVZASI'NIN TARİHİ COĞRAFYASI

2.1. BÖLGE İÇİN TARİHİ COĞRAFYANIN ÖNEMİ

Geçmişten günümüze belirli bir zaman diliminde var olan insanoğlu, yaşadığı yeri biçimlendirmiş, kendi bulunduğu coğrafyayı yaşamaya uygun hale getirmiş ve bütün bunları ancak bir “yer” ve “mekân” olgusunda anlamlandırabilmiştir. Bu şekilde insanlığın geçmiş tarihi araştırılırken, yer kavramına bir de zaman olgusu eklenmiş, böylece coğrafya ile tarihin bütünleşmesi ortaya çıkmıştır.

Coğrafya biliminin gelişiminde, tarihi coğrafya kavramı genelde ya eksik ya da yanlış bir şekilde ele alınmıştır. Bu yanlış tanımlama ve hatalar İlk çağlardan beri yapılagelmıştır.

Buna rağmen, zaman ilerledikçe tarihi coğrafyaya yüklenen anlamlar genişlemiş ve XVIII. yüzyıldan itibaren giderek bilimsel bir disiplin haline gelmeye başlamıştır. 1700’lerden itibaren Avrupa’da E. Wells tarafından “Tarihi Coğrafya” adıyla yayınlanan kitap, bu alanda yazılmış ilk eser olma özelliği taşımaktadır (Wells, 1710: 1 vdd.). Bu başlangıç ve klasik dönemden sonra, 1950 yılından itibaren yeniden yapılanma adı verilen “Modern Tarihi Coğrafya” evresine girilmiştir. (Butlin, 1993: 24 vd.).

Bu zaman dilimindeki gelişmelere bağlı olarak tarihi coğrafya tanımı için genellikle bugün, “*Geçmiş bir zaman diliminde, dünyanın tamamının veya bir parçasının çağdaş coğrafya ilke ve yöntemlerine uygun olarak yapılan coğrafyası*” tanımı kullanılmaktadır (Gümüşçü, 2006: 1.)

Tarihi coğrafyada asıl amaç, arkeolojik belge ve bulguların ışığında geçmişe ait öngörülerde bulunmak ve coğrafyanın geçmişiyle ilgili her türlü çıkarım yapmaktır.

Tarihi coğrafya çalışmalarında birçok teknik kullanılagelmıştır. Bunlardan ilki tarihsel coğrafyayı yeniden tesis etmek ve sınırlarını belirlemek yöntemi olan geriye giden (retrogressif) yöntemdir. Diğer metot ise, geçmişi ele alan (retrospektif) yani herhangi bir coğrafi durumu geçmişten yola çıkarak açıklamaktır. Bir başka yöntem de bir coğrafi bölgeden hareketle başka bir bölge için aynı araştırma ve açıklama yöntemlerini kullanarak yapılan mukayese yöntemidir. (İplikçioğlu, 1997: 26 vd.)

Bilindiği gibi tarihi olaylar belirli bir zaman diliminde ve belirli bir mekânda meydana gelirler. Şüphesiz bu olayların vazgeçilmez unsuru insandır. İnsan, bu yer ve zaman olgusu içinde ya etkindir ya da edilgendir. Her iki durumda da insanlar bulunmuş

oldukları coğrafyanın etkisinde kalarak, kendi davranış formlarını ve düşüncelerini hayata geçirmişlerdir. Tarihi olayların meydana gelmesinde ana unsur olan “ yer” kavramı özellikle insanoğlunun devletleşme sürecinde daha belirgin olarak ortaya çıkmıştır. İnsanoğlu, özellikle kendi ülkesini kurma, onun siyasi ve ekonomik bütünlüğünü koruma mücadelesine girdiğinden beri, coğrafi şartların avantajlarından faydalanmaya çalışmıştır. Şüphesiz bunda yaşanan bölgenin iklim şartları, su kaynakları, arazi yapısı ve bitki örtüsü gibi coğrafya bilimini ilgilendiren hususlar da çok önemli olmuştur.

Öyle ki, Mısır’ da ve Mezopotamya’da kurulan büyük uygarlıkların temelinde Fırat, Dicle ve Nil’in etkili olduğu düşünülürse coğrafyanın insanlığın gelişimindeki katkısı sanırım daha iyi anlaşılacaktır (İplikçioğlu, 1997: 24.). Buna ilave olarak M.Ö. II. Binde Orta Anadolu merkez olmak üzere Kızılırmak ve Yeşilirmak vadileri arasındaki bölgede büyük bir devlet kuran Hititler coğrafi şartları avantaja dönüştürmeyi bilmişlerdir. Yine Doğu Anadolu’ da M. Ö. 9.-6. yy.’lar arasında “*su uygarlığı*” adıyla anılan büyük Urartu Devleti’ni bu bağlamda sayabiliriz.

Coğrafi faktörler, geçmişte yaşayan insanların siyasi, dini, ekonomik ve toplumsal hayatlarını pozitif ya da negatif yönde etkilediğinden dolayı, herhangi bir tarihi olay incelenirken, mutlak surette o bölgenin iklim ve coğrafi şartlarının geçmişteki durumu dikkate alınmalıdır (Memiş, 1997: 7.).

Doğu ile batı dünyasının buluşmasında çok önemli rol oynayan “*Anatolia*” ya da diğer bir ifadeyle “*Küçük Asya*” (Memiş, 2003: 3), Asya, Avrupa ve Afrika arasında kültür ve medeniyet alışverişinin sağlandığı önemli bir köprü olmuştur. Anadolu, bu özelliğinin yanı sıra, birçok millete ve medeniyete beşiklik etmiştir. Öyle ki birçok toplum bu coğrafyada var olmak istemiş ve bunun mücadelesini vermiştir.

Anadolu’nun arazi yapısı, iklim ve bitki örtüsünün çeşitliliği, su kaynaklarının bolluğu sebebiyle tarih boyunca hemen her yörenin kendine ait özellikleri ortaya çıkmıştır. Mesela Marmara’daki boğazlar, adeta Akdeniz’i Karadeniz’e bağlayan bir su yolu olma özelliği taşımaktadır (Ramsay, 1960: 23; Kınal, 1991: 1; Sevin 2003: 1). Anadolu’nun kuzeyinde ve güneyinde denize paralel olarak uzanan dağlar sayesinde dışarıdan gelen kültürler, Orta kısma kadar sokulamamış, dolayısıyla diğer bölgelere nazaran bu bölge, daha homojen bir kültürel saha olarak kalmıştır. (Schuler, 1965: 1 vdd.; Pehlivan, 1991c: 3 vdd.; Ceylan, 1994: 54) Karadeniz’de varlık gösteren Kaşkalar, denize

paralel olarak uzanan dağlar sayesinde Hititler'e karşı varlıklarını korumayı bilmişlerdir. Yine güneydeki Anadolu'nun küçük yerel krallıklarından olan Kizzuwatna devleti aşılmaz Toros Dağları sebebiyle kültürel olarak Hititler'in değil, Mezopotamya'nın etkisinde kalmıştır. (Ceylan, 1994: 115; Memiş, 2003: 4 vd.)

Anadolu coğrafyası, Asya'dan batıya doğru uzanan yüksek İran Platosu'nun devamı niteliğinde olmakla beraber (İzbırak, 1984: 7; Kınal, 1991: 2), İran-Turan bozkır ikliminin de yaşandığı ender coğrafyalardandır. Bu coğrafyanın çatısı şüphesiz Doğu Anadolu'dur ve siyasi, iktisadi, jeostratejik açıdan adeta Anadolu'nun kilididir. Araştırma sahamızın da içinde bulunduğu Doğu Anadolu, birçok uygarlığın gelişmesi için çok müsait şartlara sahip olmuştur. Doğu Anadolu, Anadolu'dan çıkıp başka ülkelere dökülen birçok nehrin kaynağını da barındırmaktadır. Özellikle birçok bölgeye hayat veren Fırat, Dicle ve Aras'ın doğduğu bereketli bir bölgedir. Ayrıca Karasu Nehri'nin bölgenin tarihi coğrafyasının şekillenmesinde ayrı bir yeri ve önemi vardır.

2.2. KARASU HAVZASI'NIN TARİHİ COĞRAFYASI

İncelediğimiz çalışma alanı, Anadolu'nun kuzeydoğu kesiminde Trabzon-Rize-Artvin hattı ile Bayburt-Erzurum-Ağrı ve Kars arasında kalan toprakların büyük bir kısmını kaplar. Bu saha, Trans Kafkaslar ve İran üzerinden gelip Anadolu ve Karadeniz limanlarına açılan hemen hemen bütün doğal yolları bünyesinde barındırır. Araştırma bölgemizin sınırlarını ise, doğuda Erzurum-Pasinler arasında uzanan Deveboynu geçidi batıda ise Erzincan İli Tercan İlçesi ve Erzincan Merkez İlçe sınırlarının bitimi oluşturmaktadır.

Karasu Nehri, Erzurum Ovası'nın kuzeybatı kısmında yer alan Dumlu Dağı'ndan (3169 m.) kaynağını almaktadır⁹. Karasu Nehri, aynı zamanda Fırat'ın en büyük kollarından birini meydana getirerek, Mezopotamya'nın “Mümbit Hilal” olarak adlandırılmasını sağlayan Fırat Nehri'nin en önemli kısımlarından birini oluşturur (Yıldırım, 2000: 43 vd.; Ceylan, 2008a: 41). Karasu Havzası iki bölüm içerisinde yer almaktadır. Havza'nın kuzeydoğu kısmı Erzurum-Kars bölümünde yer alırken, güneybatı kısmı Yukarı Fırat bölümü içinde kalmaktadır (Polat, 2003: 2).

Bilindiği gibi ülkemiz toprakları üzerinde Karasu ismiyle bilinen birçok nehir vardır. Bunlardan bazıları, Muş Ovasında bulunan Karasu, Kastamonu yakınlarında bulunan Gökırmak'ın bir kolu olan Karasu ve Van Gölü'ne doğusundan katılan akarsuyun ismi Karasu olarak bilinir. İslam öncesi Türklerde kuzeyde bulunan ırmak ve denizlere “Kara “ güneyde bulunan deniz ve ırmaklara “ak” denildiği de bilinen bir gerçektir¹⁰. Bilindiği gibi yöre halkı tarafından verilen bu isimler, aynı zamanda Orta Asya Türk mitolojisinde dağ, ova, nehir, göl, su ve bunun gibi adların Anadolu'ya Türklerin yerleşmesi ile beraber getirdikleri kültürel öğelerdir. Yine Karasu isminin bölge coğrafyasında sıkça kullanılmasının bir diğer nedeni suyun renginden ve görünüşünden dolayı olması da muhtemeldir. Bir diğer ihtimal ise Karasu Irmağı'nın daha çok kar suları ile beslenmesinden dolayı “Kar suyu” tabirinin zamanla Karasu şekline dönüşmüş olabileceğidir.

⁹Karasu Nehri, Fırat'ın ana kollarından birini oluşturmakta olup Erzurum Ovası'nın kuzeydoğu-güneybatı yönünde akarak, Elazığ ili sınırları içinde Murat Nehri ile birleşerek, Fırat Nehri'ni oluşturur.

¹⁰Türkler Anadolu'ya geldikten sonra Anadolu'nun kuzeyindeki denize Karadeniz, Güneyindeki denize ise Akdeniz adını vermişlerdir. Bu şekilde deniz, ırmak ve göllerin adlandırmalarına eski Türk kültüründe sıkça rastlanır. Geniş bilgi için bk. Ögel 2006: 315 vd.

Önasya dünyasına yön veren nehirlerden biri olan Fırat Nehri eskiçağlardan beri önemini korumuştur. Fırat Nehri'nin iki önemli kolundan biri olan ve çalışma alanımızın çekirdek kısmını meydana getiren Karasu, Dumlu Dağları'ndan kaynağını aldıktan sonra Erzincan'ı geçer ve sonra güneye doğru bir kavis yaparak akışını sürdürür. Elazığ'da Murat Nehri ile birleştikten sonra Basra Körfezi'ne dökülür. Geçtiği yere hayat veren bu nehir, doğal yollarla beraber, geçmişten günümüze, bölgenin önemini arttıran önemli bir unsur olmuştur.

Karasu Havzası, genel itibariyle kontinental iklim kuşağında yer aldığı için kışlar oldukça sert ve uzun geçmektedir. Buna rağmen, bölgemizde orman alt sınırı 1800-1900 m.'den başlayarak, 2500-3000 m. ye kadar çıkmaktadır (Erinç, 1953: 30 vd.). Paleoclimatologie bilimine göre bölgede sonuncu buzul çağında kar sınırı bazen 900 m. ye kadar aşağı inebilmekteydi. Bu yüzden çalışma bölgemiz, alpin çayırlar ve meralar ile hayvancılığa son derece müsaitti. (Koşay, 1973: 40). Günümüzde de Erzurum-Aşkale-Tercan Ovası'nda hayvancılık ve tarım faaliyetleri oldukça yaygın olarak yapılmaktadır.

Nitekim Erzurum Pulur (Koşay-Vary, 1964: 1-53; Yakar, 1985: 302; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1998: Pulur)¹¹, Güzelova (Koşay-Vary, 1967: 7) ve Karaz (Koşay-Turfan, 1959: 349-413; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1998: Karaz Höyük) kazılarında ortaya çıkarılan arkeolojik hububat bulguları, o dönemde bile bölgenin tarım yapılmasına müsait bir coğrafi yapıda olduğunu göstermektedir. Günümüzde ise Erzurum Ovası başta olmak üzere Aşkale, Tercan ve Aziziye (Ilıca) Ovaları'nda buğday, arpa, çavdar, şekerpancarı vb. ürünlerin yanı sıra Tercan ve Erzincan Ovası'nda da sebzeçilik ve meyvecilik faaliyetleri devam etmektedir.

Eski Tunç Çağı'ndan beri bölgedeki ormanların bilinçsizce yok edilmesi, savaş ve istilalar yüzünden ağaçların tahrip edilmesi bölgenin bitki örtüsünün, İran-Turan bozkır bitki örtüsüne dâhil olmasına neden olmuştur. (Koşay, 1973: 41 vd.; Pehlivan, 1991a: 19-20).

Ormanlık alanların zaman içinde yok edilmesi, bölge insanının sosyo-ekonomik hayatında bir takım zaruri değişiklikler meydana getirmiştir. Bugün dahi bölge insanının ekonomik hayatında önemli bir yer işgal eden hayvancılık, giderek yaygınlaşmıştır.

¹¹Pulur'da Son Kalkolitik Çağ ve Eski Tunç Çağı'na ait tabakalarda, tarımın yapıldığının en büyük ispatı sayılan orak ve öğütme taşları ele geçirilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Koşay-Vary, 1964.

Büyük ve küçükbaş hayvanlar, özellikle mor koyun ve keçi başta olmak üzere üretilmeye başlanmıştır. Bu konuda yazılı ve arkeolojik veriler bulunmaktadır¹².

Yine antik yazarlardan Ksenophon'da bölgeden geçerken, büyükbaş ve küçükbaş hayvanların yetiştirildiğinden bahsetmekte ve beraber birçok arpa, buğday, kuru sebzeler ve arpa şarabının üretildiğinden bahsetmektedir. (Ksenophon, IV-V, 25-26, 31-6; IV-VII; 14.). Urartu kralı I. Arğişti (M.Ö.786–764) dönemine ait “Horhor Yazıtı'nda” ise Erzurum ve çevresini merkez edinen Diauehi/Daya(e)ni (Pehlivan, 1991a: 22 vd.) krallığının Urartu'ya ödemek zorunda olduğu vergi listesinden bahseder. Bu vergi listesinde; 1000 binek atı, 300 büyük boynuzlu, 1000 küçük boynuzlu sığır... ve her yıl için... boğa, 100 sığır, 500 koyun ve 300 binek atı yer almaktadır. (Melikişvili, 1960: 128; Pehlivan, 1991a: 20; Çilingiroğlu, 1994: 66)

Karasu Havzası'nı tarih boyunca önemli yapan nedenlerden birisi de hiç şüphesiz önemli doğal ve ticari yolların kesişme noktasında yer almasıdır.

Bölge, Kafkaslar'dan ve İran'dan gelen tarihi yolların Anadolu'ya bağlanmasında bir kapı durumundadır. Havza, aynı zamanda Karadeniz limanlarından gelen ticari yolların da Zigana ve Kop geçitleriyle Erzurum Ovası'na bağlanmasında kilit bir rol oynar. Adeta Karasu Nehri'nin kuzeyinde bulunan Dumlu Dağı'nda, bütün dağların, geçitlerin ve suyollarının ahenk içinde kesiştiği görülür (Koşay, 1973: 40 vd.).

Karasu Havzası, dünyanın en eski ticaret yollarından biri olan tarihi İpek Yolu'nun İran üzerinden gelerek Pasinler Ovası'nı geçtikten sonra Dumlu Dağı eteklerinden Karasu Nehri'ni takip ederek, Erzincan ve Sivas'a ulaşmasında önemli bir köprü vazifesi görür.

Erzurum-Ağrı-Doğubayazıt, İran-Türkiye karayolu ve Erzurum-Kars-Gümrü kara ve demiryolu Karasu ovasında birleşmekte ve buradan Anadolu'nun içlerine doğru açılmaktadır. Yine Karasu Havzası'nın batı kısmında Aşkale'den sonra Bayburt'a ve Gümüşhane'ye bir yol ayrılmakta ve bu yol Bayburt'ta Kop geçidi ve Trabzon'da da Zigana geçidiyle denize ulaşmaktadır.

¹² Hitit kralı II. Muşşili (M. Ö. 1344-1306), Hayaşa-Azzi ülkesine düzenlediği sefer kayıtlarında Hayaşa kralı Anniya'dan, Hititler'den zorla ele geçirdiği koyun ve sığır sürülerini geri istemektedir. Geniş bilgi için bak; Goetze, 1967: 1 vdd.

Karasu Havzası içinde yer alan Diauehi bölgesi Urartu Kralı Menua'nın oğlu I. Argiştı zamanında Erzurum Yazılıtaş Yazıtında “*Geçit Ülkesi*” olarak adlandırılmıştır (König, 1955-57: Melikişvili, 1960: 36; Pehlivan, 1991a: 21; Ceylan, 2002a: 14 vd.).

Araştırma sahamızda en eski yerleşme Paleolitik döneme ait olan Şıpşıp mağara yerleşmesidir. Koşay tarafından 1974 yılında çalışması yapılan mağarada Paleolitik döneme ait bulgular ortaya çıkarılmıştır.

Çalışma bölgemiz M. Ö. III. Binden itibaren sürekli yerleşime sahne olmuştur. Bilhassa İlk Tunç Çağı'nda bölge, Karaz Kültürü'nün etkisinde gelişmiştir. Bölgede, özellikle ilk zamanlarda H.Z. Koşay ve K. Kökten tarafından başlatılan ve daha sonra yapılan kazılarda bu kültüre ait pek çok yerleşme tespit edilmiştir¹³.

Hitit anallarından öğrendiklerimize göre, Karasu Havzası'nın M.Ö. II. Binde hâkimi, Azzi-Hayaşa adı verilen topluluklardır. Hititler, III. Tuthaliya (M.Ö.1410–1390), I.Şuppiluliuma (1385–1345), II. Murşili (M.Ö.1344–1306) dönemlerinde kendi ülkelerini sürekli tehdit eden Azzi-Hayaşa'lara karşı devamlı mücadele etmişler ve bu mücadelelerini de kendi resmi anallarında yazmışlardır (Pehlivan, 1984: 53). Çalışma bölgemizin özellikle Erzurum Ovası ve Erzincan Ovası arasında kalan kısmı M.Ö. II. binde, Hitit çivi yazılı belgelerden anlaşıldığına göre Hayaşalar'ın çekirdek bölgesini meydana getirmektedir (Ceylan, 2001a: 68).

Doğu'dan gelen tarihi ve ticari yolların Anadolu'ya açıldığı önemli bir yerde bulunan Karasu Havzası, Hayaşalar'dan sonra Urartuların vassalı durumunda olan *Dia(u)ehi-Daya(e)ni* krallığının eline geçmiştir.

Urartu krallarından Menua ve I. Argiştı zamanlarındaki kitabelerde Diauehi olarak isimlendirilen ülke, Assur kaynaklarında ki Dayaeni ile büyük oranda benzerlik gösterir. İki kaynakta da benzer isimlerle bahsi geçen ülkenin sınırlarını, Fırat Nehri'nin doğduğu alan (Dumlu Dağları ve civarı) ile Çoruh-Kelkit Vadisi' arasında kalan topraklar oluşturmaktadır. Ayrıca bu alana Pasin Ovası'nı da coğrafi bütünlüğe bağlı olarak eklemek mümkündür. (Burney-Lang, 1971: 136 vd.; Pehlivan, 1991a: 31 vd.)

Diauehi krallığının kesin olarak Urartu'ya bağlanmasından sonra bölge, Urartular'ın Erzincan'a kadar yayılmasında, Aras Vadisi ile beraber kilit bir rol

¹³ Koşay,1959:349-413.;Koşay,Karaz adının Türkçe “kara” ile “az” kelimesinden türemiş olduğunu belirtir.Yine Koşay yayınlamış olduğu Karaz raporunda kelimenin kökünün Hititler döneminde bölgeye hakim olan “Azzi”lerden geldiğini vurgulamaktadır.

oynamıştır (Diakonoff-Kashkai, 1981: 25 vd.). Urartu'ya ait Erzurum Ovası'nda fazla yazılı ve arkeolojik kaynağa rastlanmamasına rağmen (Çilingiroğlu, 1982: 192 vd.; Çilingiroğlu, 1997: 35-37) Erzincan-Altıntepe'deki Urartu yerleşmesi, bunu doğrular niteliktedir. Erzincan Ovası'nın Urartu'daki konumu ne olursa olsun, Urartular muhakkak ki Karasu Havzası'nı aşarak buralara kadar gelmişlerdir. Nitekim bölgenin, İran'dan gelen transit yol güzergâhında bulunması ve Urartu'nun Diauehi krallığına düzenlediği seferler sırasında takip ettiği yolların¹⁴ kesişme noktasında olması bu bilgileri kanıtlar niteliktedir (Sağlamtimur, 2001: 7).

Araştırma sahamızı oluşturan Karasu Havzası, zengin maden yatakları, eskiçağda çok önem arz eden obsidyen rezervlerinin çokluğu, su kaynaklarının bolluğu ve önemli yolların kesişme noktasında olması dolayısıyla Roma İmparatorluğu döneminde de önemli bir rol oynamıştır (Sagona-Zimansky, 2009: 72). Erzurum şehri ve Karasu Havzası Roma döneminde, Thedosiopolis olarak adlandırılmış ve Roma'nın Doğu'ya açılan askeri, siyasi ve ekonomik kapısı olmuştur. Çalışma sahamız, M.Ö. 580'lerde Urartular'ın yıkılmasından sonra sırasıyla Akhamenid, Part, Roma, Bizans, Gürcü, Saltuklu, Selçuklu, Anadolu Selçuklu, İlhanlı, Çobanoğulları, Celayirliler, Eretnağulları, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safeviler ve Osmanlı Devleti'nin egemenliği altına girmiştir. (Konyalı İ. H., 1960 : 93 vd ; Turan, 1971 : 257 vd.; Konukçu, 1992 : 14 vd.)

¹⁴ Bu konuda, Bölgemizdeki Urartulara ait olan, Horasan Yazılıtaş kitabesi ve Pasinler Kalesi Yazıtı ayrıntılı bilgiler vermektedir. Yazılıtaş ve Pasinler yazıtının Türkçe tercümesi için bk. König, 1957: 23; Melikişvili 1960: 36; Ceylan 2002: 15.; Ayrıca Urartu yol güzergâhları hakkında geniş bilgi için bk. Urartular Çağında Van Bölgesi Yol Şebekesi. Belli, 1977

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KARASU HAVZASININ TARİHİ

3.1. TARİH ÖNCESİ ÇAĞLAR

Tarih Öncesi Çağlar yazının bulunmadığı dönemleri kapsamaktadır. Yazının bulunması ile Tarih Çağların başladığı görülmektedir. Bu sınıflandırmayı ilk kez 1851 yılında D. Wilson yapmıştır. Tarih Öncesi Dönem yazının yaygın olarak kullanılmaya başladığı döneme kadar devam etmektedir. Bu süreç insanlık tarihinin 4-4,5 milyon yıl süren en uzun parçasıdır. Bilindiği üzere yazı Mezopotamya’da M.Ö. 4. binyılın sonlarına doğru (M.Ö. 3200) Asya Kökenli olan Sümerliler tarafından icad edilmiştir. Mısır’da da yazının yaklaşık olarak aynı sıralarda M.Ö. 3. binin başlarında kullanılmaya başladığı görülmektedir. Yazının Anadolu’ya ise M.Ö. 2. binyılın başlarında geldiği bilinmektedir. Buradan yola çıkarak yazının batıya doğu yayılımının biraz daha uzun olduğu görülmektedir. (Kınal, 1991: 10 vd.; Bahar, 2004: 160 vd.; Akurgal, 2007: 21; Özdoğan, 2011: 8 vd.)

Tarih Öncesi Çağlar, o zamanlardan günümüze kadar gelebilen o devrin insanların yapmış olduğu aletler ile tanınabilmekteydi. Bu nedenle ilk kuşak arkeologları aletlerin yapıldığı madde ve biçimlendirme teknolojilerine göre Yontma Taş Devri, Cilalı Taş Devri, Bakır Çağ, Tunç Çağ ve Demir Çağ gibi bölümlere ayırmışlardı. Bu ayırım ilk kez C.J. Thompsen tarafından yapılmıştır. Thompsen, Danimarka Milli Müzesinde açtığı sergide ilk kez “Üç Çağ Sistemini” ortaya koymuştur. Ancak bilim geliştikçe bu ayrımlar artık yaşam biçimleri ve beslenme alışkanlıkları temel alınarak yapılmaya başlanmıştır. İnsanoğlunun geçirmiş olduğu bu evreler dünyanın her bir yerinde farklı tarihlere denk gelmekteydi. Bu nedenle günümüzde tüm dünyayı etkileyen iklim değişikliklerine göre yapılan ayrımlar temel alınmıştır. (Özdoğan, 2011: 8 vd.)

Yazının keşfedilmesi ile yazılı belgeler daha dikkatli bir şekilde incelenmiş ve bu sayede “Eskiçağ” kavramı hakkında önemli değişiklikler meydana gelmiştir. “Eskiçağ” kavramı, 19.yy. başlarına kadar kronoloji olarak Hellen-Roma Antik Çağı, mekân olarak da Helen ve Latin kültürlerinin yayılım alanı olan Akdeniz Bölgesi kültür çevresini ihtiva ediyorken, 19.yy’dan sonra Eski Önasya ve Mısır’da yazı dillerinin çözülmesiyle Eskiçağ kavramı genişlemiş ve Eskidoğu’yu da içine almıştır. Böylece Eskidoğu (Önasya-Mısır) ve Eskibatı (Hellen-Roma) kültür çevrelerinden meydana gelen “Eskiçağ” kavramı ortaya

çıkıştır (İplikçioğlu, 1997: 12 vd.). Günümüzdeki evrensel “Eskiçağ” kavramı Eduard Mayer (1855-1930) tarafından ortaya atılmıştır.

Bilim adamları tarih öncesi dönemleri Paleolitik Çağ (Taş Dönemi), Kalkolitik Çağ (Bakır Dönemi), Tunç Çağı olmak üzere üç bölümde incelemişlerdir. (Dinçol, 1982: 16; Kınal, 1991: 9; Akurgal, 2003: 2 vd.; Memiş, 2003: 6; Sevin, 2003: 7 vd.).

Paleolitik Çağ M.Ö. **600.000-10.000** tarihler arasını içerir. İnsanın düşünerek yavaş yavaş gelişmeye başladığı dönemdir. Bu dönem Buzul Devrine rastlamakla beraber insanlar henüz üretime geçmemiştir. Paleolitik Çağ kendi içerisinde Alt Paleolitik Çağ, Orta Paleolitik Çağ ve Üst Paleolitik Çağ olmak üzere üç döneme ayrılmaktadır. Orta Taş Çağı (Mezolitik Çağ), M.Ö.10.000–8.000 yılları arasını kapsamaktadır. Bu dönem, insanların taştan daha farklı ve çeşitli aletler yapmaya başladığı dönemdir. Yeni Taş Çağı (Neolitik Çağ), M.Ö.8.000–5.500 yılları arasını kapsamaktadır. Bu dönemi kendi içerisinde Erken Neolitik Çağ (Protoneolitik Çağ), Orta Neolitik Çağ (Akeramik Neolitik Çağ) ve Neolitik Çağ olmak üzere üçe ayırmak mümkündür. Bu dönem insanoğlunun üretime geçtiği dönemdir. Kalkolitik Çağ (Bakır Çağı), M.Ö.5.500–3000 yılları arasını kapsar. Bu dönemi kendi içerisinde Erken Kalkolitik Çağ, Orta Kalkolitik Çağ ve Geç Kalkolitik Çağ olmak üzere üç bölüme ayırabiliriz. Bu dönemde bakır madeninin kullanılmaya başladığını ve değiş-tokuş ekonomisine dayalı bir ticaretin yapıldığı görülmektedir. Ayrıca bu dönem artık köy kültürünün hızlıca oluşmaya başladığı dönemdir. Tunç Devri M.Ö. 3000 - 1200 yılları arasını kapsar. Bu dönem kendi içerisinde ErkenTunç Çağı (M.Ö. 3000 - 2500), Orta Tunç Çağı (M.Ö. 2500 - 2000) ve Genç Tunç Çağı (M.Ö.2000–1200) olmak üzere üç bölüme ayrılır. Bu dönemde Anadolu ile Mezopotamya arasında sıkı ticari ilişkiler olmuştur. Ayrıca dört tekerlekli arabalar icad edilmiş, çanak-çömlek endüstrisi gelişmiştir. Erken Tunç Çağından sonra yazının Anadolu’ya gelmesiyle Tarih Öncesi Devirler kapanmış ve Tarihi Devirlere geçilmiştir. Orta Tunç Çağına gelindiğinde bu dönemde kentlerin oldukça geliştiği görülmektedir. Bu kentlerin teokratik beylikler tarafından yönetildiği bilinmektedir. Bu dönem kentlerinin veya devletçiklerinin en önemlileri Hatti rahip beylikleri ile Çanakkale yakınındaki Troya II krallığı idi. Böylece Orta Tunç Çağı ile birlikte Anadolu’nun birçok merkezi prehistorik dönemden çıkmış protohistorik döneme girmiştir. (Dinçol, 1982: 16; Kınal, 1991: 9; Bahar, 2004: 160; Akurgal, 2007: 26 vd. Bu konu hakkında farklı görüşler mevcuttur. Mukayeseli bilgi için bk; Memiş, 2003; Akurgal, 1995; Lloyd, 1997; Şenel, 1995).

Birçok medeniyete ev sahipliği yapmış olan Anadolu, doğu-batı arasında eskiçağlardan itibaren önemli bir köprü vazifesi üstlenmiştir. Jeopolitik ve Jeostratejik açıdan çok önemli bir konumda olmasından dolayı Anadolu toprakları üzerinde mücadeleler hiç eksik olmamıştır. Bu topraklara sahip olabilmek için birçok kavim, devlet, imparatorluk uzun yıllar mücadele etmiştir. Birçok medeniyete ev sahipliği yapan Anadolu kültürel miras açısından da oldukça zengin veriler bırakmıştır. Anadolu'nun önemi sadece bulunmuş olduğu konum değildir. Bunun yanında insan hayatının vazgeçilmez unsuru olan “su” açısından da oldukça zengindir. Anadolu'nun coğrafi yapısının şekillenmesinde, tarihi, kültürel ve sosyo-politik yapılanmasında nehirler ve verimli su havzaları önemli rol oynamıştır. Türkiye'nin adeta çatısı durumundaki Doğu Anadolu Bölgesi de tarih boyunca bol su kaynaklarına ve bereketli ovalara sahip olmuştur. İşte bu önemli havzalardan birisi de Fırat Nehri'nin önemli bir bölümünü oluşturan Karasu Havzası'dır. Çalışma sahamızı oluşturan Karasu Havzası, Eskiçağlardan itibaren bölge ve bölge insanı açısından hayat kaynağı olmasının yanı sıra sayısız yerleşmelere de sahne olmuştur. Karasu Havzasında ele geçirilen buluntular daha çok Kalkolitik Çağ, Tunç Çağ ve Demir Çağ özellikleri göstermesine rağmen sınırlı sayıda da olsa Paleolitik yerleşmeler tespit edilebilmiştir.

3.1.1. Paleolitik Çağ (M.Ö. 600.000-10.000)

Bu dönem Tarih Öncesi dönemlerin en uzun evresidir. Yaklaşık yarım milyon yıl kadar sürmüştür. Bu ilk uygarlık dönemi Buzul Dönemine rastlamaktadır. Bu dönem insanı üretime geçmemiş, hayatını avcılık ve toplayıcılık ile idame ettirmiştir. Erkekler doğadaki hayvanları avlayarak, kadınlar ise yabani bitki ve meyveleri toplayarak hayatta kalmayı başaramışlardır. Bu çağa, insanların doğadaki hazır besinlerle geçimlerini sağlamalarından dolayı “Asalaklık Dönemi” de denildiği bilinmektedir. Bu çağda insanların mağaralarda ve sığınaklarda yaşadığı görülmektedir. Çağın şartları gereği bu dönemdeki insanoğlunun hayatta kalabilme süreci, sürekli bir göçü de beraberinde getirmiştir. (Özdoğan, 2011: 30 vd.)

Bu döneme ait ilk amaçlı ve sistemli araştırmaları 1963 yılında yapılan Güney Doğu Anadolu Tarih Öncesi Araştırmaları projesi ile başlatmak mümkündür. 1970'li yıllara gelindiğinde ise daha sistemli araştırmalara başlanmıştır. K. Kökten'in 1969-1972 yıllarında Keban Baraj Gölü suları altında kalacak olan alanda yaptığı Yüzey araştırmalarını, M. Özdoğan'ın 1977 yılında Karakaya ve Atatürk Baraj Gölü alanında

yaptığı yüzey araştırmaları ve I. Yalçinkaya'nın 1982 yılında Samsat Şehremuz Vadisinde yapmış olduğu araştırmalar devam etmiştir. (Kökten, 1971; Kökten, 1972; Kökten 1974; Kökten, 1976; Özdoğan, 1977; Yalçinkaya, 1984) Türkiye'de yapılan Paleolitik ve Epipaleolitik dönem araştırmalarına sadece Türk bilim adamları değil ayrıca yabancı bilim adamları da katılmıştır. 1986-1987 yıllarında Gaziantep yöresinde A. Minzoni-Deroche'nin yapmış olduğu çalışmalar Güneydoğu Anadolu'nun Alt ve Orta Paleolitik dönemine ışık tutmuştur. (Minzoni-Deroche, 1988; Minzoni-Deroche, 1989) Yine 1980 yılından itibaren G. Algaze ve M. Rosenberg tarafından yürütülen Dicle ve Dicle'nin kolları civarında yaptıkları yüzey araştırmaları Anadolu'nun çok az bilinen Paleolitik dönemine biraz daha ışık tutmuştur. (Algaze-Rosenberg, 1991)

Anadolu Paleolitik Döneminin aydınlatılması için Türk ve yabancı bilim adamları tarafından Türkiye'nin belli yerlerinde arkeolojik kazılar yapılmıştır. Bu kazılardan belli başlıları; 1937 yılında Ş. A. Kansu ve von der Osten tarafından yapılan Etiyokuşu Kazısı, yine 1944 yılında Ş. A. Kansu tarafından yapılan Kapalıin Kazısı, 1947 yılında K. Kökten tarafından yapılmaya başlanan Antalya Karain Mağarası Kazısı, 1956 yılında Öküzini Mağarası Kazısı, 1956-1957 yılında Gavurini Mağarası Kazısı, 1956-1957 yılında Sırtlanini Mağarası Kazısı, 1958 yılında Çarkini Mağarası Kazısı, 1960-1961 yılında İkizini Mağarası Kazısı, 1970 yılında Karataş Kaya Sığınağı Kazıları bunlardan bazılarıdır. (Kansu, 1939; Kökten, 1964; Kökten, 1971) 1956 yılından itibaren M. Şenyürek'in, Antakya Samandağ İlçesinde birbirine çok yakın olan Merdivenli, Kanal ve Tıkla Mağara Kazıları, E. Y. Bostancı'nın, 1960 yılında Beldibi Kumbucağı Kaya Sığınağı Kazısı ile Belbaşı Kaya Sığınağı kazıları takip etmiştir. (Şenyürek-Bostancı, 1958) 1963-1965 yıllarında K. Kökten ve Ş. A. Kansu tarafından İstanbul'un en eski yerleşim yeri olması açısından oldukça önemli olan Yarımburgaz Mağarası Kazısı bu çalışmalardan başlıcalarıdır. (Kansu, 1965)

Bu dönemde insanlar çakmak taşının yontulmasıyla elde edilen tek yada iki taraflı el baltaları, uzun yaprak biçiminde bıçaklar, kazıyıcılar, deliciler, kemik iğneler, mızrak uçları kullanmışlardır.

1889 yılında C. J. Thompsen aletleri tasnif ederek dönemi, Paleolitik veya Eski Taş Çağı olarak adlandırmıştır. J. Lubbock ise insanların yaşam biçimlerine bakarak bu döneme "Toplayıcılık ve Avcılık Dönemi" adını vermiştir. (Lubbock, 1868; Dinçol, 1982: 5; Kınal, 1991: 10; İplikçioğlu, 1997: 12; Yıldırım, 2000: 13; Memiş, 2003: 9).

Ancak C. J. Thomson'un Paleolitik dönem başta olmak üzere çağları, buluntularına göre tasnif ederek incelemesi bilim dünyasında daha çok kabul görmüştür.

Prehistoryacıların, “alet yapan insan” olarak adlandırdıkları ilk insanın Pleistosen dönemde ortaya çıktığı tahmin edilmektedir (Leakey, 1988: 13). Pleistosen devrinin ne zaman başladığı ve ne zaman bittiği hakkında ise tam bir fikir birliği bulunmamaktadır. Pleistosen dönem süresince önemli iklim değişiklikleri yaşanmış, insanoğlu daha iyi yaşayabileceği mekânlara, ağaç kovuklarına ve mağaralara sığınmak mecburiyetinde kalmışlardır. Ağaç tepelerinde, nehir kıyılarında veya mağaralarda yaşamlarını sürdüren dönemin insanoğlu kolektif yaşam tarzı sergileyerek ruhsal ve bedensel kabiliyetlerini geliştirmeye çalışmışlardır. Bu dönemde göçebe bir hayat tarzı süren insanoğlu, ateşin keşfi ile soğuktan ve yırtıcı hayvanların saldırılarından kendini korumayı başarmış, avcılık ve toplayıcılık ile yaşamlarını idame ettirmişlerdir. (Kansu, 1986: 222; Leakey, 1988: 15; Tanilli, 1994: 15 vd.; Şenel, 1995: 53 vd.; Lloyd, 1997: 16)

Anadolu'nun Prehistoryası hakkında Antalya Beldibi Kazıları, Adıyaman Palanlı Mağarası Kazısı, Antalya Karain Mağarası, İstanbul Yarımburgaz Mağarası, Kars Camuşlu Mağarası içlerinde barındırdıkları tasvirlerle bizlere çok önemli bilgiler vermektedirler. (Bostancı, 1962; Harmankaya-Tanıdı, 1996; Arsebük, 2011: 35; Taşkiran, 2011: 38 vd.;)

Erzurum ve çevresinde Paleolitik döneme tarihlendirilen ilk buluntular K. Alot tarafından 1942 yılında tespit edilmiştir. K. Alot Erzurum ve çevresinde yaptığı araştırmalar da Erzurum'un hemen doğusunda yer alan Yukarı Çakmak Köyü kuzeybatısında bazalttan, Lavalloise tekniği ile yapılmış bir alet bulmuştur. Bu alet 103 mm. uzunlukta, 57 mm. genişlikte 22 mm. kalınlıkta olup ilk defa M. Şenyürek tarafından yayınlanmıştır. (Şenyürek, 1944: 351 vdd.)

Bölgede daha sonra K. Kökten tarafından araştırmalar yapılmış olup bu araştırmalar sırasında Dumlu mahallesi civarında yüzeyde bazalttan yapılmış iki yüzü yontuk alt Paleolitik tipinde iki tane Sheellen (Coup-de poigne) alet keşfedilmiştir. Ayrıca Erzurum-Pasinler (Hasankale) arasında, demiryolunun kuzeyindeki yamaçlarda siyah obsidyen'den yapılmış üst Paleolitik tipte *avrignacien* bir yonga alet de bulunmuştur. (Kökten, 1943: 119; Kökten, 1944a: 465 vd.; Kökten, 1946: 224; Kökten, 1948: 194 vdd.; Kökten, 1949: 811 vd.; Kökten, 1952: 167; Kökten, 1953: 177; Kökten 1975: 95)

Araştırma sahamızın içinde bulunan Şıpşıp Mağarası bölgede az bulunan Paleolitik dönem yerleşmelerindendir. (Koşay, 1984: 1 vdd., Ceylan-Bingöl-Topaloğlu, 2008: 136) Ayrıca Erzurum-Pasinler karayolunun 12. km'sinde yer alan Hamamderesi Bölgesi de Paleolitik Çağa ait bulgu veren yerleşim yerleridir. (Şenyürek, 1944: 349; Kökten, 1953: 189; Goetze, 1957: 15; Harmankaya-Tanıdı 1996; (Hasankale); Ceylan, 2003: 314 Hamamderesi).

Araştırma sahamızın bulunduğu coğrafi konum ve yüzey araştırmalarının ortaya koymuş olduğu veriler bölgenin Paleolitik Çağ'dan itibaren yerleşim gördüğünü bizlere göstermektedir. Ancak araştırmalar halen çok yetersizdir. Yapılacak olan araştırmalar sayesinde bölge tarihi açısından daha net bilgiler edinilebilecektir.

3.1.2. Mezolitik Çağ (M.Ö. 10.000-8.000)

Bu çağ, Paleolitik Çağ ile Neolitik Çağ arasında bir geçiş evresidir. Bundan dolayı bu döneme Epipaleolitik Dönemde denilmektedir. Türkiye'de Mezolitik Dönemi en iyi yansıtan yerler Antalya yakınlarındaki Öküzini ve Belbaşı Mağaralarıdır. Ayrıca Şanlıurfa Biris Mezarlığı, Marmara Bölgesinde Ağaçalı, Gümüşdere, Domalı, Akçalı, Şile, Ağva, Ambarlı Deresi, Çekmece yakınları ile Burdur yakınlarında Baradız ve Konya Pınarbaşı başlıca merkezler arasındadır. Bu dönemin en belirgin özelliği mikrolit denilen küçük taş aletlerin kullanılmasıdır. Bu tip taş aletlere Samsun civarında yapılan Tekeköy kazılarında rastlanmıştır. Ayrıca Göller Bölgesinde de bu tip aletler bulunmaktadır. Ancak bunların Mezolitik Döneme ait olduğu şüphelidir. (Özdoğan, 2011: 48 vd.; Kartal, 2011: 52 vd.)

Antalya Beldibi kazılarının başlamasıyla Anadolu'da bu dönemin yaşandığına dair şüphe kalmamıştır. Burada yapılan kazılar çok önemli bilgiler vermiştir. Mağara duvarlarında aşı boyasının kullanılarak dağ keçisi motiflerinin yapıldığı görülmektedir. Buradan anlaşılabileceği üzere günümüzün ilk sanat özelliği taşıyan tasvirleri ortaya çıkmıştır.

Bu dönem insanının Paleolitik Dönemden pek bir farkı olduğu söylenemez. Mezolitik Çağ'da insanlar hayatta kalabilmek için avcılık ve toplayıcılıkla uğraşıyor aynı zamanda mağaralarda barınmaya devam ediyordu. Anadolu'da hüküm süren kuraklık ve zor şartlar onların avlanma konusunda sıkıntı çekmesine neden oluyordu. Bu nedenle Mezolitik Dönem insanı artık göl ve nehir kıyılarında balıkçılık yapmaya başlamıştı. Ayrıca bu dönem insanı su ihtiyacını karşılayabilmek için her defasında dere ve göl

kenarlarına gitmeyi bu dönemde bırakmış, killi toprağın suyu geçirmediğini fark ederek barınak yerlerinin hemen yakınlarında açtıkları çukurları kil ile sıvayarak su ihtiyaçlarını karşılamışlardır. Bu dönemde beslenme çeşitliliği artmış, kültür mozaïği belirginleşmiş ve yeni arayışlar içine girilmiştir. (Özdoğan, 2011: 48 vd.)

3.1.3. Neolitik Çağ (M.Ö. 8.000-5.500)

Neolitik Çağ insanları bu dönemde yaptıkları taş aletleri kum taşlarına sürterek taşı perdahlamayı öğrenmişlerdi. Bu nedenle bu çağa Cilalı Taş Çağı ya da Yeni Taş Çağında denilmiştir. Artık bu dönemde insanoğlu avcılık ve toplayıcaktan yerleşik hayata geçmeye başlamıştır. Bu da insanların besin üreticiliği yapmasına, tarımla uğraşmalarına ve hayvanları evcilleştirmelerine neden olmuştur. Bu dönemde iklim şartları da değişim göstermeye başlamış ve insanlar bu yeni şartlara ayak uydurmaya çalışmıştır. (Braidwood, 2009: 221 vd.; Özdoğan, 2011: 56 vd.; Öksüz, 2011: 74 vd.)

Neolitik Çağ kendi içerisinde Çanak-Çömleksiz Neolitik Çağ (Akeramik) ve Çanak Çömlekli Neolitik Çağ olmak üzere 2 evreye ayırmak mümkündür. Birinci evrede; insanlar ziraat ve hayvancılığı öğrenmişler ancak eşyalarını halen daha taştan yapmaya devam etmişlerdir. Bu dönemde çanak-çömlek üretiminin azalarak yapıldığı görülmektedir. Yapılan kaplar genelde siyah ve gri renkte olup perdahlıdır. Bazı keramiklerin üzerinde tırnakla yapılmış çentiklerinde var olduğu bilinmektedir. Bu dönem merkezlerinden başlıcaları arasında; Çayönü, Güzir, Hallan Çemi, Aşıklı Höyük, Hayaz, Cafer Höyük, Demircitepe ve Nevali Çori'yi söyleyebiliriz. (Özdoğan, 2011: 56 vd.; Erim Özdoğan, 2011: 62 vd.; Schmidt, 2011: 64 vd.; Esin, 2011: 72 vd.)

İkinci evre ise; insanların asalaklıktan tamamiyle kurtuldukları ve üretime geçtikleri dönemdir. Bu dönemde çanak-çömlek üretilmeye başlanmış, kapların üzerine çeşitli desenlerde geometrik motifler yapılmıştır. Yine bu dönemde köyler ayrıntılı bir şekilde kurulmuş, sosyal statü oturmuş, ziraatçılık ve hayvancılık tam anlamıyla öğrenilmiştir. Çatalhöyük'te bulunan damga mühürler ise özel mülkiyet kavramının varlığını ortaya koymuştur. Bu dönem merkezlerinden başlıcaları arasında; Çayönü, Yayvantepe, Kumartepi, İkiz Höyük ve Çatalhöyük söylenebilir. (Özdoğan, 2011: 78 vd.; Hodder, 2011: 87; Umurtak, 2011: 98 vd.)

Türkiye'de 1960 yılına kadar Neolitik Çağla ilgili yeterli araştırma yapılmadığı bir gerçektir. Ancak Coba Höyük, Mersin Yumuktepe ve Gözlükule gibi höyüklerin en alt tabakalarında Çanak-Çömlekli Neolitik Çağa (üçüncü evre) rastlanıldığı görülmüştür.

1960 yılından itibaren İstanbul Üniversitesi ve Chicago Üniversitesinin beraber yürüttüğü proje sayesinde bu dönemin aydınlatılmaya başladığını söyleyebiliriz. Proje ile birlikte, Çayönü, Biris, Göbekli Tepe, Hacılar ve Çatalhöyük'te bu dönemle ilgili birçok buluntu ele geçirilmiştir. Bu merkezlerden ayrı, Suberde, Erbaba, Can Hasan I, Can Hasan III, Köşk, Kuruçay, Gritille, Hayaz, Cafer Höyük, Nevali Çori, Höyücek, Aşıklı Höyük, Hallan Çemi, Hocaçeşme, Bademağacı ve Pınarbaşı kazılarının da başlamasıyla bu dönem hakkında ayrıntılı bilgilere ulaşılmıştır. Ayrıca son yıllarda yapılan araştırmalarda Göller Yöresi, Ege Bölgesi ve Marmara bölgesinde'de yeni yerler bulunmuştur. (Harmankaya-Tanıncı-Özbaşaran, 1997)

Neolitik dönem, bazı araştırmacılara göre “evrim”, bazı araştırmacılara göre ise “devrim” olarak kabul edilmiştir (Braidwood, 1990: 161; Childe, 1996, 54; Şenel, 1995: 163). G. Childe tarafından ilk defa “Neolitik Devrim” olarak nitelendirilen bu dönem, her yerde aynı zamanda ve şekilde olmamıştır. M.Ö. II. bin yıllarından itibaren yeni yaşam biçimleri gelişmeye başlasa da yaşam biçiminin son şeklini alması M.Ö. 6 bin yıllarında gerçekleşmiştir. Orta ve Güneydoğu Anadolu'da bu gelişmeler yaşanırken Batı ve Kuzey Anadolu'da halen Mezolitik Dönemin yaşandığı anlaşılmaktadır. (Özdoğan, 2011: 56) Bu Çağın, Doğu Akdeniz, Kuzey Suriye, Kuzey Mezopotamya, Güneydoğu Anadolu ve Anadolu'nun güney kısımlarında başladığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Çanak-Çömleksiz Neolitik Çağın başından bitimine kadar Anadolu'nun güney kesimlerinin Filistin'e kadar uzanan Doğu Akdeniz Bölgesi ile sıkı ilişki halinde olduğu görülmektedir. (Braidwood, 1990: 161; Childe, 1996: 54, 159; Akurgal, 1999: 3 vd; Özdoğan, 2011: 58).

Avcı, toplayıcı hayat tarzından yerleşik köy hayatına geçilmesi ilk olarak Yakın Doğu'da Kuzey Levant Bölgesi'nde meydana gelmiştir. Bu aşamada Anadolu'nun aktif bir rol oynadığı önemli bir gerçektir. Güneydoğu Anadolu'nun Kuzey Levant ile beraber Neolitikleşmede ki rolü son yıllardaki araştırmalara göre iyice belirgin bir hal almıştır. (Braidwood, 1990: 161; Şenel, 1995: 163; Childe, 1996: 54)

Bilim adamları arasında tartışma konusu olan bir nokta Anadolu insanının bu dönemde geçim kaynağı olarak tarımı mı yoksa hayvancılığı mı seçtikleri konusudur. Bilim adamlarından, J. Hawkes önce tarımın ortaya çıktığını, J. Mellaart ve C. Redd ise bitki ile hayvan evcilleştirmelerinin birbirine paralel bir şekilde geliştiğini ortaya koymuşlardır. (Şenel, 1995: 136 vd.).

Anadolu’da Neolitik döneme ait birçok yerleşmeye rastlanırken, çalışma sahamızı oluşturan Karasu Havzası ve çevresinde Neolitik döneme ait yerleşme tespit edilememiştir. Buna karşılık Anadolu’nun Neolitik Dönemi hakkında önemli araştırmalar yapan J. Yakar, özellikle Karasu Havzası’nın çok geniş verimli bir araziye sahip olduğunu ifade ederek, tarih öncesi dönemlerde bölgenin tarıma geçişte uygun ekolojik bir bölge olduğunu savunmuştur. Ancak günümüzde bilim adamları tarafından yapılan araştırmalarda bölgeye ait Neolitik Dönem yerleşmesine rastlanmamıştır.

3.1.4. Kalkolitik Çağ (M.Ö. 5.500-3.000)

Bu dönem, artık insanoğlunun madenleri keşfetmeye başladığı dönemdir. Kalkolitik Çağ ile birlikte taş devri kültürleri yerini maden kültürlerine bırakmıştır. Neolitik Çağ ile insanoğlu büyük bir devrim gerçekleştirmiş ve kentler kurmaya başlamıştır. Kalkolitik Çağ ile birlikte başlayan hızlı ilerleyiş yerini kentten devlete ve imparatorluklara kadar uzanan bir sürecin başlamasını sağlamıştır. (Özdoğan, 2011: 102 vd.)

Kalkolitik Çağda insanlar taş aletletlerin yanı sıra Neolitik Çağdan itibaren bilinen bakır madenlerini günlük yaşamlarında daha fazla kullanmaya başlamışlardır. Bundan dolayı bu çağa günümüzde “Bakır / Bakırtaş Çağı” anlamına gelen “Kalkolitik Çağ” denilmiştir. Kalkolitik Çağ tabiri, Helen dilinde bakır anlamına gelen “Khalkos” ile taş manasına gelen “Lithos” kelimelerinden türetilmiştir. (Harmankaya-Tanırdı-Özbaşaran, 1998).

Anadolu’nun kültür tarihini incelediğimiz zaman Paleolitik ve Mezolitik Çağ’dan sonra bilgi bakımından en kısır olduğumuz çağdır. Bununla birlikte Son Neolitik Çağ’ı, İlk Kalkolitik Çağ’dan, Son Kalkolitik Çağ’ı ise İlk Tunç Çağından ayırmak günümüz şartlarında çok zor görünmektedir. (Harmankaya-Tanırdı-Özbaşaran, 1998).

“Bakırtaş Çağı” olarak ta nitelendirilen bu döneme “İlerici Üretici Dönem” ya da “Gelişken Köy Dönemi” gibi isimler de verilmektedir. Bu dönem uzmanlarca kendi içerisinde ilk, orta ve son dönem adı altında incelenmiştir (Esin, 1969: 18; Esin, 1979: 5 vd.; Sevin, 2003: 78).

Madenin kullanılmaya başlamasıyla insanlar arasında ticaret hızlı bir şekilde gelişmeye başlamıştır. Bu dönem ticareti genelde değiş-tokuş ekonomisine dayalıydı. Bakır madenini elde edebilmek için bu bölgelerdeki yerleşim merkezlerine gidilmekte ve bölgelerde bulunmayan mallar ile takas edilmekteydi. Bu sayede bu bölgelerde iletişim

hızlanmış ve maden yataklarına sahip bölgeler hızla büyümüştür. Kalkolitik Çağ'da küçük su yatakları çevresinde kurulan yerleşim yerleri fazla gelişme göstermemiştir. Ancak Fırat ve Dicle gibi büyük nehirler üzerinde maden aletlerinde kullanılmasıyla tarım oldukça gelişmiş ve çok sayıda yeni yerleşim yeri kurulmuştur. Bu dönemde insanlar kerpiçten ustaca dörtgen planlı çok odalı güzel evler inşa etmişlerdir. Dönemin çanak çömlekleri, siyah, kahverengi ve kırmızıya kadar değişik renktedir. (Dinçol, 1982: 14; Harmankaya-Tanıncı-Özbaşaran, 1998: 11 vd.; Özdoğan, 2011: 102 vd.)

Tarıma öncelik tanınması sonucu, avlanmaya yönelik duvar figürleri, yerini bereketin ve üretkenliğin sembolü kadına bırakmıştır. Bu dönemde sanat değeri açısından oldukça önem taşıyan leopar figürleriye desteklenen tanrıça heykellerine çokca rastlanmaktadır. Bu dönemde heykel yapımında kil kullanılmıştır. Bu Çağ'da ölümler, ağzı açık küplere eşyalarıyla beraber gömülmüşlerdir. Kalkolitik Çağ ile birlikte yerleşim yerleri biraz daha büyümüş ve etrafı surlarla çevrilmiştir. Bu surlar şehir devletçiklerini simgelemekte ve bağımsızlığın simgesini oluşturmaktaydılar. (Özdoğan, 2011: 102 vd.; Frangipane, 2011: 126 vd.)

Bu Çağ'da Mezopotamya ve Anadolu arasında bir etkileşim olduğu görülmektedir. Mezopotamya'nın en önemli kültürlerinden olan Tell Halaf (M.Ö. VI. binyıl) ve Ubeyd kültürünün (M.Ö. V. binyıl) Doğu Anadolu Bölgesi, Fırat ve Dicle Nehirleri tarafından sulanan toprakları ve Basra Körfezi'nden Toros Dağlarına kadar uzanan bölgesinin etkileşim içinde olduğu görülmektedir. M.Ö. IV. bin yılda Mezopotamya'nın kuzey ve güneyinde önemli bir değişikliğin olduğu görülmektedir. Artık bu dönemde çanak-çömlek yapımında el işçiliğinin yerini yavaş dönen çömlekçi çarkları almıştır. Bu sayede artık çanak-çömlek üretimi seri üretilir hale gelmiştir. (Miyake, 2011: 120 vd.)

Kalkolitik Çağın sınıflandırması ilk, orta ve son olarak ayrılmıştır. Bunlar aynı zamanda Halaf, Obeyd ve Uruk olarakta bilinir. Halaf Kültürü ismini sınırlarımızın hemen güneyinde bulunan Tell Halaf kazı yerinden almaktadır. Çukurova Bölgesi'nden Zağros Dağları'na ve Fırat Nehri'nden Zap suyuna, Muş Ovası'ndan Orta Mezopotamya'ya ulaşan bir alanda Halaf Kültür unsurlarına yoğun bir şekilde rastlanılmaktadır. Ülkemizde Halaf kültürü ilk başlarda Sakçagözü, Amik Ovası, Mersin Yumuktepe, Turlu kazılarıyla tanınırdı. Son yıllarda Malatya Değirmentepe, Elazığ Tülintepe, Urfa Cavi Tarlası, Maraş yakınlarındaki Domuztepe, Birecik Fıstıklı Höyük,

Urfa Kazane, Adıyaman Samsat başta olmak üzere birçok merkezde önemli çalışmalar yapılmıştır. (Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1998)

Obeid evresinde tarım ve hayvancılığın gelişmesi besin ekonomisine dayalı karma bir ekonominin ortaya çıkmasını sağlamıştır (Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1998: 12). Orta Kalkolitik Çağ'a ait önemli yerleşmeler arasında, Mersin Yumuktepe (Şenyürek, 1954: 1-25; Sevin, ve diğer: 1997: 27 vd.; Garstang, 1953; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1998: Yumuktepe.), Malatya Değirmentepe (Esin, 1981: 91-99; Esin, 1983: 39-48; Esin, 1984_b : 71-80; Esin, 1985_a, 11-29; Esin, 1985_b: 188; Esin, 1986: 81-92; Esin, 1987: 184 vd.; Esin, 1989: 135-141; Esin, 2000: 80-86; Esin-Harmankaya, 1986: 53-86; Esin-Harmankaya, 1987: 95-138; Esin-Harmankaya, 1988: 79-126.; Esin, ve diğer 1987: 77-82.; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1998: Degirmentepe), Konya civarındaki Can Hasan (French, 1962: 36 vd.; French, 1964: 21 vd.; French, 1965: 27 vdd.; French, 1967: 173-178; French, 1968: 89-93; Mellink, 1968: 127; Yakar, 1991: 196-200; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1998: Can Hasan I) sayılabilir. Obeid döneminin gelişim süreci Güney Mezopotamya'da izlenmektedir. Bu dönemde Güneydoğu Anadolu'da zengin boya bezeli kaplar Halaf kültürünün ortadan kalktığını, zaman zaman Obeid koloni ya da yerel taklitlerinin, yer yerde bölgesel oluşumların görüldüğü bir süreçtir. Yakın bir zamana kadar Güneydoğu Anadolu Bölgesinin kentsel gelişiminin Güney Mezopotamya'nın etkisiyle geliştiği bilinmekteydi. Yapılan son araştırmalar ışığında Malatya Aslantepe, Birecik Hacı Nebi ve Zeytinlibahçe kazıları Güneydoğu Anadolu Bölgesinin kendi içerisinde geliştiğini göstermektedir.

M.Ö. IV. binyılın başlarında Mezopotamya'dan Anadolu'ya bir göç hareketi olmuştur. Bu göç hareketi Mezopotamya'nın kendine özgü kültürüyle Anadolu'nun yerel kültürlerinin yaklaşık 800-1000 yıl arasında karışmasını sağlamış ve Anadolu'nun Son Kalkolitik Çağ'ını meydana getirmiştir. (Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1998: 13). Uruk Kültürü adı verilen bu evrenin başlıca merkezleri arasında; Elazığ Tepecik/Makaraz Tepe (Esin, 1975:46 vd.; Esin, 1982: 84-93; Özbal, 1983: 210 vd.; Esin, 1984_a: 68-76; Yegingil, 1983: 253-258; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1998: Tepecik/ Makaraz Tepe.), Yozgat Alişar (Arık, 1933: 43 vd.; Kınal, 1991: 25; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1998: Alişar), Doğu Anadolu'da Erzurum Karaz (Koşay-Turfan, 1959: 349-413; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1998: Karaz Höyük) ve Pulur (Koşay-Vary, 1964:

1-53; Yakar, 1985: 302; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1998: Pulur) gibi yerleşmeleri sayabiliriz.

Anadolu'da Kalkolitik Çağ'ın en önemli merkezlerinden biri, hiç şüphesiz Burdur Hacılar (Mellaart, 1958a: 127-156; Mellaart, 1959: 51-65; Mellaart, 1960: 83-104; Yakar, 1997: 448 vd.; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1998: Hacılar) yerleşmesidir. Burada tespit edilen boyalı anıtsal vazolar ve badem gözlü insan tasvirli heykelcikler (Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi) sanat değeri açısından oldukça önemlidir. Anadolu'da Burdur Hacılar dışındaki başlıca Kalkolitik merkezleri şu şekilde sayabiliriz: Alişar, Alaca, Kuruçay, Beycesultan, Karataş-Semayük, Can Hasan, Mersin Yumuktepe, Tarsus, Karaz, Tepecik, Malatya Değirmentepe, Norşuntepe ve Fikirtepe'dir.

Fırat ve Dicle Nehirlerinin etkileşim alanı içerisinde kalan Doğu Anadolu Bölgesinin M.Ö. 5. binyıldan itibaren üretim yeteneği artmış, zengin hammadde yataklarının farkına varmış ve zanaatta çok önemli gelişmeler göstermiştir. M.Ö. IV. binyılın başlarından itibaren etnik ve kültürel kimliklerini daha çok politik ya da politik-dinsel kurumlar ile özdeşleştirmeye başlamışlardır. Bölgede, günümüze kadar Van Tilkitepe ve Erzurum Karaz Höyük'ten başka detaylı bir kazı yapılmamıştır. 1998 yılından itibaren Atatürk Üniversitesi öğretim üyelerinden A. Ceylan başkanlığında Erzincan-Erzurum-Iğdır-Kars İl ve İlçelerinde yürütülen yüzey araştırmaları sayesinde bölgenin Tarih Öncesi ve Tarihi Devirlerine büyük ölçüde ışık tutulmuştur. Karasu Havzası boyunca Kalkolitik Çağ'a ait birçok yerleşme tespit edilmiştir. Karaz Höyük, Çiğdemli Höyük, Başbudak Kalesi, Bolutepe Kalesi bu merkezlerden bazılarıdır. (Ceylan, 2008a: 27 vdd.)

3.1.5. İlk Tunç Çağı (M.Ö. 3000-2500)

Madenin keşfedilmesiyle beraber insanoğlunun hayatında önemli gelişmeler olmuştur. Bu gelişmelerden biri de bakır ve kalayın karıştırılmasıyla elde edilen madenin keşfedilmesidir. Tunç dediğimiz bu maden daha dayanaklı ve uzun ömürlü idi. Bu dönemde, kalayın bulunmasının zor olması nedeniyle bazı yerlerde bu madeni elde edebilmek için arseniğin kullanıldığı da görülmektedir. Bu gelişmeler Anadolu insanının, gelişim evresinde yeni bir döneme adım atmasını sağlamıştır (Esin, 1969: 39-135; Sevin, 2003: 117; Harmankaya-Erdoğu, 2002: 7).

Anadolu'nun Tunç Çağını, İlk Tunç Çağı (M.Ö. 3000-2500), Orta Tunç Çağı (M.Ö. 2500-2000) ve Geç Tunç Çağı (M.Ö. 2000-1200) olmak üzere üç safhada

incelemek mümkündür. (Kinal, 1991: 36; Akurgal, 1995: 26; Aktüre, 1997: 97; Akurgal, 2003: 11; Memiş, 2003: 13) ¹⁵

Genellikle İlk Tunç Çağı M.Ö. III. Binyıla tarihlendirilmektedir. D. Easton ise yaptığı 14C ölçümlerine dayanarak bu tarihi M.Ö. 3500 yılına kadar götürmektedir. Bu tarihlendirmenin daha çok Batı Anadolu Bölgesi'nin İlk Tunç Çağı için uygun olduğu görüşünde olmakla beraber, Doğu Anadolu Bölgesi İlk Tunç Çağına ise M.Ö. 3000 yıllarına tarihlendirmektedir. (Harmankaya-Erdoğan, 2002: 9)

Anadolu İlk Tunç Çağında henüz yazıyı kullanmaya başlamamıştır. Bu dönemde Geç Kalkolit Çağ'da yaşanan tarıma dayalı köy kültürünün devam ettiği görülmektedir. Bu dönemin en önemli gelişmelerinden birisi dört tekerli arabaların bulunmasıdır. İlk örneklerini Mezopotamya'da gördüğümüz bu arabalar İlk Tunç Çağı ile birlikte Anadolu'da kullanılmaya başlanmıştır. (Childe, 1974: 121 vd.; Şenel, 1995: 260 vd.; Akurgal, 2007: 26)

Orta Tunç Çağının Anadolu'da M.Ö. 2000-1800 tarihleri arasında yaşandığını söyleyen bilim adamlarımızdan H. Bahar, Orta Tunç Çağı ile birlikte Anadolu'da yazının kullanılmaya başladığını ifade ederek bu dönemde Asurlu tüccarların Anadolu'da etkin olması nedeniyle bu döneme “Asur Ticaret Kolonileri Çağı” denildiğini ifade etmektedir. Asur Ticaret Kolonileri ile birlikte Anadolu'da yaygınlık kazanan yazılı ticaret belgeleri Anadolu'da tarihi devirlerin başlangıcı olarak kabul edilmektedir. (Kinal, 1991: 59; Bahar, 2004: 172).

E. Akurgal'a göre ise Orta Tunç Çağı ile birlikte Anadolu'da uygarlık üst seviyelere çıkmıştır. Bu dönemde Anadolu halen yazıyı kullanmaya başlamamıştır. Bu dönemde şehircilik, mimarlık ve heykeltıraşlık alanlarında da büyük gelişmeler olmuştur. Dönemin en önemli teknolojik gelişmesi “çömlekçi çarkı”nın icat edilmesidir. Bu gelişmenin dünyadaki sanayileşme ve endüstrileşme atılımının ilk adımı olduğunu söyleyebiliriz. Bu dönemde Anadolu'nun Prehistorik çağlardan çıkıp, protohistorik yani öntarih sürecine girdiğini söyleyebiliriz. (Akurgal, 2007: 27) Geç Tunç Çağı ile birlikte Anadolu'da Hitit Devleti'ni görmekteyiz.

¹⁵ Aktüre ve Memiş'in bu konu hakkındaki görüşlerine bakıldığında Memiş, Anadolu'nun Tunç Çağını; Erken Tunç Çağı M.Ö. 3000–2000, Orta Tunç Çağı M.Ö. 2000–1500 ve Geç Tunç Çağı M.Ö. 1500–1200 tarihleri olmak üzere üç evreye ayırmaktadır. Aktüre ise, teknolojik gelişmelerin bütün bölgelerde aynı zaman diliminde oluşmadığından dolayı, Tunç Çağı'nın Anadolu'da M.Ö.3. binyıl başlarında, Girit, Ege adaları ve Yunanistan'da M.Ö. 2500-2000, Avrupa'da ise M.Ö. 1200 yıllarında başladığı görüşündedir.

İlk Tunç Çağı ile birlikte, Anadolu'da bakır, bronz, kalay ve kurşundan başka altın, gümüş ve elektron gibi madenlerin bolca kullanıldığı görülmektedir. Bu dönemde kale duvarları tahkim edilmeye başlanmış ve küçük şehir devletleri kurulmuştur.

Bazı bilim adamları Anadolu'da İlk Tunç Çağının bölgeler arası farklılıklar arz ettiğini söylemektedir. Bilim adamlarından K. Bittel, bu döneme ait tabakalarda bulunan kapları form ve dekorasyon farklarına göre 6 bölgeye ayırmıştır. Arkeolog M. Mellaart ise bu gruplara iki grup daha eklemiştir. (Mellaart, 1954: 189) Bundan dolayı bu dönemi bölgesel ayırım yaparak incelemek tarafımızca daha doğru olacaktır.

İlk Tunç Çağından itibaren ölü gömme adetlerinde farklılıklar olmuştur. Bu çağda toprak mezar, küp mezar ve sanduka mezar gibi mezar tipleri görülmektedir. Mezar tiplerinin ölenlerin sosyo-ekonomik yapısına göre olduğu ölümlerin mezarlarına bırakılan armağanlardan anlaşılmaktadır. Mezarlık alanlar yerleşim yerinin dışına taşınmıştır. Ölümler mezarlara hocker durumunda, yanına armağanlar bırakılarak gömülmüştür. (Akyurt, 1998: 1 vdd.; Harmankaya-Erdoğan, 2002: 11).

İlk Tunç Çağında da yöreye ve bölgesel farklılıklara göre Neolitik ve Kalkolitik Çağ mimari özellikleri varlığını sürdürmüştür. Akdeniz, İç Anadolu ve Doğu Anadolu Bölgesinin bazı yerlerinde yapılan kazılarda "Megaron" adı verilen yapılar ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca kale ve şato gibi mimari yapıların inşası artarak devam etmiştir (Naumann, 1985: 223; Akurgal, 1989: 242).

İlk Tunç Çağı dönemine ait Anadolu'da birçok yerleşmenin var olduğu görülmektedir. Bunlar arasındaki en önemli yerleşme, hiç şüphesiz ki önemini koruyan ve büyük bir yangınla son bulan Çanakkale yakınlarındaki Truva I (M.Ö.3000-2500) uygarlığıdır. (Mellaart, 1957: 69; Blegen, 1963; Korfmann, 1997: 213-229.; Korfmann, 2000: 287-298; Korfmann, 2001: 279-288). Truva'da evler megaron tarzında inşa edilmiş, kentin etrafı sur duvarlarıyla çevrilmiştir. Truva I'de çömlekçi çarkı kullanılmadığı gibi, keramikler de genellikle koyu gri renkli, siyah ve perdahlıdır.

Anadolu'nun en önemli İlk Tunç Çağı Merkezlerinden bazıları şunlardır; Burdur civarında Kuruçay (Duru, 1979: 204), Gaziantep civarında Tilmen Höyük (Mellink, 1961: 46 vdd.), Antalya civarında Bademağacı (Duru, 1995: 69 vdd.) Yozgat civarında Alişar (Duru, 1972: 126; Arık, 1933: 13 vd.) Çorum civarında Alacahöyük (Arık, 1937: 1 vdd.) ve Boğazköy (Mellink, 1961: 40), Malatya Arslantepe (Frangipane, 1994: 211

vd.; Frangipane, 1998: 291 vdd.) Elazığ civarında Norşuntepe (Alkım, (H.), 1970: 31 vd.) Malatya Köskerbaba'dır (Mellink, 1980: 506).

A. Ceylan Başkanlığında bir ekiple Erzurum ve Erzincan İlleri ve İlçelerinde yürütülen yüzey araştırmaları sırasında bölgede çok sayıda İlk Tunç Çağı merkezi tespit edilmiştir. Bu merkezler arasından; Erzurum-Cin Kalesi, Erzurum-Tilkitepe Höyük, Erzurum-Cinis Höyük, Erzincan-Beykomu Höyük gibi merkezleri örnek olarak verebiliriz. (Ceylan, 2008)

3.1.5.1. Karaz Kültürü

Mezopotamya'da IV. Binyıla kadar yaşanan kültürel birliktelik M.Ö. III. Binyılın başlarında yerini karışıklığa bırakmıştır. Bu karışıklıklar farklı toplumsal, kültürel ve politik gelişmelere bağlı birimlerin doğmasına sebep olmuştur. Aşağı ve Yukarı Mezopotamya'nın ovalık alanlarında kentsel gelişmeler artarak devam ederken, dağlık ve sınırlık bölgelerde bu gelişmeler kesintiye uğramıştır. Doğu Anadolu ve Transkafkasya kökenli yeni kültürler, özellikle çalışma sahamız olan Fırat Havzasında da (Karasu Havzası) etkisini hissettirmeye başlamıştır. Özellikle Malatya Arslantepe (Burney, 1958: 204; Mellaart, 1962: 25; Alkım (H), 1967: 17; Alkım (H), 1968: 27; Alkım, 1970: 17; Mellink, 1971: 167; Palmieri, 1972: 203-211; Palmieri, 1977: 123-132; Yakar, 1979: 51-77; Mellink, 1980: 506; Mellink, 1981: 468; Harmankaya-Erdoğan, 2002: Arslantepe) ve Elazığ yakınlarında çıkan buluntuları sayesinde bu kültür belirmeye başlamıştır. Arslantepe'nin VI-A tabakasındaki büyük kentte ele geçen mühür ve mühür damgalarıyla ile diğer bulgular, burasının bir ticaret merkezi olduğu gerçeğini de vurgulamıştır. Arslantepe VI-B tabakasında ele geçen kırmızı, siyah açıkta kaplar ve diğer bulgularda, Doğu Anadolu Bölgesinde Transkafkasya kökenli bir kültürün hâkim olduğunu kanıtlar niteliktedir. Bu kültür günümüzde bilim dünyasında Karaz kültürü olarak adlandırılmaktadır.

Transkafkasya kökenli bu kültürlerin M.Ö. III. Binyılın ilk yarısından itibaren farklı yer ve farklı zamanlarda ortaya çıkması Doğu Anadolu Bölgesinde farklı etnik ve kültürlerin ilişki içinde bulunmasını sağlamıştır. Olasılıkla farklı çevre ve kültürlerden gelen bu topluluklar göçebe topluluklar idi. Bu topluluklar, Doğu Anadolu Bölgesinin hammadde bakımından zengin bölgelerine yerleşmişlerdir. Çalışma sahamız Fırat Havzası hammadde ihtiyacı bakımından oldukça büyük bir potansiyele sahipti. Bu nedenle bu topluluklar Erzurum ve çevresinde Karaz, Pulur ve Büyüktepe Fırat Havzası

ile Transkafkasya arasındaki iletişimi sağlayan yerleşim yerleriydi. Erzurum-Pasinler karayolu üzerinde bulunan Sos Höyük ise Kalkolitik Çağdan itibaren kesintisiz olarak bu kültürlerin izini taşımaktadır. (Frangipane, 2011: 158 vd.)

Karaz Kültürü olarak adlandırdığımız bu kültür, Doğu'da Transkafkasya'dan Urmiye Gölüne, batıda Divriği-Kangal yörelerinden Malatya-Elazığ yöresine, güneyde Amik Ovası'ndan Filistin ve Suriye'ye kadar yayılarak, Geç Kalkolitik ve İlk Tunç Çağ'ı boyunca varlığını devam ettirmiştir.

Önceleri “Khirbet Kerak/Bet Yerah” olarak bilinen Karaz Kültürünün terminolojisi¹⁶ hakkında bilim adamlarında tarafından yapılan birçok öneri vardır. Bilim adamlarının bu önerilerinden bazıları şöyledir; Karaz Kültürü için, B. B. Piotrovskii ve F. I. Krupnov “Transkafkasya'nın Eneolitik Kültürü” (Piotrovskii, 1962: 7; Krupnov, 1964: 31-42; ayrı karşılaştırmalar için bk. Lang, 1970: 70) terimini kullanırken, Chubinishvili ve Dzhaparidze “Kura-Aras Kültürü” (Dzhaparidze, 1964: 4-9) terimini kullanmayı uygun görmüşlerdir. Ancak bu tanımlamalar, Karaz kültürünün yayılım alanındaki merkezlerin durumunu ve nispi kronolojisini ifade etmekten uzaktır. Urmiye Gölü'nün doğusunda yer alan Yanıktepe'nin verdiği mimari buluntuları dikkate alan R. H. Dyson ise bu kültür için “Yanık Kültürü” (Dyson, 1968: 14-16.) terimini kullanmıştır. Karaz Kültürü keramiği için kullanılan bir başka terim de, “Transkafkasya Bakır Çağı” (Bittel, 1945: 94-104; Amiran, 1952: 96 vdd.; Lloyd, 1956: 49-66. Ayrıntılı bilgi için bk. Lloyd, 1967: 41 vd.)¹⁷ ya da “Doğu Anadolu'nun Bakır Çağ'ı Keramiği” dir. Sovyet bilim adamlarından Djaparidze ve Chubunshvili bu kültür için “Kura-Aras Kültürü” (Dzhaparidze, 1964: 2-9.) terimini'nin kullanmıştır. F. I. Krupnov (Krupnov, 1964: 31 vd.) ise bu kültürü, “Transkafkasya'nın Eneolitik Kültürü” olarak isimlendirmişlerdir. (Lang, 1970: 70; Burney-Lang, 1971: 45) yapılan bu tanımlar bilim dünyasınca pek kabul görmemiştir. Ancak “Doğu Anadolu'nun Erken Bronz Çağ'ı” (Burney, 1958: 165 vdd.; Mellaart, 1958b: 9 vd.) ve “Eski Transkafkasya Kültürü” (Lang, 1970: 71; Burney-Lang, 1971: 43 vdd.; Burney, 1977: 118 vd.) tanımları bilim adamları arasında daha fazla kabul görmüştür.

¹⁶ Sonraki aşamalarda Karaz Kültürü olarak tanımlayacağımız bu kültürün Önasya'da görüldüğü dönem, Radyokarbon ve Tipoloji tarihlemelerine göre, M.Ö.3250-1750 yıllarını kapsar.

¹⁷ Amiran, bu kültürün ilk evresini Son Kalkolitik Çağ'ın başlangıcına bağlar.; Lloyd bir sonraki eserinde, “Doğu Anadolu'nun Koyu Renkli Keramiği” ve “Erken Tunç Çağı Kültürü” terimlerine yer vermiştir..

Yukarıda belirttiğimiz görüşler, Karaz Kültürü'nün kökenini ve yayılım alanını ifade etmekten oldukça uzaktır. Araştırma sahamızın içinde bulunan Erzurum-Karaz (Koşay, 1948: 165-169; Lamb, 1954: 23-28; Burney, 1958: 172; Koşay-Turfan, 1959: 350-413; Koşay, 1974: 53; Arsebük, 1974: 11 vdd.; Arsebük, 1979: 81-89; Koşay, 1984: 7, 14-15, 28-30; Pehlivan, 1984: 12, 33-34; Arsebük, 1986: 70; Pehlivan, 1990: 170-171; Pehlivan, 1994: 327 vd.; Ceylan, 2000: 182; Ceylan, 2001c: 75-76), Erzurum-Pulur (Burney, 1958: 192; Koşay, 1962: 25-28; Koşay, 1964: 91-94; Koşay, 1974: 54; Koşay, 1984: 7-8; Koşay-Vary, 1964: 5-53; Arsebük, 1979: 83; Pehlivan, 1984: 12, 33-34; Yakar, 1985: 302; Güneri, 1987b: 54-58; Pehlivan, 1990: 170-171; Güneri, 1992: 153-155; Ceylan, 2000: 182; Ceylan, 2001d: 32, 37; Ceylan, 2001e: 75-76; Koçhan-Karaosmanoğlu-Can, 2005: 10), Erzurum-Güzelova (Koşay, 1964: 91-94; Koşay-Vary, 1967: 5-26; Koşay, 1974: 54; Arsebük, 1979: 83; Koşay, 1984: 8; Pehlivan, 1984: 12, 33-34; Pehlivan, 1990: 170-171; Yakar, 1985: 302; Ceylan, 2000: 182; Ceylan, 2001e: 75-76.) ve Erzurum-Sos Höyük (Sagona, 1984: 248 vd.; Sagona vd., 1995: 193-218; Sagona vd., 1996: 129-150; Sagona vd., 1996: 27-48; Sagona vd., 1997: 137-143; Sagona vd., 1998: 245-250; Sagona vd., 1999: 205-206; Sagona, 2000: 329-373; Sagona-Sagona, 2000: 143-144; Sagona-Sagona, 2000: 129-131; Ceylan, 2005a: 21) kazıları bu kültürün öz vatanının burası olabileceği yönünde çok önemli bilgiler taşımaktadır.

Araştırma sahamızın içerisinde yer alan Karaz Höyük, bölgede yapılan kazı ve araştırmalar için önemli bir merkez özelliği taşımaktadır. Bundan dolayı, Doğu Anadolu ve çevre bölgelerde Karaz'la çağdaş ya da Karaz Kültürün son evreleriyle paralellik gösteren yerleşim yerlerinde ele geçen o döneme özgü kırmızı-siyah renkli, ačkılı ve el yapımı olan keramiklere “Karaz Türü Keramik”, “Hurri Keramięi”, “Karaz Keramięi” ya da “Karaz Kültürü” terimleri kullanılmıştır. (Burney-Lang, 1971: 43 vdd.; Arsebük, 1974: 11 vd.; Bahar, 2004: 170) 1998 yılından itibaren A. Ceylan başkanlığında Doęu Anadolu Bölgesi, Erzincan-Erzurum-Iędir-Kars İl ve İlçelerinde yürüttüğümüz yüzey çalışmalarında rastladığımız Geç Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı yerleşmelerine “Karaz Kültürü”, bulunan keramik buluntularına ise “Karaz Keramięi” demeyi uygun bulduk. Erzincan, Bayburt ve Kars civarında bulunan birçok tarih öncesi döneme ait höyükte teknik, biçim ve özellik bakımından Karaz'la kıyaslanabilecek keramik parçaları bulunmuştur. (Kökten, 1944a: 482 vd.; Kökten, 1944b: 675; Kökten, 1947: 465; Kökten, 1953: 193-194; Ceylan, 2001c: 71 vdd.; Ceylan, 2002b: 165 vdd.; Ceylan, 2003: 311 vdd.).

Karaz keramiğinin özelliklerinden kısaca bahsedecek olursak, Karaz keramiği el yapımı olup, terk renklidir. Astarlı ve açıkli olan Karaz keramiğinde süsleme, genelde paralel, spiral ve birbirleriyle kesişen çizgilerden oluşturulmuştur. Bu süslemeler, keramiğin üzerine kabartma ve yiv tekniğiyle yapılmıştır. (Bittel, 1945: 94; Sukenik, 1947: 9-10; Koşay-Turfan, 1959: 359; Koşay-Vary, 1964: 15; Koşay-Vary, 1967: 9; Arsebük, 1979: 83 vd.; Koşay, 1984: 29-31; Pehlivan, 1984: 50; Güneri , 1987: 54 vd.; Pehlivan, 1990: 170-171; Kınal, 1991: 28-29, 48; Sevin, 2003: 142)

Karaz Kültürü'ne ait ilk örneklerle, Erzurum Karasu Havzasında rastlanması bu kültürün özvatanının Doğu Anadolu Bölgesi ve Erzurum olabileceğini kuvvetle muhtemel bizlere göstermektedir. Kuzey Suriye, Filistin ve İran bölgelerinde çıkarılan buluntuların Karaz Höyük'ten çıkarılan buluntularla aynı kültüre ait olduğunu ancak buralardaki buluntuların yerli mal olmadığını söyleyebiliriz. K. Bittel; Suriye-Hama'nın stratigrafisi hakkında bilgi verirken, *"Bu tabakanın daha sonraki yığıntılarında ise, Filistin'de de görülen Khirbet-Kerak tipi diye adlandırdığımız cinsten bolca çanak çömleğe rastlanır. Onlar burada da hiç yoktan, çok ansızın çıkagelmışlerdir ve yerli bir gelişimin malı olmadıkları besbellidir..."* (Bittel, 1945: 104) şeklindeki ifadesiyle bölgede farklı yapıda olan keramik yapısının önemini vurgular. M.Ö. III. ve II. Bin dönemleriyle ilgili araştıma yapan C. F. A. Schaffer, Suriye ve Filistin'in İlk Tunç Çağında görülen bu keramiğin, bir halk hareketi sonucunda bölgede yayıldığını ifade etmektedir. C. F. A. Schaffer'a göre bu keramik buluntuları, Doğu ve Orta Anadolu keramiğiyle benzerlik göstermektedir. (Schaffer, 1948: 34). A. Sagona' da bu keramiğinin özellikle Malatya-Elazığ bölgesi Habur bölgesi keramikleriyle benzediğini düşünerek, bu bölgeleri de Doğu Anadolu'nun yüksek platoları ve Transkafkasya'nın güneyine dahil ederek, Karaz kültürünün yayılım alanına dahil etmiştir. (Sagona-Zimansky, 2009: 166 vd.).

. Şunu da söylemek gerekir ki Doğu Anadolu Bölgesi coğrafi açıdan çok önemli bir konumdadır. Erzurum ise bu coğrafyanın en önemli parçalarından biridir. Doğuyu batıya, kuzeyi güneye bağlayan yollar üzerinde yer alması bu bölgede bölgeler arası kültür alışverişinin olabileceğini bizlere düşündürmektedir. Ayrıca, Karaz Dönemine ait keramik buluntularına Doğu Anadolu Bölgesinin çeşitli yerlerinde rastlanması, bu kültürün Anadolu'nun yerli kültürü olduğunu bizlere göstermektedir. (Bittel, 1945: 94; Arsebük, 1979: 81-82; Erzen, 1992: 16; Öztürk, 2004: 90).

Doğu Anadolu Bölgesi bilindiği üzere tarım ve hayvancılık açısından oldukça elverişli şartlara sahiptir. İnsanoğlunun üretime geçmesiyle Doğu Anadolu Bölgesinde tarımın yapılmaya başlandığı söylenebilir. Erzurum başta olmak üzere Karasu Havzasında da tarım ve hayvancılığın yapıldığı bilinmektedir. Verimli ve düz arazileri içinde barındıran Erzurum Ovasının eskiçağlarda da bu önemini muhafaza ettiği anlaşılmaktadır. Karaz Höyükte yapılan kazılar ise bu sözümüzü doğrular niteliktedir. Arkeolojik kazılar sonucunda ele geçirilen buluntular arasında, çakmaktaşları, bıçaklar, obsidyenler ve öğütme taşları bu durumun kanıtı durumundadırlar. (Koşay-Turfan, 1959: 377-378; Koşay, 1964: 5-53, Koşay, 1967: 5-26.)¹⁸ Yine çalışma sahamızda yer alan Pulur Höyükte yapılan kazılarda da tarımın yapıldığını gösteren buluntulara az da olsa rastlanmıştır. (Koşay-Turfan, 1959: 376-377; Koşay-Vary, 1964: 19-20; Yakar, 1985: 302.) Ayrıca Güzelova’da tunçtan yapılmış eserler de dikkate değerdir. (Koşay-Vary, 1967: 8; Yakar, 1985: 302). Bu bulgular ışığında şunu rahatlıkla söyleyebiliriz ki bu dönemde insanoğlu tarım ve hayvancılıkla uğraşmış ve madenleri işlemeye başlamıştır.

Karaz Kültürü hakkında bilim dünyasında yapılan çalışmalar arttıkça Karaz keramiğinin kökeni hakkında bilim adamlarınca farklı görüşler ortaya atılmaya başlanmıştır. Mesela G. Childe bu kültürün öz vatanının Gürcistan olduğunu düşünmektedir. (Childe, 1952: 219) Hanfmann ise bu kültürün Filistin’e gelmesine kadar gelmesinin Asyanik göçlerle ve istilalara bağdaştırmıştır. (Hanfmann, 1951: 360). W. Orthmann ve R. J. L. S. Braidwood’lar, bölgedeki mücadeleler ve bu mücadeleler sonucunda yaşanan göçlerin neden olduğunu söylemişlerdir. (Orthmann, 1963: 83 vd.; Braidwood-Braidwood, 1960: 518) Ancak R. J. L. S. Braidwood’lar da keramiğin kökeninin Güney Kafkaslar ve Kura-Aras civarları olduğunu ifade etmiştir. (Braidwood-Braidwood, 1960: 518)¹⁹ W. Orthmann ise Kuzey Suriye ve Amik buluntularının Doğu Anadolu Geç Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı keramiğiyle ilintili olduğunu söylemiştir. (Orthmann, 1963: 84)

¹⁸ Bununla beraber, Pulur’da Geç Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı tabakalarında yanmış hububat kalıntıları, orak ve öğütme taşlarına da rastlanması bu bakımdan son derece önemlidir.

¹⁹ Bilim adamları, Karaz kültürünün kökeni ve terminolojisi hakkında hüküm vermekten sürekli kaçınmışlar ve Karaz keramiğini; “Red Black Burnished Ware” şeklinde tanımlamaya gayret etmişlerdir. Fakat eserlerinde, Hood ve Woolley’i kaynak göstererek bu kültür hakkındaki görüşlerini yansıtmışlardır.

S. Hodd'a göre ise Karaz keramiği Kafkas ve Anadolu ile bağlantılı olup kökeninin Kura Havzası ve civarı olması gerekliliğini söylemiştir. (Hodd, 1951: 118 vd.; Öztürk, 2004: 4 vd.).

J. Mellaart'a göre, Karaz keramiği Doğu Anadolu Bölgesine özgü bir kültürün parçasıdır.²⁰ (Mellaart, 1958b: 9 vd.; Ceylan, 1999: 181 vdd.; Ceylan, 2001c: 71 vdd.) Mellaart, Karaz kültürünün Arslantepe ve Erzurum ovasında yaklaşık 500 yıllık bir alana yayıldığını ifade etmiş ancak kökeninin tartışma konusu olduğunu belirtmiştir. M. J. Mellink'te Karaz kültürünün öz vatanı olarak Doğu Anadolu bölgesini göstermiştir. (Mellink, 1961: 197; karşılaştırma için bkz. Amiran, 1952: 96 vd.)²¹ Daha sonra bu kültürün zaman içerisinde Fırat Nehri'ni takip ederek topluluklar tarafından güneye taşındığını ifade etmiştir. (Mellink, 1971: 171; krş., Hood, 1951: 117; Bittel, 1945: 94 vd.)

Bölgede birçok araştırma yapan Türk bilim adamlarından saygıdeğer hocamız M. Pehlivan'a göre Karaz kültürü Transkafkasya'dan Filistin'e, Malatya-Elazığ bölgesinden Kuzey Batı İran'a kadar yayılmıştır. Ayrıca M. Pehlivan, Karaz Höyük'ün çok önemli bir yerleşme olduğunu vurgulamış ve bu kültürün Karaz Höyük'te yapılacak çalışmalar sayesinde bilinmeyen yönlerinin tam anlamıyla ortaya çıkmasında öncülük edebilecek bir değere sahip olduğunu ifade etmiştir. (Pehlivan, 1984: 37).

Araştırma sahamızı oluşturan Karasu Havzası, Karaz Kültürü'nün, Kafkasya'ya, Orta Anadolu'ya, Doğu Karadeniz'e ve Fırat'ı takip ederek Suriye ve Filistin'e ulaşmasında köprü görevi görmüştür. Bununla birlikte Karaz, Pulur, Güzelova, Bulamaç, Alacahöyük, Ağören, Serçetepe, Dumlu, Umudum, Değirmenler, Uzunahmet, Karavelet, Ziyarettepe, Beşiktepe, Tepecik, Çakırtaş, Yapağılı, Toptepe, Saksıhöyük, kısacası Erzurum ve çevresindeki birçok höyükte Karaz kültürüne ait buluntular elde edilmiştir. (Ceylan, 2004b: 263-273).

Sonuç olarak; Karaz Kültürü hakkında yapılan araştırmalar sayesinde bu kültür gün geçtikçe daha iyi tanınmaya başlamıştır. Günümüz bilim adamları tarafından yapılan birçok arkeolojik kazı ve bilimsel incelemeler sayesinde Karaz Kültürünün kökeni

²⁰ Bölgede yapılan, yeni araştırmalar da bulunmaktadır. Bunlardan biri de benim de üyesi bulunduğum ve başkanlığını Ceylan'ın yaptığı Doğu Anadolu Yüzey Araştırmaları Projesidir. Bu çalışmalarda yeni bilgilere ulaşılmıştır.

²¹ Amiran, Karaz Keramiğini, Doğu Anadolu'nun "Son Kalkolitik (M.Ö. 3000 civarı) ve Bakır Çağına" yerleştirmiştir. (Amiran, 1952; Amiran, 1965)

hakkında artık daha kesin ifadeler kullanılmaktadır. Özellikle 1998 yılından itibaren aralıksız bir şekilde Erzurum-Erzican-Iğdır-Kars İlleri ve İlçelerinde çalışmalar yürüten A. Ceylan bölge açısından ve Karaz Kültürünün daha iyi tanıtılması açısından oldukça önemli merkezler tespit etmiştir. (Ceylan, 2008) Günümüz bilim adamları Karaz kültürünün kökenini eldeki veriler sayesinde göçebe bir toplum olan Hurriler ile ilişkilendirmektedirler. M.Ö. III. Binyılda Doğu Anadolu Bölgesinin hâkim gücü olan Hurriler, M.Ö. II. Bin yılına gelindiğinde Doğu Anadolu Bölgesinin ihtiyaçlarını karşılayamaması sonucu büyük topluluklar halinde Fırat Nehrini takip ederek Amik Ovası üzerinden güneye doğru (Kuzey Suriye ve Filistin) göç etmişlerdir.²²

²² Karaz Kültürünün, Hurri göçleri yoluyla Amik, Kuzey Suriye ve Filistin bölgelerine kadar yayıldığı hakkında bk., Amiran, 1952: 96 vdd.; Amiran, 1965: 166.; Burney-Lang, 1971; Göç yolu için karşılaştırma, Hanfmann, 1951: 360; Hood, 1951: 117 vdd.; Mellaart, 1958b: 9 vd.; Mellink, 1961: 171; Orthmann, 1963: 83-84; Mellaart 1971: 401; Hurrilerin ilk yurtları ve Karaz Kültürüyle ilişkileri için bk., Koşay, 1959: 354; Koşay, 1974: 57.

3.2. TARİHİ ÇAĞLAR

3.2.1. Hurriler

M.Ö. IV. Binyıldan itibaren Doğu Anadolu merkezli olup, Transkafkasya, Kuzeybatı İran, Amik Ovası, Kuzey Suriye ve Filistin'e kadar yayılan bir kültürle karşılaşmaktayız. Geç Kalkolitik Çağ ile İlk Tunç Çağının sonuna kadar özellikle çalışma bölgemiz olan Erzurum ve çevresinde yayılan bu kültürü daha çok keramiği vasıtasıyla değerlendirebilmekteyiz. Bu kültüre ait ilk buluntulara Suriye-Filistin bölgesinde rastlanılmış ve bulunduğu yerden hareketle “Khirbet Kerak /Bet Yerah”²³ adı verilmiştir. Ancak daha sonradan yapılan araştırmalar neticesinde bilim adamları bu kültürü değişik isimlerle adlandırmışlardır.

Sovyet bilim adamlarından O.M. Dzhaparidze²⁴ ve T.N. Chubinishvili²⁵ “Kura-Aras Kültürü” terimini kullanırken, B.B. Piotrovskii²⁶ ve F.I. Krupnov²⁷ ise “Transkafkasya’nın Eneolitik Kültürü” terimini kullanmışlardır. R.H. Dyson²⁸ ise Yanık Tepeden çıkan kalıntıları dikkate alarak “Yanık Kültürü” ismini vermiştir.

Ayrıca bu kültüre “Transkafkasya Bakır Çağı” ve “Doğu Anadolu’nun Bakır Çağı Keramiği”, “Doğu Anadolu’nun Erken Bronz Çağı”, “Transkafkasya Kültürü” gibi adlarda verilmiştir.

Çalışma bölgemiz ise bu kültürün anavatanı olabilecek özellikleri içermektedir. Karaz, Pulur ve Güzelova’da yapılan kazılar neticesinde bu kültüre özgü keramiğin varlığını görmekteyiz. Doğu Anadolu Bölgesinde birçok merkezde rastlanılan bu kültüre ait izleri dikkate aldığımızda “Karaz Kültürü” veya “Erken Hurri Kültürü” terimini kullanmanın çok daha doğru olacağını düşünmekteyiz.

²³ Khirbet Kerak ismi ilk defa 1932 yılında G.E. Wright, 'in The Pottery of Palestin from the Earliest Times to End of the Early Bronze Age, adlı eserinde geçmektedir.

²⁴ Dzhaparidze O.M., “The Culture of Early Agricultural Tribes in the Territory of Georgia”, VII. International Congress of Antropological and Ethnological Sciences, Moskova, 1964, 2 vdd.

²⁵ Chubinishvili, T.N., “ The Interconnections between the Caucasian (Kura-Araxes) and the Near East Cultures in the Third Millennium B.C.”, Contribution to the Achaeology of the Soviet Union, the Russian Translation Series of the Peabody Museum of Archaeology and Etnology, Vol. III, Cambridge, 163-173

²⁶ Piotrovskii, B.B., “The Aeneolithic Culture of Transcaucasian in the Third Millennium B.C.”, V1. International Congres of Prehistoric and Protohistoric Sciences, Moskova, 1962, 7.

²⁷ Krupnov, F.I., “The Most Achaic Culture of the Caucasus and the Caucasian Community”, Soviet Antropology and Archaeology III, 1964, 31-42.

²⁸ Dyson, R.H., “The Archaeological Evidence of the Second Millennium B.C. on the Persian Flateau” CAH II, 1968, 14-16.

Asya kökenli bir kavim olduğu kabul edilen Hurrilerin anavatanı olarak Transkafkasya, Hazar Gölü ve Van Gölü öngörülmektedir. Bu kavim M.Ö. III. Binyılda anavatanlarından ayrılarak Mezopotamya'ya doğru göç etmişlerdir. (Klass, 2001: 98; Bahar, 2004: 182; Günbattı, 2007: 37) M.Ö. III. Binyıl ortalarında Mezopotamya'da, Yukarı Dicle bölgesinde ortaya çıkmış ve zaman içerisinde Van Gölü'nün güneyinden başlayarak Güneydoğu Anadolu, Kuzey Mezopotamya ve Akdeniz'e doğru yayılmışlardır. M.Ö. II. Binyılda Anadolu ve Suriye bölgelerinde çok önemli siyasi ve sosyal gelişmelerin ortaya çıkmasını sağlayan bu kavim, günümüzde bilim dünyasında "Hurri" olarak bilinmektedir. (Alpman, 1981: 283; Wilhelm, 1994: 13 vd.; Günbattı, 2007: 37)

Hurriler ile ilgili bilgilerimizi Akad (Naramsin) metinlerinden, Kültepe tabletlerinden ve ilişkide bulundukları diğer kavimlerin yazılı belgelerinden elde etmekteyiz. M.Ö. III. Binyılda Akad kralı Naramsin'e ait yazılı bir belgede yer ve şahıs adlarında Hurrilerin isminin geçtiği görülmektedir. (Wilhelm, 1994: 8; Yiğit, 2005: 56) Ayrıca, Anadolu'nun en eski yazılı metinlerinden Şartamhari²⁹ metinlerinde de Naramsin'e karşı savaşan krallardan birine ait "Pampa" adına, Nuzi metinlerinde Hurri şahıs adlarını oluşturan bir eleman olarak rastlanılmaktadır. (Güterbock, 1938: 67 vd.; Gelb-Purves-Macrae, 1943: 242; Laroche, 1966: 135; Yiğit, 2005, 57) M.Ö. II. Binyılda Anadolu'da, Kayseri yakınlarında ortaya çıkarılan Kültepe tabletlerinde Hurri şahıs isimlerine çokça rastlanılmaktadır. Bu durum, Hurrilerin M.Ö. II. Binyılda Orta Anadolu'ya kadar etkisini gösterdiğinin bir kanıtıdır.

Hurri adı Eski Babilce olarak yazılmış Mari mektuplarında da karşımıza çıkmaktadır. Mari mektuplarında geçen Turukkuların Hurri kökenli oldukları bilinmektedir. Ayrıca Turukkuların ses benzeşmesinden dolayı Türk kökenli olduğu da iddia edilmektedir. (Kramer, 1963: 287; Günbattı, 2007: 37, Memiş, 2007, 41)

M.Ö. 1595 yılında Hitit kralı I. Murşili'nin Eski Babil Devletini yıkmasıyla Hurriler Kuzey Suriye bölgesinde etkin bir rol almışlardır. Bunu fırsat bilen Hurriler "Halep", "Urşum" ve "Haşşum"dan Akdeniz sahillerine doğru yayılmışlardır. Alalah'ta ortaya çıkarılan tabletlerde Hurrilere ait çok sayıda şahıs ismine rastlanması bölgede yaşayan halkın Hurri kökenli olduğunu göstermektedir. (Klass, 2001: 99; Günbattı, 2007: 38)

²⁹ Akadlı krallar Sargon ve Naramsin'e ilişkin efsenevi içerikli bu metinlerin Mezopotamya'da, Mısır Tel el Amarna'da ve Anadolu'da Boğazköy arşivinde nüshaları ele geçirilmiştir.

Hurri ismi kutsal kitaplardan Tevrat'ta "Hori" olarak geçmektedir. (Alpman, 1998: 27) Yine Hurri adının Mitanni-Mısır ilişkileri sırasında Mitanni kralı Tusratta'nın Mısır firavunu III. Amenofis'e (M.Ö. 1413-1377) göndermiş olduğu mektubunda "Hurwuhe" ve "Hurruhe" şeklinde yazıldığı görülmektedir. (Alpman, 1981: 284 vd.)

Hurri dili üzerinde yapılan birçok filolojik inceleme bu dilin Asyatik bir dil yapısına sahip olduğunu göstermiştir. (Alpman, 1981: 283 vd.; Memiş, 2007: 38) Hurri dili bitişken (aglutinatif) diller arasında yer almakta ve sonunda ki eklerle değişmektedir. Bu özelliğinden dolayı Türkçe ile yakınlık göstermektedir. Hurrice ve Urartuca arasında yapılan filolojik incelemeler iki dilin birbirine çok benzediğini ve birbiriyle akraba olduğunu göstermiştir. Günümüzde halen Hurri dilinin Kafkas dilleriyle akraba olup olmadığı tartışma konusudur. (Yiğit, 2005: 55 vdd.; Günbattı, 2007: 39)

Hurri belgeleri genellikle Eski Babilce yazılmıştır. Bunu, Tel el-Amarna'da (Mısır), Nuzi'de (Irak) ve Ugarit'de (Suriye) ortaya çıkarılan belgelerden ve Mari mektuplarından anlamaktayız. Ayrıca Boğazköy ve Hattuşa'da ele geçirilen Hurrice-Hititçe yazılmış çift dilli metinlerde Hurriler hakkında daha çok bilgi edinmemizi sağlamıştır. (Yiğit, 2005: 55 vdd.)

Akad dönemine ait (M.Ö. 2350-2150) bazı metinlerdeki şahıs isimlerinin Hurrice olabileceği düşünülmektedir. Ayrıca Mardin civarında bulunan bir kitabenin Hurrice yazılması Hurrilerin varlığına delil niteliğindedir. Bu ve diğer deliller ışığında Akadlar döneminde Mezopotamya'da ve Güneydoğu Asya'da bir Hurri varlığı bilinmektedir. (Alpman, 1981: 285 vd.)

III. Ur sülalesi dönemine ait birkaç metinden de Hurrilerin varlığını çıkarabilmekteyiz. Hurrilerin varlığına Asurlu tüccarların bırakmış olduğu ticari ve sosyal hayatı yansıtan metinlerde de rastlamaktayız. (Alpman, 1981: 289) Anadolu'da Hurri varlığı Asur Ticaret Kolonileri Devri (M. Ö. 1950-1750) ile başlamamıştır. Hurrilerin Orta Anadolu'daki varlıklarını Akad Dönemine ait Şartamhari metinleride görmekteyiz. (Alpman, 1981: 289 vd.; Bahar, 1994: 307 vd.; Alpman, 1998: 29; Memiş, 2007: 32)

Hurrilerin, Ön Asya'ya doğru yayılımı incelendiğinde iki ana kolun olduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan biri, Urmiye çevresinden Kuzey Mezopotamya'ya; daha büyük olan kol ise Malatya-Elazığ üzerinden Kuzey Suriye ve Filistin'e kadar gitmiştir. Fırat Nehrinin doğusu ile Dicle Nehrinin arasındaki geniş düzlüklerde (Diyarbakır-Mardin vb.) Hurri buluntularına hemen hemen hiç rastlanmamış olması ise çok

şaşırtıcıdır. Ancak Mardin civarında bulunan Hurrice kitabenin varlığını da söylemek gerekmektedir.

Hurriler, III. Ur sülalesinin yıkılmasından sonra, Asur Ticaret Kolonileri Döneminde Orta Anadolu’da varlıklarına devam ettirmişlerdir. Mezopotamya’da İsin-Larsa döneminde (M.Ö. 1960-1735) batıya doğru yayılarak Ursu ve Hassum gibi şehir devletçikleri kurdukları anlaşılmaktadır. (Kinal, 1941: 1028 vd.; Alpman, 1981: 290) Babil kralı Hammurabi (M.Ö. 1728-1686) zamanında da Hurriler’in batıya doğru yayılışlarının devam ettiğini Mari mektuplarından bilinmektedir.

Şunu rahatlıkla söyleyebiliriz ki Son Kalkolitik ve İlk Tunç Çağ’ı boyunca Hurriler gittikleri tüm bölgelerde etkin bir rol oynamıştır. (Burney-Lang, 1971: 1 vdd.; Pehlivan, 1990: 171)

Hurri Kültürünün iyi bir şekilde anlaşılabilmesi sadece ele geçirilen metinlerle mümkün olmamaktadır. Bu metinlerin yanında bu kültüre özgü ve bizim “Karaz Keramiği” olarak nitelendirdiğimiz buluntularda Hurriler hakkında bizleri oldukça aydınlatmaktadır. Bu keramik buluntuları biçim ve süsleme açısından Anadolu’ya has yerli keramik özelliği taşımaktadır. (Erzen, 1992: 18)

Hurrilerin konargöçer bir toplum olmaları yaşam tarzlarını da etkilemiştir. Bunu Hurrilere ait Şanlıurfa ve Harran civarında bulunan yuvarlak yapılı ve kolay kurulup sökülebilen yapılardan anlamaktayız. Bu yapılar ortalama 4 ile 13 m. çapında, merkezi bir direğe sahip ve tek kapılı yapılarıdır. Bu yapılar kerpiçten yapılmış olup ısıtmak için portatif ocaklar kullanılmıştır. Günümüzde yarı göçebe olarak yaşamlarını devam ettiren Türkmen boylarının halen daha bu özelliklerini devam ettirdikleri görülmektedir. (Erzen, 1992: 17) Araştırma sahamızın merkezini oluşturan Karaz, Pulur ve Güzelova Höyüklerinde yapılan kazılarda da bu kültüre özgü kutsal ocaklara rastlanılmıştır. (Ceylan, 2001c: 71; Ceylan, 2002b: 168; Ceylan, 2008a: 70, 81; Kozbe-Ceylan, 2008: Güzelova)

Hurri Kültürüne bir diğer ismiyle Karaz Kültürüne özgü keramik buluntularına Amik Ovası’nda Tel Tayinat, Tabara El Akrad, Tel Cudeyde ve benzeri 35’e yakın höyükte rastlamaktayız. (Braidwood-Braidwood, 1960: 345, 518 vd.; Amiran, 1965: 165; Pehlivan, 1990: 173). Ayrıca İlk Tunç Çağının sonlarına doğru, Kuzey Suriye ve Filistin’de ki Hama, Humus, Ugarit, Khirbet Kerak (Beth Yerah), Affula ve Megiddo ‘da

da bu kültürün izini taşıyan keramik buluntuları ortaya çıkarılmıştır. (Maisler-Stekelis-Avi, 1952: 165; Pehlivan, 1990: 172 vd.)

Transkafkasya’da bulunan Hurri Kültürüne ait yerleşmelerin (Burney-Lang, 1971: 46; Pehlivan, 1990: 173), Doğu Anadolu ve Kuzeybatı İran’la (Burney, 1961: 134 vdd.) kuvvetli etkileşimler kurmuş olma ihtimali yüksektir. Buradan hareketle, etkileşimin Doğu Anadolu Bölgesinden Kafkaslar’a doğru olması muhtemeldir. Kuzeybatı İran ile olan ilişkilerin ise Van Göl’ü civarında bulunan doğal yollar ve geçitler vasıtasıyla sağlanmış olabileceği düşünülebilir. Özellikle Hurriler’in güneye doğru Van-Urmiye bağlantısını sağlayan geçitler oldukça önemlidir.

Birçok bilim adamı M.Ö. III. Binyılın ikinci yarısından itibaren Doğu Anadolu’nun Kalkolitik ve İlk Tunç kültürlerinin sahibi olan Hurriler, M.Ö. II. Binin ikinci yarısında Kuzey Mezopotamya ve Kuzey Suriye’ye kadar göç etmişler ve Eski Önasya tarihinde çok önemli rol oynamışlardır. Zira yazılı belgeler ve arkeolojik bulgularda bu görüşleri doğrular niteliktedir. (Memiş, 2007: 32 vd.; Akurgal, 2007: 119 vd.)

Hurri dili üzerinde yapılan birçok filolojik çalışma, bu dilin Asyatik bir dil yapısına sahip olduğunu ve M.Ö. 9-6. yüzyıllarda Doğu Anadolu’da büyük bir devlet kuran Urartular’ın diline çok benzediğini göstermiştir. (Memiş, 2007: 30 vd.; Alpman, 1981: 310 vd.)

Boğazköy metinlerindeki Hitit çivi yazılı belgelerde Hurri adının Hur-la şeklinde yazıldığı görülmektedir. Bu yazı sisteminde ilk heceler aynı olup –her, hir, har, -hur ve –hor gibi farklı şekillerde okunabiliyordu. Bu yüzden önceleri Hurri adı ilk zamanlar Harri olarak geçmiştir. (Sommer, 1932: 42-48, 385-387; karşılaştırma için bk. (Sturtevant-Bechtel, 1935: 176).

Yukarıda da bahsettiğimiz üzere Hurriler’in Anadolu’daki varlığına işaret eden ilk devlet Akadlar (M.Ö.2350-2150) olmuştur. Anadolu’nun tarihine ışık tutan Akad Kralı Naram-Sin dönemine ait “Şartamhari” metinlerinde mahalli Anadolu krallarından ve beylerinden söz edilir. Bu metinlerin bir kısmında; Nuzi (Yorgantepe), Hurri şahıs isimleri geçmektedir.

M.Ö. II. Binyılın başlarında Kassit, Hitit ve Mitanniler Eski Önasya’ya doğru bir göç harekâtına başlaması Hurrilerin Önasya’ya doğru yayılmasını ve Anadolu’ya kadar gelmesini sağlamıştır. (Goetze, 1962: 35; Alpman, 1998: 28)

Hurriler hakkında Boğazköy metinlerinden elde ettiğimiz bilgilere göre Hititlerle olan ilişkilerinin önceden dostane olmadığıdır. (Friedrich, 1969: 31 vd.; Alpman, 1998: 29 vd.; Ünal, 2002: 69, 73; Yiğit, 2005: 55 vd.) Hitit kralı I. Hattuşili zamanında, Hattuşili Kuzey Suriye üzerine sefer düzenlemiş ve bu sefer sırasında Hurriler ile mücadele etmek zorunda kalmıştır. (Kınal, 1973: 6 vd.; Ceylan, 1994: 34) Ayrıca Hattuşili dönemine ait anallardan anladığımız kadarıyla I. Hattuşili, önce Hurriler'in bulunmuş olduğu yerlere özellikle Alalah'a (Tel Açana) (Alpman, 1981: 285 vdd.; Memiş, 2007: 33) hücum etmiş ve arkasından Ursu (Urfa) şehrini zaptetmiştir (Goetze, 1964: 1). Hurrilerin ise Boğazköy yakınlarına kadar yaklaştığı yine I. Hattuşilinın bırakmış olduğu anallardan anlaşılmaktadır. (Otten, 1988) Bu anallarda Hattuşili'nin "*bana yalnız Hattuşa şehri kaldı*" dediği görülmektedir ki bu da Hattuşili'nin oldukça zor bir durumda kaldığını göstermektedir. (Kınal, 1974: 415; Alpman, 1981: 296; Ünal 2002: 69 vdd.) Hattuşa, I. Hattuşili döneminden I. Şuppiluliuma dönemine kadar Hurrilerin baskısı altında kalmıştır. I. Murşili'nin Babil seferinden hemen sonra Boğazköy'de öldürülmesiyle "Gasıp Krallar" dönemine girilmiştir (Kınal, 1974: 415; Ceylan, 1994: 44). Bunu fırsat bilen Hurriler, Anadolu'nun içlerine kadar ilerlemiştir. Bu karışıklıklar ve bozgunların artması sonucunda Adana ve Güney kıyılar Hitit egemenliğinden çıkmıştır. Telepinus bu ağır şartlar altında Kizzuwatna kralı İspat-Ahsu ile bir anlaşma imzalamıştır. Yapılan bu anlaşma diploması ve politika açısından oldukça önem taşımaktadır (Goetze, 1940: 75; Ceylan, 1994: 45). Hurriler ve Eski Hitit Devleti için önemli bir belge niteliği taşıyan Telipinus Fermanının (Sturtewant-Bechtel, 1935: 175; Ceylan, 1994: 46 vdd.) çevirisi şu şekildedir.

1. Telepinus Fermanı

1". Bunlar, kral, Büyük Kral Tabarna'nın sözleridir. Vaktiyle Labarnas büyük kraldı. Sonra oğulları, biraderleri ve evlenme yoluyla olan akrabaları, aile mensupları ve askeri birlik idiler.

2. ve memleket kötü idi. Fakat O, seferler yapıyor ve düşman memleketlerini kuvvetiyle tabiyetine alıyordu.

3. ve O, memleketleri tahrip ediyor ve korkutuyordu. Onlara denizi hudut yaptı. Seferden döndükten sonra zaptettiği ülkelerden her birine oğullarını atadı.

4.Hupisna(Konya-Ereğli), Tuwanuwa(Kilisehisar, Klasik Tyana kenti), Lnda(Karaman), Zallara(Zalpa), Pursuhantas(Purushanda), Lusnas(?) memleketlerine oğullarından her birini atadı. Onlar bu memleketleri yönettiler. Bütün büyük şehirler alınmıştı.

5.Daha sonra Hattuşili(I) kral oldu. Aynı şekilde oğulları, biraderleri, ev yoluyla akrabaları askerleri birlik idiler. ve O, herhangi bir sefere giderse düşman memleketlerini kuvvetiyle tebaalığına(hâkimiyeti altına) alıyordu.

6.ve O, memleketlerini zapt ve tahrip etti. ve denizi hudut yaptı. Seferden döndükten sonra oğullarından her birini bu memleketlerden birine yolladı. Büyük şehirleri idaresi altına aldı.

7.Fakat sonra prenslerin tebaları asi oldular ve efendilerine düşman oldular ve onlardan kanlarını istemeye başladılar.

8.Hattuşas'ta Murşili kral oldu. Aynı şekilde oğulları..... ve denizi hudut yaptı.

9.Halep'e gitti ve orayı tahrip etti ve Halep'ten esirleri ve ganimetleri Hattuşas'a getirtti. Babile gitti, orayı da tahrip etti. Hurriler'i defetti ve Babilli esirleri ve ganimetleri Hattuşas'a getirtti.

10.Hantilis bir saki idi. O, Murşili'nin kızkardeşi ile evli idi.

11.ve Hantilis, Zidantas ile anlaştı ve onlar bir fesar kurdular, Murşili'yi katlettiler ve kan akıttılar.

12.Hantilis korkmuş idi”.

Metnin bundan sonraki kısmı tahrip olduğundan dolayı okunamamıştır. Ancak kısa bir süre önce bulunan KBo VII 15 ile KBo 223/9 numaralı tablet bu boşluğu tamamlamıştır. A.Goetze tarafından okunan bu kısımda Hantili'nin Hurriler'le yaptığı savaşlardan bahsedilmektedir. Ancak Hantili'nin zafer elde edememesi büyük bir olasılıktır. Çünkü zevcesi Harapsili ve bir oğlunun Hurriler'e esir düştüğü ve Suzgia (Boybey Pınarı) şehrine götürülerek öldürüldükleri anlaşılmaktadır.

18.Hantilis ihtiyarladı ve tanrı oldu(öldü).Zidantas, oğullarıyla beraber Hantilis'in oğlu Kassenis'i katletti. ve onun sadık adamlarını öldürdü.

19.ve Zidanta kral oldu. Fakat tanrılar ondan Kassenis'in kanını istediler. ve tanrılar ona kendi oğlu Ammunas'ı düşman ettiler. ve O, öz babası Zidanta'yı öldürdü.

20.ve Ammunas kral oldu. Fakat tanrılar ondan babasının kanını istediler. Bağlar, bahçeler meyve vermedi. Koyunlar, sığırlar doğurmadı.

21.ve şu memleketler ona düşman oldular. Galnias(?), Adanias(Adana), Arzawas, Sallawas (Konyanın Sillesi) (?), Parduvatas(Pozantı; Toroslar ile Antitoroslar'ın birleştiği yer), Ahulas (?).Askerler gittikleri her her yerden başarısız dönüyorlardı. Ammunas, tanrı olduğu(öldüğü) zaman Meşediler'in başkanı Zurus, ailesinden birini gizlice altın mızrak taşıyan Taharwalis'e gönderdi. ve oğullarıyla birlikte Tittis ailesini katletti.

22.Haberci, Turuhsus'u gönderdi. O da oğullarıyla beraber Hantilis'i öldürttü. ve Huzzias kral oldu. Telepinus, onun ablası Istaparias'ı zevce olarak tutuyordu. Huzzias, Telepinus'u öldürmek istedi, fakat planı duyuldu ve Telepinus onu kovdu.

23.Onun (Huzzias) beş biraderi vardı. O (Telepinus) onlara ev yaptırdı ve: "yiyin için, fakat fenalık yapmayın", dedi.

24.Vaktaki ben, Telepinus, babamın tahtına oturdum (Goetze, 1957: 55 vd. na göre buradaki "babamın" ibaresi, "kayın babamın", olması gerekir. demektedir.) Hassuwa şehri ile harbe tutuştum ve onu tahrip ettim. Askerlerim Zizilippas şehrinde idiler. Bu şehirle de savaştım.

25.Vaktaki ben kral Lawazantias(muhtemelen Çukurova bölgesi)şehrine geldim. Lahhas bana düşman idi. Lawazantias şehrini bana karşı ayaklandırdı. Tanrılar onu benim elime verdiler. Subaylar, kumandanlar çok idiler ve baş hazinedar Karuwas, baş saki Killas, baş teşrifatçı Zinwaselis, büyük adam Lallis toplandılar ve gizlice baş meşedi Taruwas'ı gönderdiler.

26.Ben, kral, bilmiyordum. İşittiğim zaman onlar Taruwas'ı ve Taharweilis'i getirdiler ve Pankuş Meclisi onları ölüme mahkûm etti.

Ben kral:"Onlar niçin ölüyorlar?"dedim. Onların gözlerini bağladılar. Ben kral, onları bağışladım. Onları çiftçi yaptım. Onların sağ taraflarından silahlarını aldım ve ellerine saban verdim.

27.Kraliyet ailesi içinde kan davaları oluyordu. Kraliçe İstaparias öldü. Sonra kralın oğlu Alluwamnas da öldü. İnsanlar şöyle demeye başladılar. "Şu hale bakın, Hattuşas'ta cinayetler genel bir hal aldı". Bunun üzerine ben Telipinus, Hattuşas'ta Pankuş'u toplantıya çağırdım. Bundan böyle Hattuşas'ta kral ailesinin erkek evlatlarına hiç kimse suikast yapmasın, onlara hançer saplamasın.

28.En büyük oğul kral olsun. Eğer birinci dereceden (ilk zevceden) bir prens yoksa ikinci dereceden(cariyelerden olan) bir oğul kral olsun. Eğer hiçbir erkek evlat yoksa birinci dereceden bir prensese bir koca alınsın ve kral o olsun

29.Benden sonra tahta kim geçerse, biraderleri, oğulları, kan akrabaları, aile bireyleri ve askerleri birlik olsunlar ve düşman memleketlerini kuvvetle tebalıkları altında tutsular, fakat şunu söyleme:

"Tamamen temizleyeceğim".Çünkü sen hiçbir şeyi kökünden temizleyemezsin. Kral ailesinden herhangi bir ferdi öldürmek doğru değildir.

30.Benden sonra kim kral olursa ve O erkek kardeşlerine, kızkardeşlerine fenalık yaparsa, ona karşı Pankuş'u toplayıp ve o zaman ona: "Tabletteki şu kan davalarına oku! Deyiniz". "Vaktiyle Hattuşas'ta suikast yapanlara nasıl muamele edilirmiş oku!". Deyiniz. O zamanlar, tanrılar kral ailesini cezalandırmak istemişlerdi.

31.Hangi kral, biraderleri, kız kardeşleri arasında fesat çıkarırsa, o kendi başı ile öder. Pankuş'u toplantıya çağırınız. Eğer onun niyeti açıklanırsa, suçunu başı ile öder. Fakat onu gizlice öldürmeyiniz. Zurus, Taruwas, Taharwailis'in meselelerinde olduğu gibi.

Evi, karısı ve çocuklarına fenalık yapmayın. Eğer bir prens hata yaparsa, O(cezasını) kendi başı ile ödesin. Onun evine, çocuklarına dokunulmasın! Prenslerin yarısı zaten yok olmuştur. Onların evlerine, tarlalarına, bağlarına, ambarlarına, kölelerine, sığır ve davarlarına bunun yapma.

32.Eğer bir prens bunu yaparsa, başı ile ödesin. Fakat evine oğluna dokunulmasın. Prenslerin mallarını, başka şahıslara vermek (müsadere etmek) doğru değildir....adamları, evin babaları, baş saray nazırı, baş meşedi

eğer: "Bu şehir benim olsaydı, onlar şehrin beyine fenalık yapamazlardı". derlerse onlara bu meseleleri anlat.

33. Bundan sonra Hattuşaş'a prensler, meşediler, hazinedarlar, sakiler ve asa taşıyanlar, sizler bu sözlerimi hatırlayınız. Taruwas ve Taruhsus size örnek olsun.

Eğer herhangi bir kimse bir fenalık yaparsa yani ya evin babası veya baş saray nazırı, baş saki, baş meşedi ve binbaşı böyle bir fenalık yaparsa, siz onu cezalandırmadan önce, Pankuş'u toplantıya çağırınız.

Bu ferman dan da anlaşılacağı üzere; Hititler, bu dönemde çok büyük karışıklıklar içine girmişti.

Bu karışıklıklar ve çalkantılar, Kral Hantili ve Zidanta zamanında da devam etmiştir. Bu arada giderek güçlenen Hurriler, Anadolu'nun güneyinde Çukurova'da Kizzuwatna (Kilikya) devletini kurmuşlardır. (Goetze, 1940: 22; Ceylan, 1994: 44; Alpman, 1998: 30 vd.) Tüm bu mücadeleler Hititlerin Hurrilerden sosyal, kültürel, dini ve siyasi açıdan etkilenmelerine neden olmuştur. Hatta Hitit panteonunun başında yer alan tanrı Teşub ve tanrıça Hebat Hurrilerden Hititlere geçmiştir. Bunların yanında Hurrilerin Hititleri her alanda çok fazla etkiledikleri görülmektedir. (Gurney, 1961: 135 vd.; Sevin, 1979: 209 vd.; Ünal, 2005: 20 vdd.)

M.Ö. 1500-1350 yıllarında Hurriler Ön Asya'ya göç etmiş olan Mitanniler'le birleşerek, Hurri-Mitanni devletini meydana getirmişlerdir. Bu birleşme sayesinde Hurriler iyice güçlenmiş ve bu durum karşısında Hitit kralları Zidanta ve Telipinus Hurriler'e karşı Kizzuwatna kapısını güvence altına almak için Kizzuwatna kralları İsput-Ahsu ve Pallia ile anlaşmalar imzalamışlardır. (Alpman, 1981: 297)

Alalah devleti, Kizzuwatna ve başkenti Wusuganni (Bugün Urfa Ceylanpınarı ile idantifiye edilmektedir) olan feodal Hurri-Mitanni devleti, Hititler'in Suriye'ye karşı olan iktisadi ve askeri faaliyetlerine engel oluyordu. (Memiş, 2007: 33) Ancak II. Tuthalya zamanında Hurriler Anadolu ve Hititler için artık tehlike olmaktan çıkmıştır. Tuthalya, Halep şehrini ele geçirmiş ve Kuzey Suriye'de, Ege Göçleri'ne kadar sürecek (M.Ö.1200) olan Hitit hâkimiyetini sağlamıştır (Kınal, 1947: 1-13; Alpman, 1981: 297 vd.). M.Ö. II. binyılın ortalarında Hurri-Mitanni Devleti önemli bir güç iken, Hitit kralı Şuppiluliuma döneminde gücünü kaybederek Hititlere bağlı bir beylik durumuna

düşmüştür. M.Ö. 1200 yılında gerçekleşen Ege göçleriyle Hurri-Mitanni devleti tarih sahnesinden çekilmiştir.

Sonuç olarak Hurriler, Anadolu, Mezopotamya, Ön Asya kısacası gittikleri her bölgede derin izler bırakmıştır. Hurrilerden günümüze kadar gelebilen daha çok Yörük ve Türkmenlerin kullandığı konargöçer hayatın vazgeçilmezi çadırlar bunun en güzel örneğidir.

Boğazköy arşivlerinde bulunan, Kessi Masalı, Hedemmu Efsanesi, Gurpanzah Destanı, Ursu Kuşatması hem Hurri hem de Hitit dilinde yazılmış çok önemli edebi eserlerdir. Ayrıca bu metinlerin Hititçe ve Akadca nüshaları da mevcuttur. (Alpman, 1981: 287; Ünal, 2005, 20 vdd.)

3.2.2. Hayaşa-Azzi Krallığı

3.2.2.1.Hayaşa-Azzi Adı-Lokalizasyonu

Hayaşa tarihinden bahsetmeden önce, Hitit kaynaklarında geçen Azzi tanımından bahsetmek gerekmektedir. Boğazköy tabletlerinden anlaşılacağı üzere Hititler Kızılırmak yayı içerisinde ki komşu Anadolu topraklarını Yukarı Memleket ve Aşağı Memleket olarak ikiye ayırmıştır. (Garstang, 1943: 37 vd.; Güterbock, 1956; 63 vd.; Pehlivan, 1991b: 22) Yukarı Memleketin kuzeyinde Kaşkalar, kuzeydoğu ve doğusunda ise Hayaşa bulunuyordu.

Hititler, kuzeydoğu komşuları için genellikle Hayaşa adını kullanmışlar ve Azzi ülkesinin, Hayaşa ülkesinin sadece bir kısmını içerdiğini söylemişlerdir. Bundan dolayı Hayaşa, Kummuha (Kemah) (Kummuha'nın lokalizasyonu için bkz., Forrer, 1931: 2; Garstang, 1943: 48 vdd.; Adontz, 1946: 28; Garstang-Gurney, 1959: 35 vd.; Cornelius, 1973: 140; Ceylan, 2005b: 189) ve Aripa (Giresun). (Aripa'nın lokalizasyonu hakkında bkz, Forrer, 1931: 15; Adontz, 1946: 39; Garstang-Gurney, 1959: 37-39; Goetze, 1967: 132-137) arasındaki topraklara lokalize edilmiştir.

Azzi'nin konumunu gelince A. Goetze'nin 1928 yılında yayınladığı makalesinde (Goetze, 1928: 25) Hayaşa ülkesinin bir kısmına "Azzi" adını verdiği görülmektedir. Ayrıca J. Garstang'da bilimsel çalışmalarında "Azzi-Hayaşa Birleşik Krallığı" tanımını kullanmıştır. (Garstang, 1943: 26 vdd. J. Garstang, 1959 yılında O. R. Gurney ile birlikte yayınladıkları makalede Azzi ve Hayaşa

isimlerinin siyasi ve coğrafi açıdan sorun çıkarmasının nedenini şu şekilde açıklamaktadırlar: (Garstang-Gurney, 1959: 63 vd.)

“Azzi Hayaşa isimleri kaynaklarda karıştırılmaktadır. Bunun en güzel kanıtını Murşili’nin yıllıklarında görmekteyiz. Azzi kralı Anniyaş, Hitit kralının 7. Saltanat yılında “Dankuwayı istila ettik ve Hitit topraklarından esirler aldık” demektedir. Yılda Hitit protestoları halen daha Anniyas’a yapılmakta fakat cevaplar Hayaşa halkından gelmektedir. 9. yıl resmi annallarına göre İstitina ve Kannuwara’yı istila eden Hayaşa halkıdır. Ancak buna paralel şahsi Annallarda düşman olarak Azzi ülkesi gösterilmektedir...” bu iki yazar bu tür karışıklıkların yaşanacağını ifade ederek şunları ilave etmişlerdir: *“...dolayısıyla bu iki kesimi birbirinden ayırmaya çalışmak, yerlerini ayrı ayrı tesbit etmek zorlaşmaktadır. Böylece biz, her ikisini de bir bütün olarak ele alacağız”* ifadelerini kullanmışlardır.

E. Cavaignac ise Hayaşa’nın M.Ö. XIV. yüzyılda Doğu Anadolu’yu kaplayan büyük bir krallık olduğunu ifade etmiştir. Hayaşa krallığının Hititlere doğru uzanan parçasını ise Azzi olarak isimlendirmiştir. (Cavaignac, 1934: 14) Daha sonradan bu yazarın “Azzi- Hayaşa Halkı” ve “Azzi veya Hayaşa Ülkesi” ifadelerini kullandığını görmekteyiz. (Cavaignac, 1965: 165) H. G. Güterbock’da E. Cavaignac gibi Azzi ülkesinin Hayaşanın bir parçası olduğu görüşündedir. (Güterbock, 1967: 36) aynı şekilde J. Friedrich’in de bu kanaatte olduğunu görmekteyiz. (Friedrich, 1930: 104 vd.)

Bu görüşe karşı olan bilim adamlarından F. Cornelius, Karadeniz kıyılarında yaşayan halkın Neolitik Çağ’dan ve Hatti dönemlerinden önce burada var olduğunu ileri sürmüş ve bu halkın Azziler olduğunu söylemiştir. F. Cornelius’a göre Hayaşa günümüzde Tokat Erbaa/Horoztepe’de kurulmuş olup, Azzi ülkesinin başkenti durumunda olduğunu belirtmiştir. (Cornelius, 1973: 38)

Türk bilim adamlarından H. Z. Koşay ve F. Kınal Azzi ve Hayaşa’yı birbirine komşu olan iki krallık olarak ifade etmişlerdir. (Koşay, 1959: 350 vd.) Ancak 1964 yılında H.Z. Koşay yayınladığı makalesinde J. Garstang ve O. R. Gurney’in çalışmalarını dikkate alarak “Azzi-Hayaşa Birleşik Krallığı” tanımını kullanmıştır. (Koşay, 1964: 6) F. Kınal’da önceleri Azzi ve Hayaşa ülkelerini iki farklı ülke olarak ele almış (Kınal, 1953a: 5) ancak daha sonra “Azzi-Hayaşa Memleketi” veya “Hayaşa Krallığı” ifadesini kullanmıştır. (Kınal, 1954: 78; Kınal, 1991: 140)

E. Herzfeld ve N. Adontz' ta bu görüşlere katılmışlar ve Azzi-Hayaşa ifadelerinin eş anlamlı olduğunu söylemişlerdir. (Adontz, 1946: 34 vd.; Herzfeld, 1968: 119) Gerçekte Hitit-Hayaşa ilişkileri tarihi açıdan incelendiğinde “Azzi-Hayaşa” özdeşliğini rahatça görmek mümkündür.³⁰

Hayaşa'nın konumuna gelince, A. Goetze, Hayaşa topraklarını Hititlerin doğusuna yerleştirmiştir. (Goetze, 1928: 25 vd.) A. Goetze 1936 yılında yayınlamış olduğu makalesinde I. Şuppiluliuma zamanında Hititlerin Hayaşalıların dağlık bölgelerinde çarpıştığını ifade etmiştir. A. Goetze buradan yola çıkarak Hayaşalıları Kuzeydoğu Anadolu'ya lokalize etmiştir. A. Goetze'ye göre Hayaşa Krallığının sınırları Yeşilirmak'tan Van Gölüne kadar uzanmaktaydı.

Yine değerli bilim adamlarından J. Friedrich (Friedrich, 1930: 106), B. Hrozny (Hrozny, 1947: 129 vd.) ve Forrer (Forrer, 1931) Hayaşa'nın konumunu Doğu Anadolu'nun dağlık kesimlerine yerleştirmektedir. O. R. Gurney ise I. Şuppiluliuma ve II. Murşili dönemlerinde Hititlerin Hayaşalıları üzerine yaptığı seferlerden hareket ederek Hayaşa'yı Yukarı Memleket'in komşu ülkesi olarak kabul etmiştir. (Gurney, 1948: 45 vd.) E. Meyer'de O. R. Gurney gibi aynı yoldan hareket etmiş ve Hayaşa'yı Kuzeydoğu Anadolu'ya lokalize etmiştir. (Meyer, 1953: 449; krş. bak. Güterbock, 1961: 85) Bölgede kazı ve yüzey araştırmaları yapan H. Z. Koşay ise E. Cavaignac, E. Meyer ve O. R. Gurney'in görüşlerini biraz daha indirgeyerek Hayaşa'yı Erzurum bölgesine lokalize etmiştir. (Koşay-Turfan, 1959: 350 vd.; Koşay-Vary, 1964: 6; Koşay, 1972: 464; Pehlivan, 1991b: 30)

J. Garstang'a göre, Hayaşa'yı Van bölgesine lokalize etmek yanlıştır. (Garstang, 1943: 47 vd.) Ona göre Hayaşa Fırat Nehri ile Karadeniz Bölgesinin arasına lokalize edilmelidir. Bunun içinde Aripşa ve Dukkama gibi önemli şehirlerin iyi yorumlanması gerektiğini belirtir. Aripşa şehrinin Karadeniz sahil şeridinde aranması gerektiğini ifade etmektedir. (Garstang, 1943: 50 vd.) J. Garstang, O. R. Gurney ile beraber yaptıkları Hititler Dönemi Anadolu Coğrafyası çalışmasında Hayaşalılarla ilgili en önemli bilgilerin II. Murşili dönemine ait annaların olduğunu belirtmişlerdir. (Garstang-Gurney, 1959: 37 vd.)

³⁰ Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bak. Pehlivan, 1984; Ayr. karşılaştırma bak. del Monte- Tischler 1978: 59 vd.)

Von Schuler'e göre ise Hayaşalılar sınırlarını Kızılırmak, Kelkit Çayı ve Karasu Havzası arasında kalan bölge oluşturmaktaydı. (von Schuler, 1965: 13 vd.; Dinçol-Yakar, 1974: 564)

N. Adontz ise Koşay gibi Hayaşa ülkesini Erzurum ve çevresine lokalize etmiştir. (Adontz, 1946: 28 vd.) bu görüşlerden yola çıkarak Hayaşa Ülkesinin lokalizasyonu 3 başlıkta toparlayabiliriz.

- I. Hitit kralları III. Tuthalya (M.Ö. 1400-1381), I. Şuppiluliuma (M.Ö. 1380-1345) ve II. Murşili (M.Ö. 1345-1315)'nin Hayaşa topraklarına düzenledikleri seferlerin kuzey ve kuzeydoğu yönünde olması.
- II. Hayaşalıların, Yukarı Memleket ve Karadeniz sahilindeki Kaşkalar ile aynı sınırı paylaşması.
- III. Hitit krallarının bırakmış oldukları annalarda bahsettikleri şehir ve yöre isimlerinin etkinliği oldukça önemlidir. Bu şehirlerden bazıları şöyledir: Aripşa (Giresun civarı), Kummuha (Kemah), Dukkamma (Şebinkarahisar), Şamuha (Elazığ-Malatya yakınları), Tibya/Tipiya (Ordu ve çevresi) ve Ura'dır.

Hititler döneminde, Hitit-Hayaşa sınırında bulunan Ura, Erbaa/Horoztepe ya da Amasya'ya lokalize edilir. E. Forrer, Ura'yı Erzurum-Erzincan arasındaki Koroğlu Kalesi ile özdeşleştirmiştir.

Bu şehirlerden Şamuha'nın yeri tam olarak belirlenememiştir. Önceleri Adıyaman Samsat'a lokalize edilen bu şehir daha sonra (Pehlivan, 1991b: 30) Malatya-Elazığ bölgesinin Fırat vadisi topraklarında kalan kısmına yerleştirilmiştir. Bu fikir bilim adamları arasında diğer fikre oranla daha fazla kabul görmüştür. (Garstang, 1942: 450-459; Alp, 1956: 77-81; Cornelius, 1958: 3, Garstang-Gurney, 1959: 33 vd.; Güterbock, 1961: 96; Koşay, 1972: 460-468).

Kummaha ise neredeyse tüm bilim adamları tarafından, Kemah ile lokalize edilmektedir. Kummuha (^{URU} Kum-ma-ha)'nın Hitit metinlerinde ifade ediliş şekli ve geçtiği yerler konusunda bilim adamları farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. (Forrer, 1931: 2; Garstang, 1943: 48 vdd.; Güterbock, 1956: 66-125; Garstang-Gurney, 1959: 35 vd. Cornelius, 1973: 140. Jahukyan, 1961: 356-391; Pehlivan, 1991b: 35; Ceylan, 2005b: 189).

“Deniz İçerisindeki Şehir” ifadesi kullanılan Aripşa, Hitit kayıtları dikkate alındığında bilim adamları tarafından Karadeniz sahilindeki Giresun’a (Kerasund/Kerasus) lokalize edilmiştir. (Garstang-Gurney, 1959: 38)³¹

Araştırmacılar, Dukkamma’yı Şebinkarahisar’a lokalize etmiştir. Bundaki en önemli etken Giresun sahil yolunu Kelkit vadisine bağlayan en elverişli yol güzergâhında bulunmasıdır. (Hayaşa-Hitit ilişkilerinde Dukkama’nın lokalizasyonu konusundaki çalışmalar için bak. Garstang-Gurney, 1959: 35, 37-39; Cornelius, 1967: 69; Goetze, 1967: 133-139) Dukkama’yı Tatvan civarına lokalize eden araştırmacılar da bulunmaktadır. Ancak bu görüş bilim dünyasında pek kabul gören bir görüş değildir. (Forrer, 1931: 15, 18-20; Ertem, 1973: 26)

Eski Hitit Devleti zamanından itibaren Sinop-Ordu arasında kalan Orta Karadeniz Bölgesi, Kaşkalar tarafından iskân edilmekteydi. (Pehlivan, 1991c: 37. Kaşkalar hakkında detaylı bilgi için bak. von Schuler, 1965). Hititler kaynaklarından anlaşılacağı üzere Hititler güçlü dönemlerinde bile Fırat Nehri’nin kaynağına (Erzurum- Dumlu) veya Van Gölü civarlarına doğru gelip askeri ve siyasi bir seferde bulunmamışlardır. Bu açıdan bakıldığında Yukarı Memleket’in yakınında olup, Kaşkalar ile aynı sınırı paylaşan Hayaşalar’ın denizler ile olan ilişkileri sadece Doğu Karadeniz sahil şehirleriyle açıklanabilir.

Tibya/Tipiya (Ordu ve çevresi) Hayaşa-Kaşka sınır hattını oluşturuyordu. (von Schuler, 1965: 26, 43-44; Garstang-Gurney, 1959: 50; Forrer, 1931, 9 vdd.) Hayaşa-Hitit sınırında bulunan ve II. Murşili’nin de ifade ettiği gibi kurulduğu yer ve şekil bakımından oldukça farklı özellikler gösteren Ura (Forrer, 1931: 11; Garstang-Gurney, 1959: 37 vd.; Cornelius, 1964: 13)³² şehri de Hayaşa’nın konumu için önemli bilgiler vermektedir.

Tüm bu veriler ışığında M. Pehlivan hocamızla aynı fikirde olup Hayaşa ülkesini Çoruh-Kelkit vadisi başta olmak üzere, Giresun-Rize ve Erzincan-Erzurum hattı arasında kalan bölgeye lokalize etmek gerektiğini düşünmekteyiz. Ancak şunu da söylemek

³¹ Garstang, diğer bir çalışmasında, Karadeniz kıyısındaki Giresun’un günümüzde denize doğru ilerleyen bir tepe üzerinde kurulduğunu ve Aripşa’nın bu görünümünün sözü edilen coğrafya ile paralellik arz ettiğini belirtmiştir. Garstang, 1943: 50-51. Aripşa’nın lokalizasyonu ile ilgili diğer görüşlerden biri de Forrer’e aittir. Forrer, Aripşa-Dukkama ikilisinin Van Gölü çevresine yerleştirilemeyeceğini ifade eder ve bu bölgede dağlık arazinin bulunmamasından dolayı Aripşa’nın buralarda aranmasının mümkün olmadığını belirtir. Forrer 1931, 18.

³² Hititler döneminde, Hitit-Hayaşa sınırında bulunan Ura, Erbaa/Horoztepe ya da Amasya’ya lokalize edilir. Forrer, Ura’yı Erzurum-Erzincan arasındaki Köroğlu Kalesi ile özdeşleştirmiştir.

gerekir ki Hayaşalılar bu topraklara bağlı kalmamış Hitit Devletinin zayıfladığı dönemlerde sınırlarını batıda Ordu, güneyde Elazığ-Malatya'ya kadar genişletmişlerdir.

Savaşçı bir toplum olan Hayaşalılar yerleştikleri toprakların kendilerine sağladığı doğal savunma ortamından büyük ölçüde yararlanmışlardır. Doğu Anadolu ile Doğu Karadeniz arasında yer alan Çoruh-Kelkit vadisi ve Paryadros Dağları hakkında antik kaynaklardaki bilgiler bu görüşü destekler niteliktedir. (Geniş bilgi için bak. Strabon, XII, III, 18.)

“...Ayrıca bu vadi, umumiyetle Paryadros dağ silsileleri arasında iyi sulanmış, ormanlık yerler bulunduğu ve birçok kesimleri de derin dereler, dik uçurumlardan oluştuğundan büyük kaleler yapmaya müsaittir...”

Bilindiği üzere, Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi tarihi çağlara stratejik konumuna rağmen Mezopotamya, Mısır, Eski Ön Asya ve Anadolu'nun diğer bölgelerine göre biraz daha geç girmiştir. Hayaşalılar Doğu Anadolu Bölgesinin en eski devletlerinden birisi olarak bilinmektedir. Ancak Hayaşalılar hakkındaki ilk bilgilerimizi Boğazköy arşivinde bulunan çivi yazılı metinlerinden öğrenmekteyiz. (Pehlivan, 1991_b: 15.vd). Hayaşalılar hakkında yazılan bu belgeler bölge tarihi hakkındaki ilk yazılı bilgiler olmuştur.

Hayaşalıları lokalize ettiğimiz Doğu Anadolu Bölgesindeki ilk kayıtlara ise ancak M.Ö. 8. yüzyılda rastlamaktayız. Urartu kralları Menua ve I. Argiştı'nın Diau(e)hi üzerine yaptıkları seferlerden bahseden Pasinler (Payne, 2006: 89 vd.) ve Sarıkamış yazıtları (König, 1955-57: 44; Ceylan, 2001_d: 107-108; Salvini, 2006: 181; Payne, 2006: 182; Payne, 2006: 89-90; Ceylan, 2008_a: 104) bölge tarihi hakkında bilgi veren önemli kayıtlardır. (Pehlivan, 1991_a: 41)

3.2.2.2.Hayaşa'nın Siyasi Tarihi

Hayaşalılar, M.Ö. XV. yüzyıldan itibaren Hititler ile bir mücadele içine girmiştir. Bu mücadeleler Hayaşalıların bağımsızlığını koruma mücadelesi olarak tanımlanabilir.

Hurrilerin, büyük topluluklar halinde göç etmeye başlaması bölgede bir nüfuz azalmasına neden olmuştur. Hurriler M.Ö. XV. yüzyıla kadar siyasi bir örgütlenme içine girmemiştir. Konargöçer toplumlar bu döneme kadar büyük bir mücadele içine girmemiş ve yaşamlarını tarım, hayvancılık yaparak sürdürmüşlerdir. Daha sonra bu konargöçer toplumlar İç Anadolu'ya doğru yayılmaya başlamışlardır. Bölgede kalan ve Hurrilerin

halefleri olarak kabul edilen topluluklar ise bir kabile reisi ve ihtiyar heyetinin yönetiminde yaşamlarını sürdürmüşlerdir.

Hayaşalılar, Orta Karadeniz sahilinde bulunan ve sürekli Hititlerle mücadele içerisinde olan Kaşkalarla beraber Hititlere karşı bir ittifak kurmuşlardır. Bunu Boğazköy arşivlerinde bulunan metinlerden de anlamaktayız. Bu metinlerde Hayaşa ve Kaşkalıların sürekli ittifak halinde oldukları ve Hititlerin kendileri için bir tehlike olduğundan bahsedilmektedir.

Hayaşalılar, III. Tuthalya'nın (M.Ö. 1400-1381) son zamanlarında Hitit topraklarına saldırmışlardır. Bu saldırılar Hititler için tehlike arz etmekteydi. II. Murşili'nin bırakmış olduğu kayıtlarda Hititli bir prens olan Şuppiluliuma komutasındaki bir ordunun Hayaşalılar üzerine bir sefere çıkmıştır. Bu seferden anlaşılacağı gibi Hayaşalılar Hititler için bir tehlike olmaya başlamıştır. (Güterbock, 1956: 62 vd.; von Schuler, 1965: 35; Pehlivan, 1991b: 42 vd.; Ceylan, 1994: 57)

M.Ö. 1395 dolaylarında Şuppiluliuma, Şamuha'ya ulaştığında ordusunun ihtiyaçlarını karşılamak için bir süre şehirde kalır. Ancak o sırada en az Hayaşalılar kadar tehlikeli olan Kaşkalarla karşılaşır. Şuppiluliuma Kaşkaların bu saldırılarına düzenli ordusuyla cevap verir ve ilk zaferini elde etmiş olur. Bu zafer sonucunda ele geçirilen esirler ve ganimetler Şamuha şehrine gönderilir. Şuppiluliuma bölgenin güvenliğini sağladıktan sonra tekrardan Hayaşalılar üzerine yürümeye devam eder. Bu sırada Kaşkaların Hayaşalılarla yapmış olduğu ittifak görülmektedir. Ancak Şuppiluliuma bu anlaşmanın erkenden farkına vararak anında önlemlerini aldığı görülmektedir.³³ (Pehlivan, 1984: 54; Pehlivan, 1991b: 43; Ceylan, 1994: 58)

III. Tuthalya'nın krallığı boyunca çok sık rahatsızlandığı görülmektedir. Ancak rahatsızlıklarının düzelmesiyle Aşağı Memleket'te Hititler için tehlike arz eden Maşa ve Kammala halkına karşı sefere çıkar. (Cavaignac, 1930: 230 vd.; Güterbock, 1956: 65 vd.) Tuthalya bu seferden başarılı bir şekilde dönerken Kaşka ve Hayaşalıların ülkelerine saldırdıklarını öğrenmiştir.

³³ Şuppiluliuma'nın, Hayaşa ve Kaşkalarla karşı gerçekleştirmiş olduğu bu sefer onun tahta çıkmadan önce gerçekleştirdiği ilk askeri sefer olarak değerlendirilir. (Pehlivan, 1984: 54)

Hayaşalılar, Karanni³⁴ adlı bir lider etrafında toplanarak Fırat yatağını izleyerek Hitit topraklarına girmiş ve Kummuha şehrini yağmalamışlardır. Daha sonra yağma hareketlerine devam eden Karanni ve ordusu Şamuha yakınlarına kadar gelmeyi başarmışlardır. Bu durum karşısında acilen III. Tuthalya ordusu ile birlikte Yukarı Memleket'e geri dönmüştür. Öncelikle Kathariya ve Kazzapa şehirlerini yağmalayan Kaşkaları cezalandırarak esir ve ganimetleri geri almıştır. Kaşkaları bertaraf eden Tuthalya Şamuha şehrini kuşatan Hayaşalılar'ı bertaraf etmenin yolunu aramıştır. Ancak kendisi ve ordusu yorulan III. Tuthalya, hastalığının tekrardan başlaması nedeniyle komutayı Şuppiluliuma'ya vermiştir. Şuppiluliuma ordunun dinlenmesine fırsat vermeden harekete geçmiştir. Karanni ve ordusu bu hareket sonucu Şamuha'dan geri çekilmeye başlamıştır. Kummuha yakınlarına gelindiğinde "İlk Büyük Hesaplaşma" olarak tanımlanan savaş meydana gelmiştir. Ancak bu bilgilere ulaştığımız tabletin bu bölümden sonrasının kırık olması savaşın sonucunu bilemememize neden olmaktadır. Ancak takip eden yıllardaki bilgilerden şu sonuçlar çıkarılabilir. Şuppiluliuma'nın tahta çıktığı yıllarda Hukkana/ş ile bir anlaşma yaptığı görülmektedir. (Friedrich, 1930: 103-161; Buna ilave olarak anlaşmanın içeriği hakkında yapılan farklı çalışmalar için bk., Goetze, 1928: 26; Cavaignac, 1930: 15 vd.; Forrer, 1931: 2 vd.; Contenau, 1934: 173-174; Bossert, 1944: 133-134; Alp, 1947: 474; von Schuler, 1965: 6 vd.; Güterbock, 1967: 34 vd.; Otten, 1969: 359; Goetze, 1975: 119; Monte-Tischler, 1978: 60; Pehlivan, 1984: 64; Pehlivan, 1994: 331; Anlaşmanın Türkçe metni için bk., Pehlivan, 1991b: 53 vdd.; Ceylan, 1994: 78 vdd.; Metnin, Friedrich'ten alınan bölümü ve Türkçesi için bk., Ceylan, 1991: 61 vdd.)³⁵ Anlaşmadan anladığımız kadarıyla Hititler Hayaşalılara karşı kısmi bir başarı elde etmiştir. Ancak Hayaşalıların merkezini ele geçirememiştir. Bu savaş sonucunda muhtemelen Karanni öldürülmüş ve yerine kısa bir süreliğine Mariya/ş geçmiştir.

Hititler, tarih yazıcılığına ve başarılarını gösteren anlaşma metinlerine oldukça önem vermişlerdir. Ancak Hukkanaş Anlaşma metninde bu özenin pek gösterilmediği anlaşılmaktadır. Weidner bunun nedenini Hayaşa'nın barbar bir ülke olmasına ve

³⁴ Karanni, Hayaşa tarihinde bilinen ilk liderdir. Olaylar hakkında ilk bilgi veren tablette Kar (?)an-ni-iş LUGAL KUR URU Ha-ia-şa (Hayaşa ülkesinin kralı Karaniş) olarak tanımlanır. Ancak, Karanni adındaki eksiklik La-a-an-ni-iş şeklinde de tamamlanabilmektedir. Her iki okunuş için bak. Cavaignac, 1930: 232; Forrer, 1931: 1 vd.; Güterbock, 1956: 66 vd.; farklı okunuşlar için ayrıca bak. Jahukyan 1961: 272 vd.)

³⁵ Hukkanaş Anlaşmasının transkripsiyon ve tercümesi Friedrich tarafından yapılmıştır.

Hukkana'nın alt tabakadan gelmesine bağlamaktadır. (Pehlivan, 1984: 74; Ceylan, 1994: 82)

Mariya/ş'nın Hayaşalılar'ın kralı olduğu günümüz bilim adamları tarafından halen daha tartışma konusudur. Bu konu hakkında araştırma yapan bilim adamlarından J. Friedrich'e göre Mariya/ş Hayaşa ülkesinde etkin bir lider konumunda olmasına rağmen krallık konumuna ulaşamamıştır. (Friedrich, 1930: 104 vdd.)

H. G. Güterbock'a göre Mariya/ş Kummuha savaşından sonra Hitit kralı III. Tuthalya tarafından tahta çıkarılmıştır. Yani Karanni'nin halefi durumundadır. (Güterbock, 1967: 35) Yine önemli bilim adamlarından E. Cavaignac, Hukkana anlaşmasında Mariya/ş ile ilgili verilen bilgilerin doğruluğunu savunur. (Cavaignac, 1930: 16 vd.) E. Forrer ve N. Adontz ise Mariya/ş'nın Hayaşa ülkesindeki konumunun halen daha belirsiz olduğunu söylemektedir. (Forrer, 1931: 3; Adontz, 1946).

Hayaşalılar ile Hititler arasında yapılan Hukkanaş anlaşmasının metninde, iki Mariya/ş'nın var olduğu görülmektedir. Bu Mariya/ş'lardan birinin III. Tuthalya döneminde olumsuz davranışları yüzünden öldürüldüğü anlaşılmaktadır. Bir diğer Mariya/ş ise I. Şuppiluliuma'nın (M.Ö. 1380-1345) sert tavırları karşısında eşinden (Hukkana'nın kızı) ayrılmak zorunda bırakılmıştır.

J. Friedrich tarafından yayınlanan bu metinde öldürülme olayı şu şekilde anlatılmaktadır. (Friedrich, 1930: 135-136; Ceylan, 1994: 81-82)

Kol. III. prg. 32.

Satır

53- Mariya kimdir, niçin ölmüştür?

54- Bir saray kadınına rastlamış mıdır? Ona bakmamış mıdır?

55- Fakat Efendimiz Güneşin Babası onu bir pencereden görür ve ona şöyle der:

56- “Bu kadına niçin baktın ?”

57- ve bu suçtan dolayı ölümü buldu.

58- Bir insanın ölümüne sebep olan böyle bir olaydan sakın (Friedrich, 1930: 129; Mariya'nın isminin geçtiği başka bir çalışma için bkz. Contenau, 1934: 173 vd.)

Metinden de anlaşılacağı üzere Mariya/ş'ın Hayaşalılar ülkesinde hangi konumda olduğunu tam anlamıyla tespit edemeyiz.

Yine Hukkana anlaşmasında I. Şuppiluliuma'nın özellikle işaret ettiği bir diğer Mariya/ş hakkında ise metinde şu ifadeler geçmektedir ki bu durum işimizi biraz daha zorlaştırmaktadır.

Kol. IV. prg. 42

Satır

41 (25)- *Siz, Hayaşa ahalisi gelecekte beni dostça himaye edip korursanız,*

42 (26)- *Ben de sizi, Hayaşa ahalisini, Mariya/ş'ı ve*

43 (27)- *Hayaşa'nın kız alıp vermiş akrabalarını korurum*” (Friedrich, 1930: 135; Ceylan, 1994: 81)

Kol. IV. prg. 45.

Satır

50 (34)- *ve bakın! Size yeminle söylediğim bu sözleri*

51 (35)- *Siz Hayaşa ahalisi ve Mariya/ş, muhafaza etmezseniz*

52 (36)- *O zaman bu yemin sizi, karılarınızı*

54 (38)- *Mahvetsin.....*

58 (42)- *Hayaşa ahalisine, Mariya/ş'a ve Hayaşa ülkesine hiçbir kötülük yapmayayım....*

Hukkana anlaşmasında yer alan bu bilgiler ışığında Hititlerin Hayaşalıları mağlup ettiğini ve Hayaşalıları kendilerine bağlı bir beylik olarak bağladıkları anlaşılmaktadır.

M. Pehlivan'a göre Hayaşa kralı Mariya/ş Hitit-Hayaşa ilişkilerini düzeltmek için saraya gitmiş ancak saraydaki olumsuz davranışları nedeniyle III. Tuthalya tarafından M.Ö. 1390 dolaylarında öldürülmüştür. Bu olay bize Hayaşalıların Hititlere bağlı vasal bir krallık durumuna geldiğini göstermektedir. Mariya/ş'ın ölümü üzerine tahta Hukkana/ş'ın geçtiği görülmektedir. (Pehlivan, 1984: 64; Pehlivan, 1994: 330)

III. Tuthalya'nın ölümü üzerine Hitit tahtına Tahkanti Tuthalya geçmiştir. Ancak Hitit kralına yapılan bağlılık yeminine rağmen I. Şuppiluliuma (M.Ö. 1380-1345) Tahkanti Tuthalya'yı koltuğundan indirerek Hitit Krallık koltuğuna oturmuştur. Bu durum Hitit Devletinin karışmasına sebep olmuş ve karışıklık yıllarının birkaç yıl sürmesine yol açmıştır. Bunu fırsat bilen Hititlere bağlı krallık veya beylikler (Hitit Devletine saldıran bu krallık veya beylikler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Goetze, 1928: 25 vd.; Cavaignac, 1930: 17; Goetze, 1975: 117; Pehlivan, 1984: 65; Pehlivan, 1991b: 51) ayaklanarak Hititlere karşı saldırıya geçmişlerdir. Hayaşalılarda Mariya/ş'ın

intikamını almak için Hitit devletinin üzerine yürüyerek Hitit topraklarını yağmalamışlardır. Hayaşalılar, Karanni döneminde olduğu gibi Şamuha yakınlarına kadar ilerlemişlerdir. Bu karışıklık dönemi III. Hattuşili'ye ait bir metinde şu şekilde anlatılmaktadır. (Cavaignac, 1932: 10 vd.)

KBo VI 28

“6-Önceden Hatti memleketleri düşmanları tarafından işgal edilmişti.

7-Kaşkalı düşman gelmiş Hatti topraklarını işgal ederek Neneşsa'yı hudut yapmıştı.

8-Aşağı memleket'ten Arzavalı düşman gelmiş Hatti memleketlerini zapt etmiş ve

9-Tavanuva ve Uda şehirlerini hudut yapmıştı

10-Öte taraftan Araunnalı düşman gelmiş Gassiya memleketinin bütününe ele geçirmişti.

11-Beri taraftan Azzili (=Hayaşalı) düşman gelmiş Yukarı memleketi istila etmiş

12-Samuha şehrini hudut yapmıştı. İşuvalı düşman gelmiş, Tegarama şehrini ele geçirmişti”.

I. Şuppiluliuma döneminde Hitit Devleti tam anlamıyla bir kaostan içine girmişti. Hattuşas ve yakınları dışında her yer işgal edilmişti. I. Şuppiluliuma'nın yararlanabileceği insan ve silah sayısı da yok denecek kadar azdı. Ancak tüm bunlara rağmen I. Şuppiluliuma 20 yıl kadar seferden sefere koşturmuştur. I. Şuppiluliuma'nın bu mücadele ruhu Hititleri yıkılmaktan kurtarmıştır. (Goetze, 1928: 26; Schmökel, 1957: 127; Cornelius, 1973: 149)

I. Şuppiluliuma, Mitanni ve Kizzuwatna krallıklarıyla ilgelenip Kuzey Suriye'de ki menfaatlerini koruma altına almıştır. Hukkanaş'ın izlemiş olduğu politika sayesinde Hayaşalar ile evlilik anlaşmaları yoluyla dostane ilişkiler kurmuştur.³⁶ (Hrozný, 1947: 129; Kinal, 1954: 78; Schmökel, 1957: 127; Garstang-Gurney, 1959: 37; Goetze, 1967: 95 vdd.; Pehlivan, 1991b: 52 vd.; Ceylan, 1994: 57)

³⁶ Bu barış ortamı II. Murşili'nin saltanatının (M.Ö. 1339-1310) yedinci yılında Hayaşa kralı Anniya'nın, Dankuva'ya saldırısına kadar sürmüştür.

I. Şuppiluliuma Hitit Devleti içinde yaşanan bu karışıklık yıllarını bertaraf ettikten sonra askeri alandaki başarılarının yanına siyasi yönde izlemiş olduğu akıllı politikalarını da ekleyince Hitit Devleti tam anlamıyla huzurlu bir ortama kavuşmuştur. Şuppiluliuma, kızını Mitannili Mattivaza ile kardeşini ise Hukkana ile evlendirerek Hitit topraklarına gelebilecek saldırıların bir nevi önüne geçmiştir.

Hayaşalılar ile sağlanan bu karşılıklı güven ve dostluğun sonucunda her iki taraf arasında Hukkana Anlaşması imzalanmıştır. (Metnin çevirisi için bkz. Friedrich, 1930: 103 vd.; ayrıca, Goetze, 1928: 26; Forrer, 1931: 2 vd.; Cavaignac, 1930: 15 vd.; Contenau, 1934: 173 vd.; von Bossert, 1944: 133 vd.; Alp, 1947: 474; Schuler, 1965: 6 vd.; Güterbock, 1967: 34 vd.; Otten, 1969: 359; Goetze, 1975: 119; Monte-Tischler, 1978: 60; Pehlivan, 1991b: 53 vdd.; Ceylan, 1994: 78 vd.) Hukkana anlaşması taşıdığı tarihi, sosyal, hukuki önem açısından çok büyük bir önem taşımaktadır. Hukkana anlaşması, iki ülke arasındaki hukuk farklılıklarına dair bilgiler içermektedir. Bu farklılıklara göre aralarında kan bağı bulunanların arasında yakın ilişkiler kesinlikle yasak olup ayrıca saray kadınlarına bakmanın ölüm sebebi sayılacağı bilgilerini içermektedir. Buradan yola çıkarak Mariya/ş'ın öldürülme sebebinin bu olacağı da düşünülmektedir. (Pehlivan, 1991b: 54; Ceylan, 1994: 82 vd.)

Hititler var oldukları dönemden itibaren ilişki halinde bulundukları birçok devlet ile her alanda anlaşma imzalamışlardır. (Ceylan, 1991; Ceylan, 1994) Bu anlaşmaları incelediğimiz zaman birçoğunun üslup açısından aynı olduğunu görmekteyiz. Ancak Hukkana Anlaşmasında bu üslup ve diğer anlaşmalardaki benzer ifadeleri görmek imkansızdır. (Friedrich, 1930: 103 vd.; Forrer, 1931: 2 vd.; Adontz, 1946: 29; Ceylan, 1994: 82) Hititlerin yapmış olduğu hemen hemen her anlaşmada var olan iki ülke arasındaki ilişkilerin tarihçesi Hukkana anlaşmasında yazılmamıştır. Ayrıca bunun yanında Hayaşalılar ile yapılan bu anlaşmanın neden ve niçin yapıldığı net bir şekilde ifade edilmemiştir. Bunun sebebi olarak araştırmacılar Hukkana'nın alt tabakaya ait biri olmasını ve Hayaşalıların Hititler tarafından barbar bir ülke olarak görülmesinden kaynaklandığını düşünmektedirler. (Friedrich, 1930: 103 vd.; Pehlivan, 1991b: 54)

Bu farklılıkların yanı sıra bir diğer hususta, anlaşma metninde adlarına yemin edilen tanrılar listesinin sonda değil, başlangıç kısmında yer almasıdır. Ayrıca anlaşma şartlarına uymayanlar için söylenen beddua ve lanet duaları da metnin son kısmında yer almaktadır. (Pehlivan, 1991b: 58; Ceylan, 1994: 82-83)

I. Şuppiluliuma, Hukkana'yı barbar ama gayretli bir insan olarak tarif eder. Hitit ve Hayaşa arasında evlilik kurumunun çok farklı olduğu görülmektedir. Hititlerde kardeş evliliği ölüm sebebi olmasına rağmen Hayaşalılarda böyle bir şey söz konusu değildir. I. Şuppiluliuma bu durumu bilmesine rağmen kız kardeşini Hukkana ile evlendirmiştir. Bu durum bizim açıımızdan şu sonucu doğurur ki I. Şuppiluliuma'nın barbar olarak nitelendirdiği bir insanla böyle bir ilişki içine girmesi gerçekten şaşırtıcı bir durumdur. Von schuler, bu durumu Hitit krallarının ifade eksikliğine yada Hitit tarih yazıcılarının eksik tanımlamalarından ileri geldiğini öne sürmektedir. (von Schuler, 1965: 6)

Hukkana Anlaşması, I. Şuppiluliuma tarafından ele alınmıştır. Bunu, metin içersinde bazı yerlerde görmek mümkündür. Hukkana Anlaşması, şu sonuçları içermektedir; Hukkana Anlaşması'nın bazı yerlerinde Hayaşa halkının muhatap alındığı görülmektedir. Bunu Hukkana'ya “sen” Hayaşa halkına “siz” ifadelerinden çıkarmaktayız. Anlaşma metninden Hitit saray kadınlarına bakmanın suç olduğunu ve bu suçun ölümle sonuçlanacağını yazılmıştır. Askeri ve kültürel açıdan etkileşim içinde olunacaktı. Ayrıca Hitit devleti Hayaşalılara karşı gelebilecek iç ve dış saldırılarda ordusuyla birlikte Hayaşalılara destek verecekti. Bununla birlikte Hayaşalılar, vergi vermeyi, askeri konularda yardımda bulunmayı ve Hititler'e karşı sadık olmayı kabul etmişlerdir. (Friedrich, 1930: 111 vd.; Pehlivan, 1991b: 58 vd.; Ceylan, 1994: 81 vd.) Bu anlaşma sayesinde Hitit-Hayaşa arasında 50 yılı aşkın bir süre dostane ilişkiler yaşanmıştır.

Bu barış anlaşmasıyla Hitit-Hayaşa ilişkilerinde 50 yılı aşkın sorun çıkmaması Hayaşalıların bu dönemi hakkında yazılı kayıtlarda bilgi eksikliğine neden olmuştur. Bu yüzden Şuppiluliuma'nın kızıyla evlenerek krallık koltuğundaki yerini garantileyen Hukkana'nın, kaç yıl tahtta kaldığı, kendisinden sonra krallığa soyundan birinin mi geldiği konusu maalesef açıklanamamaktadır. (Pehlivan, 1984: 67)

Hukkana Anlaşmasıyla Hitit Devleti ile Hayaşalılar arasında sağlanan barış ortamı, II. Murşili'nin (M.Ö. 1345-1315) tahta çıktığı yıllarda Hukkana'nın soyundan gelmediği anlaşılan Anniya/ş'ın tahta çıkmasıyla bozulmuştur. (Garstang-Gurney, 1959: 36 vd.; von Schuler, 1965: 44 vd.; Pehlivan, 1991b: 59)

Anniya/ş ilk iş olarak II. Murşili'nin müdahale etmeyeceğini düşündüğü Kuzey Suriye'de ki Mitanni Devletini baskı altına alma yoluna gitmiştir. Bu sebepten ötürü

Kannuva, Dankuva ve İstitina şehirlerine saldırılar düzenleyerek çok sayıda esir ve ganimeti ülkesine geri götürmüştür.

Anniya, kendileri gibi dağınık gruplar halinde yaşayan ve bir lider veya yaşlılar heyeti tarafından idare edilen Kaşkaların ilk kralı olarak bilinen Pinhuniya/ş ile bir anlaşma imzalamış ve Hitit Devletine karşı bir güvenlik bölgesi oluşturmak istemiştir. (Adontz, 1946: 33; von Schuler, 1965: 44 vd.)

Bu sıralarda II. Murşili, Kuzey Suriye’de huzuru sağlamış ve kendilerini rahatsız eden ve Doğu Kaşka boylarını toplayarak küçün bir devlet kurmayı başaran Pinhuniya/ş üzerine yürümüş ve onları cezalandırmıştır. (Goetze, 1967: 89 vd.) II. Murşili saltanatının yedinci yılında başarılarına bir yenisini katmak üzere Hayaşa üzerine yürümeye karar vermiştir.

II. Murşili’nin, Hayaşa üzerine gerçekleştirdiği bu sefer İmparatorluk döneminin Hayaşa üzerine düzenlediği ilk askeri sefer olma özelliğinden dolayı oldukça önemlidir. Bu sefer hakkında metinlerde şu ifadeler geçmektedir: (Goetze, 1967: 95 vd.; Pehlivan, 1984: 68)

KUB XIV 17

RS III.

- “3- Dankuva ülkesine ve oraya saldırdı ve köylülerle birlikte
4- Sığırlar ve koyunlarla birlikte bunları aldı ve aşağıya Hayaşaya getirdi.
5- Güneş olan ben, bunu duyduğumda o zaman şöyle yazdım (.....)
6- (.....) orada sana hiçbir şey (.....) tılar. İstitina ahalisinden de hiçbiri
7- Sana fenalık yapmadı. Fakat sen geldin ve Dankuva ülkesine yürüdün.
8- ve oraya saldırdın ve tutsaklarla
9- ve koyunlarla ve sığırlarla burayı aldın ve aşağıya Hayaşa ülkesine gönderdin.”

II. Murşili, yaklaşık olarak M.Ö. 1337 yılında Anniya/ş’ya gönderdiği mektupta³⁷, Anniya/ş’dan Hayaşa’ya götürdüğü Hitit insanlarını ve bölgeden aldığı ganimetleri geriye iadesini istemiştir. Ancak Anniya/ş bu duruma olumsuz yaklaşmış ve bunun üzerine II. Murşili Anniya’ya ikinci bir mektup göndermiştir.

KUB XIV 17

³⁷ Günümüzde Hayaşa’yı lokalize ettiğimiz bölgede pek fazla araştırma yapılmamıştır. Ancak Hitit metinlerinden yola çıkarak Hayaşalıların yazıyı kullandığını rahatlıkla söylememiz mümkündür.

RS III

“15- Senin ülkenin sınırları önünde kamp kurdum ve senin ülkeni saldırmadım.

16- ve ülkeni köylüsüyle, çiftçisiyle, koyunuyla, sığırla almadım.

17- ve sen Güneş 'le kavgaya başladın ve geldin Dankuva ülkesine

18- Saldırdın ve orayı ahalisiz bıraktın ve tanrılar benim tarafımda oldular.

19- Fakat o bana kötü sözler söylemeye başlayınca

20- Ona karşı düşmanlık ilan ettim ve ona karşı sefere çıktım; (Adontz, 1946: 34; Otten, 1966: 152 vd.; Goetze, 1967: 99; Macquen, 1986: 49 vd.; Pehlivan, 1991b: 61)

II. Murşili, Ura şehrini kontrolü altına alabilmek için büyük bir çaba göstermiş ve bu çabasının karşılığını alarak ülkesine geri dönmüştür. (Goetze, 1967: 99; Hitit-Hayaşa sınırında yer alan Ura, Erbaa/Horoztepe, Amasya'ya lokalize edilir. Garstang-Gurney, 1959: 37 vd.; Cornelius, 1964: 13; Hitit annallerinde iki Ura şehrinden bahsedilir. İkincisi için bkz. Ünal, 2003: 13 vdd)

II. Murşili'nin saltanatının 8. yılında Anniya'yı bertaraf edebilmek için büyük bir mücadele içine girdiği görülmektedir. II. Murşili'nin bu mücadelesi boşuna değildi. Mısır'ın ve Hurri-Mitanni Krallığının Suriye üzerinde ki faaliyetlerini arttırması II. Murşili'yi korkutmuştu. Bu yüzden Akdeniz ve Basra Körfezi arasındaki ticaret yollarını kontrol altında tutan ve stratejik açıdan oldukça önemli olan Suriye'nin bir an önce güvenliği sağlamalıydı. Bu nedenlerden dolayı Hayaşa ve Kaşka saldırılarının bir an önce önüne geçmesi gerekiyordu. Ancak bu sayede mevcut askeri gücün tamamını güney ve güneydoğuya kaydırabilirdi. (Kınal, 1971: 4 vd.)

II. Murşili'nin, düzenlemeyi düşündüğü seferi haber alan Hayaşalılar her zaman yaptıkları gibi akıllıca bir politika izleyerek ellerindeki esirlerden bir kısmını geri göndermeyi teklif etmiş ve bu sayede seferin önüne geçmeye çalışmışlardır. Ancak II. Murşili'nin seferden vazgeçmesi üzerine Hayaşalıların verdikleri sözden geri döndükleri görülmektedir.

M.Ö. 1335 yılına gelindiğinde Kuzey Suriye'de işler iyice karışmış bunun üzerine II. Murşili'nin kendisi güneye giderken kuzeye komutanlarından Şarap Ulusu

(Şaraptarbaşı) Nuvanza/ş'ı göndermiştir.³⁸ II. Murşili'nin göndermiş olduğu komutan 700 savaş arabası ve 10.000 piyadeden oluşan ordusuyla, Hayaşalıları yenilgiye uğratmıştır. (Pehlivan, 1991b: 64) Ancak bu sefer Hayaşalıları tam anlamıyla ortadan kaldırmaya yetmemiştir. Bunun üzerine II. Murşili bu olayı tamamiyle bitirmek için Kizzuwatna'dan Kargamış yoluyla (Tegarama/Gürün'e) Sivas'a geçmiş burada diğer ordu birlikleriyle birleşmiştir. (Bak. Garstang-Gurney, 1959: 41 vd.; von Schuler, 1965: 23 vdd.; Goetze, 1967: 125; Cornelius, 1967: 74; Pehlivan, 1991b: 64)³⁹ Ancak çetin kış şartlarının başlaması II. Murşili'nin bu seferi bahar aylarına ertelemesine neden olmuştur.

II. Murşili saltanatının onuncu yılında tekrardan Hayaşa seferine çıkmaya karar vermiştir. Kayıtlarda ilk kez geçen Ingalava şehrinden yola çıkarak Hayaşa üzerine yürümüştür. Aripşa (Giresun) ve Dukkamma (Şebinkarahisar) dışındaki şehirler II. Murşili'nin ordusuyla baş edemeyeceklerini anladıkları için savaştan çekilmiştir. Aripşa şehri ise, savaş sonucunda çok ağır bir şekilde tahribata uğratılarak yağma edilmiştir. Bu durumu görerek geri adım atan Dukkamma şehri teslim olacaklarını ve Hitit ordusuna katılacaklarını söylemişlerdir. Bunun karşılığında da şehrin yağma ve talan edilmemesini talep etmişlerdir (Forrer, 1931: 13 vdd.; Garstang-Gurney, 1959: 37 vd.; Cornelius, 1973: 193)⁴⁰. II. Murşili Dukkamma şehrinin talebini kabul etmiş ve 3000 esiri yanına alarak Hattuşaş'a götürmüştür. (Bkz. Forrer, 1931: 15 vd.; Goetze, 1967: 133 vdd.)⁴¹

Bu başarılı seferlere rağmen II. Murşili Hayaşalıları artık tam olarak ortadan kaldırmak için saltanatının on birinci yılında tekrardan bir sefer düzenlemiş ve amacına ulaşmıştır. Amacına ulaştığını şu metinden anlamaktayız; (Forrer, 1931: 21 vd.; Goetze, 1967: 139 vd.; Pehlivan, 1984: 71 vd.; Pehlivan, 1991b: 66 vd.)

K Bo IV₄ = 2 Bo TU₅₈

Rs_{IV}

42- “Fakat ilkbahar olduğunda Azzi (Hayaşa) ülkesini düzene koymaya gidecektim.

43- Ancak, Güneş geliyor diye duyduklarından

³⁸ Yüksek askeri bir rütbenin tanımı için kullanılmıştır. Adontz, 1946: 35.

³⁹ Tegarama, Sivas'ın Gürün İlçesine yerleştirildiği gibi, bazı kaynaklarda Malatya Ovası ve yakın çevresine de bu ismin verildiği bilinmektedir.

⁴⁰ Söz konusu askeri harekâtlar neticesinde, Aripşa ve Dukkamma gibi şehirler ilk defa Hitit orduları tarafından işgal edilmiştir. Bu askeri seferlerden II. Murşili'nin Hayaşa'ya son vermek gayesinde olduğu anlaşılmaktadır.

⁴¹ Sözü geçen olayların seyri II. Murşili'nin annallerinde anlatılmaktadır.

- 44- Azzi (Hayaşa) ahalisi bana Halimana'lı Muttiş'i gönderdiler.
- 45- Efendimiz sen bizi daha önce de
- 46- mahvettiğin için, Efendimiz şimdi üzerimize gelme, Efendimiz
- 47- Bizi tebalığa kabul et ve biz şu andan itibaren birlikler ve savaş arabaları vereceğiz
- 48- ve bizdeki Hatti köylülerini de teslim edeceğiz.
- 49- O zaman bana 1000 Hatti köylüsünü iade ettiler.
- 50- ve Halimanalı'yı Muttiş'i böyle bir durumda
- 51- Bana gönderdikleri için bana Hatti köylülerini de geri verdikleri için
- 52- bunun üzerine ben Güneş, Azzi (Hayaşa) ülkesine sefer yapmadım ve onları
- 53- Tebalığa kabul ettim ve onları tebam yaptım. Bunun üzerine ben güneş bu yıl
- 54- başka hiçbir yere sefer yapmadan Ankuva'ya gittim
- 55- ve kışı Ankuva'da geçirdim.”

Artık Hayaşalılar, Hititler için bir sorun olmaktan çıkmıştır. II. Murşili Hayaşalıları Hititlere bağımlı bir duruma getirmiştir. (Goetze, 1928: 34; Goetze, 1975: 124).

Ancak, IV. Tuthaliya (M.Ö. 1250-1220) dönemine gelindiğinde Hayaşalıların tekrardan Hititler için problem olmaya başladığı görülmektedir. Bunu IV. Tuthalya'nın “Azzi (Hayaşa), Kaşka ve Lukka ülkelerinden hiç kimsenin giriş-çıkış yapmaması” konusunda vermiş olduğu emirden anlamaktayız. (Forrer, 1931: 22; Garstang-Gurney, 1959: 37)⁴²

IV. Tuthalya döneminden sonra Hitit kayıtlarında Azzi-Hayaşa adına pek rastlanmamıştır. Bu da Hayaşalıların artık bölgedeki etkinliğinin kaybolduğu anlamına gelmektedir. (Goetze, 1928: 34; Cornelius, 1973: 193)

Sonuç olarak; Hayaşalılar çalışma sahamızın içinde oldukça etkin bir rol oynamışlardır. Hayaşalıların önce M.Ö. III. bin yılda Doğu Anadolu Bölgesinde bulunan Hurrilerden etkilenmiş olabilecekleri ihtimal dâhilindedir. Hayaşalıları'dan günümüze kadar gelen kültürel ve sosyal bir etkileşimin olduğu kanatindeyiz. Ancak Hayaşalıları

⁴² IV. Tuthaliya, kayıtlarında adı geçen ülkelerle olan karşılıklı sınır kapılarını kapattığından bahseder. Metinlerin tam tercümesi Forrer tarafından yapılmıştır.

hakkında daha çok araştırma yapılması ve onların kültürlerine ait bilgilerin daha ayrıntılı bir şekilde incelenmesi gerektiğini düşünmekteyiz.

3.2.3. Urartu Devleti

3.2.3.1 Urartularla İlgili Araştırmalar

Ortaçağ tarihçileri ve Antik kaynaklar Urartuları Asur Devletinin bir parçası olarak tanımlamışlardır. M.S. V. Yüzyılın önemli tarihçilerinden biri olan K. Moses, Tuşpa kentinin Asur Kraliçesi Şamiram / Semiramis (Asur Kralı V. Şamsi-Adad'ın (M.Ö. 823-811) karısı Babil Kraliçesi Sammuramat'tır.) tarafından inşa edildiğini yazmaktadır.

K. Moses'in yapmış olduğu bu çalışmalar doğu bilimcilerinin dikkatini çekmiş ve 1668 yılında Poulllet, 1739 yılında da C. Texier Van Kalesinin gravürlerini çizmiştir. F. E. Schulz'un 1827'de bölge hakkında vermiş olduğu bilgiler ilgiyi daha da arttırmıştır. F. E. Schulz'un bölgede yapmış olduğu araştırmalar Şamram kanalı boyunca bulunan 42 çivi yazılı yazıtı görmesini sağlamıştır. Bu yazıtların kopyaları 1840 yılında bilim dünyasına tanıtılmış ve yazmış olduğu raporunda K. Moses gibi bölgeyi "Semiramis / Şamram Kenti" olarak ifade etmiştir. Ancak bulunan bu yazıtların çözülmesi Asur yazısının çözülmesinden sonra mümkün olmuştur. Bu zaman zarfı içerisinde Urartu'ya ait birçok eser çeşitli yollarla koleksiyoncuların eline geçmiş veya müzelere getirilmiştir. Fransız bilim adamı P. de Longperier bu eserler üzerine inceleme yapmış ve ilk kez bu eserlerin Asur yazıtlarında sık sık varlığından söz edilen Urartulara ait olabileceğini ileri sürmüştür. XIX. yüzyıla gelindiğinde Urartu eserleri artık koleksiyoncuların arşivlerinde ve müze envanterlerinde fazlasıyla yer bulmaya başlamıştır. (Çilingiroğlu, 1982: 18 vdd.; Belli, 1982: 140-148; Belli, 2004a: 13-44)

İngiliz bilim adamı A. Sayce ise sayıları oldukça artmış olan bu Urartu yazıtlarının düzenli bir derlemişini yapmıştır. A. Sayce, 1877 yılından itibaren Journal of Royal Asiatic Society dergisinde bu yazıtların çevirisini yayımlamaya başlamıştır. Asur dilinin çözülmesiyle beraber Van'da bulunan çivi yazılarının Asur ve Sami diline ait olmadığı anlaşılmıştır.

1871 yılında F. Lenormant Gürcü'ce yardımıyla, A.D. Mordtmann ise 1872-1877 yılları arasında bu dili Ermenice ile çözmeye çalışmışlar ise de başarılı olamamışlardır.

Urartu dili üzerine çalışan diğer bilim adamlarından K.P. Patmakof (1874-1884), S. Guyard (1880-1884), D.H. Müller (1885-1888), J. de Morgan (1889-1906), M.V.

Nikolskij (1893-1910), V. Scheil (1893-1896) bu dil için “Van Dili” daha sonraları ise “Haldice” olarak kullanmışlardır. J. Sandalgian ve L. Z. Mseriants gibi Ermeni bilim adamları ise “Urartuca” terimini kullanmışlardır. J. Friedrich 1936 yılında yayımladığı “Chalder und Urartaer” adlı makalesinde Urartu adını kullanmıştır. F. W. König ise 1950’li yıllara kadar “Haldice” terimini kullanmışlardır.

C. Clayton başkanlığında 1879-1880 yıllarında H. Rassam ve Reynolds, British Museum tarafından Van'a gönderilmiştir. Van Toprakkale’de çalışma yapan bu ekip elde edilen verilerin fazla önemli olmadığını kanaatine varmış ve bölgeyi Asur’un önemsiz bir parçası olarak değerlendirmiştir.

R. D. Barnett ise British Museum da sergilenen Toprakkale buluntularını incelemiş ve yayımlamıştır. 1898 yılına gelindiğinde C. F. Lehmann-Haupt ve W. Belck başkanlığında Alman Arkeoloji Heyeti Toprakkale’de ikinci dönem kazılarına başlamış ve kazı sırasında bulunan eserler Berlin Müzesinde sergilenmiştir. 1950’li yıllara gelindiğinde C. R. Meyer, H. Hoffmann ve J. Friedrich Toprakkale kazıları sırasında ele geçirilen eserleri incelemiş ve bir şamdanın sap bölümünde, II. Rusa’nın (M.Ö. 685-645) adını taşıyan bir çivi yazısı fark etmiştir. C. F. Lehmann Haupt Toprakkale’de yapmış olduğu kazıların yanı sıra W. Belck ile birlikte yaptıkları yüzey araştırmaları da Urartu tarihi açısından oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Bu araştırmalar sırasında Urartu-Asur sınırında buldukları ve I. Rusa (M.Ö. 735-714) dönemine ait olan çift dilli Topzava Steli’nin Urartu araştırmaları bakımından önemli bir yeri bulunmaktadır. (Belli, 1982: 140-148; Belli, 2004a: 13-44)

1911-1912 yılında Rus bilim adamı I. A. Orbeli ve daha sonra 1916’da N. J. Marr’ın Van Bölgesi’nde arkeolojik çalışmalar yaptığı görülmüştür. I. Dünya Savaşı nedeniyle yaklaşık 22 yıl çalışmalara ara verilmiştir. 22 yıllık bir aranın ardından sonra K. Lake’in bölge ile ilgili çalışmalar yaptığını görmekteyiz. Ayrıca A. Goetze, J. Friedrich ve I. I. Meşçaninov Urartu dili üzerine incelemelerde bulunmuş ve eleştirilerde bulunmuşlardır. Yapmış oldukları bu araştırmalar Urartu dili hakkında bizlere oldukça önemli bilgiler sunmuştur.

1930’lu yıllara gelindiğinde Rus bilim adamı B. B. Piotrovskii Erivan yakınlarındaki Karmir-Blur’da kazı yapmış ve I. Rusa’nın adının geçtiği yazıt ile kentin Teişebahinili olduğunu ortaya çıkarmıştır. Bu çalışmaları, K. Ogenesjan tarafından 1950 yılında Erivan yakınlarındaki Arin-Berd kazılarını 1964’de B. Arakeljan ile A. A.

Martirosjan tarafından kazılan Armavir-Blur ile Arğıstihinili (Davida) kazıları takip etmiştir. (San, 1994)

1956'da C.A. Burney ve G. R. J. Lawson bölgede birçok Urartu kalesinin planını çizmiş, 1966 yılında II. Sarduri dönemine tarihlendirilen Muş İli, Varto İlçesi'nde yer alan Kayalıdere Kalesi'nde arkeolojik kazı çalışması yapmışlardır. C.A. Burney'den sonra P. Hulin ve M. Salvini bölgede yazıtlar üzerine çalışmalar yapmıştır.

1968'de W. Kleiss tarafından başlatılan kuzeybatı İran Bölgesi'ndeki kazı ve araştırmalar Urartu tarihi hakkında önemli sonuçlar ortaya koymuştur. (Kleiss, 1970: 7-65; Kleiss, 1972: 7-68)

1655 yılında Van civarına gelerek Urartular ile ilgili bilgi veren ünlü seyyah E. Çelebi Van Kalesi hakkında şunları ifade etmektedir.

“Van kayasının içinde kat kat altı yüz adet büyük mağaralar vardır ki, her biri bir kervansaray gibidir. Bu mağaraların nicesinin içinde dokuma yerleri vardır ki, çarklar ile ustalar ibrişim, iplik ve topurganları bükerek. Yüzlerce mağaraya top güllesi yığılmıştır ki, hesabını Allah bilir. Nicesi de siyah barut ile doludur. Bazılarında da ok, yay, zemberek, tüfek, kılış, kalkan, balta, kazma, külek, kürek, kamira, çark-ı felek paçarazlar, domuzayakları, mancınıklar, yuvarlak taşlar ve diğer çeşitli cephaneler vardır. Hatta özel olarak yüz adet mağarada arpa, buğday, çeşitli pirinç, darı, bakla, mercimek, nohut ve diğer ürünler vardır. Bir mağarada da, bütün bütün hayvan kemikleri yığılmıştır. Birinde de, bu kadar bin yıldan beri papuç, çarık ve bu gibi diril, ziril şeyler doludur. Bir mağaranın sarnıçlarından birinde bezir yağı, birinde şırılğan yağı, birinde don yağı, birinde sarı yağ, birinde kattan, birinde zift ve diğer çeşitli yağlar vardır. Yedi adet havuz içinde, sığır derisinin yünlerini, camış derisinin kıllarını kazıyıp, dilim dilim, kısım kısım edip doldurmuşlar, üzerlerine ağızlarına kadar bal dökmüşler, sığır ve camış deriliğinden iz kalmayıp, bir çeşit güzel reçel olmuş ki, insan yemeye doyamaz. Bir mağarada tuzlanmış balık, bir mağarada tuzlanmış sığır, camış, koyun ve keçi etleri, üç mağarada tuz, kırk adet mağarada pişmiş darı ekmeği ve peksimet, un, bulgur dolu ki, hesabını Allah bilir. Nice havuzlarda sirke, bal, peynir, zeytinyağı, hatta şarap vardır ki, bundan ilaç için veya kalede savaş sırasında kuşatılmış olan

Hristiyanlar için verilir. Mağaranın birinde Allah'ın emri ile nefit yağı madeni çıkar ki, kayadan çıkarak büyük bir havuza dökülür. Havuz dolunca, devlet tarafından Van defterdarı vasıtasıyla tüccarlara satılır. Bu mağara gece gündüz kapalıdır. Bir tarafına tepe tepe toprak yığılmıştır. Allah göstermesin, nefite ateş düştüğünde, toprak döküp söndürürler. Hâsılı bu ...Van kayasının içerisinde, altı yüz kadar mağara vardır ki, hiç birisi boş değildir. Hepsi cephane, mühimmat ve askeri malzemeler ile doludur. Süleyman Han sözünü ettiğimiz mağaraların nicesine, kalyon karınları gibi top delikleri açıp, her bir mağaraya birer top çıkarmış ki, insan görünce dehşette kalır. Bu balyemez topları bir sıra böyle kirpi gibi dizmiş, gülle ve mühimmatlarını hazırlayıp her topun yanına koydurmuş. Bunlardan bir kat aşağıdaki mağaraları da delip, birer kat içine insan sığar ve taş gülle atar sayka topları dizmiş.” (Çelebi, 1990)

E. Çelebi'nin vermiş olduğu bu bilgiler K. Moses'in bilgileriyle örtüşmekte ve 17.yüzyılda Van Kalesinin durumu hakkında bizlere değerlendirme yapma olanağı sağlamaktadır.

Günümüze kadar Urartu yazıtlarıyla ilgili I. I. Melikişvili (Melikişvili, 1960) ve F. W. König'in (König, 1955-57) yapmış olduğu iki önemli yayın vardır. Yine dilbilimcilerden W. C. Benedict (Benedict, 1958), I. I. Meşçaninov (Meşçaninov, 1958, 1962), G. A. Melikişvili (Melikişvili, 1963, 1971), M. Salvini (Salvini, 1968), I. M. Diakonoff'un (Diakonoff, 1971) Urartu dilbilimi üzerine yapmış oldukları çalışmalar ve Urartu dilinin diğer dillerle olan ilişkilerini inceleyen araştırmaları oldukça önemlidir.

C.F. Lehmann-Haupt'un “Armenien einst und jetzt” (Lehmann-Haupt, 1910-1931), A. Goetze'nin “Kleinasien” (Goetze, 1933), G. A. Melikişvili'nin “Drevnovostosnye Materily po İstoriinarodov Zakavkaz'ja I. Nairi-Urartu” (Melikişvili, 1954), B. B. Piotrovskii'nin “İstoriya i kultura Urartu” (Piotrovskii, 1944) gibi daha birçok kitap Urartular hakkında bilgi veren önemli eserlerdir. Ayrıca A. Sayce'nin ilk baskısını yaptığı ve daha sonra R. D. Barnett'in 1982 yılında tekrardan ele aldığı “Cambridge Ancient History” ve P. E. Zimansky'nin 1985 yılında yayımlamış olduğu “Ecology and Empire” adlı eserlerde Urartular hakkında oldukça önemli bilgiler vermektedir.

Türk bilim adamları 1960'lı yıllar itibariyle Urartu araştırmalarına daha fazla yönelmişlerdir. İlk olarak T. Özgüç tarafından Erzincan Altıntepe'de kazı çalışmaları

yürütülmüş ve önemli bilgiler elde edilmiştir. 1961’de E. Bilgiç ve B. Ögün tarafından yapılan Kef Kalesi kazıları, A. Erzen tarafından 1961’de başlanan Van-Çavuştepe Kalesi kazıları Türk bilim adamlarının gerçekleştirdiği önemli kazılar arasında yer almaktadır.

A. Erzen 1967 yılında “Van Bölgesi Tarih ve Arkeoloji Araştırma Merkezi”ni kurmuş ve Urartu tarihinin her yönden ayrıntılı bir şekilde incelenip araştırılmasını hedefleyen bir merkez olmuştur.

A. Erzen, V. Sevin ve O. Belli’nin 1974’de başladıkları Giyimli (Hırkanis) kazıları, K. Balkan’ın Giriktepe ile Anzavurtepe kazıları, A.M. Dinçol ve B. Dinçol’un 1975 yılından itibaren yazıtlar üzerine yaptıkları çalışmalar, 1980-1986 yıllarında Keban Barajı kapsamında yapılan Elazığ-Malatya Bölgesi kazı ve araştırmaları, V. Sevin ve O. Belli’nin dönemlik kazı ve yüzey araştırmaları, M.T. Tarhan tarafından 1986-1991 yılları arasında yapılan Van Kalesi ve Van Kalesi Höyüğü kazıları, A. Çilingiroğlu’nun Dilkaya Höyüğü ve 1989’da başlanan Ayanis Kalesi kazı çalışmaları, V. Sevin tarafından yapılan Karagündüz Höyüğü ve Nekropolü Kazıları, Hakkâri kazıları, O. Belli tarafından yapılan Aşağı ve Yukarı Anzaf Kaleleri Kazıları ile Yoncatepe Kalesi ve Nekropolü kazıları, O. Belli başkanlığındaki ekip tarafından yapılan Nahcivan Yüzey Araştırmaları ve Urartu Sulama Sistemlerinin Araştırılması, A. Ceylan başkanlığındaki ekip tarafından Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır illeri yüzey araştırmaları, yine A. Ceylan başkanlığında yapılan Erzurum Kalesi Kazısı ve Pasinler Kalesi Kazısı, K. Köroğlu tarafından Ardahan-Artvin illeri yüzey araştırmaları, A. Özfirat tarafından Ağrı Dağı yüzey araştırmaları Urartu araştırmaları açısından oldukça önemlidir.

3.2.3.2 Urartu Siyasi Tarihi

3.2.3.2.1. Uruatri – Nairi Konfederasyonları

Mitanni Devleti’nin yıkılmasının ardından Asurlular Doğu Anadolu Bölgesinin zengin maden yataklarından ve jeostratejik öneminden yararlanmak için kuzeye doğru siyasi bir genişleme içine girmişlerdi. Asur Devleti genişleme politikası dâhilinde M.Ö. II. binyıldan itibaren Doğu Anadolu Bölgesinin yüksek yaylalarında yaşayan, kültürel ve ekonomik yönden iyi durumda olan topluluklar üzerine seferler düzenlemişlerdir. Hurri kökenli bu topluluklar Asur ile mücadele edebilmek için bir çatı etrafında toplanmaya karar vermişlerdir. M.Ö. XIII. yüzyılda gerçekleşen bu birleşme “Uruatri-Nairi Konfederasyonu” döneminin başlamasına neden olmuştur. Bu konfederasyonu oluşturan

topluluklar Urartular'ın başlangıcını teşkil ettiği için araştırmacılar bu dönemi “Urartu'nun Proto Tarihi” veya “Urartu'nun Arkaik Çağı” olarak tanımlamayı uygun görmüşlerdir. (Salvini, 1967: 32; Salvini, 1995: 32 vd.)

Asur saldırıları olmasa acaba Urartu Devleti olur muydu? sorusuna cevap vermemiz pek mümkün gözükmemektedir. Ancak şu kesindir ki yarı göçebe toplumların bir araya gelmesinde ve Urartu Devletinin kurulmasında Asur Devletinin bölgeye yapmış olduğu saldırılarının etkisi oldukça fazladır. Ancak bu toplumların sosyal ve kültürel hayatlarının ayrıntılı bir şekilde incelenmesi Urartu Devletinin tarih sahnesine çıkmasında başka nedenlerinde etken olduğu ihtimalini açığa çıkarması açısından oldukça önemlidir. Ayrıca Urartu Devletinin kurulmasında sadece yerel toplulukların etken olmadığı bunun yanında Mezopotamya'dan bölgeye gelen bir göç dalgasında etkili olmuş olabileceği ihtimal dâhilindedir.

Hurri-Mitanni kökenli olduklarını düşünülen Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinde yaşayan bir grup göçmenin, Asur krallarından I. Tukulti-apil-Eşarra'dan kaçıp Doğu Anadolu'ya geldikleri Muş'un Malazgirt İlçesine bağlı Yoncalı yazıtından anlaşılmaktadır. Bu yazıtta göçün oldukça ciddi bir boyut taşıdığı ifade edilmektedir. Bir başka neden olarak ise M.Ö. II. binyılda Mezopotamya'da yaşanan kıtlık ve olumsuz iklim koşullarının bu göçe etken olmasıdır. Mezopotamya'dan Anadolu'ya gerçekleşen bu göç harekâtı Urartular'ın daha doğrusu Biainili'lerin ata yurdu olarak Musul ve Zaho'nun kuzey ve kuzeydoğusu olabileceğini düşündürmektedir. (Sevin, 2011: 434 vd.)

Uruatri adından ilk söz eden yazılı kaynak Assur kralı I. Salmanassar'ın (M. Ö. 1274-1245) yazıtında geçmektedir. Bu yazıtta;

“....O zamanda saltanatımın ilk günlerinde , Uruatri ülkesi bana karşı geldi ve bende ordularımı onlara karşı harekete geçirdim, onların güçlü dağ kalelerine karşı yürüdüm... Himme, Uatgun, Masgun, Salva, Halia, Luha, Nilipahri ve Zingun ülkelerini, 8 ülkeyi ve 51 şehri güçlü orduları ile birlikte fethettim. Yaktım, yıktım bütün mallarını ganimet olarak aldım ve 3 gün içinde bütün Uruatri ülkesini efendim Assur'un ayağına getirdim...”

(Luckenbill, 1926-27: 114; Tarhan, 1978: 91 vdd.; Pehlivan, 1984: 77; Ceylan, 1994: 168)

Uruatri adı etnik bir isim olmayıp Asurca dağlık bölge anlamında kullanılmıştır. I. Salmanassar'dan sonra yerine geçen oğlu I. Tukultininurta Uruatri yerine (M.Ö. 1244-1208) “Nairi” terimini kullanmıştır. Bu terim yaklaşık yüzyıl kadar kullanılmıştır. (Piotrovskii, 1966: 58 vd.; Salvini, 1967: 14 vd.; Diakonoff-Kaskhai, 1981: 26, 60; Çilingiroğlu, 1984: 39 vd.) Asur kralı I. Tukultininurta'nın sarayında yapılmış kazılarda döneme ait bir çok yazıt ele geçirilmiştir. Bu yazıtlarda Nairi Ülkesinin 43 kralının başkaldırdığı ve bunun üzerine Asur'un sefer düzenlediği görülmektedir. Bu sefer sonucunda Nairi ülkelerinin kralları esir düşmüş ve Asur ülkesine götürülmüşlerdir. Nairi Ülkesi Asur'a vergi ödemeyi kabul etmiş ve çok değerli hediyeler göndermiştir. Bu seferden sonra Asur kralı I. Tukultininurta'ya resmi bir unvan verilmiş ve “Tüm Nairi Ülkelerinin Kralı” denilmiştir. (Belli, 1982: 150; Pehlivan, 1984: 77 vd.; Pehlivan, 1991a: 23 vd.; Çilingiroğlu, 1994: 6; Salvini, 2006: 31)

“Nairi Ülkelerinin 43 kralı (savaşmak için) yerlerini aldılar. Onlarla savaştım ve mağlup ettim. Onların kanlarını, dağların vadilerinde ve dere yataklarında sel gibi akıttım. Onların ülkelerini, tümüyle hâkimiyet altına aldım. Her zaman için, Tribut ve haraç ödemekle yükümlü kıldım...” (Ceylan, 1994: 169).

Asurluların Nairi ülkesine yapmış olduğu bu saldırılar, M.Ö. XIII. yüzyıla geldiğimizde artık karşılık bulmaya başlamıştı. Bu beylikler aynı çatı altında toplanıp güçlerini birleştirerek “Urartu Beylikler Dönemi” nin (M. Ö. 1274-858) yaşanmasına neden olmuşlardır. (Erzen, 1978: 24 vd.; Çilingiroğlu, 1994a: 24) Asurluların uygulamış olduğu bu politika bir nevi Urartu'nun dış dünyaya kapalı olan pencerelerinin açılmasını sağlamıştır. (Tarhan, 1982: 80; Ceylan, 1994: 176)

M.Ö. 9. yüzyılın ortalarından itibaren Asur kralı II. Aurnasirpal döneminde (M.Ö. 883-859) Urartu sözcüğü ile Nairi sözcüğünün aynı anlamda kullanıldığı görülmektedir. M.Ö. 9. yüzyılın başlarında Urartu Devleti'nin kurulduğu ve Urartu sözcüğünün etnik bir anlam aldığı anlaşılmaktadır. (Tarhan, 1982: 69-114; Belli, 1982: 151 vd.; Bilgiç, 1984: 39; Erzen, 1992: 24-27; Tarhan, 1986: 285-301; Çilingiroğlu, 1994; Çilingiroğlu, 1997; 1vdd.)

III. Salmanassar (M.Ö. 858-824) yıllıklarında, henüz siyasi birliğini tam olarak tamamlamamış olan Urartular'a karşı kazandığı askeri zaferi anlatmaktadır. III. Salmanassar'ın yıllıklarda sefer hakkında şu ifadeler bulunmaktadır.

“Urartulu Aramu’nun kalesi olan Sugunia’ya yaklaştım. Kenti kuşattım ve aldım. Savaşçıların çoğunu öldürdüm ve ganimetleri aldım. Kentlerinin önünde kesilmiş başlardan bir tepe yaptım. Bölgeleri içinde yer alan 14 yerleşmeyi alevlere terk ettim. Bundan sonra da Suginia’dan yola çıkıp silahlarımı sularında yıkadığım Nairi Gölü’ne (Van Gölü’ne) doğru ilerledim ve tanrılarımı kurbanlar kestim.”

Yıllıklarda geçen ifadelerden yola çıkarak Urartu’nun ilk başkenti olarak “Sugunia” ilk kralı olarakta “Aramu” kabul edilmektedir. III. Salmanassar’ın M.Ö. 858’de gerçekleştirdiği bu seferde Sugunia’yı yok ettiği ve birçok esir ve ganimet alarak ülkesine geri döndüğü anlaşılmaktadır. III. Salmanassar’ın Urartu üzerine yapmış olduğu bu seferleri hem yıllıklardan hem de 1878 yılında Ninive’nin güneydoğusunda eski bir harabede ortaya çıkarılmış Balavat kapılarındaki tasvirlerden anlamaktayız. Burada bulunan tunç kapılar üzerinde Asur’un Urartu üzerine yaptığı seferin tasvirleri yer almaktadır. Ayrıca Balavat kapıları sadece Asurluların Urartu üzerine yapmış olduğu seferi değil çeşitli yerlerde ve çeşitli zamanlarda gerçekleşen olayların ve seferlerinde tasvirini yansıtmaktadır. Ayrıca Balavat kapısında açıklayıcı bir metin bulunmakta ve şu ifade yer almaktadır; *“Urartulu Aramu’nun kentini fethettim...”* (Belli, 1982: 151)

Sugunia’nın yok edilmesinden hemen sonra başkent’in Arzaşkun’a taşındığı görülmektedir. Ancak Asurlular M.Ö. 855 yılında krali kent Arzaşkun’u da ele geçirmiş ve yakıp yıkmışlardır. Bu seferin tasvirleri yine Urartu kültür ve sanatı açısından oldukça önemli olan Balavat Kapılarında tasvir edilmiştir. III. Salmanassar M.Ö. 832 ve 828 yıllarında Urartu ülkesine tekrardan sefer düzenlemiştir. Ancak bu seferler sırasında Urartu’nun başında Aramu’nun olmadığı, başka bir sülaleden geldiği anlaşılan Lutipri oğlu I. Sarduri’nin (M.Ö. 840-830/825) olduğu görülmektedir. M.Ö. 840 yıllarında başkent Arzaşkun’un bölgenin en verimli ve korunaklı Tuşpa’ya taşınması bir devrim niteliğindedir. (Belli, 1982: 152 vd.; Belli, 2004b: 50, 51; Salvini, 2006: 43 vd., Sevin, 2011: 438 vd.). Assur-Urartu arasındaki ilişkilerin daha iyi anlaşılabilmesi için Assur-Urartu kral listesini vermek kanaatimizce uygun olacaktır. (Belli, 1982: 207; Farklı görüşler için bkz. Çilingiroğlu, 1994; Salvini, 2006)⁴³

⁴³ Urartu araştırmacıları arasında Urartu krallarının tahta çıkış tarihleri hakkında farklı görüşler mevcuttur.

Urartu Kralları	Assur Kralları
Aramu (M.Ö.850 -840)	-
I. Sarduri (M.Ö. 840- 830/825)	III. Salmaneser (M.Ö. 858-824)
İşpuini (M.Ö. 830/825-815/810)	V. Şamsi-Adad (M.Ö. 823-811)
Menua (M.Ö. 810-786/80)	III. Adad-Nerari (M.Ö. 810-783)
I.Argiştı (M.Ö. 786/80-764)	IV. Salmaneser (M.Ö. 782-773) III. Assur-dan (M.Ö. 772-755) V. Assur-nerari (M.Ö. 754-745)
II. Sarduri (M.Ö. 764-735)	III. Tiglat-Pileser (M.Ö. 744-727) V. Salmaneser (M.Ö. 726-722)
I. Rusa (M.Ö. 735-714/3)	II. Sargon (M.Ö. 721-705)
II. Argiştı (M.Ö. 714/3-685)	-
-	Sanhêrib (M.Ö. 704-681)
II. Rusa (M.Ö. 685-645)	Esar-Haddôn (M.Ö. 680-669)
Erimena	-
III. Rusa	Assurbanipal (M.Ö. 668-627)
III. Sarduri	Assur-Etelli-ilani (M.Ö. 626-624)
IV. Sarduri	Sîn-sarra-işkun (M.Ö. 623-612)
-	II. Assur-uballit (M.Ö. 611-609)

Urartular kendi ülkelerini “Bianili” olarak isimlendirmektedir.⁴⁴ Asurlular ise Urartular’dan Uruatri-Urartu diye bahsetmişlerdir. Biainili kelimesinde geçen “-an” ekinin Urartu dilinin yapısal özelliklerini göstermesi bakımından bu kelimenin, Urartuca olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim bu şekilde günümüze kadar gelebilen birçok yer ismi vardır. Örnek olarak Tatvan, Silvan, Hilvan bu isimlerden bazılarıdır. Ayrıca Van şehrinin ismi de Bian-Vian-Buan-Van şekliyle zamanımıza kadar gelen yer isimleri arasındadır. (Salvini, 2006: 28; Sevin, 2011: 438)

I. Sarduri (M. Ö. 840-830/825) ile birlikte Urartular Asur’un yapmış oldukları yenilikleri dikkate alarak kendilerini yenilemeye başladılar. Öncelikle din ve ordu

⁴⁴Günümüzdeki Van şehrinin isminin de “V” ile “B” harflerinin zaman içerisinde değişime uğrayarak Bian’dan Van haline dönüştüğü bilim dünyasında ağırlık kazanan bir görüştür.

alanında düzenlemelere gittiler. Yeni bir panteon oluşturularak çevredeki boy ve aşiretlerin tanrıları panteon altında toplandı. Bu panteonun başına Tanrı Haldi oturtuldu. Ordu da ise giyim kuşam ve teçhizat açısından oldukça önemli değişimler yaşandı. Başkent'in Tuşpa'ya taşınmasının bile Asur ülkesinden model alınarak gerçekleştirilebileceği düşünülebilir. Başkent'in Tuşpa'ya taşınmasıyla birlikte Urartular güçlü bir şekilde tarih sahnesindeki yerlerini almışlardı (Harita 7). Bunu Tuşpa'daki (Van Kalesi) Madır Burcu (Sardur Burcu) Yazıtı'ndan anlamak mümkündür. Aynı zamanda yazıt, Sarduri ile Arame'nin kan bağının bulunmadığı hakkında da bizleri aydınlatmaktadır. (Sevin, 2011: 438 vd.)

“...Büyük kral Lutipri'nin oğlu, kudretli kral, dünyanın kralı, Nairi ülkelerinin kralı, eşi olmayan kral, savaştan korkmayan beğeni uyandıran çoban, kendine boyun eğmeyenleri kendine uyruk kılan kral Sarduri'nin yazıtı; Ben Lutipri'nin oğlu, krallar kralı, bütün krallardan vergi kabul eden Sarduri'yim. Ben bu taş blokları Alniun⁴⁵ şehrinden getirdim; ben bu suru inşa ettim”... (Tarhan, 1978: 78; Ceylan, 1994: 181).

Sarduri dönemiyle beraber Urartu Devletinin politikası değişmiş ve değişen bu politika meyvelerini çabuk vermeye başlamıştı. Başkent Tuşpa'yı koruma altına almak için kuzey, güney ve doğu taraflardaki yol güzergâhlarının üzerine çok sayıda karakol niteliğinde kale inşa edilmiştir. M.Ö. 9. yüzyılın sonlarına gelindiğinde ise artık karşımıza gerçek bir devletin çıktığını görmekteyiz.

Urartu kralları arasında refomcu kral olarak nitelendirilen İşpuini (M.Ö. 830/825-815/810) I. Sarduri'den hemen sonra krallık koltuğuna oturmuştur. Ancak İşpuini'nin Urartu tahtına ne zaman çıktığı tam olarak belli değildir. İşpuini, Tuşpa ve civarında sayısız tapınak, kale ve birçok yapı inşa ettirmiştir. Buradaki amaç Tuşpa'yı kontrol altına alarak yol güvenliğini sağlamaktır. Ancak bu yapılardan birçoğu günümüze kadar ulaşamayarak yıkılmıştır. (Erzen, 1992: 28; Çilingiroğlu, 1994: 42 vd.) İşpuini dönemine ait yazıtların birçoğu yapım kitabeleridir. Patnos (Melikişvili, 1960: 14 vd.), Zivistan (Melikişvili, 1960: 4 vd.), Aşağı Anzaf (Hulin, 1960: 205-207; Çilingiroğlu, 1994: 42-43; Payne, 2006: 281) yazıtlarında inşa edilen kaleler hakkında bilgi verilmektedir.

⁴⁵ Yazıtta “Alniuni” adıyla belirtilen yer bugünkü Van Kalesi'nin 17 km. güneyinde, Edremit'in hemen doğusunda yer alan ve döneminin en önemli taşocağı atölyesi olduğu kabul edilmektedir.

İşpuini döneminde kuzeye doğru Ağrı, Eleşkirt ve Patnos bölgelerine seferler düzenlenmiş ve buralar Urartu egemenliğine sokulmuştur.

Urartu kralı İşpuini'ye ait en önemli yazıtlardan birisi, Kelişin stelidir. (Benedict, 1961: 28 vd.; Erzen, 1992: 29; Ceylan, 1994: 186; Çilingiroğlu, 1994: 42 vd.). Bu stelden, İşpuini'nin Urmiye Gölü'nün güneybatı kıyılarına, Türkiye-İran-Irak sınırları yakınında yer alan ve Yakın Doğu'nun en önemli kutsal kentlerinden birisi olan Muşaşir'e (günümüzde Irak'taki Mudjesir) sefer düzenlediği anlaşılmaktadır. (Sevin, 2011: 442; Belli, 1982: 155; Çilingiroğlu, 1994: 43)

İşpuini döneminde ele geçirilen kutsal Muşaşir tapınağı, Urartular'ın güneye indiğinin bir göstergesi olarak görülebilir. Ayrıca bu olaydan, Asur baskısından oldukça rahatsız olan bölge halkının Urartu egemenliği altına kendi istekleriyle girmeyi kabul ettiği anlaşılmaktadır. Bunu da Muşaşir halkının İşpuini'yi kentin koruyucusu olarak kabul etmesinden anlayabiliriz.

İşpuini dönemiyle birlikte Urartu Devleti artık yükselme dönemi içine girmeyi başarmıştır. Bu dönemden itibaren sosyal, kültürel ve ekonomik alanlarda önemli gelişmeler meydana gelmiş Kral Menua dönemiyle birlikte bu ilerleme zirve yapmıştır.

3.2.3.2.2. Krallık Dönemi

Menua dönemi ile birlikte Urartu Devleti en parlak dönemini yaşamıştır. Menua tahta çıktığı zaman Urartu Devleti oldukça iyi bir durumdaydı. Bunu fırsat bilen Kral Menua askeri icraatlerinin yanı sıra bayındırlık alanında da oldukça önemli faaliyetlerde bulunmuştur. Menua dönemi ile birlikte Urartu Devleti şimdiye kadar ki en geniş sınırlarına ulaşmış ve birçok yer Urartu egemenliğine girmiştir. Urartu toprakları Doğu, kuzeydoğu, güneydoğu ve batı yönlü genişlemiştir. (Belli, 1982: 156; Ceylan, 1994: 189 vd.; Çilingiroğlu, 1994: 55 vd.)

Kral Menua'nın askeri amaçlı yapmış olduğu seferlerin içeriğini yaptırdığı kaleler ve yazdırmış olduğu yaklaşık 110 yazıttan anlamaktayız. Bu kalelerden biri Anzaf Kalesidir. Anzaf Kalesi Tuşpa ile kuzeybatı İran arasındaki önemli askeri ve ticari yolları korumak amacıyla yapılmıştır. (Burney, 1960: 179) Ayrıca Mianduab'ın kuzeydoğusunda yer alan Taştepe'ye diktirdiği yazıttan Mana ve Barşua seferlerinin

bitmediği anlaşılmaktadır. Bu yazıta göre Menua, Meşta⁴⁶ kentini ele geçirdikten sonra bölgenin en iyi at yetiştiren ülkesi olarak bilinen Mana'yi feth etmiştir. (Melikişvili, 1960: 29)⁴⁷ Menua daha sonra “Kalatkah Kalesi”ni Uşnu Ovası'na hâkim bir tepeye inşa ederek Kuzeybatı İran'dan Karadeniz'e giden önemli ticaret yolunu kontrol altında tutmayı başarmıştır. (Levine, 1974: 106 vd.; Belli, 1982: 153 vd.; Ceylan, 1994: 190 vd.; Çilingiroğlu, 1994: 58; Salvini, 1995: 71 vd.)) Mana Ülkesi, Urartu'nun Batı İran toprakları içerisinde kapsadığı alanı göstermesi açısından oldukça önemlidir. Ancak Mana Ülkesinin Batı İran'da hangi toprakları kapsadığı tartışma konusudur. Birçok bilim adamı Mana ülkesini (Asur dilinde Mannea) Urmiye Gölünün güney kıyılarına lokalize etmektedir. (Thureau-Dangin, 1912: 7 vd.) Bazı bilim adamları ise Mana ülkesinin sınırlarını daha güneye Zeribor Gölü'ne kadar götürmüş ve bu ülkenin batı sınırının Zağros Dağlarının olması gerektiğini vurgulamışlardır. (Levine, 1969: 153; Levine, 1974: 113 vd.; Çilingiroğlu, 1994: 56)

İşpuini döneminde Van Gölünün kuzey ve kuzeydoğusunda bulunan ülkelere askeri amaçlı seferler düzenlenmiştir. Bu seferler Menua döneminde de artarak devam etmiştir. Bu nedenle Kral Menua, başkent Tuşpa'dan kuzeye ve kuzeydoğuya doğru olan yol güzergâhlarının üzerine kaleler inşa ettirmiştir. Yapılacak seferler esnasında ordunun ihtiyacı bu kalelerden rahatlıkla sağlanmaktaydı. Bu kalelere en iyi örnek olarak Körzüt (Melikişvili, 1960: 36; Dinçol-Kavaklı, 1976: 19-20; Belli, 1982: 154 vd.; Zimansky, 1985: 117; Çilingiroğlu, 1994: 59) ve Anzavurtepe kalelerini gösterebiliriz. Körzüt Kalesi stratejik açıdan son derece önemli bir kaledir. Kale çevresindeki ovayı ve Çaldıran'dan Gökçeöl'e doğru uzanan yolu da kontrol etmesi açısından oldukça önemli bir konumda bulunmaktadır.

Anzavurtepe ise Van'dan Ağrı'ya doğru giden ve Urartular için oldukça önemli olan yolu kontrol etmek amacıyla inşa edilmiştir. Konumundan dolayı bu kalenin de Menua tarafından kuzeye yönelik yapılacak olan seferler için yaptırıldığı anlaşılmaktadır. (Çilingiroğlu, 1994: 59 vd.)

Menua'nın kuzey bölgelere düzenlemek istediği bu seferin en büyük amacı, Ağrı Dağının çevresindeki toprakların tamamına sahip olmaktır. Bu fikrimizi Körzüt Kalesinin

⁴⁶ III. Salmanassar kayıtlarında Messi (Missi) olarak geçmektedir.

⁴⁷ Mana Ülkesinde yetiştirilen atların Asurlulara satıldığı bilinmektedir. Bu da Asur'a sadece vergi ve ganimet verilmediğini ayrıca aralarında satın alma yoluyla bir ticaretin yapıldığını da göstermektedir.

kuzeydoğusuna yapılan Muradiye ve Çaldıran Kaleleri destekler niteliktedir. Ayrıca Muradiye yakınında Menua dönemine ait ele geçirilen bir yazıt da bunu doğrulamaktadır. (Melikişvili, 1960: 99; Çilingiroğlu, 1994: 60 vd.) Menua'nın kuzey bölgelere yaptığı bu seferler hakkındaki bilgilerimizi Menua dönemine ait yazıtlardan öğrenebilmekteyiz. Bunlar arasında çalışma bölgemizde yer alan yazıtlar oldukça önemli bir konumda yer almaktadır. Bu yazıtlardan en önemlileri Zivin (Melikişvili, 1960: 37) ve Yazılıtaş (Ceylan, 1994: 192) yazıtlarıdır. Bu yazıtlardan Menua'nın Erzurum Bölgesini alabilmek için yoğun bir çaba gösterdiğini anlayabiliriz. Yazılıtaş yazıtından, Menua'nın Diauehi ülkesini ele geçirebilmek için verdiği mücadele ve Diauehi Ülkesi'ni ve bu ülkenin başkenti Şaşılı'yu (Diakonoff-Kaskhai, 1981: 62; Ceylan, 2002a: 14 vd.) ve diğer kalelerini fethettiği ve akabinde Şeşeti Ülkesi ya da Geçit Ülkeleri'nin Zua kentini ele geçirdiği yazılıdır. Ayrıca yazıtta, Diauehi kralı Utupurşini'nin Urartu kralından af dilediği görülmektedir. Zivin yazıtı ise, Şaşılı kentinin nasıl ele geçirildiği hakkında bilgi vermektedir. Kral Menua'nın daha sonra kuzey bölgelerin verimli arazilerinden ve madenlerinden yararlanmak amacıyla bir kale inşa ettirdiği anlaşılmaktadır.

Menua'nın kuzey bölgelere düzenlemiş olduğu bu askeri seferler hakkında Körzüt yazıtı bize önemli bilgiler sunmaktadır.

1. *Tanrı Haldi'nin gücü ile İşpuini oğlu Menua konuşuyor;*
Tanrı Haldi'nin kapıları ahubiu olmasın. Haldi kapılarını inşa ettim.
Haldi'ye adadım, Haldi'ye yalvardım(dua ettim)
2. *Irekua kavminin ülkesine yöneldim.Luhiuni şehrini, Irekua kabilesinin*
Ülkesini ele geçirdim.Etiuni şehrini yerle bir ettim.İşpuini oğlu Menua
konusuyor: Luhiuni şehrini , Irekua kabilesinin,,
3. *O zamana kadar kimsenin ele geçiremediği krali şehrini, Haldi İşpuini'nin*
oğlu Menua'ya verdi, O Luiuhi şehrini ele geçirdi. Etiuni ülkesini(haraç
ödenmesi şartıyla) affetti. 50.000(.....100.....)insanı
4. *(yılının) bunların bir kısmını öldürdüm, bir kısmını canlı olarak yanıma*
aldım. 1733 at, 7616 koyun, 15320 keçi. Bu yukarıda sayılan ganimet kralın
payına düştü, ancak biraz savaşçılara (.....) .Tanrı Haldi'nin sayesinde
İşpuini'nin oğlu.

5. *Menua(.....) Sa-a-i Tuşpa şehrine? Her zaman izana kral kudretli kadın(=kraliçe-) paralani guni İşpuini'nin oğlu Menua(.....)Luhiuni şehri ile, Tuşpa şehri ile.*
6. *Kadınlar gurdari(.....) Lu-i'dir. Şayet erkeklerin diruni uni kamni'nisi Aelia şehri gurdari(.....) Lu-i Siad Ülkesi'ni Altugia şehri gurdaridir. Tanrı Haldi sayesinde İşpuini oğlu Menua, büyük kral, kudretli kral, büyük kral Biai ülkelerinin kralı, Tuşpa şehrinin efendisidir... (Melikişvili, 1960: 30-31, 70; Dinçol, 1976: 19-30)*

Yukarıda bahsedilen İrekua Bölgesi Transkafkasya'nın batı bölgelerinde bulunan Alexandropol (Leninakan) ve Iğdır Ovası'dır. (Belli, 1982: 157 vd.; Ceylan, 1994: 193; Salvini, 1995: 67 vdd.). Bu bahsi geçen kabilenin krali kentini ele geçiren Kral Menua, buraya bir kale inşa ederek "Menuahinili" adını vermiştir. Menua'nın yaptığı bu seferler sonucunda Urartu kuzeye doğru yayılmıştır. Askeri başarıların yanında imar ve bayındırlık faaliyetlerinin de hızlı bir şekilde gerçekleşmesi Urartuların bir dünya devleti olma yolunda ilerlemesini sağlamıştır.

Menua Dönemi hakkında oldukça fazla arkeolojik ve filolojik belge bulunmaktadır. Menua yapmış olduğu askeri seferlerin birçoğunu yazdırarak başarılarını günümüze kadar aktarabilmiştir. Askeri metinlerin yanı sıra Menua'nın kale inşası, tarım faaliyetleri ve sosyal alanları konu edinen yazıtları da mevcuttur. Menua izlemiş olduğu politika ve elde etmiş olduğu başarılar sayesinde Asur Devleti karşısında durabilmiştir. Menua, Kuzey Suriye'den Orta Anadolu'ya ve Urartu ülkesinden Akdeniz'e giden Meliteia'yı egemenliği altına almaya çalışmıştır. Ayrıca bu bölgenin zengin bakır ve demir madeni yataklarından da faydalanmak istemiştir. Menua, Diauehi üzerine de seferler düzenlemiş ve kısmen başarılı olmuştur. Ancak Diauehi Krallığı coğrafyanın vermiş olduğu avantajları kullanarak Urartular karşısında durmayı başarmıştır.

Menua, krallığı boyunca yaptırmış olduğu kaleler, sulama kanalları ve yazıtlarla kendisinden sonra gelen Urartu krallarına örnek olmuştur. Menua'nın ölmesiyle yerine oğlu I. Arğişti geçmiştir.

Menua döneminde başlayan büyüme I. Arğişti (M.Ö. 786-764) dönemi ile birlikte devam etmiştir. I. Arğişti, Van Kalesinin güneybatısında kendi adıyla anılan kaya mezarının üstüne ve çevresine günümüze kadar bilinen en uzun Urartu yazıtını yazdırmıştır. "Horhor Yazıtları" veya "Horhor Kroniği" olarak adlandırılan bu yazıt,

Urartuların kuzey ülkeler üzerine yapmış olduğu seferlerden, Urartu ülkesine katılan topraklardan ve Argiştî'nin inşa faaliyetlerinden bahsetmektedir.

I. Argiştî'nin Akdeniz ticaret yollarını egemenliği altına almak için batıya yani Asur üzerine seferler düzenlediği bilinmektedir. Hatta saltanatının 5. yılında Asurlulara ait birçok yerleşmenin Urartu egemenliğine girdiği görülmektedir. I. Argiştî saltanatının sekizinci yılında ise Asur ordusuna karşı başarı elde ettiği görülmektedir. Yine Horhor Yazıtlarından anladığımıza göre I. Argiştî döneminde gerçekleştirilen kuzeybatı seferlerinde Diauehi Krallığı mağlup edilmiş ancak vergi ve haraç verme şartıyla Diauehi kralı bağışlanmıştır. (Belli, 1982: 159) Bu seferi Horhor yazıtında geçen şu cümleden anlamaktayız. *“O yıllarda savaşçılarımlı topladım ve Diauehi ülkesine karşı sefere çıktım.”* (Melikişvili, 1960: 127; Çilingiroğlu, 1994: 66; Salvini, 1995: 67 vd.). I. Argiştî'nin Diauehi krallarıyla yaptığı anlaşma sayesinde bölgede askeri bir güç bırakmasına gerek kalmamıştır. Urartuların uygulamış olduğu bu politika Asurluların VIII. yüzyılda Kuzey Suriye üzerine yapmış olduğu sefer sırasında meyvelerini verecektir. (Erzen, 1992: 30; Salvini, 1995: 58 vd.)

I. Argiştî'nin uygulamış olduğu politikanın doğruluğu Diauehi ülkesinden almış olduğu vergilerin listesine bakıldığında rahatlıkla anlaşılmaktadır. Diauehi bölgesinin zengin bakır, gümüş ve altın madenlerinin yanı sıra boğa, sığır, koyun ve at gibi günlük hayatlarında çok işlerine yarayacak hayvanlardan da vergi olarak almışlardır. (Yakar, 1976: 118 vd.)

I. Argiştî'nin M.Ö. 785 yılında kuzeydoğu bölgesine gerçekleştirdiği sefer sonucu Erzurum ve Gökçeğöl arasındaki toprakların büyük bir kısmı ele geçirilmiştir. Bol ganimetin yanında, 19.255 erkek çocuk, 10.140 savaşçı, 23.280 kadın olmak üzere toplam 52.675 kişi Urartu ülkesine götürülmüştür. (Çilingiroğlu, 1983b: 312-313; Zimansky, 1985: 58; Ceylan, 1994: 195; Salvini, 1995: 68 vd.).

Urartular'ın izlemiş olduğu bu politika yani ele geçirdiği bölgelerden çok sayıda tutsağı alıp Urartu ülkesine getirmesinin (Toplu Nüfus Aktarımı) üç temel dayanağı vardır. Bunlar;

- a) Orduyu güçlendirerek merkezi otoriteyi sağlam temeller üzerine oturtmak ve isyan eden toplulukları cezalandırmak.
- b) İmar faaliyetlerinin daha hızlı bir şekilde sürdürülmesini sağlayarak artan işçi ve sanatçı ihtiyacını karşılamak.

c) Diğer ülkelerden getirilen insanları Urartu şehirlerine yerleştirmek.

Urartuların izlemiş olduğu bu politika Menua döneminden itibaren uygulanmaya başlanmıştır. Bu nüfuz ve iskân politikası Asur Devletinin uygulamış olduğu nüfuz siyaseti ile benzetilmektedir. (Diakonof-Kashkai, 1981: 97; Çilingiroğlu, 1983b: 312-313; Zimansky, 1985: 58; Ceylan, 1994: 195; Salvini, 1995: 68 vd.)

I. Argişti M.Ö. 784-783 yılları arasında, Gökçeğöl civarındaki Kuarzani, Ultuza, Uriani, Muruzu ve İrkuini gibi topluluklar üzerine seferler düzenlemiştir. Bu seferler neticesinde Uiteruki ve Etiu gibi ülkeler Urartu topraklarına katılmış ve toplu nüfus aktarımlarıyla 20.279 kişi bu topraklardan alınıp başka topraklara götürülmüştür. (Çilingiroğlu, 1983b: 315-316)

I. Argişti kuzeye yapmış olduğu seferleri tamamlamış ve faaliyetlerini batıya doğru sürdürmeye karar vermiştir. Bu amaç doğrultusunda M.Ö. 783-782 yıllarında Hate ülkesine sefere çıkmıştır. (Melikişvili, 1960: 127) Bu sefer sırasında Melitealhe (Malatya) kentinden de bahsedilmektedir. Bu sefer sonucunda Hati ve Supa(ni) ülkelerinden 29.284 tutsak rehin alınarak başka ülkeye götürülmüştür. (Diakonoff-Kashkai, 1981: 77) Muhtemelen bu tutsaklardan 6.600 kişi M.Ö. 782 yılında inşa edilen Erepuni kentine yerleştirilmiştir. (Çilingiroğlu, 1994: 70) Tutsakların büyük bir bölümü Gökçeğöl civarına yerleştirilmiş ve burada hızlı bir şekilde bayındırlık faaliyetleri yürütülmüştür. Ayrıca kentler kurulmuş, sulu tarım arazileri açılmış ve sulama tesisleri inşa edilmiştir. Bu sayede kurulmuş olan kent, kısa sürede gelişmiş ve orada bulunan insanlar sorunsuz bir hayat sürdürmeyi başarmıştır. M.Ö. 714 yılında Kimmer akınlarının başlamasıyla bölgede yeni problemler ortaya çıkmıştır.

M.Ö. 781 yılında, Batı İran' da bulunan Mana ve Barşua ülkeleri, Assur ve Medler'in yardımını alarak Urartu'ya karşı ayaklanmışlardır. Bu ayaklanmalar karşısında I. Argişti, Buştı, Şatara, Babilu ve Barşua ülkelerine karşı sefer düzenlemiştir. (Levine, 1974: 106 vd.; Çilingiroğlu, 1994: 71; Salvini, 1995: 71 vd.). Bu seferin sonucu ve Urartuların Batı İran' daki faaliyetleri hakkındaki bilgileri Karagündüz yazıtından öğrenmekteyiz. Bu yazıtta Urartu kralı; *“Assur ülkesi dağlarına kadar ilerledim”* ifadesinden hareketle Urartu'nun İran içlerine kadar gittiği anlaşılmaktadır.

Assur Devletinin zayıfladığı bu yıllarda Urartu üzerine yapılan seferlerden bir başarı elde edilmediği görülmektedir. Assur'un bu çöküş dönemi M.Ö. 745 yılına III.

Tiglatpileser dönemine kadar sürmüştür. (Olmstead, 1975: 172; Çilingiroğlu, 1994: 77 vd.)

I. Argiştı dönemine ait bir diğer önemli gelişme ise Anadolu üzerinde çok büyük izler bırakacak olan göçebe İskitler'in ilk kez Urartu kaynaklarında ortaya çıkması olmuştur. I. Argiştı döneminde adından ilk kez bahsedilen İskitler hakkında Argiştı şu ifadeleri kullanmıştır;

"....O yılda ordularımı yeniden hazırladım ve Tanrı Haldi'ye yalvardım....Eriahi ve Kazarza ülkelerini ele geçirdim. İşkiguli ülkesine kadar ilerledim..."(Melikişvili, 1960: 127).

Menua döneminde başlayan bu hızlı büyüme I. Argiştı dönemiyle iyice artmıştır. Bu doğrultuda Urartular Asur'a karşı koyabilecek bir güce kavuşmuşlar ve ekonomik olarak iyice güçlenmişlerdir. Ayrıca nüfus politikaları sayesinde insan gücüne duyulan ihtiyaçlarını karşılamışlar ve her alanda büyük bir büyüme sağlamışlardır. I. Argiştı, yakalamış olduğu bu gücü iyi değerlendirerek Urartu ülkesinde imar faaliyetlerine hız vermiş ve sulama kanalları inşa ettirmiştir. (Belli, 1982: 159; Çilingiroğlu, 1983b: 312-313; Ceylan, 1994: 198 vd.; Salvini, 1995: 70 vd.).

I. Argiştı'den sonra yerine oğlu II. Sarduri (M.Ö. 764-735) geçmiştir. II. Sarduri, babasının bırakmış olduğu güçlü siyasi ve ekonomik durumu devam ettirmeye çalışmış ve onun izinden gitmiştir. II. Sarduri dönemi ile birlikte Urartu Krallığı gücünün zirvesine ulaşmıştır.

I. Argiştı'nın almış olduğu önlemler, oğlu II. Sarduri döneminde etkisini göstermiş ve bu dönemde Urartu Krallığını tehdit edebilecek bir güç ortaya çıkmamıştır. Bu dönemde, kuzeyden ve doğudan gelebilecek herhangi bir tehlike olmadığından, II. Sarduri seferlerini batı ve kuzeybatı üzerine yapmıştır. Sarduri'nin bu bölgelere askeri amaçlı seferler düzenlemesinde belli başlı amaçlar vardır. Bu amaçlardan biri, Urartu'nun batı dünyasına açılmasını sağlamak ve buralarda ülkesi için önemli yararlar sağlayacak pazarlar elde etmektir. Bu sayede babası I. Argiştı'nın elde etmiş olduğu malları pazarlarda satabilecekti. II. Sarduri'nin batıya düzenlemiş olduğu seferleri en iyi anlatan yazıtlardan biri, Malatya'ya 30 km. uzaklıkta İzoli (Habibuşağı) Köyü'nün yakınlarında Fırat Nehri'nin doğu yakasında bulunan Kömürhan Yazıtı bir diğer ismiyle İzoli yazıtıdır. Bu yazıtta Kral, Fırat'ın karşısına geçtiğini, bir günde 14 kral ve 80 kenti (?) ele geçirdiğini

ve Muşani kenti üzerine yürüdüğünü anlatmaktadır. (Sayce, 1882: no: 50; Ceylan, 1994: 199 vd.; Payne, 2006: 237 vd.;)

Bir diğer neden olarak ise; Anadolu ile Kuzey Suriye arasında yer alan ticaret yollarını kontrol altına alarak gücünü arttırmaktı. Bu amaç ile II. Sarduri, Fırat Nehrinin batı kıyalarına düzenlemiş olduğu birçok askeri seferden başarı ile dönmüştü. Bu askeri seferlerden biri Kumahalhi üzerine olmuştur. Bu sefer sayesinde Urartu Akdeniz'e açılma amacı doğrultusunda bir adım daha atmıştır. II. Sarduri'nin almış olduğu bu başarılar bir kez daha Urartu ve Asur'u karşı karşıya getirmiştir. Bu mücadele, düşünüldüğü gibi güçlü Asur lehine sonuçlanmamış gücünün zirvesinde olan Urartu lehine sonuçlanmıştır. M. Ö. 753/2 yılları arasında gerçekleşen bu savaştan Asur kayıtlarının bahsetmediği görülmektedir. Ancak II. Sarduri'nin Van'da bir kilisenin yapımında kullanılan yazıtında Asur Kralı Adad-Nirari'yi mağlup ettiği yazılmaktadır. Bu savaş sonucunda Asur gücü kırılmış olup Kuzey Suriye'de Urartu hakimiyeti tesis edilmiştir. Bu sayede Anadolu ile Mezopotamya arasında bağlantı kurulmuş olup, doğal zenginliklerden yararlanma imkânı sağlanmıştır. Ayrıca Urartu Krallığı artık Akdeniz ile bağlantı kurmayı başarmıştır. (Melikişvili, 1960: 156; Erzen, 1992: 32; Ceylan, 1994: 201; Çilingiroğlu, 1994: 82; Salvini, 1995: 78 vdd.)

II. Sarduri, batı ve kuzeybatı bölgelere düzenlediği seferleri bitirdikten sonra kuzey ve doğu bölgelerde ayaklanan topluluklar üzerine sefer düzenlemeye karar vermiştir. Babası I. Argışti döneminde hâkimiyet altına alınan topluluklar üzerine tekrar sefer düzenlemek zorunda kaldığı görülen Sarduri'nin Mennea, Babilu ve Baruatu ülkelerinin yanı sıra, Urmiye ve Gökçe Göl arasında bulunan Abia(ni) Veirda, İrkua, İrua, Puinialhi gibi toplulukları yenilgiye uğratarak haraç ve vergi alındığı yazıtlardan anlaşılmaktadır. (Çilingiroğlu, 1994: 83; Salvini, 1995: 80 vd.)

M.Ö. 750-748 yılları arasında II. Sarduri'nin kuzeyde, Doğu Karadeniz dağlarına yakın olduğu düşünülen ve ayrıca çelik işçiliği ile ünlü olan Kulha (Kolhis) (Ksenophon, IV, VIII; Diakonoff-Kaskhai, 1981: 68 vd.; Ceylan, 1994: dpn: 672; Çilingiroğlu, 1994: 83) üzerine sefer düzenlediği görülmektedir.

II. Sarduri'nin M.Ö. 746 ve 744 yılları arasında Kuzey Suriye üzerindeki gücünü arttırmak için bölgede bulunan kent devletleri üzerine başarılı seferler düzenlediği görülmektedir. Adıyaman yakınlarında olduğu düşünülen Kumahalhi ülkesine karşı sefer düzenlemiş ve bu ülkeyi yenilgiye uğratmıştır. Kumahalhi ülkesi önceki dönem Asur

kayıtlarında Kummuhi, geç dönem kayıtlarında geçen Kommagene ülkesi ile aynı olma olasılığı yüksektir. (Diakonoff-Kashkai, 1981: 70) Bu sefer hakkında elde ettiğimiz bilgilere göre Urartu Krallığı çok zengin ganimetler elde etmiştir. (Melikişvili, 1960: 155; Çilingiroğlu, 1994: 84; Salvini, 1995: 83 vd.)

Asur'un Urartu Krallığına karşı başarısız olması Suriye ve Anadolu'da Asur'a bağlı vassal devletlerden Arami prensi Bit-Agusi, Malatya kralı Sulumili, Maraş kralı Tarhulara, Que (Kilikya) kralı Urikki ve Kommagene (Adıyaman-Gaziantep) kralı Kuşaşpi gibi kralların Assur'a karşı Urartu ile ittifak yapmasına neden olmuştur. (Maxwell-Hyslop, 1959: 65)

M.Ö. 745 yılında Asur tarihinde önemli bir değişiklik meydana gelmiş ve büyük reformist kral III. Tiglathpileser Asur tahtına çıkmıştır. Tahta zorla çıkan III. Tiglathpileser (745-727) Asur Devleti içerisinde birçok idari reform gerçekleştirmiş ve Urartulara karşı kaybedilen Kuzey Suriye'deki toprakları geri almak istemiştir. Bu sayede bölgede yeniden Assur otoritesini tesis etmeyi amaçlamıştır. (Belli, 1982: 165; Çilingiroğlu, 1994: 84 vd.; Salvini, 1995: 72 vd.) III. Tiglathpileser bu amaç doğrultusunda Urartu Krallığı ile bugünkü Urfa yakınlarındaki Halfeti'nin kuzeyinde yer alan Arpad adlı mevkide savaşmıştır. Bu savaş Assur ordusunun Urartu'yu mağlup etmesiyle sonuçlanmış ve başkent Tuşpa'ya kadar Asur ordusu ilerlemiştir. Tuşpa'yı alabilmek için uzun mücadeleler veren Asur ordusu Tuşpa Kalesini alamamış ancak Urartulara ağır bir darbe vurmayı başarmıştır. (Lehmann-Haupt, 1910: 483; 1926: 334; Belli, 1982: 165; Erzen, 1992: 34; Salvini, 1995: 84 vd.)⁴⁸. III. Tiglathpileser sefer yıllıklarının bir bölümünde başkent Tuşpa'ya ilerleyişini şu sözlerle ifade etmektedir:

"....Sarduri'yi Turuspha şehrine hapsettim. Adamlarından çoğunu şehrin kapısının önünde öldürdüm. Krali heykelimi yaptım ve Turuspha önlerine yerleştirdim. 60 beruluk kuzeyden güneye geniş Urartu topraklarının içine muzafferce ilerledim ve hiçbir mukavemetle karşılaşmadım..."(Erzen, 1992: 34 vd.; Salvini, 1995: 84 vd.)

Bu sefer sonucunda Asur, Urartu karşısında büyük bir başarı elde etmiş ve Anadolu ile Mezopotamya arasında yer alan ticaret yollarını tekrar kontrol altına alarak Kuzey Suriye'de hâkimiyetini yeniden tesis etmiştir. Urartu Kralı II. Sarduri ise

⁴⁸Assur yıllıklarında II. Sarduri'nin Tuşpa Kalesi'nin kuşatıldığı sırada gece karanlığında bir kısağa binerek kaçtığı yazılmaktadır.

babasından kalan toprakları tekrar geri alabilmek için faaliyet içine girmiştir. Ancak III. Tiglathpileser'in Urartu toprakları üzerinde büyük bir yağma girişiminde bulunmuş ve birçok kişiyi öldürerek çok sayıda kaleyi bir direnç ile karşılaşmadan yıktığı görülmektedir. Kısacası bu yenilgi sonrası Tuşpa dışındaki bütün Urartu ülkesi Asur'un eline geçmiştir. II. Sarduri'den sonra yerine oğlu I. Rusa'nın geçmesi bu yenilgi ile ilişkilendirilebilir. I. Rusa'nın (M.Ö. 735-714) tahta çıktığı dönemde Urartu Krallığı içerisinde büyük karışıklıklar yaşandığı bilinmektedir. Urartu kralı II. Sarduri döneminde Urartu Krallığı askeri başarılarının yanı sıra imar, kültür-sanat ve sulama alanlarında büyük başarılar elde etmiş ve Urartu Krallığı her alanda gücünün zirvesine ulaşmıştır. (Belli, 1982: 166; Erzen, 1992: 34-35; Salvini, 1995: 88 vd.)

3.2.3.2.3. Urartu'nun Sonu

II. Sarduri'nin yerine tahta geçen oğlu I. Rusa'nın (M.Ö. 735-714) ilk yılları hakkında elimizdeki bilgi oldukça azdır. II. Sarduri döneminde çok büyük bir darbe alan Urartu Devleti, I. Rusa dönemi ile beraber yeniden toparlanma süreci içerisine girmiştir. I. Rusa dönemi hakkında bilgi veren üç önemli yazıttan ikisi kuzeyde, birisi ise Uşnu Ovasında yer almaktadır. Kuzeyde yer alan bu iki yazıt "Haldi" ve "Teşeba" kalelerinin inşası için diktirilmiş yazıtlardır. Bu kalelerin yapımı bize kuzeyden Anadolu'ya hızla gelen Kimmerlere karşı Urartu Devletinin bir önlem aldığını düşündürebilir.

Günümüzde Irak ülkesi içinde yer alan Topzava'da ele geçen çift dilli (Bilingue) kitabe; Prens Urzana tarafından yönetilen, stratejik ve dini açıdan önemli sayılan Muşaşir (Ardini) kentinin Urartu'nun kontrolüne geçtiği yazılıdır. (Melikişvili, 1960: 264; Ceylan, 1994: 206; Çilingiroğlu, 1994: 93; Salvini, 1995: 89 vd.) I. Rusa, babası II. Sarduri gibi Transkafkasya ve Gökçe Göl etrafındaki birçok yeri krallığına katmayı başarmıştır. Ancak bu tarihlerde Assur'da tekrar saltanat değişikliği olmuştur. Asur kralı III. Tiglath-Pileser'in yerine V. Salmanassar geçmişse de II. Sargon tahtı zorla ele geçirerek Asur Devletinin başına geçmiştir.

M.Ö. 721 yılında Yakındoğu'nun siyasi tarihi üzerinde büyük izler bırakacak olan II. Sargon'un, ilk işi Suriye'de meydana gelen karışıklıkları gidermektir. Bu doğrultuda Hamath bölgesinde meydana gelen büyük isyanı bastırmak için çok sert askeri önlemler almıştır. Kral II. Sargon, Hamath'ın yanında Arpad, Damascus, Samaria bölgelerine de seferler düzenlemiş ve onları ağır bir yenilgiye uğratmıştır. II. Sargon kurmuş olduğu istihbarat örgütü sayesinde Urartular'ın Kimmerlere karşı düzenlemiş olduğu seferin

başarısızlıkla sonuçlandığını öğrenmiş ve bu durumdan istifade ederek Asur, Urartu, Kuzey Suriye ve Batı İran açısından oldukça önemli olan ve M.Ö. 714 yılında gerçekleşen “Sargon’un Sekizinci Seferi” olarak bilinen askeri bir hareket gerçekleştirmiştir. (Çilingiroğlu, 1984: 25; Salvini, 1995: 90 vd.)

II. Sargon, Kalah’tan yola çıkmış Yukarı Zap ve Aşağı Zap nehirlerini geçtikten sonra, İran’ın batısında bulunan Zamua ülkesi üzerinden seferine devam etmiştir. Uuaş Dağı eteklerinde Urartu kralı ile karşılaşan II. Sargon savaştan şu sözlerle bahsetmektedir;

“...Onun birliklerinden korkmadım, atlarını küçümsemedim, zırhlı savaşçılarının çokluğunu önemsemedim. Çevresindeki krallarla birlikte Zikurtulu Metatti’nin ordusunu kesip yere devirdim. Assur’un yüceliğini Urartu’nun üzerine tesis ettim....” (Luckenbill, 1968: 154-155)

Bu ifadeden anlaşılacağı üzere II. Sargon Urartu karşısında büyük bir zafer elde etmiştir. Bu seferin hemen ardından Urartular için kutsal sayılan Muşasir kentini de ele geçirmiştir. Muşasir’in düşmesi Urartu’da büyük sıkıntı yaşanmasına neden olmuştur. II. Sargon, düzenlediği bu seferlerin sonucu olarak bol ganimet ve çok sayıda savaş esirini Asur’a götürmüştür. Urartu kralı bu yenilgi karşısında çok üzülmüş ayrıca Kimmerlerin baskısına da dayanamayarak intihar etmiştir. (Luckenbill, 1926-27: 22; Erzen, 1992: 37; Çilingiroğlu, 1994: 96; Ceylan, 1994: 210).

I. Rusa’nın ölmesinden sonra tahta II. Argiştı geçmiştir. (M.Ö. 714-685) II. Argiştı dönemine ait pek fazla kayıt bulunmamakla beraber mevcut kayıtların çoğunluğu bu dönemde yoğun olarak gerçekleştirilen imar faaliyetleri ile ilgili yazıtlardır. Bu yazıtlardan biri Van İlinin Erciş İlçesinde bulunan Çelebibağı yazıtıdır. (Melikişvili, 1960: 275 vd.) Bu dönemde Urartu Devleti açısından en büyük problem muhakkak ki Kafkaslardan Anadolu içlerine giren göçebe toplum Kimmer akınlarıdır. II. Argiştı babası gibi Kimmerler karşısında duramamış ve yenilmiştir. Ancak bu yenilgiye rağmen saltanatta 22 yıl kalmayı başarabilmiştir. Araştırma sahamız içerisinde yer alan ve Urartu’nun önemli kalelerinden biri olan Altıntepe Kalesi muhtemelen II. Argiştı döneminde Kimmerlerin batıdan doğuya gelirken aldığı önlemler dâhilinde yaptırılmıştır. Bu dönemde yaptırılan kalelerin dağılımı göz önüne alındığında Urartu sınırlarının doğuda bir hayli genişlediği görülmektedir. Batı İran’da, Erdebil yakınlarında Savalan Dağının eteklerinde Sarab’ta bulunan iki yazıttan Urartu sınırlarının buraya kadar

genişlediğini bize göstermektedir. (Belli, 1982: 171; Erzen, 1992: 38; Çilingiroğlu, 1994: 100; Salvini, 1995: 95 vd.)

II. Arğıştı' den sonra yerine oğlu II. Rusa (M. Ö. 685-645) geçmiştir. Bu dönemle beraber Urartular yeni bir döneme girmiştir. Bu dönemden itibaren Urartu Devleti toparlanma süreci içerisine girmiş ve kuzey - kuzeydoğu bölgelerinde, yeni ekonomik ve yönetim merkezleri, kaleler ve sulama tesisleri inşa ettirmiştir. Kuzeybatı İran'da Rusahinili (Bastam), Transkafkasya'da Aza Ülkesi'nde kurulan Teişebahinili (Karmir-Blur), Van Ovası içinde Rusahinili (Toprakkale), Rusahinili (Ayanis), Van Gölü'nün batısında Ziquini Bölgesi'nde ki Adilcevaz Kef Kalesi II. Rusa döneminde kurulan önemli merkezlerdir. (Piotrovskii, 1950: 1 vd.; Piotrovskii, 1969: 130 vd. Çilingiroğlu, 1994: 105; Salvini, 1995: 114 vd.)

Bu dönemde de Kimmer akınları Urartu topraklarını tehdit etmekteydi. II. Rusa dış politikada akıllıca bir politika izleyerek Kimmerler ile anlaşma yoluna gitmiştir. Bu sayede Kimmer akınlarını bir süreliğine de olsa bertaraf etmeyi başarmıştır. (Tarhan, 1972: 113; Durmuş, 2008: 34 vd.) Kimmer-Urartu anlaşması Asur Devletinin endişelenmesine sebep olmuştur.

II. Rusa döneminde Urartu Devleti hızlı bir şekilde toparlanma sürecine girmiş ancak II. Rusa'nın ölümü üzerine tekrardan Urartu Devleti gerilmeye başlamıştır.

II. Rusa'nın ölümü üzerine tahta III. Sarduri çıkmıştır. III. Sarduri babası gibi barışçı bir politika izlemiş ve Asur ile anlaşma yoluna giderek Assur kralı Assurbanipal'e (M.Ö. 640) elçiler göndermiş ve Asur hakimiyetini tanımıştır. (Tarhan, 1972: 183) II. Rusa'nın ölümünden sonra Urartu bir daha eski politik ve askeri gücüne kavuşamamıştır. IV. Sarduri ve Erimena döneminde yaşanan siyasi olaylar hakkında pek fazla bilgi bulunmamaktadır. Toprakkale'de bulunan kalkanlarda III. Rusa'nın adının geçmesi Urartu'nun inşa faaliyetleri yapabilecek kadar ayakta kaldığının göstergesidir. (Çilingiroğlu, 1994: 11 vd.; Salvini, 1995: 120 vd.)

M.Ö. 7. yüzyılda Anadolu'nun politik görünümünü tam anlamıyla değiştiren İskitler tarih sahnesinde görmekteyiz. Bu dönemde İskitler Asur için önemli bir tehlike olmuş ancak İskit kralı Bartatua'nın Asur kralının kızı ile evlenmesi sonucu İskitler Asur için bir müddet de olsa tehlike olmaktan çıkmıştır. Asur'un zayıflamasında ve yıkılmasında İskitler önemli bir rol oynamıştır. Hatta Asur'un başkenti Ninive'nin düşmesinde İskitler'in payı oldukça büyüktür. Assur kralı, Assurubalit, başkent'in

düşmesinden sonra Harran'a çekilmiş ve M.Ö. 609 tarihine kadar burada kalmış ve M.Ö. 605'te Kargamış/Karkemeş'in düşmesiyle Assur tarih sahnesinden silinmiştir. (Çilingiroğlu, 1994: 102; Durmuş, 2008: 35 vd.; Memiş, 2005: 43 vd.)

Urartular hakkında bize en son bilgi veren kaynak Babil Kroniği'dir. (M.Ö. 609) Bu kayıtlara göre İskitler'in "*Urartu topraklarına kadar ilerlemiş*" olduğu ifade edilir. Yazılı ve arkeolojik belgeler incelenecek olursa, M.Ö. 7. yüzyılın sonlarına kadar Medler'in Doğu Anadolu'da askeri bir teşebbüste bulunduklarına dair en küçük bir delil bile yoktur. Bu açıdan Babil Kroniği'ndeki bilgilere göre, M.Ö. 609 tarihinden hemen sonra İskitler'in Urartu ülkesini ele geçirdiklerini kabul etmek yerinde olacaktır. (Erzen, 1992: 40 vd.; Ceylan, 1994: 214; Salvini, 1995: 128-129) Çavuştepe Kazıları sırasında yangın tabakalarında ortaya çıkarılan İskit ok uçları bu bilgiyi destekler niteliktedir. Ayrıca yangın tabakalarından çıkarılan buluntular Çavuştepe'nin İskitler tarafında yıkıldığını da göstermektedir. (Erzen, 1978: 1 vd.). Nitekim Herodot verdiği bilgilerde; İskitler'in bölgede çok güçlü olduklarını ve 28 yıl Anadolu'ya hükmettiklerini bildirmektedir. (Herodotos, I, 104-I, 106.)

3.2.3.2.4. Urartu Devletinin Komşuları ile İlişkileri

Asur Devletinin Anadolu üzerindeki politikaları şartlara ve zamana göre farklılık göstermiştir. M.Ö. I. binyılda Ön Asya'da meydana gelen değişimler Asur'un, Anadolu üzerindeki düşüncelerini değiştirmiş ve Anadolu'nun tamamında egemen olma isteğini perçinlemiştir. Asurlular bu isteği gerçekleştirmek için Akdeniz ticaret yollarını da kontrol altına alma çabası içine girmişlerdir.

M.Ö. XIII. yüzyılda Doğu Anadolu Bölgesi'nde siyasi bir birlikten yoksun durumda bulunan konfederasyonlar Asur Devletinin Arami göçleri ile uğraşmasını fırsat bilerek Doğu Anadolu Bölgesi'nde ki hâkimiyet alanlarını genişletmiştir. Asur Devletinin, Doğu Anadolu Bölgesi'nde hâkimiyet kurma ve hedeflerini gerçekleştirebilme isteği Asur'un bölgeye sık sık sefer düzenlemesine sebep olmuştur. Düzenlenen bu seferler karşısında Asur'a karşı koyabilmek için Doğu Anadolu Bölgesinde dağınık gruplar halinde yaşayan topluluklar bir çatı altında toplanmaya karar vermişlerdir. Bu birleşme sayesinde bölgede daha sonra çok önemli bir güç haline gelecek olan Urartu Devletinin de temelini atmış oldular.

Bu birliktelik ve Doğu Anadolu Bölgesinin coğrafi şartlarının sağlamış olduğu avantajlar Urartu Devletine Asur karşısında mücadele edebilme olanağı sağlamıştır.

Ayrıca Urartu krallarının sarp tepelere ve ovaya hâkim noktalara yaptırmış olduğu kaleler de Urartu'nun Asur karşısında durabilmesini sağlayan bir diğer önemli faktör olarak karşımıza çıkmaktadır.

M.Ö. I. binyılda Doğu Anadolu, Transkafkasya ve Kuzeybatı İran bölgesine hâkim olan Urartular, dönemin en büyük madenci toplumu olmuşlardır. Doğu Anadolu Bölgesi zengin demir, bakır, gümüş ve kurşun yataklarına sahiptir. Urartular bu zengin maden yataklarından yararlanmış ve bunu bir avantaja çevirmeyi bilmişlerdir. Mezopotamya ise demir, bakır ve gümüş madeni açısından oldukça yoksun bir konumda yer almaktadır. Bu noktada Asur-Urartu mücadelesinin en büyük nedeni karşımıza çıkmaktadır. Asur Devletinin Urartu ile mücadelesinde demir ve bakır madeni oldukça önemli bir rol oynamıştır.

M.Ö. XIII. yüzyıldan itibaren Asurlular'ın zengin maden yataklarına sahip olabilmek için bölgeye sayısız sefer düzenledikleri görülmektedir. Asur Kralı I. Salmanassar saltanatının ilk yılında M.Ö. 1274 yılında bölgeye sefer düzenlemiştir. I. Salmanassar'ın düzenlemiş olduğu bu sefer yazılı kaynaklardaki ilk sefer olması açısından oldukça önemlidir.

Asurlular orduları sayesinde dönemin süper güçleri arasında olmayı başarmıştı. Asurluları büyük bir güç haline getiren ise silahlarıydı. Silah yapımında demir madenine çok fazla ihtiyaç duyuluyordu. Bu nedenden dolayı Asur kralları saltanata geldiklerinin hemen ilk yıllarında Anadolu'ya birçok sefer düzenlemişlerdir. Asurluların Urartulara karşı düzenlemiş olduğu bu seferler oldukça büyük önem taşımaktaydı. Asurlular, Urartular karşısında kesin bir zafer kazanmış olsalar bölgede çok daha fazla söz sahibi olabilecek ve ekonomik yönden büyüyeceklerdi.

Asurlular için Doğu Anadolu bölgesi sadece maden yatağından ibaret değildi. Zengin ormanlık alanları, bitki örtüsü ve coğrafi konumu da bölgenin önemini bir kat daha arttırmaktaydı. Bunların yanında Urartuların at yetiştiriciliğinde oldukça iyi olması da bölgeyi önemli kılan diğer faktörler arasındaydı. Doğu Anadolu Bölgesi'nin zorlu arazisinde düzenlenen sayısızca seferde ata fazlasıyla ihtiyaç duyulmaktaydı. Asurluların bu ihtiyaçlarını karşılayabilmek için de mücadele içinde olduklarını görmekteyiz. Asurluların, Urartular üzerine düzenlemiş olduğu bu sayısız sefer her iki ülke arasında siyasi, askeri ve kültürel bir etkileşim olmasını da sağlamıştır.

Asur kralı III. Salmanassar'ın, I. Sarduri'ye karşı yedi sefer düzenlediğini ve bu seferlerden büyük kazançlar elde ettiği bilinmektedir. İşpuini dönemiyle başlayan Urartu Devletinin yükselişi Kral Menua dönemiyle devam etmiş ve Urartular Asur için daha büyük bir tehlike olmaya başlamıştır.

M.Ö. 753 yılında Asur-Urartu arasında bir savaş yaşanmış ve bu savaşı II. Sarduri kazanmıştır. Kazanılan bu zafer Urartu'nun Asur karşısında aldığı ender zaferlerden birisi olmuştur. M.Ö. 743 yılına gelindiğinde III. Tiglatpileser Urartu Devletini büyük bir yenilgiye uğratmış ve Asur'un kaybetmiş olduğu toprakların önemli kısmını geri almıştır. M.Ö. 735 yılında III. TiglatPileser Urartular üzerine tekrardan sefer düzenlemiş ve Urartu Devletinin gücünü büyük ölçüde kırmıştır.

III. TiglatPileser'in ölümüyle yerine oğlu II. Sargon geçmiştir. II. Sargon, kuzeybatı İran sınırının güvenliğini sağlamış ve hemen ardından Urartu sorunuyla ilgilenmiştir. M.Ö. 714 yılında Urartu üzerine meşhur seferini düzenlemiş ve Urartu tehlikesini tamamıyla olmasa da büyük bir oranda ortadan kaldırmıştır.

M.Ö. VII. yüzyıla gelindiğinde Kimmer ve İskit göç dalgası Urartu kralı I. Rusa ile Asur Kralı Asurnasirpal'in diplomatik ilişki kurmasını sağlamıştır. Ayrıca gücünün zirvesinde olan Medler de her iki devletin yakınlaşmasına neden olmuştur.

M.Ö. 605'e gelindiğinde Asur gücünü iyice kaybetmiş ve Medlerle İskitlerin yapmış olduğu ittifak neticesinde tarih sahnesinden çekilmişlerdir.

M.Ö. VIII. yüzyılda Kimmerler, Kafkasya üzerinden Derbent Boğazını geçerek Anadolu içlerine gelmişlerdi. Bu dönemde Anadolu'da Urartular, Lidyalılar, İyonyalılar, Frigler ve Mezopotamya kökenli Asurlular vardı. Göçebe toplum olan Kimmer ve onları takip eden İskit göç dalgaları Anadolu'nun politik görünümünü tamamen değiştirmiş ve bu istilalar karşısında pek çok devlet yıkılmış birçoğu da yıkılma tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştır. Kimmer ve İskit göç dalgaları Assur Devletinin de zayıflamasına ve yıkılmasına büyük ölçüde etken olmuştur. I. Rusa ve II. Arğişti Kimmerlere karşı mücadele edebilmek için birçok kale inşa ettirmişse de (Erzincan/Altıntepe) Kimmer akınları karşısında duramamışlar ve M.Ö. 707 yılında ağır bir yenilgi almışlardır. II. Rusa ve Sarduri ise akıllıca bir politika izlemeye çalışmış ve Kimmerleri takip eden İskitler ile anlaşma yolunu seçmişlerdir. Hatta II. Rusa Asur tehlikesini bertaraf edebilmek için İskitlerle anlaşma yoluna gitmiştir. (Özgüç, 1961: 253 vd.; Özgüç, 1969: 43 vd.; Belli, 1982: 172; Durmuş, 1997: 273 vd.; Durmuş, 2008: 34 vd.) Kimmerlerin İskit baskıları

sonucu batıya doğru yöneldikleri Frig, Lidya ve İyonya gibi devletleri çok zor durumda bıraktıkları görülmektedir. (Tarhan, 1972; Tarhan, 1979: 44 vd.; Tarhan, 1984: 111; Durmuş, 2008: 65 vd.) II. Rusa döneminde İskitler ile yapılan anlaşmanın fazla uzun sürmediği görülmüş ve M.Ö. 7. yüzyılın sonları ile 6. yüzyılın başlarında İskitlerin, birçok Urartu mekezine saldırıda bulundukları ve birçok kenti yağmaladıkları görülmektedir. (Erzen, 1992: 41 vd.; Çilingiroğlu, 1994: 112 vd.)

II. Rusa tarafından inşa ettirilen Erivan yakınlarında ki Karmir-Blur yani Teişebahinili (Teişebai kenti) M.Ö. 7. yüzyılın sonlarına doğru İskitler tarafından yıkılmıştır. 1930 yılında Piotrovskii tarafından Karmir-Blur'da yapılan kazıda çok sayıda İskit tipi ok uçu ele geçirilmiştir. Ayrıca Karmir-Blur'u savunmaya çalışan pek çok Urartu askerinin iskeleti de bu kazılarda bulunmuştur (Piotrovskii, 1955: 59; Salvini, 1995: 123 vd.)

II. Rusa tarafından yaptırılan ve Urartu'nun Tuşpa'dan sonra Van Ovasındaki ikinci ve en önemli başkenti olan Rusahinili bir diğer ismiyle Toprakkale de aynı tarihlerde İskitler tarafından büyük bir tahribata uğratılarak kullanılmaz duruma getirilmiştir. Ayrıca burada yapılan kazılar sonucu İskit tipi çok sayıda ok uçu ele geçirilmiştir. (Melikişvili, 1960: 289 vd.; Piotrovskii, 1966: 250 vd.; Çilingiroğlu, 1994: 112, Salvini, 1995: 173 vd.) 1879-1880 yıllarında İngiliz arkeologlar Rassam, Clayton ve Reynolds'un Toprakkale'de yapmış olduğu kazılar buranın bu istiladan sonra bir daha yerleşim görmediğini göstermektedir. (Belli, 1982: 175; Erzen, 1992: 38 vd.; Durmuş, 2008: 34 vd.) Aynı şekilde Urartu'nun önemli merkezlerinden olan Çavuştepe'nin de aynı akıbeti paylaştığını söyleyebiliriz. (Erzen, 1978: 1 vd.)

Urartular M.Ö. 9-6 yüzyıllar arasında Doğu Anadolu Bölgesinde organize bir devlet kurmayı başarmış ve Asur gibi çok güçlü bir devletle mücadele edebilecek bir duruma gelmiştir. Ancak Kafkaslar üzerinden gelen bu ani göç dalgaları karşısında bir şey yapamamış ve bu saldırılar sonucu büyük yaralar almıştır. (Memiş, 2005: 46 vd.; Durmuş, 2008: 65 vd.)

Kimmer ve İskit akınları karşısında çok zayıflayan Urartular, M.Ö. 585 yılında Medler tarafından tarih sahnesinden silinmiştir.

3.2.3.3. Urartu Kùltür ve Medeniyeti

3.2.3.3.1. Mimari

Doğu Anadolu Bölgesinin coğrafi yapısı gereği Urartular eyaletlere bölünerek yönetilmiş ve her eyalete bir vali tayin edilmiştir. Bu eyaletlerin sınırları ise bölgenin coğrafi yapısına göre belirlenmiştir. (Sevin, 1999: 166-168) Eyaletlere savunma ve idari amaçlı kaleler yapılmış ve bu şekilde güvenlik önlemi alınmıştır. Urartular bölgede egemenliklerini göstermek için büyük kaleler, kentler, yollar, su kanalları yapmış ve bölgede büyük bir bayındırlık faaliyeti yürütmüşlerdir.

Kaleler, Urartu askeri mimarisini anlamamızı sağlayan en önemli kalıntılardır. Kalelerin herhangi bir standardı olmadığını ve genellikle yapıldığı yerin coğrafi yapısına uydurularak inşa edildiğini söyleyebiliriz. Bu kaleler askeri amaçlarının dışında çevresinde yaşayan halkın sığınacağı bir sığınak, asker ve yöneticilerin yaşadığı bir ev ve Urartu'nun bölgedeki gücünü temsil eden bir idare merkezi olma özelliğini de taşımaktadır.

Doğu Anadolu'nun coğrafi yapısı, iklim koşulları, toprak yapısı, bölgesel malzeme ve Asur tehdidi Urartu mimarisinin şekillenmesini sağlayan önemli etkenlerdir. Urartular, ihtiyaçları doğrultusunda mimari de önemli gelişmeler göstermiş ve çağdaşlarının önüne geçmiştir. (Erzen, 1978: 12-13).

Urartu Kalelerini coğrafik konumları ve topografik özellikleri dikkate alındığında Yönetim Merkezi, Savunma, Sığınma ve Garnizon olmak üzere dört gruba ayırabiliriz.

Bunlardan Van, Toprakkale, Çavuştepe, Altıntepe, Bastam, Karmir Blur, Arinberd, gibi yönetim merkezlerinin standart bir plan bulunmaktadır.

Savunma kaleleri ise kendi içlerinde gözetleme amaçlı yapılanlar, haberleşme işlevi taşıyanlar, ulaşım noktalarını kontrol altında tutanlar ve su yapılarının güvenliğini sağlayanlar olmak üzere dört gruba ayrılabilir.

Garnizonlar bilindiği üzere askeri amaçlara hizmet etmekte ve bölgenin güvenliğini sağlamak için inşa edilmiş yapılardır. Sığınma kaleleri ise bir tehlike anında halkın sığınabileceği yapılardır.

Urartu kaleleri kuruldukları bölgenin idaresini sağlamanın yanı sıra depo olarak da kullanılmıştır. Savunma açısından oldukça iyi bir şekilde yapılmış olup güçlü sur duvarlarına sahiptirler. Bu kalelerin içinde dini yapılar, yönetim binaları ve yöneticilerin oturdukları saraylar bulunurdu. Urartu için oldukça önemli olan bazı kalelerde Urartu kral

veya krallarına ait yazıtlar yer alırdı. Kaleler, Urartular için oldukça önemli olmakla beraber Urartu'nun kuzey ve batıya yayılımını sağlayan önemli yapılardır.

Urartu askeri mimarisinin temel yapı malzemesi taştır. Kalker, Bazalt ve andezitten oluşan taş malzeme Urartu'nun yıkılışına kadar hiçbir değişiklik göstermeden kullanılmıştır. Urartular genellikle yerinde buldukları malzemeyi kullanmayı tercih etmişlerdir. Ancak bazı istisnai durumlarda uzak yerlerden de malzeme getirildiği bilinmektedir. Urartu kaleleri genelde ortalama 2-3 m'lik taş temeller üzerine yaklaşık 120 kerpiç sırası inşa edilerek yapılmıştır. Bu kerpiç sırası da kerpiç malzemenin boyutlarına göre farklılıklar göstermesine rağmen yaklaşık 15 m'dir. (Çilingiroğlu, 1983a: 28-37)

Urartuların inşa etmiş olduğu kalelerdeki duvar örgü sistemi tam anlamıyla bir standarda sokulamamakla birlikte kiklopik⁴⁹, poligonal⁵⁰, trapezoidal⁵¹ ve düzgün dörtgen taşlarla oluşturulmuş duvar örgüsünün daha sık kullanıldığı görülmektedir. Urartular M.Ö. IX. yüzyıldan başlayarak M.Ö. VII. yüzyıla kadar yaygın bir şekilde Kiklopik duvar örgü sistemini kullanmışlardır. Poligonal duvar örgüsünün ise taşın daha çok değerlendirilmesine yönelik olup, duvarın bir bütün halinde inşasında kolaylık göstermesi açısından daha kullanışlı olduğu görülmektedir. Trapezoidal duvar örgüsü ise daha çok estetik kaygılar sonucu ortaya çıkmıştır. Bu duvar örgü sistemi Ayanis, Çavuştepe, Kef kaleleri gibi önemli Urartu kalelerinde uygulanmış olmasına rağmen pek yaygın kullanılmamıştır.⁵²

Urartular suya rahatça ulaşabilmek için kaleden su kaynağına inen kaya basamaklı su tünelleri de inşa etmişlerdir. Kalelerde tek sıra sur örgü sisteminin yanında bazı kalelerde çift sıra sur örgü sistemi de kullanılmıştır. Bu surlar kalenin kurulduğu tepenin üst kenarlarına yapıldığı gibi tepenin eteklerine de inşa edildiği bilinmektedir. Urartu kaleleri genellikle yüksek ve kurulduğu bölgeye hâkim bir konuma inşa edilmiştir. Van'da yer alan Aşağı Anzaf kalesi gibi yol kenarına yapılan kaleler ise genellikle

⁴⁹ Kiklopik: Belirli bir formu olmayan kaba ve büyük taşların herhangi bir birleştirici unsur olmadan (harçsız) inşa edilen duvar örgü sistemidir.

⁵⁰ Poligonal: Çeşitli boyutlarda ve şekli olmayan taşların birbirlerine uydurulmasıyla oluşturulan duvarlardır.

⁵¹ Trapezoidal: Üst veya alt köşeleri düz diğer köşeleri içe doğru olan taşlardan ters-düz şekilde oluşturulmuş duvarlardır.

⁵² Tarhan,-Sevin, 1976: 273

stratejik yolları ve zengin maden yataklarını kontrol altında tutmak için alçak yerlere inşa edilmiştir. (Sevin, 1999: 168)

Halkın yaşamış olduğu evlerin temeli basit moloz taşlardan yapılmış olup yer döşemesi için sıkıştırılmış kil kullanılmıştır. Temelin üzerine çamurla sağlamlaştırılmış küçük taşlardan bir duvar örülmüştür. Ardından çatı kısmı ahşapla örülerek çamurla kaplanmış ve sağlamlaştırılmıştır. Genellikle iki odalı inşa edilen bu evler diğer evlerle bitişik halde inşa edilerek yeni bir suvar yapmaktan kurtarılmıştır. Ayrıca bu sayede güvenlik daha rahat bir şekilde sağlanarak ısı kaybının da önüne geçilmiştir. Bu evlerin içinde tandırlar, ocaklar, depolama ve çöp çukurları ile dini inanış gereği küçük bir sunak bulunurdu.

Urartu sivil mimarisini incelediğimiz zaman bölgenin coğrafi yapısına göre şekillendiğini görmekteyiz. Evler genellikle düzensiz ve biçimsiz bir şekilde inşa edilmiştir. Ancak Karmir-Bulur ve Zernaki tepede mevcut olan düzgün planlı, cadde ve sokakları bulunan bir sivil mimaride bulunmaktadır. (Tarhan-Sevin, 1976: 296)

3.2.3.3.2. Madencilik

Doğu Anadolu Bölgesi maden kaynakları açısından oldukça zengin bir bölgedir. M.Ö. 9-6. yüzyıllar arasında Doğu Anadolu bölgesinde hüküm sürmüş olan Urartu devleti ise zamanın en gelişmiş madenci toplumu idi. Urartular, özellikle Doğu Anadolu Bölgesinde çokça bulunan altın, gümüş, demir, bakır ve kurşun yataklarını oldukça kullanmış ve işlemişlerdir. Bu madenleri silah, at koşum takımı, takılar, arabalar, heykeller ve mobilya parçaları gibi hayatın her alanında kullanmışlardır. Bu bilgileri Urartulardan kalma çivi yazılı belgelerden ve arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan madeni eserlerden anlamaktayız. Ayrıca, Asur kralı II. Sargon'un M.Ö. 714 yılında Urartular üzerine yaptığı ünlü Sargon'un 8. Seferi sonunda Urartular için kutsal sayılan Muşaşir/Ardini tapınağının yağmalanması ve bu yağma sonucunda ele geçirilen madeni eserlerin zenginliği Urartuların madeni kullanmada ne kadar ileri bir düzeyde olduğunu bizlere göstermektedir⁵³. (Götürülen eserlerin tam listesi için bk. Mansel, 1945: 129-132.

⁵³ II. Sargon ünlü 8. seferinde Urartular'dan 1 ton altın, 10 ton gümüş ve 109 ton bronzdan başka 9 altın kalkan, 96 gümüş mızrak, 12 kalkan, 33 araba, 9 altın işlemeli elbise vb. yapılmış çeşitli eşya, heykel ve silahı Asur Ülkesine götürdüğünden bahseder. (Çilingiroğlu, 1977: 235 vdd.)

Ayrıca daha geniş bilgi için bk. Piotrovskii, 1969: 115; Belli, 2000b: 371 vd.; Urartu maden işlemeciliği konusunda daha geniş bilgi için bk. Merhav, 1991)

Yine Van Gölü havzasındaki Karagündüz (Sevin-Kavaklı, 1996: 1 vdd.; Sevin, 2011: 450 vd.) ve Ernis'te (Erzen, 1964: 570 vd.; Belli, 2000c: 175 vd.) Erken Demir Çağ'a ait olduğu anlaşılan mezarlarda yapılan arkeolojik kazılar sonucunda çok sayıda demir ziynet eşyası ve tören amaçlı yapıldığı bilinen silahlar ele geçirilmiştir. Dövme ve dökme tekniğinin hünerli bir şekilde kullanıldığı madeni eserler arasında, altın ve gümüş ziynet eşyaları, fibulalar, tunçtan yapılmış kemerler, hayvan ve insan heykelcikleri, boğa başlı kazanlar, tahtlar, miğferler, şamdanlar, kılıç ve ok uçları vb. Urartu'nun maden işçiliğini göstermesi açısından büyük önem taşımaktadırlar. (Belli, 1985: 378; Belli, 1993: 255-256; Belli, 1987: 89 vdd.)

Araştırma sahamız olan Karasu Havzası maden yönünden oldukça zengin bir bölgeydi. Urartulardaki maden zenginliğini üç ana bölgede toplamaktadır. Birinci bölge olan Adıyaman-Malatya-Elazığ ve Tunceli'den genellikle, altın, gümüş, kurşun, bakır ve demir madeni elde ediyorlardı. İkinci bölge olan Erzurum-Erzincan-Bayburt-Gümüşhane ve Kağızman bölgesinden ise gümüş, kurşun ve bakır çıkarıyorlardı. Üçüncü bölge Siirt-Bitlis-Van ve Hakkâri'den ise altın, gümüş, bakır, kurşun vb. madenler elde ediyorlardı. (König, 1955: 57; Belli, 1985: 372; Slattery, 1987; Belli, 1991: 44-49; Belli, 2000b: 379; Sevin, 2003: 230; Ceylan, 2008a: 33 vdd.)

Madeni iyi kullanmaları sayesinde silah endüstrisinde oldukça gelişmiş ve birçok toplum karşısında başarı elde etmişlerdir. Ayrıca ileri maden teknolojileri sayesinde, kalelerde kaya basamaklı su tüneli, anıtsal kaya mezarları gibi birçok yapıyı kolayca inşa etmeyi başarmışlardır. Nitekim arkeolojik kazılarda ele geçirilen buluntulardan demirden yapılmış murç, keski ve kaldıraçlar maden teknolojisinin ne kadar ileri olduğunu göstermektedir. Sonuç olarak şunu rahatlıkla ifade edebiliriz ki, Urartuların madeni bu derece iyi kullanmış olmaları onların diğer toplumlar karşısında üstün bir duruma gelmesini sağlamıştır.

3.2.3.3.3. Sanat

Bildiğimiz üzere M.Ö. 2. Binyılın sonları ile M.Ö. I. Binyılın başlarında Doğu Anadolu'da birçok beylik bulunmaktaydı. Bu beylikler sayesinde batıda Malatya-Elazığ yaylasına, doğuda Urmiye gölüne, kuzeyde Erzurum ve Kars'a, güneyde ise Toraslara kadar uzanan bir keramik kültürünün yayılımını görmekteyiz. Erken Demir Çağı

keramiklerine baktığımız zaman bazen el ile biçimlendirilen bazen de ağır bir şekilde dönen çömlekçi çarkı sayesinde şekillenmiş keramiklerle karşılaşmaktayız. Bu kaplar genellikle açık kahve, pembemsi ve kiremit rengi tonlarındaydı. Kaplar üzerine yapılan bezemeler ise hamur yaşı iken kazıma çizgiler ve yivlerle yapılmıştır. Bu dönem çanaklarında (ağız içe dönük kap formları) yivlerin çokça kullanıldığı görülmektedir. Bu dönem kap formlarının en güzel örnekleri Van gölünün kuzey tarafında yer alan Ünseli-Evditepe ve Erçek Gölü kıyısındaki Karagündüz höyüklerinden çıkan buluntular oluşturmaktadır (Erzen, 1964: 570 vd.; Sevin-Kavaklı, 1996: 1 vdd.; Belli, 2000c: 175 vd.). M.Ö. 1000’li yıllara geldiğimiz zaman çanak-çömlek kültürünün hızla değiştiğini görmekteyiz. Bu dönemde maden görüntüsü gösteren çanak-çömleklerin yanında parlak, kırmızı, ağız ve cilalı keramikler ile karşılaşmaktayız. Bu buluntular M.Ö. 9. yüzyılda karşımıza çıkacak olan Urartu saray keramiğinin (Biainili) ilk örneklerini teşkil etmektedir. Urartu Devletinin Doğu Anadolu bölgesinde artık tam bir hakimiyet sağlaması ve birçok beyliği etrafında toplayarak krallık haline gelmesi keramik üretiminde de bir kalitenin meydana gelmesini sağlamıştır. Artık küçük beyliklerin yapmış olduğu kalitesiz çanak-çömleklerin yerini atölyelerde yapılmış kaliteli keramikler almıştır. Değişik kalitelere ve değişik türlerde yapılan bu çanak-çömleklerin Urartu Devletindeki sosyal tabakalaşmayı ifade ettiği yapılan kazılar sayesinde rahatlıkla anlaşılmaktadır. (Konyar, 2004: 120 vd.; Sevin, 2011: 458 vd.)

Ermenistan’da yer alan Karmir-Blur’da (Teişebanili) yapılan arkeolojik kazılar sırasında Urartu dönemine ait olduğu anlaşılan çok sayıda saray keramiği ortaya çıkarılmıştır. (Burney-Lang, 1971: 137 vd.) Bu kapların sarayda yaşayan üst sınıf halkın ihtiyaçlarını karşılamak üzere yapıldığı anlaşılmaktadır. Biainili olarak adlandırdığımız bu Urartu saray keramiklerinin birçok farklı formu olduğu görülmektedir. Bunlar arasında, şişkin gövdeli, yonca ağızlı, yuvarlak ağızlı, dar boyunlu, küçük dipli, yüksek ayaklı kadehler yer almaktadır. Bu çanak çömleklerin büyük çoğunluğu tek renklidir. (Piotrovskii, 1950: 1 vd.; Sevin, 2011: 458 vd.)

Urartuların yapmış olduğu en çekici eserler arasında ayakkabı ve hayvan biçimli ritonlar ve kabartmalı vazolar yer almaktadır. Ayrıca Urartu sarayında yaşayan üst sınıf halkın ihtiyaçlarını karşılamak için büyük depolar oluşturulduğu ve çok büyük keramiklerin yapıldığı arkeolojik kazılar sonucu elde ettiğimiz bilgiler arasındadır. Pithos olarak adlandırdığımız bu kaplar üzerine ne kadar ölçek malzeme alındığı çoğu kez

yazılmıştır. Genelde bu kapların içinde şarap, tahıl ve yağ saklandığı bilinmektedir. (Payne, 2001: 1 vdd.; Sevin, 2011: 458 vd.)

Urartu keramiğinin merkezden uzaklaştıkça biraz farklılık gösterdiği anlaşılmaktadır. Bunun nedeni olarak bölgeden bölgeye değişen toprak özellikleri ve atölyelerin teknik durumu gösterilebilir. M.Ö. I. binyılın ilk yarısında keramikler başkent Tuşpa ve civarında kırmızı ve cilalı iken Van Gölü'nün doğusu ve Urmiye Gölü etrafında gri renkte olduğu görülmektedir. Bununla beraber Urartu'nun kuzey bölgelerinde ve bizim de araştırma sahamızı oluşturan Karasu Havzasında Urartu halk keramiğinin genellikle gri, devetüyü ve pembemsi renkte olduğu görülmektedir. Ancak T.Özgüç'ün Altıntepe'de yaptığı kazılarda Urartu Saray Keramiğine de rastlanılmıştır. (Özgüç, 1961: 253 vdd.; Urartu keramiği hakkında geniş bilgi için bk.; Kutlu, 1969: 279-298; Tarhan-Sevin, 1976-77; Taşyürek, 1977: 175-180)

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki Urartular keramik yapımında belli bir standardı yakalamıştır. Sarayda kullanılan keramikler ile normal günlük hayatta kullanılan keramikler arasında renk ve kalite farkı olduğu da görülmektedir.

Urartular maden sanatında da çok gelişmiş bir toplumdur. Özellikle demiri çok iyi işlemiş ve eserler ortaya koymuşlardır. Van-Karagündüz, Ernis-Evditepe ve Hakkari de çıkarılan demir eserler dünyanın en eski demir buluntuları arasındadır. Bu eserler arasında bilezikler, yüzükler ve iğneler yer almaktadır. (Erzen, 1964: 570 vd.; Sevin-Kavaklı, 1996: 1 vdd.; Belli, 2000c: 175 vd.; Sevin, 2011: 450 vd.)

Tunçta yapılmış heykelcikler, fildişinin kullanıldığı nadir eserler, ahşaptan yapılmış taht ve günümüzde İsrail Müzesi'nde Menua'ya ait yazıtıyla bulunan Patnos kandili Urartu uygarlığının sanatta hangi noktada yer aldığını bizlere eşsiz örnekleriyle göstermektedir. (Sevin (N. A.), 2011: 472 vd.)

Kabartmalarla süslenmiş sadaklar, kemerler, kalkanlar, miğferler, at koşum takımları ve arabalarda Urartu resim sanatının hangi düzeyde olduğunu görebileceğimiz önemli eserlerdir. (Sevin, 2011: 466 vd.)

Van İli'nin 68 km güneydoğusunda yer alan Giyimli'de (Hırkanis) 1971 yılında kaçak kazılar sonucu ortaya çıkarılan ve köylüler tarafından yağmalanan tunç eserler Urartuların sanat alanında hangi düzeyde olduğunu gösteren muazzam eserlerdir. (Erzen, 1974: 192 vdd.)

Urartu halkı takı takıp süslenmeye oldukça önem vermişlerdir. Bu yüzden takı sanatının da oldukça geliştiğini ifade edebiliriz. Altın, gümüş, demir, tunç, kurşun, renkli taşlar, fildişi ve kemik gibi malzemeleri kullanarak çok güzel ve değerli kolyeler, bilezikler, yüzükler, halhallar ve iğneler yapmışlardır.

Sonuç olarak Urartuların sanatın neredeyse her alanında oldukça geliştiğini ve günümüze ulaşan çok kıymetli eserler bıraktığını söyleyebiliriz.

3.2.3.3.4. Dil ve Yazı

Tarih boyunca Urartuların en güçlü rakibi olarak karşımızda Asurluları görmekteyiz. Urartuların Asurluları kendilerine örnek almaktan başka yapacağı bir şey yoktu. Bu yüzden Urartuların Yeni Asur çivi yazısını kullandıkları görülmektedir. Başka bir uygarlığın yazısını alıp kullanmak genelde üç aşamalı olmaktadır. Birinci aşamada; yazı sistemi ona bağlı dil ile kullanılmaktadır. İkinci aşamada; yazı yerel dile uygulanır, ancak metinler hem yerel dilde hem de yabancı dilde çift dilli olarak kaleme alınır. Üçüncü ve son aşamada ise; yabancı dilin tümüyle terk edilip, yazı sisteminin yerel dile uygulanması, hatta dilin fonetik ihtiyaçlarını daha iyi bir şekilde karşılayabilmek için özel yazı işaretleri oluşturmaktır. Urartu dilinde bu aşamalardan geçtiğini görmekteyiz. Madırburç'da yer alan yazıtın Asurca yazıldığı bilinmektedir. Topzawa ve Kelişin stellerinde ise çift dilli yazıtlar ile karşılaşmaktayız. Giyimli kazılarında çıkan tunç levhalar ise Urartu yazısının yeni ortaya çıktığı dönemlerdir. (Erzen, 1974: 192 vdd.; Dinçol, 2011: 460 vd.)

Urartu dili hakkında yapılan ilk araştırmalar Urartu dilinin Hurrice ile akraba olduğunu göstermiştir. Yapılan araştırmalarda Hurri dilinde ve Urartu dilinde kullanılan birçok kelimenin birbiriyle olan benzerliği dikkat çekmektedir. Her iki dilde bütün fiiller ya geçişsizdir ya da edilgendir. Hurri ve Urartu dilinde kullanılan benzer kelimelere örnek vermek gerekirse;

Hurrice

Teae : Çok
Papa : Dağ
Hari : Yol
Umini : Ülke
Sala : Kız evlat

Urartuca

Teae : Çok
baba : Dağ
Hari : Yol
Ebani : Ülke
Sila : Kız evlat

örneklerini verebiliriz. Bu örnekleri dikkate alırsak Urartu dilinin, Hurri dilinin bir lehçesi olduğunu söyleyebiliriz. (Belli, 1982: 196; Urartu yazısı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. König, 1955; Melikişvili, 1960: Diakonoff, 1971; Melikişvili, 1971; Klein, 1974; Barnett, 1974; Dinçol-Kavaklı, 1978; Belli, 1982; Kuşçu, 2005; Varol 2005; Payne, 2006; Salvini, 2006) Hurri-Urartu dili ile ilgili yapılan araştırmaları incelediğimiz zaman Hurri-Urartu dil grubunun Ural-Altay Dil Ailesi'nin bir üyesi olduğu, dolayısıyla Asyatik bir dil yapısına sahip olduğu kabul edilmektedir (Erzen, 1992: 26 vd.).

Urartu dilinin çözülmesi, Assur-Urartu dilinde yazılmış çift dilli kitabelerin okunmasıyla mümkün olmuştur. (Akurgal, 2003: 68; Salvini, 2006: 206 vd.) Yukarıda da bahsettiğimiz Van Kalesi'nin kuzeybatı eteğinde bulunan Madırburcu diye isimlendirilen kutsal alana 6 kez tekrarlanarak yazılan yazıt Assur dilinde yazılmıştır. Yazıt, Urartu krallığının kurucusu Lutipri oğlu I. Sarduri (M.Ö. 840-830) tarafından yazdırılmıştır. Bu yazıt aynı zamanda Urartu'nun ilk yazılı belgesidir.

Yine yukarıda değindiğimiz Kelişin Steli ise Urartu kralı İşpuini döneminde yazılmıştır. Urmiye Gölü ile Muşşir kenti arasında bulunan Topzawa steli ise I. Rusa döneminde Urartuca ve Assurca dilinde çift dilli olarak yazılmıştır. (Melikişvili, 1960: 264 vd.; Benedict, 1961: 28 vd.)

Urartular'da resmi veya ticari alış verişler, pişmiş topraktan levhalar üzerine metin halinde yazılmıştır. Önemli kitabelerini ise taş levhalar üzerindeki bina bloklarına veya kayalar üzerine yazmışlardır. Bunlardan günümüze kadar ulaşanların sayısı 300'ü geçmiştir. Bu kitabelerde, düşmanlarla yapılan savaşlardan, inşa edilen saraylardan, kutsal mabet ve tapınaklardan, su kanallarından ve dini konulardan sıkça bahsedilmektedir. (Belli, 1982: 197; Akurgal, 2003: 69; Salvini, 2006: 209; Payne, 2006: 1 vdd.)

Urartular, çivi yazısının yanında hiyeroglif yazısını da kullanmışlardır. Hiyeroglif yazısını daha çok erzak depolarındaki büyük pitosların ağzına ya da kilden yapılmış eşyaların üzerlerine resmederek uygulamışlardır. Mesela yonca ağızlı testilerin kulp bölümlerinde bulunan nokta ve dairelerin “bir”, “on” ve “yüz” gibi sayıları ifade ettiği anlaşılmaktadır. (Payne, 2001: 1 vdd.; Payne, 2006: 5 vd.; Salvini, 2006: 206 vd.; Bu konuda daha kapsamlı bilgi için bk. Diakonoff, 1963)

Urartu yazısının henüz çözülmediği yıllarda bu dilin Ermenilerin atalarına ait bir dil olduğunu ifade edilmiştir. 1800'lü yıllara gelindiğinde ise bilim adamları Asur

yazısıyla benzerliğinden dolayı Asur yazısı olduğunu ifade etmişlerdir. Birçok bilim adamı bu dili çözmek için çaba göstermiş ancak başarılı olamamıştır. Eski dillerle ilgilenen Viyanalı Katolik rahip König, Urartu yazıtlarını topladığı eserine “*Haldice Yazıtların El Kitabı*” (Handbuch der Chaldischen Inschriften) adını vermiştir (König, 1955-1957). Ermeniler “Haldice” kelimesini kullanarak Urartu ülkesinin yeni sahipleri olduklarını vurgulamaya çalışmışlardır. Tanrı Haldi aynı zamanda Ermenileri ata olarak Urartulara bağlayan önemli bir simgedir.

Urartuca’nın çözümü için pek çok bilim adamı çalışmalar yürütmüştür. Son dönemde gerek yazıtların çözümlenmesi gerek yapılan kazıların sonuçları gerekse tarihi coğrafya çalışmaları temel alınarak yazılan eserler Urartu Devletinin yapısı, coğrafi ve jeolojik özelliklerini ortaya koymuştur (Zimansky, 1985: 1 vdd.). Hurrice ve Urartu’ca arasındaki yakınlığı bazı bilim adamları “*Teyze / Yeğen*” gibi akrabalık ilişkisi olarak değerlendirirler.

Sovyet bilim adamlarından Melikishvili bu birlikteliği şöyle ifade etmektedir: (Melikişvili, 1954: 7)

“*Urartu dili, Hurca’nın geç bir diyalektiği değildir. Fakat bir kökten, aynı atadan çıkarak gelişmiş olan farklı bir dildir.*” Goetze ise: “*Katıyetle Urartu dili, Hurca’nın daha yeni bir diyalektiğidir.*” (Goetze, 1957: 194)

Görüldüğü gibi Hurrice ile Urartuca arasında yakın ilişki vardır. Ermeni ile Urartuca arasında ise bütün zorlamalara rağmen bir yakınlık söz konusu değildir. Bilindiği gibi Ermenice Hind-Avrupa dil grubuna aittir. Urartuca ile hiçbir bağı yoktur (Bilgiç, 1993: 17 vd.; Erzen, 1992: 43 vd.)

Bütün bu bilgilerden anlaşılabacağı gibi Urartuların Ermenilerin atası olması tezi bilimsel olarak mümkün değildir. Ermeni tezlerinin tarihi temellerden yoksun olduğu görülmektedir. İlkçağ tarihindeki hızlı gelişmeler, gerek arkeolojik veriler ve gerekse filolojik gelişmeler Ermeni tezlerinin ortadan kalkması için yeterli olmuştur. Ermeni iddialarında ifade edilen Doğu Anadolu’nun yerli halkı oldukları tezi de yazılı belgelerin çözümlenmesi ile ortadan kalkmıştır (Ceylan, 2014: baskıda).

Urartu dili kuruluş döneminden itibaren gelişme göstermiş ancak gerileme dönemi ile birlikte tekrardan kuruluş dönemindeki durumuna geri dönmüştür. Bunda Urartu’nun günden güne kötüye gidişatı hiç şüphesiz etkili olmuştur. Son olarak şunu söyleyebiliriz ki şüphesiz dil bir milleti tanımanın en iyi şeklidir.

3.2.3.3.5. Yollar ve Ulaşım Sistemi

Urartular M.Ö. 9-6. yüzyıllar boyunca Doğu Anadolu Bölgesine hakim olmuşlardı. Yaklaşık 250 yıl süren bu hakimeyet şüphesiz sadece sulama ve madencilik alanında yakalamış oldukları başarılarından kaynaklanmıyordu. Urartular ilk kez Doğu Anadolu Bölgesinin coğrafi şartlarına uygun sistemli ve düzenli yollar yapmış ve böylelikle bölgenin sosyal ve ekonomik yönden oldukça gelişmesini sağlamışlardır. Ayrıca Urartular bu yollar sayesinde oldukça geniş bir alana yayılmış ve bu geniş alanda denetimi rahatlıkla sağlamıştır. Bilindiği üzere Urartu yol ağının merkezini Van Ovası oluşturmaktaydı. Aslında Van Ovası yol yapımı için uygun bir noktada bulunmuyordu. Ancak Asur tehlikesi Urartuların yol yapımında değişiklikler yapmasına neden olmuş ve bu nedenden dolayı Van Ovası merkez seçilmiştir. (Belli, 1977: 36; Belli, 2000a: 409 vd.)

Urartu Krallığı'nın yapmış olduğu bu yollar günümüzde kullanılan karayollarının büyük bir kısmını oluşturmaktadır. (Belli, 1977: 1 vdd.; Belli, 2000a: 409 vd.) Coğrafi şartlar açısından oldukça zor bir konumda bulunan Doğu Anadolu Bölgesi, uzaktaki eyaletlerle iletişim sağlamak oldukça çetindi. Ancak Urartuların yapmış olduğu düzenli yollar sayesinde merkezden 300-400 km uzaklıkta ekonomik ve askeri amaçlarla kurulmuş olan yönetim merkezleriyle bağlantı kurulabiliyordu. Ticaret, vergilerin toplanması ve haberleşme gibi oldukça önemli işler rahatlıkla sürdürülebiliyordu. Ayrıca bu yollar sayesinde rahatlıkla seferler yapılabilir ve ganimetler başkente getirilebiliyordu. Urartu yolları genelde 4.5-6 m. genişliğinde çay ve derelerin açmış olduğu doğal vadiler üzerinde yapılmıştır. Roma ve Pers yolları gibi tabanı taş döşeli olmayıp yol geçirilmesi gereken zor yerlerinde tüneller açarak günümüz tünellerinin ilk örneklerini oluşturmuşlardır. (Belli, 2000a: 410)

Ayrıca Urartular yapmış oldukları bu yollarda can ve mal güvenliğini sağlayabilmek için belli aralıklarla karakollar ve konaklama merkezleri yapmıştır. Yapılan bu konaklama merkezleri Ortaçağ'da özellikle Selçuklular döneminde ve Osmanlılar döneminde yapılan kervansarayların prototipini teşkil etmiştir.

Van İlimiz içerisinde Türkiye'nin en büyük gölünü barındırmaktadır. Urartular Van gölünün önemini farketmiş ve deniz ulaşımına da önem vermişlerdir. (Belli, 1977: 36). Günümüzde Doğu Anadolu Bölgesinde kullanılan karayollarının %60'ını Urartular yapmışlardır. Yapılan bu yollardan en önemlilerinden biri Bingöl Dağları üzerindeki yoldur. Van'dan başlayarak, Elazığ-Palu, Harput ve Malatya'ya doğru uzanan bu

karayolu ortalama 5.40 m. genişliğinde yer yer taş kaplamalı bir yoldur. Bu yol güzergâhında yaklaşık 25-30 km. de bir konaklama tesisi inşa etmişlerdir. (Sevin, 2003: 229).

Yazılı kaynaklardan öğrendiğimiz bilgilere göre ilk Urartu yolları İşpuini ve oğlu Menua döneminde yapılmıştır. Bu dönemde yapılan "Ordu Yolu"nun uzunluğu yaklaşık 300 km.yi bulmaktadır. (Belli, 2000a: 411) Menua'nın başarılı seferlerinin altında yaptırmış olduğu bu yollar yatmaktadır. Urartu dönemine ait yol şebekesini üç ana gruba ayırmak mümkündür.

Başkent Van'dan başlayarak devam eden bu üç ayrı yoldan ilki Erciş-Patnos-Tahir Geçidi-Horasan-Hasankale-Erzurum-Erzincan'a ulaşan yoldur. Bu yol aynı zamanda, Urartu krallığının Orta Anadolu'ya açılan ticaret yoludur. İkinci yol ağı, Muradiye Çaldıran-Doğubayazıt-Iğdır ve Gökçe Gölü'ne değin uzanan yoldur. Bu yol da Urartu ekonomisi için oldukça önemlidir. Bölgeye yapılan sayısız askeri seferler sonucunda sayıları onbinlerle anılan büyükbaş ve küçükbaş hayvan ganimet olarak krallığın merkezine bu yollar sayesinde getirilmiştir. (Çilingiroğlu, 1994) Üçüncü yol ağı ise Erçek-Özalp-Saray-Kontur Vadisi üzerinden, Kuzeybatı İran içlerine açılan yoldur. Bu yol da Urartu krallığının doğuda Afganistan, Hindistan ve İran'dan gelen ticaret kervanlarının, taşıdığı değerli taşların merkeze ulaşmasını sağlayan önemli bir yoldur (Belli, 1977: 413; Ceylan, 2008a: 43 vd.).

Sonuç olarak Urartular yapmış oldukları bu yollar sayesinde denetimi rahatlıkla sağlayabilmiş ve askeri, ticari, ekonomi ve haberleşme alanlarında büyük gelişmeler sağlamışlardır. Ayrıca bu yollar sayesinde yerel halklar ve kültürler birbirleriyle kaynaşmış ve etkileşim hızlanmıştır.

3.2.3.3.6. Sulama Sistemi

M.Ö. 9-6. yüzyıllar arasında Doğu Anadolu, Transkafkasya ve Kuzeybatı İran'da hüküm sürmüş olan Urartular yapmış oldukları çok sayıda ki baraj, sulama göleti ve sulama kanalı ile Doğu Anadolu Bölgesini "Barajlar Bölgesi" durumuna getirmişlerdir.

Urartuların yapmış olduğu bu barajların örneğine günümüze kadar ne Anadolu'da ne de Dünyanın hiçbir bölgesinde rastlanılmamıştır. Bu yüzden günümüzde Urartuları Anadolu ve Eski Ön Asya Dünyasının en büyük "Hidrolik Uygarlığı" olarak tanımlamamızda bir sakınca yoktur. (Öğün, 1970: 1 vdd.; Belli, 1997: 638 vdd.; Belli, 2000: 394)

Urartuların yapmış olduğu birçok baraj, gölet ve sulama kanalları sayesinde o güne kadar bölgede daha yoğun bir şekilde yapılan hayvancılık faaliyetleri yerini tarımsal faaliyetlere bırakmıştır. Urartular bu sayede günümüz modern tarımının ilk temellerini atmıştır. (Burney, 1972: 183; Belli, 1997: 8 vdd. Belli, 2000a: 394)

Yapılan bu barajlar, sulama kanalları ve sulama göletleri günümüz barajlarına bir örnek teşkil etmiş ve yaklaşık 2800 yıllık bir süreçte baraj yapım tekniğinin nasıl geliştiği gözler önüne sermiştir.

Bildiğimiz üzere Doğu Anadolu Bölgesi deprem kuşağı üzerinde yer almaktadır. Urartu Krallarının yapmış olduğu barajları incelediğimiz zaman depreme karşı önlem aldıkları görülmektedir. Hatta aradan yaklaşık 2800 yıl geçmesine rağmen Urartu barajlarının, göletlerinin ve sulama kanallarının işlerliliğini devam ettirdiği görülmektedir. Bu durum gerçekten Urartuların dünyanın en büyük Hidrolik Uygarlığı olduğunun bir kanıtıdır.

Urartu Kralları yaptırmış oldukları birçok baraj, sulama kanalı ve göletler için yazıtlar yazdırmışlardır. Bu yazıtlardan biri Menua'nın Van Ovasının su ihtiyacını karşılamak için yaptırmış olduğu Menua (Şamram/Semiramis) kanalının inşa yazıtıdır. Bu baraj 51 km uzunluğunda olup yaklaşık 5000 hektarlık bir alanı sulamaktadır. Günümüzde halen kullanılabilir durumdadır⁵⁴ (Melikişvili, 1960: 43-44, 46-50, 52-54. Ögün, 1970; 1 vdd.; Belli, 1997: 8 vdd.; Belli, 1997; 638 vdd.; Belli, 2000a: 394 vdd.).

Urartuların sulama sistemlerinde bu kadar gelişmesinin en önemli nedeni madencilikte ilerlemesi ve madeni iyi kullanmalarından dolayıdır.

1998 yılından itibaren A. Ceylan başkanlığında Erzurum-Erzincan-Iğdır-Kars illeri ve İlçelerinde yürütülen yüzey raştırmalarında Urartular dönemine ait yeni sulama göletleri tespit edilmiştir. Bekçayırı, Katırlı ve Kozlu su göletlerini bunlara örnek verebiliriz (Ceylan, 2008).

Çalışma bölgemiz olan Karasu nehri üzerinde de birçok Urartu barajı inşa edilmiştir. Bunlardan Erzincan'da Yukarı Ağındır Barajı, Aşağı Ağındır Barajı ve

⁵⁴ Kanal boyunca Menua dönemine ait olduğu bilinen 15 ten fazla yazıt vardır. Bu yazıtların içerikleri hemen hemen aynıdır. Menua kanalı ve yazıtlarında şu ifadeler kullanılmıştır; “İşpiuni'nin oğlu Menua, Tanrı Haldi'nin gücü sayesinde bu kanalı açtı. Adı Menua kanalıdır. Tanrı Haldi'nin büyüklüğü sayesinde, Menua büyük kral, güçlü kral, Bianili ülkelerinin kralı, Tuşpa kentinin efendisidir. Menua der ki: Kim bu yazıtı silerse, kim onu tahrip ederse, kim bunu görürse, kim başkasına: “Bu kanalı ben açtım” derse o, Tanrı Haldi, Tabrı Teişeba, Tanrı Şivini ve bütün bunlar tarafından mahvedilsin, güneş ışığından yok edilsin..” (Ögün, 1970)

Karaağaç barajlarını örnek verebiliriz. Şunu söyleyebiliriz ki, Doğu Anadolu bölgesi coğrafi şartlar bakımından oldukça dağlık ve yüksek rakımlı bir bölgedir. Bu açıdan hayvancılık yapılması daha elverişlidir. Ancak Urartuların yapmış olduğu sulama faaliyetleri sayesinde sulu tarım bölgede gelişmiştir. Ayrıca iskâna açılmamış ve tarımsal üretim yapılmamış bölgelere, Urartu krallığı tarafından baraj, sulama kanalı ve alt yapı hizmeti götürülerek toplu nüfuz aktarımı sayesinde yerleşime uygun hale getirilmiştir. (Çilingiroğlu, 1983b: 319 vd.; Belli, 2000a: 394 vdd.)

Sonuç olarak Urartular baraj, sulama kanalı ve gölet yapımında oldukça ileri bir seviyeye ulaşmışlardır. Günümüzde yapılan barajların prototipini oluşturmuşlar ve Doğu Anadolu Bölgesinde sulu tarımın yaygınlaşmasını sağlamışlardır. Günümüzde yapılan tarımsal faaliyetleri bir nevi Urartulara borçluyuz.

3.2.3.3.7. Din

M.Ö. 9-6. yüzyıllarda krallık haline gelen Urartu Devletinin içinde barındırdığı birçok beylik Urartu dininin karakteristik özelliğini ortaya koymaktadır. Beylikler döneminde dini karakterler genelde doğa, doğa olayları ve bereketi simgelemektedir. Krallık döneminde ise Tanrılarla ilişkili olarak aslan, boğa, kartal, yılan tasvirleri ile karşılaşmaktayız. Şüphesiz bu tasvirler Urartu dini hakkında bize oldukça önemli bilgiler vermektedir. Bu unsurların yanı sıra Urartu dininde yerli unsurlardan başka, Hurri-Hitit, Assur-Babil ve İran etkisi görülür (Çevik, 2000: 93 vd.; Salvini, 2006: 197).

Urartu dini hakkında bize önemli bilgiler veren diğer önemli bir unsur ise kaya mezarları ve mimari özellikleridir. Bu mezarlar sayesinde Urartuların din hakkındaki düşünceleri hakkında yorum yapabilmekteyiz.

Urartuların dini hakkındaki bilgileri kil tabletlerin ve çivi yazılı metinlerden öğremekteyiz. 300’den fazla olan Urartu Çivi yazılarının çoğu Tanrılara hitap ile balamaktadır. Bu metinlerin birçoğu Urartuların en büyük tanrısı Tanrı Haldi’ye atfedilmiştir. Metinlerden Tanrı Haldi’nin Urartu krallarını kutsadığı ve savaşları Tanrı Haldi sayesinde kazandığı yazılmaktadır. (Melikişvili, 1960: 448).

Urartu yazılı metinlerinde “*Haldi önden gitti*”, “*Haldi kendi silahıyla sefere çıktı*”, “*Tanrı Haldi güçlüdür*” gibi ifadelerin kullanıldığı görülmektedir.

Tanrı Haldi’nin ardından Hurri kökenli, fırtına ve gök gürültüsü tanrısı olan Teişeba’nın geldiğini görmekteyiz. Tanrı Teişeba Hurri-Hitit panteonundaki Teşup ile aynı adı taşımakta olup, Anadolu’da yaygın bir biçimde kutsanmaktaydı. Teişeba’dan

sonra Şivini gelmektedir. Şivini'nin sembolünün güneş kursu olduğu görülmektedir. Urartu kralları ve halkı Tanrı Haldi adına tapınak, kült merkezi ve sulama kanalları inşa ederlerdi.

Urartu dini ve tanrıları hakkında bize en önemli bilgiyi veren yazıt Rusahinili'nin (Toprakkale) batısında yer alan Meher Kapı yazıtıdır. (Akurgal, 2003: 67 vd. Ayrıca Urartu tanrı listesinin tamamı için bk. Belli, 1982)

Urartu krallarının tarıma ve hayvancılığa çok önem verdiklerini ve bu yüzden birçok baraj, sulama göleti ve su kanalları yaptıklarını bilmekteyiz. Ekonomisini bu yönde sağlayan Urartu Devletinin tarım ve hayvancılıkta bereketli günler geçirmek için tanrılara kurbanlar adadıkları görülmektedir. İşte Meher Kapı Yazıtı'nda da 79 tanrıya sunulan kurban sayısı 6 manda, 104 sığır, 6 süt kuzusu ve 302 koyun olarak ifade edilmiştir. (König, 1954: 59-68; Çilingiroğlu, 1994: 44 vd.)

Urartu krallarının yazdırmış oldukları bu yazıtlarda beddua kısmı dikkat çekicidir. Yazıtların tahrip edilmemesi için metinlerde “her kim bu yazıtı tahrip ederse Tanrıların gazabı üzerine olsun” gibi ifadeler yer almaktadır. (Salvini, 1984: 85-93).

3.2.3.3.8. Ölü Gömme Adetleri

Birçok toplumda olduğu gibi Urartularda da ahiret inancı olduğu görülmektedir. Bu yüzden mezarları genelde oda ve ev biçiminde inşa etmiş ve ölen kişiyi eşyalarıyla beraber mezarlara gömmüşlerdir. Urartular'ın ölü gömme gelenekleri ile ilgili bilgi veren metilerin sınırlı olmasından dolayı bilgilerimizin çoğunu arkeolojik materyallerden elde ediyoruz. Yapılan arkeolojik kazı ve çalışmalardan elde edilen buluntulara göre, Urartular'ın ölümlerini değişik şekillerde gömdükleri görülmektedir. (Barnett, 1963: 163-178; Sevin-Özfırat, 2000: 217 vd.).

Bunlardan biri ölen kişiyi yakarak geriye kalan kül ve kemiklerin bir kap içine (urne) konularak açılan çukura ölen kişinin eşyaları ile beraber gömülme yöntemiydi. Bu gelenek hem yönetici sınıfı hem de halkı kapsamaktadır. Bu tarz ölü gömme geleneği Urartu'da en yaygın olarak kullanılan metottur. (Çevik, 2000: 17 vd.; Salvini, 2006: 169)

Bir diğer ölü gömme geleneği ise mezar odasına yanmış ceset gömüleriyle beraber ölen kişinin değerli armağanları ve eşyalarının konularak üzerini kapatma yöntemidir. (Çevik, 2000: 23 vd.)

Bir de Urartu krallarına ve soylu kişilere ait kaya mezarları vardır. Bu mezarlar anıtsal özellikte olup halk için yapılmış mezarlardan daha farklıdır. Örneğin Van

Kalesi'nde kayalar üzerine oyulmuş çok sayıda kral mezar odası bulunmaktadır. Bu mezarlara çok basamaklı merdivenlerden inilerek gidilmektedir. Halka ait mezarlara ise bir veya birkaç basamaklı merdivenlerden sonra ulaşılmaktadır. Halk mezarlarının giriş kapısı bazen tek odalı bazen de çok odalı olup, içlerinde kral mezarlarında olduğu gibi birden fazla iskelet yer almaktadır. (Belli, 1982: 195-196; Çevik, 2000: 6-20)

Urartu krallarının ve soyluların mezarlarında oldukça zengin ve değerli eşyalar yer alırken, halk mezarlarında ise günlük hayatta kullanılan basit eşyalar bulunmaktadır. Kazılarda ele geçen bu buluntular, Urartular'daki sosyal tabakalaşmayı göstermesi açısından son derece önemlidir (Çevik, 2000: 93 vd.)

3.2.4. Daya(e)ni/Diau(e)hi Krallığı

3.2.4.1. M.Ö. XIII-IX Yüzyıllarda Daya(e)ni/Diau(e)hi

Asurlular, I. Ubalit dönemiyle (M.Ö. 1365-1330) beraber Ön Asya'da eski gücüne kavuşmaya başlamıştır. Bunu Asurların Kuzey Suriye üzerine seferler düzenleyerek Akdeniz limanlarını Basra körfezine bağlayan ticaret yollarını kontrol etme isteğinden anlayabiliriz. Ayrıca bu seferler sayesinde ihtiyaç duydukları maden kaynaklarına ulaşabilecek ve o dönemin en önemli madeni olan demir'i ele geçireceklerdi.

Asurlular'ın Anadolu üzerindeki baskılarının arttığı sırada Doğu Anadolu bölgesinde dağınık beyliklerin olduğunu görmekteyiz. Bu beylikler Asurlulara karşı tek başlarına mücadele edemeyeceklerini anladıkları için birleşme yoluna gitmişlerdir. Bu birleşme “Urartu'nun Proto Tarihi, Feodal Beylikler Dönemi ve Uruatri-Nairi Konfederasyonları” gibi isimlerle anılmıştır. Bu beylikler bu sayede aniden gelebilecek saldırılara karşı önlem almışlardır. Bu beyliklerden biri Asur kayıtlarında Asur kralı I. Tiglathplessar (M.Ö. 1115-1077) ve III. Salmanassar (M.Ö. 858-842) dönemlerinde Daia(e)ni veya Dayaeni şeklinde ifade edilmiştir. (Pehlivan, 1991a: 1 vd.)

M.Ö. 8. yüzyıla gelindiğinde Asurluların Dayaeni olarak isimlendirdiği bölgede, Urartuların bu dönem kayıtlarında güçlü bir beylik olan Diau(e)hi ismiyle karşılaşmaktayız. Bu beyliğin I. Argiştı (786-764) döneminde Urartu merkezine bağlandığını ve Argiştı'nın göndermiş olduğu valiler (EN-NAM) tarafından yönetildiği kayıtlardan anlaşılmaktadır. Bu durumda Diau(e)hi ile Daya(e)ni arasında bir benzerlik veya yakınlık olup olmadığı konusu bilim adamları tarafından tartışma konusu olmuştur. (Tarhan 1978: 91 vdd.; Pehlivan, 1991a: 28 vd.; Çilingiroğlu, 1994: 10 vd.)

II. Murşili (M.Ö. 1344-1306) zamanında Hititler en güçlü dönemlerini yaşıyorlardı. Hitit Devleti Kuzey Suriye'deki Hitit toprakları ile Mısır toprakları arasındaki tampon bölgeyi III. Hattuşili döneminde Mısır ile imzalanan Kadeş anlaşmasıyla güvence altına almayı başarmıştı. Bu gelişmeler Hurri-Mitanni krallığının bölgedeki önemini kaybetmesine neden olmuştur. (Pehlivan, 1991a: 22) Bu sıralarda Asur eski gücünü kazanmayı başarmıştı. Doğu Anadolu'nun jeolojik yapısında altın, gümüş, bakır, kurşun ve demir madenlerinin yeterli ölçüde olduğunu bilmekteyiz. Bilindiği üzere bu dönemin en önemli madeni demirdir. Demir, saygınlığın ve gücün simgesiydi. Silah yapımında kullanılıyordu. Asur devleti de bunu bildiği için Doğu Anadolu'nun demir madenlerini sömürmeyi hedeflemiştir. (Goetze, 1940: 33 vd.; Pehlivan, 1991a: 22) Hurri-Mitanni devleti önemini kaybettikten sonra iç ve dış sorunlarla karşı karşıya gelmiştir. Asur devleti ise Hurri-Mitanni'nin bölgedeki hâkimiyetine bir son vermek istiyordu. I. Ubalit (M.Ö. 1365-1330) dönemiyle başlayan akınlar, I. Salmanassar'ın (M.Ö. 1274-1245) Hurri-Mitanni krallığını ortadan kaldırmasıyla son bulmuştur.

Asur kralı I. Salmanassar, “Yüksek Ülke” veya “Dağlık Ülke”⁵⁵ anlamına gelen ve Van Gölü'nün batı ve kuzeybatısına lokalize edilen Uruatri ülkesine M.Ö. 1274 yılında bir sefer düzenlemiştir⁵⁶. Uruatri kelimesinin Asur kayıtlarında ilk kez geçtiği bu belgede I. Salmanassar'ın şu bilgileri verdiğini görmekteyiz. (Luckenbill, 1926-1927: 144; Grayson, 1972: 81 vd.; Tarhan, 1978: 91 vdd.)

“...Rahipliğimin başlangıcında Uruatri ülkesi ayaklandı. Ordumu harekete geçirdim. Müstahkem dağ kalelerinin üzerinden yürüdüm. Himme, Utkun, Bargun, Salva, Halila, Luha, Nilipahri ve Zingun'u zapt ettim. (Sekiz) Ülke ve 51 şehri ele geçirdim, yaktım-yıktım. Ganimet olarak mallarına el koydum. Bütün Uruatri ülkesini üç gün içinde itaat altına aldım...”⁵⁷

Bu yazıt, Urartular'dan bahseden ilk yazılı belgedir. Aynı zamanda yazıtın ilerleyen bölümlerinde söylenen “*Benden yabancılaştı ve düşmanlık yarattı*”, ifadeleriyle

⁵⁵ “Yüksek Ülke” – “Dağlık Ülke” kelimesinin Asur kayıtlarında ilk kez yer alması hakkında geniş bilgi için bak. Schmökel, 1957: 191; Salvini, 1967: 11; Luckenbill, 1968: 114; Piotrovskii, 1969: 43; Munn-Rankin, 1973: 279; Tarhan, 1978: 56 vd.; Pehlivan 1991: 23; Çilingiroğlu, 1994: 9

⁵⁶Belli ve Çilingiroğlu “Uruatri” kelimesinin sadece coğrafi bir isim olduğunu söyledikleri görülmektedir. Belli, 1982: 149; geniş bilgi için bak. Çilingiroğlu, 1984: 39; Çilingiroğlu, 1994: 9 vdd.; Salvini, 1967: 11.; Tarhan, 1982, 70 vd.; Tarhan, 1983: 295.; Tarhan, 1986: 285.; Pehlivan, 1991a: 23 vd.

⁵⁷Adı geçen sekiz ülkenin lokalizasyonu hakkında ayrıntılı bilgi için bak. Pehlivan, 1984: 77; Pehlivan, 1991a: 23 vd.; Ceylan 1994, 176; Çilingiroğlu, 1994: 5)

de Assur'un Uruatri ülkesini daha önceden de tanıdığını anlamaktayız. Ancak bu tanışmanın ne kadar eskiye dayandığı hakkında henüz yeterli bilgiye sahip değiliz (Çilingiroğlu, 1984: 3-4; Çilingiroğlu, 1988: 229 vd.; Ceylan, 1994: 168)

I. Salmanassar bu sefer sonrasında Uruatri ülkesini kontrol altına almıştır. Asur'un Anadolu üzerindeki baskısını arttırması sonucu bölgede bulunan beyliklerin Asur Devleti ile mücadele edebilmek için bir araya geldiklerini anlamaktayız. I. Tukulti-Ninurta (M.Ö. 1244-1208) zamanında Nairi ülkeleri olarak adlandırılan 43 kralın Asurla mücadele etmek için bir araya geldiğini Asur şehrindeki bir sarayın yeniden inşasını gösteren yazıtta ki şu sözlerden anlamaktayız.

“...Nairi ülkelerinin 43 kralı (savaşmak için) yerlerini aldılar. Onlarla savaştım ve mağlup ettim. Onların kanları ile dağlarını, çaylarını ve derelerini sel haline getirdim...” (Luckenbill, 1926-1927: 144)

Bilim adamları Doğu Anadolu Bölgesinin Asur'un eline geçmesini önlemek için bir araya gelen beylikleri “Uruatri ve Nairi Konfederasyonları” olarak isimlendirmişlerdir. Uruatri ve Nairi Konfederasyonları daha sonra “Urartu Devleti” olarak tarih sahnesinde görülecektir. Uruatri ve Nairi Konfederasyonları dönemi araştırmacılar tarafından Urartu'nun “*Urartu'nun Arkaik Çağı*” ya da “*Urartu'nun Proto Tarihi*” olarak adlandırılmıştır. (Salvini, 1967: 32; Tarhan, 1978, 1 vd.; Tarhan, 1983: 295; Tarhan, 1986: 285 vd; van Loon, 1966: 6; Ceylan, 1994: 166)

Asurlular, I. Tukulti-Ninurta döneminde duraklama içine girmişti. Bu dönemde kuzeye, Nairi ülkelerine sürekli olarak düzenlenen seferler durmuştu. I. Tiglath-pleser'in (M.Ö. 1115-1077) tahta çıkmasıyla bu durum son bulmuştu. I. Tiglath-pleser Asur ülkesinde bulunan Anu-Adad tapınağının köşesine ilk 5 yılki icraatlerini anlatan bir yazıt diktirmiştir. Dört kil prizmadan oluşan bu ünlü yazıt “Prizma Yazıtı” olarak bilinmektedir. Bu yazıtta I. Tiglath-pleser Nairi ülkesinin 23 kralına karşı verdiği mücadelesini anlatmaktadır. (Luckenbill, 1926-27: 236; Pehlivan, 1984: 78 vd.; Pehlivan, 1991a: 24 vdd.; Pehlivan, 1994: 332; Ceylan, 1994: 180 vd.; Çilingiroğlu, 1994: 7 vd.;) Bu yazıtta şu sözler yer almaktadır;

“Geçilmesi güç yollardan ve bozkırlardan -geçtim-. Yollar engebeli, patikalar kapalı idi... 16 büyük dağı savaş arabalarım ile aştım. Oradaki ülkeye ulaşmak için- iki uçlu bronz baltalarla, yolumu güçlükle açtım. Urumi ağaçları, dağ ağaçlarını kestim. Ordunun ilerleyebilmesi ve Fırat nehrini

geçebilmesi için kuvvetli köprüler yaptım. Tumme'den Daiaeni'ye kadar Nairi'nin 23 kralı, savaş arabalarını ve ülkelerinden çıkardıkları ordularını (alarak) savaşa katıldılar. Korkunç silahlarımın bütün şiddetiyle üzerilerine hücum ettim ve Adad'ın -verdiği- coşkuyla onların büyük ordularını imha ettim Silahla donatılmış 120 savaş arabalarını, savaş ortasında ele geçirdim. Onlara yardımagelen Nairi'nin 60 kralının savaş arabalarını ele geçirdim ve mızragımın ucunda Yukarı Deniz'e kadar takip ettim.... Ellerim Nairi ülkesinin bütün krallarını yakaladı... (Yukarı Deniz'in Van Gölü'ne lokalize edilmesi hususunda bkz. Belli, 1982: 150; Çilingiroğlu, 1994: 11; Erzen, 1992: 25; Piotrovskii, 1969: 44 vd.)⁵⁸

Yapılan bu savaşın günümüzde Muş'un Bulanık İlçesine bağlı Bulanık Ovası'nın Yoncalı mevkiinde gerçekleştirildiği Prizma yazıtındaki bilgilerden anlaşılmaktadır.

Prizma Yazıtı'ndan da anlaşılabacağı üzere Asur kralı tüm Nairi ülkelerini ele geçirmiş ve Nairi Ülkesinin krallarının ailelerini yanına alarak Asur ülkesine götürmüştür. Bu durum Nairi ülkesinin Asurlulara karşı daha temkinli davranmasını sağlamıştır.

I. Tiglat-Pileser dönemine ait olan Prizma Yazıtı Daiaeni ve Tumme ülkesinin tarihi coğrafyası hakkında en ayrıntılı bilgi veren kaynaktır. Prizma Yazıtında Asur kralının Tumme ülkesine Fırat Nehri'ni geçtikten sonra ulaştığı yazılmaktadır. Daha sonra Nairi ülkesinin içinde yer alan 21 ülke⁵⁹ ve son olarak Daiaeni'den bahsedilmektedir. (Çilingiroğlu, 1994: 10) bu metindeki önemli noktalardan birisi Asur kralının gerçekten Fırat Nehri'ni mi geçtiğidir. Eğer Fırat Nehri geçilmişse hangi bölgeden geçişin gerçekleştiği önemli bir konudur. Yazıttan anlaşıldığı kadarıyla sefer Yukarı Deniz'e yani Van Gölüne doğru düzenlemişti. Bu durumda Van Gölüne ulaşmak için Fırat Nehri'ni geçmek hem zaman kaybı hem de gereksiz bir durumdu. Muhtemelen I. Tiglat-Pileser Habur Nehri'ni veya Fırat Nehrinin bir kolu olan Çağçağa Suyu'nu geçmiştir. Ayrıca birçok yazıtta Nairi ülkelerinin “Geniş Nairi Ülkeleri” olarak geçmesi dikkat çekicidir.

⁵⁸ Yukarı Deniz bilim adamları tarafından Van Gölüne lokalize edilmiştir.

⁵⁹ Prizma Yazıtında geçen Daiaeni ve Tumme dışındaki ülkelerin isimleri şöyledir; Tunube, Tuali, Kindari, uzula, Unzamuni, Andiabe, Pilakinni, Aturgini, Kulibarzini, Şinibirni, Himua, Paiteri, Uiram, Şururia, Abaeni, Adaeni, Kirini, Albaia, Ugina, Nazabia ve Abarsuni.

Bu durum Nairi ülkesinin geniş bir alana yayıldığını bizlere göstermektedir. (Luckenbill, 1968: 270; Pehlivan, 1991a: 25 vd.; Ceylan, 1994: 173; Çilingiroğlu, 1994: 11)

Prizma Yazıtında I. Tiglat-Pileser Daiaeni ülkesinin kralı Sieni'den özellikle bahsetmektedir⁶⁰. Yazıtta şu ifadeler geçmektedir;

“*Daiaeni topraklarının kralı Sieni, Assur'a saygı göstermedi. Onu esir ettim ve Assur'a götürdüm.....*”(Luckenbill, 1926-27: 237; Adontz, 1946: 54; Pehlivan, 1991a: 25, Ceylan, 1994: 173)

Yazıtta ki bu ifadeden yola çıkarak Sieni'nin diğer ülke krallarından daha farklı, daha güçlü ve geniş topraklara sahip olduğunu, ayrıca mağlubiyeti kabullenmediği olasılığını çıkarmamız mümkündür.

I. Tiglat-Pileser döneminde yapılan seferlerin kayıtları incelendiği zaman birçok kayıttta Dayaeni isminin geçtiği görülmektedir. Metinlerde genel olarak Nairi ülkesinin sınırlarını belirtmek veya Asurluların ihtişamını göstermek için “Tumme'den Dayaeni'ye” şeklinde ifadeler kullanılmıştır. Buradan hareketle Dayaeni'nin önemli bir konumda olduğunu anlayabiliriz.

Bulanık İlçesinin Yoncalı Nahiyesinde Assurluların zaferini belgeleyen başka bir yazıtta rastlanılmıştır. “Yoncalı Yazıtı” olarak bilinen bu yazıtta Tumme'den Daiaeni'ye kadar uzanan toprakların alındığı ve Büyük Deniz'e kadar gidildiği anlatılmaktadır.(Kinnier-Wilson, 1962: 90 vdd.; Rusell, 1984: 185-186; Slattey, 1987: 14-15)

Asur krallarının birçoğunun Nairi ülkesine seferler düzenlediği ele geçen metinlerden anlaşılmaktadır. II. Tukulti-Ninurta döneminde ve yine II. Asurnasirpal dönemlerinde de Nairi ülkesine çok sayıda sefer düzenlendiği görülmektedir. Ayrıca III. Salmanassar (M. Ö. 856-844) döneminde de Asurluların Dayaeni/Daiaeni' ye seferler düzenlediği ele geçen metinlerden anlaşılmaktadır. Bu metinlerde, seferin nasıl ve ne zorluklarla gerçekleştirildiği anlatılmaktadır. Yazıtta

“*Suhme topraklarından hareket ettim Daiaeni topraklarına karşı yürüdüm. Daiaeni'yi herşeyi ile zapt ettim. Şehirlerini yakıp yıktım, ateşe verdim. Çok miktarda mallarını ele geçirdim. Daiaeni'den hareket ettim ve Urartu'lu Aramu'nun kral şehri*

⁶⁰ Salvini, yazıtta adı geçen Sieni/Seni'nin özel Hurri isimlerini hatırlattığını ve Şennaia, Şennakka, Şenni, Seni şekllinden dönüşmüş olabileceğini ifade etmektedir. Ayrıca bu isimlerin Nuzi tabletlerinde geçtiğinde bilinmektedir. Salvini, 1967: 51 vd.

Arzaşku'ya yaklaştım.....” (Luckenbill, 1926-27: 604) ifadeleri yer almaktadır. Yine M. Ö. 844'te Nairi ülkesine gerçekleştirilen seferde Fırat'ın kaynağına doğru ilerlendiği ve Urartulu Aramu'nun ülkesinin yağmaladığı ifade edilmektedir. (Luckenbill, 1926-27: 660; Pehlivan, 1991a: 27 vdd.) Ayrıca metnin diğer bir kısmında da, Fırat'ın kaynağına doğru ilerlendiği ve Dayaeni/Daiaeni kralı Asia'nın Asurlulara vergi ve haraç vermek zorunda kaldığı yazılmaktadır.

Urartu kralı Menua (M. Ö. 810-786) ve I. Argiştı (M. Ö. 786-764)'nin Diauehi/Diauhi ülkesine, genelde Karasu Havzası'nın kaynak bölgesine doğru yapmış olduğu seferler hakkında da elimizde bilgiler vardır. (Pehlivan, 1984: 79; Pehlivan, 1991a: 27, 333; Ayrıca Diauehi hakkında bilgi veren Urartu yazıtları hakkında bkz. König, 1955: 23; Melikişvili, 1960: 36, 37, 68, 69, 127, 128; Payne, 2006: 89 vd.) Bu dönemde Diauehi/Diauhi adlı bir ülke ya da krallıktan söz edilmesi bilim adamlarının dikkatini çekmiştir. Bu şekilde, Daya(e)ni ve Diau(e)hi isimlerinin yazılı kaynaklarda ilk kez geçmesi arasında yaklaşık üç yüz yıl gibi bir fark olduğu görülmektedir.

Daiaeni ülkesinin lokalizasyonu konusunda bilim adamları arasında fikir ayrılıklarının olduğunu görmekteyiz. Bu bilim adamlarından Diakonoff, Daiaeni ile Diauehi ülkelerinin aynı olduğunu savunur. Konum olarak ise Çoruh Havzası ile Fırat'ın kaynak kısmını gösterir. (Diakonof, 1951: 277; Pehlivan, 1991a: 29). Diakonof, Diauehi ülkesi için antik çağ yazarlarından Ksenophon'un metinlerinde geçen Taik-Tayk-Tay-k yani günümüzdeki Oltu ve çevresini de Daiaeni ülkesinin merkezi olarak gösterir. (Ksenophon, IV. IV. 1 vdd.; IV.V. 2 vdd.; IV.VI. 4 vdd.; Salvini, 1995: 22 vd.; Pehlivan, 1991a: 30 vd.)

Melikişvili, Daiaeni ülkesini Karasu Havzası'nın kaynak bölgesi (Erzurum-Dumlu Baba Dağları) ile Güney Gürcistan arasına lokalize etmiştir. Ayrıca Melikişvili'ye göre Daiaeni ülkesi bölgedeki en güçlü ülke durumundaydı. Bunun nedeninin ise Asurluların tüm saldırılarına rağmen ayakta kalmayı başarabilen tek ülkenin “Diauehi Krallığı” olmasına bağlamıştır. Melikişvili'ye göre, Asur kaynaklarında Daiaeni/Daiani ismiyle anılan ülke Urartu kaynaklarında da Diauehi(ni) veya Diauhi(ni) şeklinde geçmektedir. Dolayısıyla bu iki ülkenin aynı krallık olduğunu ifade etmektedir. (Melikişvili, 1950: 26; Pehlivan, 1991a: 28).

Russel'da Melikişvili ve Burney gibi Yoncalı yazıtından yola çıkarak, Dayaeni ve Diauehi krallığını Fırat'ın kaynak bölgesine yani Erzurum ve çevresine konumlandırır. (Russel, 1984: 186 vd.)

Burney birçok bilim adamının savunduğu görüşten biraz farklı bir yol çizer. Burney, Daiaeni'yi, Erzincan-Erzurum Ovalarından Doğu Karadeniz Dağlarının eteklerine kadar olan kısımda gösterir. Diauehi ülkesinin merkezini ise Pasinler-Aşkale-Tercan arasındaki bölgenin oluşturduğunu savunur. (Burney, 1966: 50 vd.; Burney-Lang, 1971: 137 vd.)

Salvini Diauehi'nin coğrafi konumu için, Erzurum'un kuzeyini ve Çoruh Vadisi'nin çevresini gösterir. (Salvini, 1995: 22 vd.) E. Herzfeld ise Dayaeni ve Diauehi'nin I.Tiglath Plaser döneminden beri aynı ülke ve aynı krallığa verilen adlar olduğunu ve bu krallığın çekirdek bölgesinin Oltu ve civarı olması gerekliliğini ifade eder. (Pehlivan, 1991a: 30) Meyer, Dayaeni'nin sınırlarını çok geniş düşünür. Hatta Uruatri-Nairi Konfederasyonları döneminde bile bu sınırların Karadeniz'e kadar ulaştığını söyler. (Meyer, 1953: 379; Pehlivan, 1991a: 30)

Türk bilim adamlarından Çilingiroğlu da Asur kralı III. Salmanassar'ın verdiği bilgilerden yola çıkarak Daiaeni'yi Karasu Nehri'nin kaynağına yani Erzurum-Dumlu yakınlarına yerleştirmektedir. Yine bu fikirde olan diğer bilim adamları Tumme için ise en uygun yerin Van Gölünün kuzeyi olabileceğini söylemişlerdir. (Kinnier-Wilson, 1962: 104; Salvini, 1967: 25 vd.; Çilingiroğlu, 1994: 9 vd.) Bu görüşü savunan bilim adamlarının dayanak noktasını ise Daiaeni ile Diauehi isimlerinin aynı olması olasılığına dayandırmalarından ileri gelmektedir. Bu görüşe karşı çıkan bilim adamları ise Yoncalı Yazıtı'nın çıkış noktasından hareketle Daiaeni'yi Muş, Bulanık Ovasına (Malazgir Ovası), Tumme ülkesini ise Bingöl dolaylarına lokalize etmektedirler. (Burney, 1966: 59 vd.; Çilingiroğlu, 1994: 9 vd.) Onlara göre Daiaeni, Tumme ülkesinin içerisinde yer almaktadır.

Dayaeni/Diauehi Ülkesi hakkında ayrıntılı araştırma yapam M. Pehlivan, Dayaeni/Diauehi ülkesini yazıtlarda geçen coğrafi tanımlamalardan, stratejik olgulardan yola çıkarak merkezini Sarıkamış ile Aşkale arasına lokalize etmiştir. Ancak, Urartu Krallığının bölgedeki gücü nedeniyle M.Ö. XIII. yüzyıldan itibaren Urartulara bağlanmış ve M.Ö. VIII. yüzyılın ortalarına kadar kuzeyde Çoruh Vadisi, güneyde ise Erzincan-Varto arasında bir bölgenin etki alanları içerisinde olduğunu savunmaktadır. Bunu da

Asur ile Van Gölü arasında önemli geçitlerin olmayışına, Eskiçağlardan itibaren geçitlerin kullanılmış olması ve buna en uygun yerin Sarıkmış Aşkale arasındaki bölge olmasını düşünmesinden kaynaklanmaktadır. (Pehlivan, 1991a: 31 vdd.).

Yabancı bilim adamlarının yanı sıra bölgede çok değerli Türk bilim adamları uzun yıllar çalışmalarını sürdürmüşlerdir. Bu bilim adamlarından, M. Pehlivan, A. Ceylan, M. T. Tarhan, A. Çilingiroğlu'nun yaptıkları araştırmalar sayesinde Dayaeni/Diauehi Ülkesi hakkında birçok bilgi elde edilmiştir. Dayaeni/Diauehi Ülkesinin merkezi için en uygun yer olarak Erzurum ve Karasu Nehrinin kaynağının çevresini öngörmekteyiz. Ayrıca bölgenin stratejik açıdan oldukça önemli bir noktada olmasının yanı sıra tarım ve hayvancılık açısından da oldukça verimli araziler üzerinde bulunması da bu fikrimize katkı sağlamaktadır. A. Ceylan hocamızın bölgede uzun yıllar yürüttüğü ve benimde bilimsel ekipte yer aldığım yüzey araştırmalarında bu fikrimizi destekler niteliktedir.

3.2.4.2.Urartu Krallığı Döneminde Daya(e)ni/Diau(e)hi

Asur Krallarından III. Salmanassar'ın üçüncü saltanatında M.Ö. 856 tarihinde Urartuların Kral Aramu liderliğinde birleştikleri görülmektedir. Ayrıca Asur yazıtında başkent olarakta başkent Arzaşkun'un adının geçtiği görülmektedir. Bu bilgilerin söz konusu yazıtta şu sözlerle ifade edildiği görülmektedir; (Luckenbill, 1926-27: 605; Çilingiroğlu, 1994: 34)

“Urartu’lu Arame’nin krali kenti Arzaşkun’un yanına vardım. Urartu’lu Arame benim gücümünden, korku saçan silahlarımdan ve acımasız savaş yöntemlerinden korkarak kentini terketti...”

Krali kent ifadesinin her zaman başkent olarak algılanmaması gerektiği düşünülebilir. Ancak Asur kaynaklarında Arzaşkun isminin sık sık kullanılması ve bulunduğu konum itibariyle başkent olması yüksek ihtimaldir.

Ayrıca yazıtta Arame'nin korkarak kaçtığı yazılmıştır. Yazıtta geçen ifade şu şekildedir;

“Arame, Adduri Dağına gitti. Dağların ortasında onunla savaşmak için peşinden dağlara tırmandım ve dağlarda dehşetli bir savaş verdim. 3400 savaşçısını kılıçtan geçirdim, sanki Adad gibi, onların üzerine dehşet yağdırdım ve dağı, yün boyar gibi, onların kanı ile boyadım. Onun ordugâhını ele geçirdim. Arabalarını, süvarilerini, atlarını, katırlarını, eşeklerini, mallarını, eşyalarını, ganimetlerini dağlardan aşağıya indirdim. Aramu hayatını kurtarmak için dağın erişilmez bir zirvesine tırmandı. Bütün

*gücümle, vahşi bir boğa gibi, ülkesine saldırıp, onun şehirlerini harabeye çevirdim. Arzaşku ile birlikte, çevresindeki şehirleri yerle bir ettim ve ateşle yaktım. Şehir kapısının önüne kesilmiş başları yığdım. Daha sonra genç erkeklerini ve genç kadınlarını, bu yığınların etrafında, kümelerle kazıklatarak öldürdüm...*⁶¹

Urartu Krallığının, (M.Ö.860-840) tarihlerinde, III. Salmanassar'ın sefer kayıtlarında adına rastlanan Aramu-Arame'nin liderliğinde Arzaşkun bölgesinde kuruluş sürecini tamamladığı görülür. (Tarhan, 1978: 61; Sevin, 1979: 5; Tarhan, 1982: 86; Çilingiroğlu, 1984: 13 vd.; Erzen, 1992: 27; Çilingiroğlu, 1994: 29 vd.)⁶² Arzaşkun'un coğrafi konumu bilim adamları tarafından halen daha tartışma konusu olmaktadır. Bazı bilim adamlarına göre Arzaşkun bugünkü Van Gölünün kuzeybatısında yani Muş Bulanık civarında olmalıdır. (Burney, 1957: 39; Burney, 1966: 61) Diğer bilim adamları ise Arzaşkun'un Van Gölünün kuzeydoğusunda ve doğusunda olduğunu ifade etmektedir. (Kinnier-Wilson, 1962: 108) Bazı bilim adamları da Arzaşkun'un Van Gölünün batısında, Bingöl İli'nin doğusunda yer alması gerektiğini belirtmektedirler.

Kuruluş aşamasını tamamlayan Urartu Krallığı M.Ö. 9. yüzyılın sonlarında Diauehi üzerine iki sefer düzenlemiştir. Bu seferlerde Urartu'nun kuzeyinde bulunan Kafkaslar, Çoruh Vadisi ve Karadeniz'in egemenlik altına alınması hedeflenmiştir. Seferler sırasında Pasinler, Aşkale ve Erzincan'ın verimli ovalarından yararlanmak için Diauehi ile karşı karşıya gelinmiştir. Diauehi seferleri hakkındaki bilgilerimizi Yazılıtaş ve Zivin (Süngütaş) yazıtlarından elde etmekteyiz. Bu seferlerden ilki Menua veya Menua-Argiştı ortaklığı ile gerçekleştirilmiştir. Yazılıtaş yazıtında şu ifadeler geçmektedir:

“Tanrı Haldi, kendi silahıyla güçlü ülke olan Diauehi'ye karşı sefere çıktı ve ülkeyi dize getirdi. Tanrı Haldi güçlüdür, Tanrı Haldi'nin silahı güçlüdür. Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Menua sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Menua der ki; Diauehi Ülkesini ele geçirdim. Kralî kent Şaşili'yu savaşta ele geçirdim, ülkeyi yıktım, kaleleri yerle bir ettim. Şeşetinele Ülkesine, Zua kentine kadar ulaştım. Utuha kentini. Menua der ki,

⁶¹ Burney'e göre, Adduri Dağı büyük bir ihtimalle günümüzdeki Süphan Dağı olmalıdır. Asur Kralı III. Salmanassar'ın yazıtında bahsedilen ve Arame'nin sığındığı kale muhtemelen bu dağ üzerine kurulu olan Kefir Kalesi olmalıdır. (Burney 1957, 51.; Çilingiroğlu 1994,34)

⁶²I. Sarduri'in başkenti Tuşpa'ya taşınması ve farklı bir sülaleden gelmesi, O'nun krallığı zorla ele geçirdiğinin en büyük delili olarak kabul edilmektedir.

Diauehi'nin kralı Utupurşini önüme çıktı, ayaklarım kapandı, önümde secde etti. Merhamet gösterdim. Haraç ödemesi koşulu ile hayatını başışladım. Altın ve gümüş verdi. Geri dönecek tutsakları tümüyle serbest bıraktım. Menua der ki; Oradan iki kralı, yani Baltulhi boyunun ülkesininkini ve Haldiriulhi kentinin ülkesininkini aldım. O ülkeye özgü olan tahkimatlı kaleleri ele geçirdim. Menua der ki; Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse, her kim bir başkasına yaptırırsa, her kim değişik bir şey söylerse, ben yaptım derse, Tanrı Haldi, Tanrı Teişeba, Tanrı Şivini ve bütün tanrılar onu gün ışığından yoksun etsin” (Sayce, 1888: 10; Alişan, 1890: 539; Lehmann-Haupt, 1928-35: 27; König, 1955-57: no. 23; Melikişvili, 1960: 36; König, 1967: 23; Pehlivan, 1991a: 34; Payne, 1995: 40; Ceylan, 2002a: 14-15;)

Yazıttan’da anlaşılacağı üzere Menua’nın Diauehi’nin başkenti Şaşılı’yu ele geçirdiğini ve kral Utupurşi(ni)’yi esir alarak birçok ganimet elde ettiğini anlamaktayız. (Melikişvili, 1950: 31; Pehlivan, 1991a: 34) Ayrıca yazıtlardan Menua’nın seferini Diauehi’ye bağlı Şeşeti Ülkesi’nin⁶³ diğer bir tanımıyla “Geçitler Ülkesi” nin sınırındaki Zua şehrinde⁶⁴ tamamladığı anlaşılmaktadır. (Diakonoff-Kaskai, 1981: 81; krş. için bkz. Lehmann-Haupt, 1928, 1935: 30 vd.)

Günümüzde Gürcistan Tiflis Müzesi’nde sergilenen Zivin yazıtı çok tahrip olduğundan pek bilgi elde edememekteyiz. Ancak yazıtın okunan kısmından Menua’nın Şaşılı kentini ele geçirdiğini anlayabilmekteyiz. (Ceylan, 2001a: 63, 106; Payne, 2006: 70)

Bu yazıtlardan Diauehi’ye bağlı Şeşeti, Baltuhi ve Haldiriulhi gibi ülkelerin varlığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Diauehi’nin verdiği haraç ve vergiler dikkate alındığında zengin bir ülke olduğu ve stratejik açıdan önemli bir konumda olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca, bölgenin Hayaşalılar döneminden itibaren yoğun bir yerleşim gördüğü, bunun nedenin ise Karasu ve Aras havzalarının meydana getirmiş olduğu bereketli havzaların olduğunu söyleyebiliriz. (Pehlivan, 1991a: 35 vdd.)

⁶³ Sarıkamış-Hasankale arasına lokalize edilmektedir. Diakonoff-Kaskai, 1981: 81; karşılaştırma için bak. Lehmann-Haupt, 1928, 1935: 30 vd.

⁶⁴ Konumu için bak. Diakonoff-Kaskai, 1981: 118 vd.;

Diauehi ülkesini tam anlamıyla kontrol altına almak isteyen I. Argiştı (M. Ö. 786/80-764) Diauehi üzerine iki kez sefer düzenlemiştir. (König, 1955-1957: 82; Melikişvili, 1960: 130) I. Argiştı babası gibi öncelikle Diauehi'nin başkenti Şaşilu üzerine yürümüş ve burayı ele geçirdikten sonra Zua şehrine yönelmiştir. Düzenlenen ikinci sefer ile Diauehi'nin Urartu egemenliğine girdiği anlaşılmaktadır. Urartular daha sonra buraya EN-NAM adını verdikleri valiler göndererek bölgeyi hâkimiyet altına almışlardır. (König, 1955-1957: 82; Melikişvili, 1960: 128; Tarhan, 1983: 302 vd.; Pehlivan, 1991_a: 36 vd.) I. Argiştı döneminden sonra yazılı kaynaklarda Diauehi ismine rastlamamamız verdiğimiz bilgileri doğrular niteliktedir. M.Ö. 400 yıllarında Doğu Anadolu Bölgesinden geçen Ksenophon'da bölgede ne Urartu krallığına ne de Diauehi krallığına rastlamadığını Onbinlerin Dönüşü'nde (Anabasis) yazmıştır. (Ksenophon, IV. IV. 1 vdd.; IV.V. 2 vdd.; IV.VI. 4 vdd.)

At yetiştiriciliğinde oldukça iyi olduklarını bildiğimiz Diauehi Krallığı bölgede oldukça etkin rol oynamıştır. Urartu ve Asurla mücadele etmiş onlar karşısında ayakta kalmak için çaba göstermiştir. Urartu Krallığının kuruluş evresinde de etkin rol aldıklarını düşündüğümüz Diauehi hakkında ne yazık ki arkeolojik kaynak oldukça azdır. Diauehi hakkındaki bilgilerimizi genellikle yazılı kaynaklardan öğrenmekteyiz. Bölgede yapılacak olan tarihi ve arkeolojik araştırmalar sayesinde Diauehi hakkında daha net bilgilere ulaşacağımız kanaatindeyiz.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ARAŞTIRILAN TARİHİ VE ARKEOLOJİK MERKEZLER

Tez çalışmasında, Karasu Havzası içerisindeki Erzurum ve Erzincan İllerinin sınırları içerisinde kalan merkezler değerlendirilmiştir (Harita 5-6, 9-11)). Merkezlerin çalışmadaki tasnifi, son yıllardaki idari dağılıma göre yapılmıştır.

4.1. ERZURUM-YAKUTİYE İLÇESİ

4.1.1. Akdağ Kalesi-I

Erzurum İli'nin 25 km kuzeyinde, Yakutiye İlçesine bağlı Akdağ Köyü'nün hemen üzerine inşa edilmiştir (Foto. 1-2). Erzurum'u kuzeye bağlayan tarihi yolu yani günümüzdeki Erzurum-Tortum yolunu ve ovayı kontrol altında tutabilen bir konumdadır. Fırat Nehri'nin en büyük kollarından biri olan Karasu Nehri kaynağını bu bölgeden almaktadır. Temel seviyesinde tespit edilebilen sur duvarları kiklopik teknikte yapılmıştır. Sur duvarlarının güçlendirilmesi için kortin ve bastiyonların kullanıldığı görülmektedir. Kalede kaçak kazı izleri görülmektedir. Keramik verileri İlk Tunç Çağ ve Demir Çağı'na aittir (Başgelen, 1987: 16-20; Kozbe-Ceylan vd., 2008: Akdağ Kalesi-I).

4.1.2. Akdağ Kalesi-II

Erzurum İli'nin 25 km kuzeyinde, Yakutiye İlçesine bağlı Akdağ Köyü'nün hemen üzerine inşa edilmiştir (Foto. 3-4). Akdağ Kalesi-I'in hemen 20 m güneybatısında yer almaktadır. Erzurum'u Gürcistan'a bağlayan yol üzerinde yer alması bu kaleleri stratejik açıdan oldukça önemli kılmaktadır. Kale büyük bir tahribata uğramasına rağmen sur duvarları rahatlıkla izlenebilmektedir. Kalenin güney tarafında ki sur duvarlarından anlaşıldığına göre 3 kademeli sur duvar tekniğiyle inşa edilmiştir. Kalenin güney duvarlarının yaklaşık 7 m'lik kısmı ayakta. İlk kademe sur duvarında kullanılan taşlar yaklaşık 80x100 cm boyutlarındadır. Birinci kademe sur duvarının yaklaşık 4 metre güneyinde oluşturulan ikinci kademe sur duvarlarındaki taşlar ise yaklaşık 2x2 m boyutlarındadır. Üçüncü kademe sur duvarları ise yine 80x100 cm boyutlarında ki taşlardan oluşturulmuştur. Kalenin güney tarafında ne amaçla yapıldığını şimdilik tespit edemediğimiz oval planlı bir yapı mevcuttur. Kaçak kazı izlerine rastlanılmakla beraber herhangi bir keramik verisine rastlanılmamıştır. Ancak Akdağ Kalesi-I ile aynı dönemlerde birbirleriyle bağlantılı şeklide yapıldığını düşünmekteyiz.

4.1.3. Akdağ Kalesi-III

Erzurum İli'nin 25 km kuzeyinde, Yakutiye İlçesine bağlı Akdağ Köyü'nün hemen üzerine inşa edilmiştir (Foto. 5-6). Diğer iki kalenin hemen doğusunda yer almaktadır. Erzurum'u Gürcistan'a bağlayan yolun hemen üzerinde yer almasından ötürü oldukça stratejik bir konumda yer alır. Bu özelliğinden dolayı gözetleme amacıyla yapıldığını düşünmekteyiz. Akdağ Kalesi-I ve Akdağ Kalesi-II ile aynı dönemlerde inşa edilmiş olması muhtemeldir. Birbirleriyle bağlantılı bir şekilde yapıldığını düşündüğümüz bu kalelerden Akdağ Kalesi-III muhtemelen diğer iki kaleye gözcülük yapmak amacıyla yapılmıştır. Herhangi bir keramik verisine rastlanılmamış olup kalenin hemen batı tarafında ne amaçla yapıldığını şimdilik tespit edemediğimiz oval planlı mimari bir yapı mevcuttur.

4.1.4. Değirmenler Höyük

Erzurum İli'nin 17 km. kuzeyinde, Yakutiye İlçesine bağlı Değirmenler Köyü'nün hemen kuzeyinde yer alan höyük, 60 m. çapında yuvarlak bir yapıya sahiptir. Bölgedeki kazısı gerçekleştirilen önemli höyüklerden Karaz ve Güzelova Höyüklerinin arasında yer alan höyüğün kuzeyinde Urartu dönemine tarihlendirilen Umudum Tepe (Kalortepe) (Çilingiroğlu, 1982: 191-194; Başgelen 1989: 22-25; Ceylan, 2002b:165) yer almaktadır (Foto. 85-86). Değirmenler Höyükte doğanın ve insanların tahribatına maruz kalmıştır. Höyüğün güneyi, batısı ve doğusu köy yerleşmeleri ile çevrilmiştir. Höyüğün hemen güneyinden geçen köy yolu ise höyüğün büyük bir bölümünü tahrip etmiştir. Höyüğün bulunduğu coğrafya yol yapımına oldukça müsait olmasına rağmen yolun höyüğün ortasından geçirilmesi akıllarda soru işareti bırakmaktadır. Ülkemizde kasıtlı şekilde yapılan bu tahribatların sayısı oldukça fazladır. Ayrıca höyük üzerine günümüzde yerleşim yerlerinin yapıldığı görülmektedir. Höyüğün hemen kuzey tarafında kaçak kazılar sonucu oluşmuş yaklaşık 5 m'lik bir kesit bulunmaktadır. Bu kesitten höyükteki katmanlar gözlenebilmektedir. Ayrıca tahribata uğramış kısımlarda insan iskeletleri ve parçalanmış keramik verileri ortaya çıkmıştır.

Höyüğün kuzeybatı kesiminde yapılan kaçak kazılar sonucunda taş mimari kalıntılar ortaya çıkmıştır. Yontulmamış 60 cm ile 1 m arasında değişen taşlar bir yapının duvarı mı yoksa bir sur duvarı mı olduğu tahribatın fazlalığı sebebiyle belirlenememiştir. Ayrıca höyüğün kuzeybatısında 1 m kalınlığında bir yangın tabakası mevcuttur. Buradan

yola çıkarak höyüğün büyük bir yangın geçirmiş olduğu söylenebilir. Höyükte yaptığımız araştırmalarda Geç Kalkolitik, İlk Tunç Çağı, Orta Demir Çağı ve Orta Çağ'a ait keramik verileri ile obsidyen bulunmuştur (Foto 188). Keramik verilerinin çoğunluğu İlk Tunç Çağ dönemine aittir. (Pehlivan, 1984; Güneri, 1987a; Pehlivan, 1990; Ceylan 2001: 165; Ceylan, 2008a: 69; Günaşdı, 2012: 51-65)

4.1.5. Dumlu Höyük

Erzurum İli'nin 15 km. kuzeyinde, Yakutiye İlçesine bağlı Dumlu Mahallesi'nin hemen üzerinde yükselmektedir (Foto. 87-88). Günümüzde gerek beldenin su ihtiyacını karşılayan su depolarının inşası gerekse iş makineleriyle ağaçlandırılma çalışmaları höyüğü büyük ölçüde tahrip etmiştir. Bu tahribat sonucu yüzeyde bol miktarda kırık keramik tespit edilmiştir. Höyüğün keramik verisi İlk Tunç ve Orta Çağ 'a tarihlendirilmektedir. (Ceylan, 2004b: 266; Ceylan, 2008a: 138; Kozbe-Ceylan vd., 2008: Dumlu Höyük)

4.1.6. Güngörmez Kalesi

Erzurum İli'nin 35 km kuzeyinde, Yakutiye İlçesine bağlı Dumlu Mahallesi Güngörmez Köyü'nün hemen batı tarafında sarp bir kayalık üzerine inşa edilmiştir (Foto. 9-10). Fırat Nehri'nin önemli kaynaklarından olan Dumlu Suyu kaynağını kalenin yakınlarındaki yayladan almaktadır. Bu bakımdan çevredeki su kaynaklarını kontrol için inşa edildiği düşünülmektedir. Kale hemen güneyinde bulunan vadiyi kontrol etmesi açısından oldukça stratejik konumda yer alır. Büyük blok taşlardan yaklaşık 5 m.lik bir kısmı ayakta kalmayı başarabilen kale kiklopik teknikte inşa edilmiştir. İki kademeli şekilde inşa edildiği görülen kalenin ikinci sur duvarı ise yaklaşık 2,5x3 m yüksekliğindedir. Sur duvarlarının ise yaklaşık olarak 2 m genişliğinde olduğunu söyleyebiliriz. Kalenin giriş kapısı güneybatı tarafta yer almaktadır. Kalede çok sayıda kaçak kazı izine rastlanılmaktadır. Keramik verileri İlk Tunç Çağdan itibaren yerleşim gördüğünü göstermektedir. (Başgelen, 1987: 16-20; Kozbe-Ceylan; vd., 2008: Güngörmez Kalesi).

4.1.7. Güzelova Höyük

Erzurum İli'nin yaklaşık 15 km kuzeydoğusunda yer alan Güzelova Höyük, Yakutiye İlçesine bağlı, Güzelova Mahallesi sınırları içerisinde yer almaktadır (Foto. 89-

90). Dumlu Dağlarından doğup Fırat Nehri'nin en önemli kollarından birini oluşturan Karasu Nehri'nin hemen yakınında bulunan höyük ovanın hemen üzerinde yükselmiştir.

1961 yılında Koşay tarafından höyükte kazı çalışmaları yapılmıştır. A. Ceylan başkanlığında ve benimde ekip üyesi olarak katıldığım yüzey araştırmalarında ele alınan höyükten günümüze neredeyse hiçbir iz kalmamıştır. Bölgede tahribata uğrayan merkezlerin başında gelen höyük Koşay'ın ifadesiyle ova zemininden 20 m yüksekliğindedir. Höyük'te yapılan kazı çalışmalarında Karaz ve Pulur'da olduğu gibi tabakalanma kesin bir şekilde belirlenememiştir. Kazılarda höyüğün en üst tabakasında Ortaçağ dönemine tarihlendirilen keramik parçaları bulunmuştur. Ortaçağ tabakasının hemen altında ise yaklaşık 20 cm kalınlığında bir yangın tabakası tespit edilmiştir. Koşay, kazılarda 4,50 m derinliğe ulaştığında ise artık Geç Kalkolitik döneme tarihlendirdiği malzemeler bulmaya başladığını ifade etmektedir. Höyükte yapılan kazılarda derinlik arttıkça Kalkolitik döneme tarihlendirilen malzemelerin bulunması da sıklaşmıştır. 7.25 m derinliğe gelindiğinde ise "Hocker" tarzda kuzey-güney doğrultulu bir şekilde gömülmüş bir iskelet bulunmuştur. İskeletin hemen çevresinden ele geçirilen keramik parçaları da Koşay tarafından M.Ö. 2600 yılına tarihlendirilmiştir. Koşay, 8 m derinliğe ulaşıldığında ise artık mimari yapıların ortaya çıktığından bahsetmektedir. Ayrıca bu seviyede küp içerisine gömülmüş yeni bir mezar tespit edilmiştir.

Košay, höyükte yapılan kazıların tam anlamıyla Karaz kültürü hakkında açıklayıcı bilgiler ortaya koymadığını ifade etmektedir. Koşay'a göre Höyük Geç Kalkolitik dönem yerleşmelerinden biridir. Ancak kazılarda elde edilen verilerin yetersizliğini ifade etmektedir.

Kazılarda çanaklar, çömlekler, küpler, ocaklar ve kapaklar gibi Kalkolitik döneme tarihlendirilen monokrom eserler ortaya çıkarılmıştır. Çıkarılan bu eserler daha önce Karaz ve Pulur Höyük'te yapılan kazılar sırasında ortaya çıkarılan keramik buluntuları ile benzerlik göstermektedir (Foto. 157-163).

Kazılar sırasında sadece keramik buluntusu çıkmamıştır. Keramik buluntularının yanında metal, taş ve kemikten yapılmış eserlerde ele geçirilmiştir. Taştan yapılmış öğütme taşları, bıçaklar, ok uçları ve çekiçler gibi eserler bulunmuştur. Yine kemikten yapıldığı örülen bızlar, iğneler, ağırşaklar ve takılar gibi eserler ele geçirilmiştir. Metal eser sayısı ise Karaz ve Pulur'a göre az olup sadece 5 parçanın bulunduğu Koşay tarafından ifade edilmiştir. Bu 5 parçadan sadece 2 tanesi Erzurum Müzesinde

bulunmaktadır. Bu eserlerden biri bronz bir mızrak ucu olup, bir diğeri ise tanımlanamamış bronz bir objedir. (Koşay-Vary, 1967: 1 vdd.; Ceylan, 2011: 4)

4.1.8. Hamamderesi

Erzurum İli, Yakutiye İlçe sınırları içerisinde kalan bölge, günümüzde modern Erzurum-Pasinler karayolunun 12. km'sinde yolun hemen kuzeyinde yükselmektedir (Foto 145-146). İ.K.Kökten tarafından Paleolitik Çağ buluntuları tespit edilmiştir. (Şenyürek, 1944: 349; Kökten, 1953: 189; Goetze, 1957: 15; Harmankaya-Tanıdı, 1996: Hasankale; Ceylan, 2003: 314 Hamamderesi) Merkezde daha sonra Orta Çağ'da dini amaçla inşa edildiği düşünülen kaya odaları yapılmıştır. (Şenyürek, 1944: 349; Kökten, 1953: 189; Goetze, 1957: 15; Çevik, 2000: 27; Ceylan, 2003: 314; Ceylan, 2008_a: 107)

4.1.9. Kızılviran Yerleşmesi

Erzurum İli'nin 15 km. kuzeyinde, Yakutiye İlçesine bağlı Dumlu Mahallesinde yer almaktadır. Büyük ölçüde tahrip olmuş olan merkezin aslında bir kaya yerleşmesi olduğu anlaşılmaktadır. Kaya yerleşmesinin muhtemel bir tatbikat bölgesi içinde kalması nedeniyle yok olduğu düşünülmektedir. Yok olmaya yüz tutan kaya yerleşmesine yaklaşık 100 m. uzaklıkta düz bir yerleşimin varlığı temel seviyesindeki mimari izlerden anlaşılmaktadır. Yerleşmenin keramik verileri Orta Çağ'a aittir (Foto. 190). (Ceylan, 2004_b: 266; Ceylan, 2008_a: 144; Kozbe-Ceylan vd., 2008: Kızılviran Yerleşmesi)

4.1.10. Şıpşıp Yerleşmesi

Erzurum İli Yakutiye İlçe sınırları içerisinde, Erzurum-Tortum karayolunun yaklaşık 200 m. doğusunda yer almaktadır (Foto 129-130). Bir kaya sığınağı özelliği taşıyan yerleşmenin kaya sığınağının dışında da bir kısım yerleşme kalıntıları ile daha geniş bir yapı arz etmektedir. Merkezin batısındaki dere ile etrafındaki verimli otlaklar dikkate alındığında korunaklı yapısıyla yerleşme için son derece elverişli bir konumda olduğu anlaşılmaktadır. Merkezde herhangi bir taş alet tespit edilememiş olmasına rağmen H.Z.Koşay tarafından Paleolitik Çağ'a tarihlendirilmektedir (Koşay, 1974: 1 vdd.; Ceylan, 2008_a: 275; Ceylan-Bingöl-Topaloğlu, 2008: 136).

4.1.11. Tasmasor Yerleşmesi

Erzurum İli, Yakutiye İlçesi bağlı, Müdürge (Çayırtepe) Köyü'nün 1,5 km doğusunda, Erzurum'u Dumlu ve Oltu'ya bağlayan karayolunun ise yaklaşık 3,5 km doğusunda yer almaktadır (Foto 131-132, Çiz. 10, 19). Dumlu ovasının en doğu ucunda yer alan Tasmasor Yerleşmesi Erzurum Ovasını Pasinler Ovasına bağlayan tarihi doğal yolun hemen kuzeyinde yer alması nedeniyle oldukça stratejik bir öneme sahiptir. 2003 yılında BOTASÇ çalışmaları nedeniyle Gazi Üniversitesi Arkeolojik Çevre Değerleri Araştırma Merkezi tarafından S. Y. Şenyurt'un bilimsel başkanlığında kazı çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Kazı çalışmaları sondaj çalışmaları doğrultusunda Doğu Kazı Alanı, Merkez (Tepe) Kazı Alanı, Batı Kazı Alanı olmak üzere 3 ayrı alanda gerçekleştirilmiştir.

Doğu kazı alanında gerçekleştirilen çalışmalarda üst tabakada Ortaçağ dönemine ait mimari yapılar belirlenmiştir. Ayrıca bu alanda Ortaçağ tabakasının hemen altında Demir Çağ mimarisine ait olduğu tespit edilen mimari yapılar ile beraber yine Demir Çağ dönemine tarihlendirilen iki tane mezar tespit edilmiştir.

Merkez Kazı alanındaki çalışmalarda ise günümüze daha yakın döneme ait çok sayıda mezar tespit edilmiştir. Bu alanda Demir Çağ dönemine ait depo çukurları ve mezarlar da çalışmalar sırasında ortaya çıkarılmıştır.

Batı Kazı alanındaki çalışmalarda ise Ortaçağ dönemine tarihlendirilen bir su şebekesi ortaya çıkarılmıştır. Yerleşmede yapılan kazılarda en iyi şekilde korunmuş Demir Çağ dönemine ait mimari yapılar bu alanda tespit edilmiştir.

Yapılan bu kazılarda toplam 236 adet mezar edilmiştir. Tespit edilen bu mezarların 19'u Demir Çağ dönemine aittir. Tespit edilen bu 19 mezardan 14'ü basit mezarlar şeklinde yapılmıştır. Geriye kalan 5 mezarın ise küp mezar olduğu görülmektedir. Tespit edilen bu mezarlardan az da olsa ölü hediyesi ele geçirilmiştir. Hediyeler içinde boncuklar ve çanak-çömlekler mevcuttur.

Tasmasor da sadece 1 sezonluk yapılan bu kazı çalışmaları sırasında küçük buluntu olarak rithon, ağırşaklar, kemikten yapılmış deliceler, bronz bilezikler, bronz iğneler ve cam boncuklar ele geçirilmiştir. (Şenyurt, 2005b: 1 vdd.)

4.1.12. Umudum (Kalortepe) Kalesi ve Kaya Mezarı

Erzurum İli'nin 16 km kuzeyinde, Yakutiye İlçesine bağlı Umudum Köyü'nün (Kalor) yaklaşık 1 km batısında yükselen sarp kayalık üzerinde inşa edilmiştir (Foto. 13-14). Erzurum Ovası'nı kontrol altında tutabilen bir konumda yer alan kale büyük ölçüde tahrip olmasına rağmen güney ve güneydoğu surları kısmen ayakta kalmayı başarmıştır. Kalenin bu kısmında ayrıca bir su kaynağı bulunmaktadı. Kalenin su ihtiyacının bu kaynaktan ve hemen batısından akan küçük bir dereden karşılandığı düşünülmektedir. Kiklopik teknikte inşa edilen sur duvarları Demir Çağı özelliği taşımaktadır. Kale duvarları yer yer 2-3 sıra halinde gözlenebilir. Sur duvarlarında kullanılan taşların kabaca düzeltildiği görülmektedir. Kale sur duvarlarının yapım tekniğine bakılarak kalenin İşpuni veya Menua döneminde inşa edildiği düşünülmektedir. Buradan hareketle Urartu kayıtları esas alındığında Diauehi bölgesi olan bu bölgenin Menua tarafından M.Ö. 9 yüzyılda Urartu topraklarına katıldığıdır. Kalenin güneyinde Urartu Kralı I. Arğişti veya II. Sarduri dönemine tarihlendirilen daha sonra kilise olarak kullanıldığı anlaşılan bir kaya mezarı bulunmaktadır (Foto 147-148, Çiz. 6). Ayrıca kalenin birçok yerinde sunak ve sarnıç amaçlı irili ufaklı oval çukurlar yer almaktadır. Kalenin güney tarafına yapılmış olan kaya mezarına iki taraflı kaya basamaklarıyla çıkılmaktadır. İki odalı kaya mezarının ilk odası 3.72 x 4.50 x 2.54 m. boyutlarında ve doğudaki kapıyla dışa açılmaktadır. Demir Çağı'na tarihlendirilen Umudum (Kalortepe) Kalesi'nin altındaki Urartu özelliği gösteren kaya işçilikli kaya mezarındaki aydınlatma pencereleri ve girişteki eyvanımsı yapı Urartu'da görülmeyen özelliklerdendir. İki farklı taş işçiliği kaya mezarının yapılan bazı değişikliklerle daha sonra farklı bir amaçla tekrar kullanıldığını göstermektedir. Bu özellikleri ile keramik verileri ve mimari özellikleri ile Demir Çağı'na tarihlendirilen kalenin altındaki muhtemel mezar Urartu'ya ait olduğu konusunda farklı görüşlerin bulunduğu bir yapı olarak karşımıza çıkmaktadır (Çilingiroğlu, 1980: 191 vd.; Çevik, 2000: 121 vd.; Ceylan, 2003: 314; Ceylan, 2005a: 24; Ceylan, 2008a: 107; Kozbe-Ceylan vd., 2008: Umudum (Kalortepe) Kalesi).

4.1.13. Uzunahmet Kalesi

Erzurum İli'nin 18 km doğusunda, Yakutiye İlçesine bağlı Uzunahmet Köyü'nün hemen üzerinde yükselen kayalık bir tepe üzerine inşa edilmiştir. Büyük ölçüde tahrip edilen kalenin kiklopik teknikteki sur duvarları yer yer tespit edilebilmektedir. Kalenin

keramik verileri İlk Tunç Çağ, Demir Çağ ve Orta Çağ'a aittir (Ceylan, 2003: 315; Ceylan, 2005a: 25; Ceylan, 2008a: 112; Kozbe-Ceylan vd., 2008: Uzunahmet Kalesi).

4.2. ERZURUM-AZİZİYE (ILICA)

4.2.1. Ağören Obsidyen Yatakları

Erzurum İli, Aziziye (Ilıca) İlçesi'nin 3 km. güneyinde Ağören Köyü'nün batısında dağlık alanda yer almaktadır (Foto. 151-152). Çok büyük parçalardan oluşmayan ham obsidiyenlerden oluşan yatak geniş bir alana yayılmıştır. Tarih öncesi dönem için önemli bir hammadde olan obsidiyenlerin bölgedeki kaynağını bu yatağın oluşturduğu görülmektedir. (Ceylan, 2004b: 266; Ceylan, 2008a: 145; Kozbe-Ceylan vd., 2008: Ağören Obsidyen Yatakları)

4.2.2. Alaca (Tilkitepe II) Höyük

Erzurum İli, Aziziye (Ilıca) İlçesi'nin 11 km. güneybatısındaki Alaca Köyü'nün yaklaşık 1 km. güneyinde yer almaktadır (Foto. 93-94). 150 m. yüksekliğindeki bir tepe durumundaki höyük 67 x 84 m. boyutlarındadır. Paralel, helezonik ve kesişen çizgilerden oluşan süslemeler yiv ve oluklardan oluşan kabartmaların uygulandığı çok sayıda keramik parçası tespit edilen höyükte M.Ö. II. binin ilk yarısına ait boyalı keramiklerden bazı kaynaklarda bahsedilmesine rağmen son yapılan araştırmalarda bu tür boyalı keramiklere rastlanılmadığı belirtilmektedir. (Karaz keramiğinin genel özellikleri için bak.; Pehlivan, 1984: 43 vdd. Transkafkas keramiğinin varlığı için bak.; Güneri, 1987b: 45-75.). Aziziye (Ilıca) İlçesi sınırları içindeki ikinci Tilkitepe adlı höyük olduğundan Tilkitepe II olarak ta adlandırılan höyüğün keramik verileri Tunç, Demir ve Orta Çağ'a tarihlendirilmektedir (Foto. 195). Aynı zamanda merkezde taş aletlere de rastlanılmıştır. Günümüzde höyüğün tam ortasında yaklaşık 3 metre derinliğinde ve 2 metre genişliğinde büyük bir kaçak kazının yapıldığı görülmektedir. (Ceylan, 2002b: 168; Ceylan, 2008a: 82; Kozbe-Ceylan vd., 2008: Alaca (Tilkitepe II)).

4.2.3. Aşıklı Höyük

Erzurum İli, Aziziye (Ilıca) İlçesi'nin 5 km. batısında modern Ilıca-Kandilli yolunun hemen batısında yer almaktadır (Foto. 95-96). Yola yakınlığı nedeniyle büyük ölçüde tahrip olan höyükten bol miktarda yüzey buluntusu tespit edilmiştir. Bu buluntulardan el öğütme taşları, ağırşaklar ve keramikler çeşitlilik göstermektedir (Foto 186). Keramik verileri İlk Tunç Çağı'na tarihlendirilmektedir. (Ceylan, 2004b: 266; Ceylan, 2008a: 142; Kozbe-Ceylan vd., 2008: Aşıklı Höyük)

4.2.4. Çiğdemli Höyük

Erzurum İli, Aziziye (Ilıca) İlçesi'ne 8 km kuzeybatısındaki Çiğdemli Köyü yakınlarında yer almaktadır (Foto. 97-98, Çiz. 33). Höyükte 1998 yılında Erzurum Müzesi ve M. Karaosmanoğlu başkanlığında bir heyet tarafından kısa süreli bir kazı çalışması yürütülmüştür. Höyüğün keramik verileri Geç Kalkolitik Çağ'dan başlayarak Orta Çağ'a kadar uzanmaktadır (Ceylan, 2002b: 168; Ceylan, 2008a: 82; Kozbe-Ceylan vd., 2008: Çiğdemli Höyük) (Foto. 187).

4.2.5. Eskişehirtepe Kalesi

Erzurum İli'nin 20 km. kuzeyinde, Aziziye İlçesine bağlı Aktoprak (Kanber) Köyü'nün ortasında yükselen tepe üzerine inşa edilmiştir. Günümüzde köy evlerinin inşasında da kullanılması ile büyük ölçüde tahrip olan sur duvarları temel seviyesinde izlenebilmektedir (Foto. 7-8). Kalenin keramik verileri İlk Tunç ve Orta Çağ'a tarihlendirilmektedir (Ceylan, 2004b: 266; Ceylan, 2008a: 140; Kozbe-Ceylan vd., 2008: Eskişehirtepe Kalesi) (Foto. 189).

4.2.6. İkiztepe Höyük

Erzurum İli'nin 30 km kuzeyinde, Aziziye İlçesine bağlı Aktoprak ile Gülpınar Köyleri arasında yer almaktadır (Foto. 91-92). Beş tepeden oluşan merkezin, kaçak kazılar sonucu tespitinden sonra 1965 yılının yaz aylarında H.Z.Koşay ve H.Vary tarafından kısa süreli bir kazı çalışması yürütülmüştür (Koşay-Vary, 1974: 75-101). Bu kazı çalışmaları ile alabastor vazolar, demir mızrak uçları, balıkçı çatalı, altın ziynet eşyaları, akik askı, boncuklar, pişmiş toprak kaplar, Helenistik dönem tarihlenen spor çemberleri ve İskender dönemine ait sikkeler tespit edilmiştir. Günümüzde halen kaçak kazıların devam ettiği merkezde karayolların tepelerin tam üzerinden geçirdiği yolla büyük ölçüde tahrip olmuştur. (Ceylan, 2004b: 266; Ceylan, 2008a: 140; Kozbe-Ceylan vd., 2008: İkiztepe Höyük)

4.2.7. Karaz Höyük

Erzurum İli, (Aziziye) Ilıca İlçesi'nin 5 km. kuzeyindeki Kahramanlar (Karaz) Köyü'nün güneyinde yer almaktadır (Foto. 99-100). 16 m yüksekliğindeki höyük yaklaşık 200 m. çapındadır. 1942 ve 1944 yıllarında TTK adına H.Z. Koşay ve K. Turfan tarafından bilimsel kazılar yürütülmüştür. Kalkolitik Çağdan Bizans Dönemi'ne kadar

uzanan 15 yapı katının tespit edildiği bu kazılardan anlaşıldığı üzere höyüğün 8 ve 12 yapı katları bir yangın sonucu belirli bir süre terk edilmiştir. Höyüğün hemen hemen her katında bol miktarda obsidyen, madeni eser, tek renkli ve geometrik süslemeli keramikler tespit edilmiştir.

Karaz Höyükte Koşay tarafından 1942 yılında yapılan sondaj çalışmaları sonucunda çok net verilere ulaşamamıştır. Ancak höyükten köylüler tarafından toprak taşınması sonucu Kalkolitik Çağ dönemine ait yapı katları tespit edilebilmiştir. Sondaj çalışmaları ise 12 m derinlikte taban suyunun çıkması ile sonlandırılmıştır. Sondaj çalışmaları sırasında ele geçirilen malzemeler Koşay tarafından iki ana gruba ayrılmıştır. Bu malzeme gruplarından birini erken diğerini ise daha geç dönem olarak tasnif etmiştir. Daha geç dönem olarak tasniflendirdiği malzeme grubunu Alacahöyük ve Alişar'dan çıkan malzemeler ile karşılaştırmıştır. İkinci grup malzemeyi ise Karaz Kültürüne özgü malzemeler olarak isimlendirmiştir. Koşay'a göre bu malzemeler *“Dışa taşkın ağız kenarlı bir kasi, omurgalı ve geniş karınlı, yayvan ağız kenarlı bir çömlek, geniş ağızlı, yayvan ağız kenarlı, geniş karınlı, küçük dipli bir tas, iki kulplu, boyunlu, geniş karınlı, düz dipli bir çömlek ve gövdeye bitişik iki küçük kulpu olan geniş ağızlı küçük bir küpçükten oluşmaktadır”*.

1942 yılında ki sondaj çalışmasının ardından 1944 yılında Höyükte asıl kazı çalışmaları yapılmıştır. İki kısımda yürütülen çalışmalarda höyüğün güney kesiminde yapılan kazılarda öncelikle Koşay tarafından “Karaz Bakır Çağı” olarak isimlendirilen yapı katları tespit edilmiştir. Höyüğün batı tarafında yapılan çalışmalarda ise Bizans dönemine ait oldukça önemli eserler geçirilmiştir. Bizans yapı katlarının hemen altında ise Karaz Kültürüne ait çok kalın bir tabaka tespit edilmiştir. Kazı çalışmalarından elde edilen malzemeler Koşay tarafından iki gruba ayrılmıştır. İlk grup keramik daha geç döneme ait olup özelliklerini ince çizgili, ince kabartmalı, kısmen noktalarla süslü, siyah ve cilalı çanak çömlekler olarak ifade etmiştir. İkinci grup malzemeyi ise daha erken döneme tarihlendiren Koşay bu malzemenin özelliklerini ise geniş şerit kabartmalı veya oluklu, düz kırmızı, düz siyah renkli çanak çömleklerdir. Yapılan kazı çalışmalarında mimari özelliklerin tespitini sağlayacak net bir bulgu elde edilememiştir. Ancak muhtemelen genelde dikdörtgen yapılı taş temellerin üstüne oluşturulmuş kerpiç duvarların Karaz kültürünün özelliğine ait olduğu söylenebilir. Karaz Höyükte yapılan kazılara çok sayıda o döneme özgü keramik verisi elde edilmiştir (Foto. 164-171, Çiz.

27). Ancak bunu metal eserler için söylememiz pek mümkün değildir. Kazılarda yüzük, bir adet ok ucu, bronz balta, iğne, keski, orak, mızrak ucu ve halka gibi az sayıda madeni eserler bulunmuştur. 1942 sondajından çok az sayıda metal eser ele geçmiştir. Ayrıca az sayıda kemikten yapılmış bız, iğne ve ok ucu gibi eserlerde kazılar sırasında ortaya çıkarılmıştır. (Ceylan, 2001c: 74; Koşay-Turfan, 1959: 349-413; Ceylan, 2008a: 70; Kozbe-Ceylan vd., 2008: Karaz Höyük; Işıklı, 2011: 212 vdd.)

4.2.8. Pulur Höyük

Erzurum İli, Aziziye (Ilıca) İlçesi'nin 20 km. güneydoğusundaki Ömertepe Köyü'nde yer almaktadır (Foto. 101-102). 1960 yılında H. Z. Koşay ve H. Vary tarafından kazısı (Koşay-Vary, 1964; Koşay, 1984; Pehlivan, 1984: 1 vdd.; Yakar, 1985: 302) gerçekleştirilen höyükte M.Ö. IV. Bine kadar uzanan dört yapı katı tespit edilmiştir. Karaz Kültürünün devamı niteliğinde olan Pulur Höyükte II. bin ve I. Bin dönemleri çok net değildir. Öyle ki Erken Demir Çağı silik bir şekilde de olsa görülürken I. binde Urartu dönemine tarihlenebilecek bir yapı katı bulunmamaktadır (Kökten, 1952: 167 vd.; Koşay-Vary, 1964: 19 vd.). Kazı sonrası büyük ölçüde tahrip edilen höyükteki tahribat her geçen gün artmaktadır (Ceylan, 2002b: 168; Kozbe-Ceylan vd., 2008: Pulur Höyük).

Pulur Höyük ova tabanından yaklaşık 17 m yükseklikte yer almaktadır. 250x100 m boyutlarında olan höyük bu ölçüleriyle orta büyüklükte ki höyükler arasında yer almaktadır. Höyüğün hemen yakınından Karasu Nehri'nin kollarından biri olan Pulur Çayı geçmektedir.

1960 yılında Pulur Höyükte Koşay tarafından kazı çalışmaları başlatılmıştır. Yapılan kazı çalışmalarında ilk tabakada büyük bir yangının gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Çalışmalar sırasında bu tabakada duvarlar ve ocaklar bulunmuştur. İkinci yapı katında ise 6x6.60 m ölçülerinde taş temelli ve çamur harç tekniğinde yapılmış bir mekân tespit edilmiştir. Aynı şekilde devam eden kazı çalışmaları sırasında üçüncü yapı katında ocaklar ve taş temelli duvarlar tespit edilmiştir. Höyüğün yaklaşık 50 m kuzeydoğusunda yapılan çalışmalar da ise 3 adet mezar tespit edilmiştir. Bu mezarlar Koşay'a göre Geç Tunç Çağına aittir. Yaklaşık olarak 2x2 m boyutlarında olan bu mezarlar kaba taşlardan örülmüştür. Mezarlardan ölü hediyesi olarak keramikler ve az sayıda metal eserler ele geçirilmiştir. Ayrıca çok sayıda büyük ve küçükbaş hayvanlara ait kemiklerde mezar buluntuları arasındadır. Koşay'ın I numaralı mezar olarak belirttiği mezardan yedi adet ok ucu ve yedi adet monokrom çanak-çömlekler ele geçmiştir. III

numaralı mezardan ise bronz halka bilezikler, gümüş iğneler ve boncuklar ele geçirilmiştir. Aynı zamanda diğer mezarlardan farklı olarak bu mezarda köpek iskeleti bulunmuştur. Ancak ele geçen malzemelerin Erken Transkafkasya kültürüne ait olmadığı görülmüştür.

Pulur Höyükte yapılan kazı çalışmalarında Kalkolitik Çağ dönemine ait keramik grupları Koşay tarafından kapların formuna göre 9 gruba ayrılmıştır. Küpler - Küpçükler, Çömlekler - Güveçler, Çanaklar, Kâse - Bardak - Maşrapalar, Tabaklar - Meyve Tabakları, Küçük Kapçıklar - Kozmetik Kapçıkları, Süzgeçli Kaplar, Kaplar ve Kaşıklar bu gruplardır (Foto. 172-178, 192).

Koşay, Pulurda yaptığı kazılar sonucunda Karazda olduğu gibi net bir tabakalanma ortaya koymamışsa da Pulur Höyükte Kalkolitik Çağı M.Ö. 2600 yılından başlatmayı uygun görmüştür.

Kazılar sırasında çok sayıda obsidyenler, delici ve kesici aletler, ok uçları, baltalar, oraklar ve ezgi taşları bulunmuştur (Foto 193). Yine kemikten yapılmış iğneler, bızlar ve taraklar ele geçirilmiştir. (Ceylan, 2008a: 82, Işıklı, 2011: 217 vdd.)

4.2.9. Söğütlü Höyük

Erzurum İli, Aziziye (Ilıca) İlçesi'nin 7 km. güneyinde Söğütlü Köyü'nde yer almaktadır (Foto. 103-104). Modern köy yerleşmesinin tam ortasında kalan höyük büyük bir tahribata uğrayarak hemen hemen düz bir hale gelmiştir. Kaçak kazılar sonucu oluşan tahribat sonucu çok miktarda keramik ile insan ve hayvan kemikleri tespit edilmiştir. Höyüğün keramik verisi İlk Tunç Çağı (Karaz) ve Orta Çağ'a aittir (Foto. 194) (Ceylan, 2002b: 168; Ceylan, 2008a: 81; Kozbe-Ceylan vd., 2008: Söğütlü Höyük)

4.2.10. Tilkitepe Höyüğü

Erzurum İli, Aziziye (Ilıca) İlçesi'nin 5 km. batısında Aziziye (Ilıca)-Kandilli karayolunun doğusunda yer almaktadır (Foto. 105-106). Eski Erzurum-Erzincan karayolu üzerinde ovaya hâkim bir konumdaki höyük orta büyüklükte bir merkez olarak karşımıza çıkmaktadır. Höyüğün keramik verileri İlk Tunç, Demir ve Orta Çağ'a tarihlendirilmektedir (Ceylan, 2001c: 74; Ceylan, 2008a: 67) (Foto 196, Çiz. 25).

4.3. ERZURUM-PALANDÖKEN İLÇESİ

4.3.1. Pir Ali Baba Kalesi (Tepeköy Kalesi)

Erzurum İli'nin 8 km güneybatısında Palandöken İlçesine bağlı Tepeköy'de yer almaktadır. Palandöken Dağlarının eteklerinde güneybatıdan gelen doğal yollara ve Erzurum Ovası'na hâkim bir konumda inşa edilmiştir (Foto. 11-12). Büyük ölçüde tahrip olan kalenin mimarisi temel seviyesindeki sur duvarlarından anlaşılmaktadır. Kiklopik teknikteki kale surları yer yer 1 m. aralıklı çift sıra halinde inşa edilerek kalenin güvenliği artırılmaya çalışılmıştır. İç mimari yapılarında temel seviyesinde tespit edilebildiği kalenin tam ortasında kaleye ismini veren Pir Ali Baba adlı yatırın mezarı bulunmaktadır. Kalenin keramik verileri İlk Tunç Çağı ve Demir Çağı'na tarihlendirilmektedir (Ceylan, 2006: 104; Ceylan, 2008a: 209; Kozbe-Ceylan vd., 2008: Pir Ali Baba Kalesi).

4.4. ERZURUM- AŞKALE

4.4.1. Aşkale Höyük

Erzurum İli'nin 56 km batısında, Aşkale İlçesi'nin tam ortasında modern Erzurum-Erzincan karayolunun güneyinde yer almaktadır (Foto. 107-108, Çiz. 34). 50 m. yüksekliğindeki höyük 150 x 20 m. boyutlarındadır. Bölgeye egemen olan höyüğün güneyinden Karasu Nehri akmaktadır. Höyüğün ilçe merkezi içinde olması ve bir dönem mesire yeri olarak kullanılmak istenmesi tahribatını artırmıştır. Her geçen gün höyük kaçak kazılarla daha da tahrip olmaktadır. Keramik verisi Tunç Çağı'na aittir (Güneri, 1987_b: 45-75, 169; Ceylan, 2002_b: 169; Kozbe-Ceylan vd., 2008: Aşkale Höyük; Ceylan, 2008_a: 83.)

4.4.2. Büyükardıç

Erzurum İli, Aşkale İlçe sınırları içerisinde 2050 m rakımda yer alan Büyükardıç yerleşmesinin doğusunda Aşkale Ovası, batısında Tercan Ovası, kuzeyinde ise Çayırılı ve Otlukbeli düzlükleri yer almaktadır (Foto 133-134, Çiz. 8, 17). Yerleşmenin hemen yakınından Karasu nehri geçmektedir. Hayvancılık için oldukça elverişli bir bölge yer almasının yanı sıra maden açısından da oldukça zengindir.

2003 yılında BOTAŞ'ın yapmış olduğu çalışmalar nedeniyle Erzurum Müze Müdürü M. ERKMEN başkanlığında, S. Y. Şenyurt'un bilimsel başkanlığında gerçekleştirilen kurtarma kazılarında Geç Tunç Çağ ve Erken Demir çağına ait izler tespit edilmiştir.

Büyükardıç yerleşmesinin doğu yamacında yürütülen çalışmalarda dikdörtgen planlı yapılar, yuvarlak planlı yapılar ve ocaklar ortaya çıkarılmıştır. Ortaya çıkarılan duvarların kuru duvar tekniğinde yapıldığı görülmektedir. Bu yapıların Erken Demir Çağ mimarisine ait olduğu görülmektedir.

Çalışmalar sırasında demir keskiler, ok uçları, benzerlerine Pulur'da rastladığımız Bronz kanatlı ok ucu bulunmuştur. Kemikten yapılmış ok uçları, bızlar, öğütme taşları, ezgi taşları, kesikler, ağırşaklar ve benzeri objeler de ortaya çıkarılmıştır. Ele geçirilen çok sayıdaki çanak çömlek parçasının ise Erken Demir Çağ dönemine tarihlendirildiğini görmekteyiz. (Şenyurt, 2005_a: 1 vdd.)

4.4.3. Cinis Höyük

Erzurum İli, Aşkale İlçesi'nin 19 km. güneydoğusunda, Ortabahçe (Cinis) Köyü sınırları içinde yer almaktadır (Foto. 109-110). 1940'lı yıllarda tespit edilen (Koşay-Turfan, 1959: 349 vdd.; Koşay-Vary, 1964.; Koşay-Vary, 1967.; Sagona-Erkmen, 1996: 27 vd.; Sagona-Erkmen, 1998: 31 vd.; Sagona, 2000: 329 vdd.; Yüzey Araştırmaları için; Pehlivan, 1984: 43 vdd.; Yakar, 1985: 301 vd.; Güneri, 1987_b: 45 vd.; Pehlivan, 1990: 168 vd.; Yakar, 1985: 301 vd.) höyük ne yazık ki geçen sürede yeterince tanıtılamamış ve korunamamıştır. Bu nedenle ilk belirtildiği boyutlarından her geçen gün biraz daha kaybederek küçülmektedir. Höyüğün önemi belki de kaçak kazılar sonucu tahribat ile birlikte ortaya çıkan ve Erzurum Müzesi'ne satılan eserlerle ortaya çıkmıştır. 40 x 45 m. ölçülerine sahip olan höyük günümüzde modern köy evlerinin ortasında kalmıştır. Höyükte incelemelerde bulunan S. Güneri, höyüğün etrafında örneklerine Azerbaycan bölgesinde rastlanılan (Güneri, 1987_b) taş bir duvarın var olduğunu belirtmiş ise de daha sonra araştırmalarda bulunan A. Ceylan böyle bir mimari yapının tespit edilemediğini belirtmiştir. (Ceylan 2001: 74, Ceylan, 2008_a: 68) Kaçak yollarla elde edilen ve Erzurum müzesine satılan Cinis Höyük keramiklerinin başında Karaz çanak-çömleği (Orthmann, 1963: 80 vdd.; Burney-Lang, 1971: 50 vdd.; Arsebük, 1974: 48 vdd.; Arsebük, 1979: 81 vdd.; Pehlivan, 1984: 43 vdd.) özelliği taşıyan büyük ve orta boy çömlekler, üç köşeli ve düz kaideli kaplar ile insan yüzü kutsal ocak parçaları gelmektedir. Bölgedeki örneklerine Güzelova, Karaz, Pulur ve Sos Höyük'te (Koşay-Turfan, 1959: 389-a3b.; Koşay-Vary, 1964: Lev XV.; P. 556.; Koşay-Vary, 1967: Lev. XLV.; Sagona, 2000: 329 vdd.) rastladığımız metal parlaklığını sahip siyah, iç kısmı ise keramiğin doğal rengi olan devetüyü rengindeki keramikler Cinis Höyük keramiklerinin başında gelir (Foto. 153-156). Diğer bir grubu ise üç köşeli ve düz kaideli bir kısmı siyah bir kısmı devetüyü renginde veya dışı siyah içi devetüyü renginde keramikler oluşturur. Cinis Höyüğün belki de en önemli keramiği kutsal ocaklardır. Bu kutsal ocakta göz, burun ve kulakların oldukça belirgin olduğu ve çenenin altından itibaren uzun bir şekilde yapılan boyun kısmının, alt alta yayvan "V" biçimli çizgilerle bezendiği görülmektedir⁶⁵ (Çiz. 11, 26).

⁶⁵ Karaz, Pulur, Güzelova, Sos, Pulur (Sakyol) ve bölgedeki diğer kazılarda benzer kutsal ocaklar tespit edilmiştir. Koşay-Turfan, 1959: 395-396.; Koşay-Vary, 1964: Lev. XXI-XXIII.; Koşay-Vary, 1967: Lev. LX-LXIII.; Koşay 1976: Res. 31-36.; Sagona, 1998: 21.; Azerbaycan ve Ermenistan'daki kutsal ocak örnekleri için; Munçayev, 1994: 45; Bahşaliyev 1997: Lev. V; Res. 1.; Ceylan, 2001_c: 29-42

4.4.4. Güllüdere

Erzurum İli, Aşkale İlçesi, Güllüdere Köyü'nün 1 km güneyinde 1975 m rakımda yer alan Güllüdere Yerleşimi, (Foto 135-136, Çiz. 9, 18) yaklaşık 300x200 m boyutlarındadır. Yerleşmenin hemen batı tarafından Pırtın çayının geçtiği görülmektedir.

2003 yılında BOTASÇ çalışmaları nedeniyle Gazi Üniversitesi Arkeolojik Çevre Değerleri Araştırma Merkezi tarafından S.Y. Şenyurt ve R. İbiş'in bilimsel başkanlığında kazı çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Toplam 29 açmada gerçekleştirilen bu kazılarla Güllüdere yerleşiminin Geç Demir Çağ ve Ortaçağ'da yerleşim gördüğü anlaşılmıştır.

Yapılan kazı çalışmalarında Demir Çağ ve Ortaçağ dönemlerine tarihlendirilen mimari yapılar ve mezarlar tespit edilmiştir. Tespit edilen 10 Demir çağ mezarında ölülerin "hocker" tarzda gömüldüğü görülmektedir. Mezarlardan ölü hediyesi olarak bilezikler, kolyeler, boncuklar ve çanak-çömlek buluntuları çıkmıştır.

Ağırşaklar, kartal başlı tutamaklar, damga mühürler, boncuklar, perdah taşı, bronz iğne başı, demir halka, bronz bilezikler, gümüş yüzükler, burma bronz yüzük, demirden yapılmış hançer ve ok uçları kazılar sırasında ortaya çıkarılan küçük buluntular arasında yer almaktadır. (Şenyurt-İbiş, 2005: 1 vdd.)

4.4.5. Küçükçağdarış Kalesi

Erzurum İli'nin 52 km batısında, Aşkale İlçe sınırları içerisinde, Erzurum-Erzincan modern karayolunun hemen güneyinde yer almaktadır (Foto. 15-16, Çiz. 40). Kale büyük ölçüde tahrip olmasına rağmen ana kaya oyularak oluşturulmuş sur temel yatakları, kiklopik teknikte inşa edilen çok az sur duvarları ve kaya basamaklı su tüneli günümüze kadar ulaşmayı başarmıştır. Su tünelinin günümüzde büyük bir kısmı toprakla dolmasına rağmen 10-15 basamak kadar inilebilmektedir. Mimari özellikleri bakımından Demir Çağı özelliği gösteren kalenin keramik verileri İlk Tunç, Demir ve Orta Çağ'a aittir (Işık, 1987: 497; Işık 1995: 14; Ceylan, 2003: 315; Ceylan, 2008a: 113; Kozbe-Ceylan vd., 2008: Küçükçağdarış Kalesi).

4.4.6. Pırtın Kalesi

Erzurum İli, Aşkale İlçesi'nin 11 km. güneydoğusunda, Güllüdere Köyü sınırları içerisinde yer almaktadır (Foto. 17-18). Aşkale Boğazı'na kadar olan geniş bir bölgeyi kontrol altında tutabilen kale konumu bakımından bölgedeki en önemli savunma tesislerindendir. Günümüze kadar iyi derece korunarak ulaşan sur duvarları kiklopik

teknikte inşa edilmiştir. Sur duvarlarını güçlendirmek için yer yer kortin ve bastiyonlar yapıldığı görülmektedir. Mimari özellikleri ve keramik verisi bakımından kale Demir Çağı özelliği göstermektedir. Pırtın Kalesinde ele geçirilen keramikler Demir Çağ'a tarihlendirilmektedir. (Foto. 191) (Başgelen, 1987: 16-20; Ceylan, 2008a: 142; Kozbe-Ceylan vd., 2008: Pırtın Kalesi).

4.5. ERZİNCAN-TERCAN

4.5.1. Ağbaba Kalesi

Erzincan İli, Tercan İlçesi'nin, 2 km. güneydoğusundaki Ağbaba Köyü'nün hemen kuzeybatısında yer almaktadır (Foto. 19-20). 1690 m. rakımlı batısı ve kuzeyi oldukça sarp bir kayalık üzerine kurulan kale hayvancılık ve tarım açısından son derece elverişli konumda korunaklı bir kaledir. Batısında yer alan Köroğlu Kalesi ile birlikte bölge güvenliğini kontrol etmektedir. Sur duvarlarının büyük ölçüde tahrip olduğu kale ana kayanın tıraşlanarak düz bir zemin elde edildiği ve surların oturabileceği temel yatakları oluşturulduğu görülmektedir. Kaleye doğudan girildiği anlaşılmaktadır. Kalenin bulunduğu tepenin eteklerinde Orta Çağ yerleşmeleri tespit edilirken kalenin İlk Tunç Çağı'nda inşa edildiği ve daha sonra dönem dönem kullanıldığı anlaşılmaktadır. Keramik verileri İlk Tunç, Demir ve Orta Çağ'a aittir (Ceylan-Bingöl-Topaloğlu, 2008: 131; Ceylan, 2008a: 264; Kozbe-Ceylan vd., 2008: Ağbaba Kalesi).

4.5.2. Başbudak Kalesi

Erzincan İli, Tercan İlçesi'nin 60 km. güneydoğusundaki Başbudak Köyü'nün Sağır Kom Mezrası'ndaki 150 m'lik bir tepe üzerinde yer almaktadır (Foto. 21-22). Yaylın Köyü'ne açılan sarp bir vadi kenarında korunaklı bir konumdaki kale çevredeki tarihi yolları ve su kaynaklarını kontrol etmektedir. Kuzey-güney doğrultulu kale, bulunduğu tepenin yapısına uydurularak inşa edilmiştir. Büyük ölçüde tahrip olmuş sur duvarlarının bir kısmı tespit edilebilmektedir. Kiklopik teknikte inşa edilen sur duvarlarında altta büyük üste doğru küçük taşların kullanıldığı görülmektedir. Bölgedeki önemli Urartu kalelerinden biri olan Şirinlikale'ye yakınlığı kalenin Şirinlikale ile ilişkilendirilebileceğini düşündürmektedir. Keramik verileri Geç Kalkolitik, İlk Tunç ve Demir Çağı'na aittir (Ceylan, 2008a: 289; Ceylan-Bingöl-Topaloğlu, 2009: 135; Ceylan, 2010: 383).

4.5.3. Bolutepe Kalesi

Erzincan İli, Tercan İlçesi'nin 20. km. güneydoğusundaki Güzbulak Köyü'nün yaklaşık 3 km. batısında, 1639 m. rakımlı tepe üzerine inşa edilmiştir (Foto. 23-24). 52 x 34 m. ölçülerindeki kale, günümüze büyük ölçüde tahrip olarak ulaşabilmiştir. Temel seviyesinde izlenebilen sur duvarları kuzey bölgesinde daha belirgindir. Savunma açısından elverişli bir konumda olan kale çevredeki yollara ve ekili-dikili alanlara

hakimdir. Mağaratepe ve Kilisetepe olarak adlandırılan yerleşmeye oldukça yakın olan kale mimari ve keramikleri ışığında geç döneme aittir. Kale muhtemelen Orta Çağ'da inşa edilmiş ve daha sonrada kullanılmıştır (Ceylan, 2008a: 288 vd.; Ceylan-Bingöl-Topaloğlu, 2009: 134 vd.)

4.5.4. Bolutepe Düz Yerleşmesi

Erzincan İli, Tercan İlçesi'nin 20. km. güneydoğusundaki Güzbulak Köyü'nün yaklaşık 3 km. batısında yer alan Bolutepe Kalesi'nin yaklaşık 500 m. güneyindedir (Foto 137-138). Bolutepe Kalesi ile bağlantılı olduğu düşünülen yerleşim yerinin yakınında Kilistepe olarak isimlendirilen diğer bir yerleşim yeri de tespit edilmiştir. Tarım arazisi olarak kullanılması sonucu büyük ölçüde tahrip olan yerleşmede mimari buluntu tespit edilememiştir. Keramik verisi Orta Çağ'a aittir (Ceylan, 2008a: 289; Ceylan-Bingöl-Topaloğlu, 2009: 135)

4.5.5. Harabetepe Kalesi

Erzincan İli, Tercan İlçesi'nin 20 km güneydoğusundaki Güzbulak Köyü'nün yaklaşık 2 km kuzeydoğusunda, Tercan Barajı'nın hemen doğusunda 1702 m. rakımlı bir tepe üzerine inşa edilmiştir (Foto. 25-26). Kalenin batısında Mağaratepe olarak isimlendirilen yerleşme bulunmaktadır. Kuzey-güney doğrultulu tepenin doğal yapısına uygun bir biçimde inşa edilen kalenin sur duvarları büyük ölçüde tahrip olmuştur. Uzun bir vadinin başlangıcında stratejik bir konumu olan kale, kaçak kazılar sonucu giderek daha fazla tahrip olmuştur. Kalenin keramik verileri Geç Kalkolitik, İlk Tunç, Erken Demir ve Orta Demir Çağı'na tarihlendirilmiştir. (Ceylan, 2008a: 287; Ceylan-Bingöl-Topaloğlu, 2009: 134)

4.5.6. Kalecik Kalesi

Erzincan İli, Tercan İlçesi'nin 9 km. doğusunda, Yaylacık Köyü'nün yaklaşık 500 m. kuzeybatısında, 1599 m rakımlı kayalık bir tepe üzerine inşa edilmiştir (Foto. 27-28). Bölgede tespit edilen Yaylacık Kalesi ve Yaylacık Yerleşmesi'ne yakın bir konumda yer almaktadır. Kalenin kuzeyinden Yaylacık Deresi akmakta ve güneyinden doğu-batı yönünde Erzurum-Erzincan karayolu geçmektedir. Büyük ölçüde tahrip olan sur duvarları güney kısmında tamamen yok olmasına rağmen kuzey ve batıda kiklopik teknikte ve aya kayaya oyulan sur yatakları üzerine inşa edilen sur duvarları tespit edilebilmektedir. Sur duvarları dışında herhangi bir mimari yapının günümüze ulaşmadığı kalenin keramik

verileri İlk Tunç (Karaz) ve Demir Çağı'na tarihlendirilmektedir. Kalede tespit edilen çok sayıdaki kaliteli Karaz Keramiği Karaz Kültürünün batıya doğru yayılımında yeni bir merkez olması bakımından oldukça önemlidir. (Ceylan, 2007: 164;165; Ceylan, 2008a: 93; Kozbe-Ceylan vd., 2008: Kalecik Kalesi).

4.5.7. Karacaören Yerleşmesi

Erzincan İli, Tercan İlçesi'nin 7,5 km. kuzeydoğusunda Karacaören Köyü'nün yaklaşık 3,5 km. güneyinde, 1798 m rakımda yer almaktadır. Yerleşme Tercan Barajını görebilen bir konumda ve çevreye hâkim bir noktadır. Yerleşmenin yaklaşık 3 km. güneyinde 150-200 yıl önceye ait olduğu mezar taşından anlaşılan ve farklı bir özelliği olmayan bir mezar bulunmaktadır. Günümüzde tarla olarak kullanılan yerleşme büyük ölçüde tahrip olmasına rağmen bol miktarda keramik verisi tespit edilebilmiştir. Herhangi mimari yapının görülemediği yerleşmenin keramik verileri Orta Çağ'a aittir. (Ceylan, 2007: 165 vd.; Ceylan, 2008a: 242)

4.5.8. Köroğlu Kalesi

Erzincan İli, Tercan İlçesi'nin yaklaşık 500 m. güneybatısında yükselen sarp tepe üzerine inşa edilmiştir (Foto. 34-35). Ulaşılması oldukça zor olan kalenin kuzeyinden Karasu Nehri akmakta ve Erzurum-Erzincan karayolu üzerine önemli bir kavşak noktası olan Tercan ilçesine hâkim bir konumdadır. Kalenin sur duvarları incelendiğinde farklı dönemlerde devşirme malzemelerle yeni duvarlar inşa edildiği görülmektedir. Kuzey ve doğu surlarında Orta Çağ'a özgü olduğu bilinen harçlı duvarlar görülürken 20 m. uzunluğundaki doğu duvarının içte kalan kısmında daha küçük taşlar, toprak ve kırık keramik parçalarından oluşan dolgu ile doldurulması kalenin eski dönem kalıntılarının üzerine bu malzemeleri de kullanarak inşa edildiği göstermektedir. Kalenin batısında da bir yerleşme yerine ait olduğu düşünülen mimari yapı izlerine rastlanmaktadır. Kalenin batısında mimari kalıntılar bulunmaktadır. Kalenin keramik verileri Orta Çağ'a tarihlendirilmektedir (Ceylan, 2002b: 167; Ceylan, 2008a: 79; Kozbe-Ceylan vd., 2008: Köroğlu Kalesi). (Foto. 211, Çiz. 32)

4.5.9. Köroğlu-Beşkaya Kalesi

Erzincan İli, Tercan İlçesi'nin 6 km. güneybatısındaki Beşkaya Köyü'nün yaklaşık 200 m. batısında 1748 m. rakımlı sarp kayalık dizisinin üzerine inşa edilmiştir (Foto. 29-30). Kalenin etrafından dolaşıp doğuya doğru akan Tuzluçay geçmektedir.

Doğu-batı doğrultulu yan yana uzanan beş tepeden üçüncü tepe üzerindeki kalenin sur duvarları büyük ölçüde tahrip olmasına karşın yer yer 1-2 m.lik kısımlar ayakta kalmayı başarmıştır. 257 m. yüksekliğindeki kayalık üzerindeki kale bölgeye hâkim ve savunma açısından son derece elverişlidir. Kalenin ayakta kalan harçlı sur duvarları Orta Çağ özelliği göstermektedir. Günümüzde kaleye ulaşımın neredeyse tamamen ortadan kalkması sonucu kale doğal tahribatların dışındaki tehlikelerden korunmayı başarmıştır. Tespit edilebilen keramik verisi Orta Çağ'a aittir (Ceylan, 2007: 166; Ceylan, 2008a: 242).

4.5.10. Maden Kalesi

Erzincan İli, Tercan İlçesi'nin 17 km. güneydoğusunda, Fındıklı Köyü'nün 4 km. güneyinde 1703 m. rakımda yer almaktadır. (Foto. 31-33) Kalenin hemen kuzeyinde yerleşim alanı bulunmaktadır. Yerleşim alanının 200 m doğusunda ise bir maden ocağı yer almaktadır. Oldukça stratejik bir konuma inşa edilen kale ana kaya tıraşlanarak oluşturulmuştur. Kalenin 10 km. güneyinde oldukça önemli bir Urartu Kalesi olan Şirinlikale bulunmaktadır. Maden Kalesi bölgenin maden işletme merkezi olarak kullanılmıştır. Kalede yaptığımız incelemeler de Orta Demir Çağ dönemine ait keramik verileri elde edilmiştir. Maden Kalesi Urartuların bölgede ki önemli merkezleri olan Altıntepe ve Şirinlikale gibi kalelerin maden ihtiyaçlarını karşılamak için kullanılmıştır. (Ceylan, 2010, 382 vd.)

4.5.11. Mağaratepe Kalesi

Erzincan İli, Tercan İlçesi'nin 20 km. güneydoğusundaki Güzbulak Köyü'nün yaklaşık 2 km. batısında, 1691 rakımlı kayalık bir tepe üzerine kurulmuştur (Foto. 36-37). Sarp bir vadinin köşe noktasında yer alan ve doğu batı doğrultulu bir yol ile ulaşılan yerleşme stratejik bir konumdadır. Ayrıca yerleşmeye "güneyyolu" ismi verilen başka bir yol ile de ulaşılabilir. Harabetepe yerleşmesinin batısında yer alan yerleşme doğal bir mağaranın genişletilerek kullanılması ve doğusundaki düz yerleşim alanlarından oluşmaktadır. Doğudaki yerleşim yerlerinde temel seviyesinde izlenebilen mimari yapıların Harabetepe Kalesi'nin sur duvarlarında kullanılan taşlarla inşa edildiği anlaşılmaktadır. Bu durum da yerleşmenin Harabetepe Kalesi'nin terk edilmesinden sonra kullanılmaya başlandığını düşündürmektedir. Yer yer harçlı duvar yapılarının

varlığı yerleşmenin Orta Çağ'da da kullanıldığı göstermektedir. Keramik verileri İlk Tunç ve Orta Çağ'a aittir. (Ceylan, 2008a: 287; Ceylan-Bingöl-Topaloğlu, 2009: 134)

4.5.12. Müftüoğlu Kalesi

Erzincan İli, Tercan İlçesi'nin 5 km. doğusundaki Müftüoğlu Köyü'nün hemen kuzeyinde yükselen 1605 m. rakımlı, 38 m'lik bir tepe üzerinde yer almaktadır (Foto. 38-39). Doğusu uçurum olan kalenin doğusundan gelip batısını dolaşan kuru bir dere yatağı bulunmaktadır. Doğu-batı doğrultulu inşa edilen kale üzerinde kayanın düzletilmesiyle kullanışlı bir alan oluşturulduğu görülmektedir. Kalenin düzeltilen üst kısmında 8-10 cm. derinliğinde 13,15 ve 20 cm. çaplarında ve kalenin güneyinde 27 ve 30 cm. çapında 25 cm. derinliğinde sunak çukurları bulunmaktadır. Kalenin güney kısmının bir tapınak alanı olduğu düşünülmektedir. Büyük ölçüde tahrip olan sur duvarlarının ayakta kalan kısmından anlaşıldığı üzere ana kayaya oyularak oluşturulan sur yatakları üzerine kiklopik teknikte inşa edilmiştir. Kalenin özellikle kuzey kesiminde kaçak kazılarla oluşturulmuş 3 m. derinliğe ulaşan çukurlar görülmektedir. Kalenin batı ve kuzey kısımlarında rahatlıkla tespit edilebilen kaya basmakları bulunmaktadır. Kale yapısal olarak Erzincan Çayırılı İlçesi'nde tespit edilen Sırataşlar Kalesi (Ceylan, 2002b: 166; Kozbe-Ceylan vd., 2008: Sırataşlar; Ceylan, 2008a: 73) ile benzer özellikler taşımaktadır (Ceylan-Bingöl-Topaloğlu, 2008: 130; Ceylan, 2008a: 263; Kozbe-Ceylan vd., 2008: Müftüoğlu Kalesi).

4.5.13. Şirinlikale

Erzincan İli, Tercan İlçesi'nin 50 km. güneydoğusunda Tercan'dan Çat'a giden yol ile ulaşılan kaleye gidebilmek için öncelikle Yaylayolu, Göktaş ve Beşgöze köylerinden geçilir. Daha sonra Tuzluçay köy sınırına ulaşılır. Oradan Konarlı yönüne doğru sapılır. Yaklaşık 3 km sonra vadideki sel nedeniyle doğuya sapılan yerde hemen Şihköy Deresi'nin üzerinde yükselen kale, yaklaşık 50 m yükseklikteki kayalık üzerine inşa edilmiştir (Foto. 40-41). 1625 m rakımda yer alan kale, vadiyi kontrol etmesi açısından oldukça stratejik bir konumda yer almaktadır. Kalenin kuzeyi ve güneybatısı kaleye doğal bir koruma sağlarken batı tarafı biraz daha ulaşılması kolay bir yer olarak görülmektedir. Tipik Urartu kalelerinden biri olan Şirinlikale, bünyesinde kaya tünelleri ve kaya mezarları barındırmaktadır. Kalenin hemen doğu tarafına iki adet kaya mezarı ve iki adet kaya tünelinin inşa edildiği görülmektedir (Çiz. 1-2).

Sur duvarları büyük ölçüde tahrip olan kalenin yer yer tespit edilen duvarlarının kikklopik teknikte inşa edildiği görülmektedir. Kalenin kuzeyinde 2.20-2.30 m. girişleri olan iki kaya basamaklı su tüneli bulunmaktadır. Urartu özelliği gösteren bu su tünellerinden ikincisinin ilkinin işlevini kaybetmesi sonucu yapıldığı düşünülmektedir. Ayrıca bu tünellerden birinin yüksekliğinin sadece 0.25 m. olması tünelin içine girilemeyen sadece su biriktirilmesi için yapılmış olabileceğini düşündürmektedir.

İlk kaya mezarı hemen kalenin doğu tarafına kurulmuş olup giriş kısmının kabaca düzeltildiği görülmektedir. Yaklaşık 1 m uzunluğunda, 70 cm genişliğinde olan kaya mezarı 1,20 m yüksekliğindedir. Mezar iki odalı Urartu anıt mezarlarına örnek mezar grupları içerisinde yer almaktadır. Tavanı ve duvarları itinalı bir şekilde yapılmamış olan kaya mezarının içinde 16 nişin olduğu görülmektedir. Nişlerden birisi zeminden yaklaşık 15 cm yüksekliğe yapılmış olup, 1,15 m yüksekliğinde, 65 cm genişliğinde ve 1 m derinliğindedir. Diğer nişler ise zeminden yaklaşık 1,20 m yüksekliğe yapılmış olup 40-50 cm genişliğinde, 25-30 cm derinliğinde, 40-50 cm yüksekliğinde, birbirleriyle orantısız bir şekilde yapılmış olup araları 10-35 cm mesafededir.

İkinci kaya mezarı ise kalenin hemen güneyine yapılmıştır. Tek odalı bir mezar olup ilk mezar gibi basit bir ustalıkla inşa edilmiştir. Mezarın giriş kısmı 1.10 m yüksekliğinde, 70 cm genişliğindedir. Kaya mezarı yaklaşık olarak 3,50x3,15x2.05 m boyutlarındadır. İlk mezara göre daha aşağıda ve daha kötü bir işçilik gösteren kaya mezarın işçiliğindeki farklılığın sosyal durumdan kaynaklandığı ileri sürülmektedir.

Kalenin hemen üzerinde doğu-batı doğrultulu olarak yapılmış iki sarnıç bulunmaktadır. Yapılan bu sarnıçlara örnek olarak tezimizde geçen Küçük Çağdarış ve Çadıkaya (Pekeriç) da bulunan sarnıçları örnek olarak gösterebiliriz.

Mimari özellikleri ve stratejik konumu dikkate alındığında bölgedeki Urartu kalelerinin en önemlilerinden olduğu anlaşılmaktadır. Kalenin bu özellikleri ile Urartu döneminde inşa edilen savunma amaçlı kalelerden daha ziyade yerleşim amaçlı kalelerden olduğu düşünülebilir. Keramik verileri Orta Demir Çağı ve Ortaçağ'a tarihlendirilmektedir (Işık, 1987: 169-178, Çevik, 2000: 120 vd.; Ceylan, 2005a: 24; Ceylan, 2008a: 265).

4.5.14. Üçpınar Kalesi

Erzincan İli, Tercan İlçesi'nin 12 km. güneybatısındaki Üçpınar Köyü'nün 550 m. güneybatısında 1611 m. rakımlı 80 m'lik bir tepe üzerine inşa edilmiştir (Foto. 42-43).

Kuzey-güney doğrultulu inşa edilen kale Karasu'nun hemen kenarında yükselmektedir. En yakın örneklerine Erzincan-Çayırılı Sırataşlar Kalesi'nde (Ceylan, 2002b: 165-178; Ceylan, 2005a: 21-26) rastladığımız ana kayaya oyularak yapılmış bir su kanalı ve sarnıç ile kuzey, kuzeybatıda ana kayaya oyularak oluşturulmuş girintiler bulunmaktadır. Kalede suya inen bir su tünelinin de girişi tespit edilmiş ancak su tünelinin tamamı günümüzde dolmuştur. Keramik verileri Orta Demir Çağ'ına tarihlendirilmektedir. (Ceylan, 2007: 165; Ceylan, 2008a: 241; Kozbe-Ceylan vd., 2008: Üçpınar Kalesi) (Foto. 213).

4.5.15. Yaylacık Kalesi

Erzincan İli, Tercan İlçesi'nin 9 km. doğusundaki Yaylacık Köyü'nün yaklaşık 500 m. güneyinde, 1649 m. rakımlı kayalık bir tepe üzerine inşa edilmiştir (Foto 44-47). Erzurum-Erzincan karayolunu kontrol altında tutabilen bölgeye hakim bir konumdadır. Günümüzde büyük ölçüde tahrip olan kale sur duvarları özellikle eğimin daha az olduğu ve girişin sağlandığı güney kısmında 1-1,5 m. kadar ayakta kalmayı başarmıştır. Sur duvarlarının, ana kayaya oyulan sur yatakları üzerine 60-70 cm.lik taşlarla kiklopik teknikte inşa edildiği görülmektedir. Keramik verileri İlk Tunç, Demir ve Orta Çağ'a tarihlendirilmektedir (Ceylan, 2007: 164; Ceylan, 2008a: 239; Kozbe-Ceylan vd., 2008: Yaylacık Kalesi) (Foto. 214).

4.5.16. Yaylacık Kalealtı Yerleşmesi

Erzincan İli, Tercan İlçesi'nin 9 km. doğusundaki Yaylacık Köyü'nün güneyinden akan Karasu Nehrinin hemen kenarında, 1563 rakımda yer almaktadır (Foto. 139). Yaylacık Kalesi'nin yaklaşık 950 m. doğusunda bulunan yerleşmede çok az sayıda yakın döneme ait olduğu anlaşılan mimari kalıntılar tespit edilmiştir. Terk edilmiş eski bir köy yerleşmesi olduğu düşünülen yerleşmede çok az sayıda da olsa Orta Çağ keramiği tespit edilebilmiştir. Günümüzde büyük bir kısmının tarla olarak kullanıldığı yerleşmenin üzerinde mezar taşlarından anlaşıldığı üzere geçmişi elli, yüz yıl arasında değişen birkaç mezarda bulunmaktadır (Ceylan, 2007: 164; Ceylan, 2008a: 239; Kozbe-Ceylan vd., 2008: Yaylacık Kalealtı Yerleşmesi) (Foto. 215)

4.5.17. Yollarüstü Kalesi ve Kaya Mezarı

Erzincan İli, Tercan İlçesinin 28 km. kuzeybatısındaki Yollarüstü Köyü'nün hemen güneyinde yükselen tepeye inşa edilen kale; tarihi Erzurum-Erzincan karayolunu ve bu yol ile birlikte akan Karasuyu kontrol altında tutabilmektedir (Foto 48-49). Yerleşim yerlerine yakınlığı nedeniyle büyük ölçüde tahrip olan kiklopik teknikteki sur duvarları temel seviyesinde tespit edilebilmektedir. Kalenin güneybatı eteklerinde içi büyük ölçüde dolmuş bir kaya mezarı yer almaktadır (Foto. 149-150). Gerek kalenin gerekse kaya mezarının girişinin bulunduğu tepenin etek kısmında tespit edilen keramik verileri İlk Tunç, Demir Çağı ve Orta Çağ'a tarihlendirilmektedir (Ceylan 2003: 312; Ceylan, 2008a: 97; Kozbe-Ceylan vd., 2008: Yollarüstü Kalesi ve Kaya Mezarı) (Foto. 216, Çiz. 38).

4.6. ERZİNCAN-ÇAYIRLI

4.6.1. Aşağı Kartallı Höyük

Erzincan İli, Çayırılı İlçesi'nin 18 km güneydoğusundaki Aşağı Kartallı Köyü'nün içinde yer alan höyük modern köy evlerinin içinde olmasına rağmen tahribata uğramadan günümüze kadar ulaşabilmiştir (Foto 111-112). Yüzey araştırmaları sırasında höyüğün üzerini kaplayan otlarında etkisiyle keramik verisi elde edilememiştir. Ancak yakın çevresindeki höyükler ve konumu itibarıyla İlk Tunç Çağı'ndan itibaren kullanılmış olabileceği düşünülebilir (Ceylan, 2004b: 264; Ceylan, 2008a: 128, Kozbe-Ceylan vd., 2008: Aşağı Kartallı Höyük). (Foto. 210)

4.6.2. Balıklı Kalesi

Erzincan İli, Çayırılı İlçesi'nin 4 km kuzeyindeki Balıklı Köyü'nün hemen üzerinde yükselen 100 m'lik bir kayalık üzerine kurulmuştur (Foto 50-51). Bölgedeki tarihi yolların geçiş güzergahı üzerinde olan kale, büyüklüğü ve mimarisiyle gözetleme amaçlı yapıldığı anlaşılmaktadır. 120, 180 cm'lik büyük kaba taşlarla inşa edilen sur duvarları büyük ölçüde ayakta. Duvar örgüsü Orta Çağ özelliği taşıyan kalenin keramik verileri de Orta Çağ'a aittir (Ceylan, 2001c: 73; Kozbe-Ceylan vd., 2008: Balıklı Köy Kalesi; Ceylan, 2008a: 61).

4.6.4. Başköy Kalesi

Erzincan İli, Çayırılı İlçesi'nin 17 km kuzeybatısındaki Başköy'ün yaklaşık 3 km. güneybatısında 80 m'lik bir kaya üzerine kurulan kale kuzeyinde geçen tarihi yolu ve ovayı kontrol edebilecek bir konumdadır (Foto 52-53). Büyük ölçüde tahrip olan sur duvarları özellikle 28 ve 52 m. uzunluklarıyla kuzey ve güneyde ayakta kalmayı başarmıştır. Kalenin batısında 3,25x2,90 m boyutlarında kayaya oyulmuş bir su sarnıcı bulunmaktadır. Kesme taşlardan oluşan sur duvarlarında taşların birçoğunda midye fosilleri bulunması taşların uzun süredir var olan bir göl veya akarsu kenarından getirildiğini düşündürmektedir. Keramik verileri Demir Çağı ve Orta Çağ'a aittir (Ceylan 2000: 279 vd.; Ceylan, 2001c: 73; Ceylan, 2008a: 62, Kozbe-Ceylan vd., 2008: Başköy Kalesi). (Foto. 198)

4.6.5. Beyaztaştepe (Bulmuş) Kalesi

Erzincan İli, Çayırılı İlçesi'nin 44 km güneydoğusundaki Bulmuş Köyü'ne 500-600 m. uzaklıkta 1760 m. rakımlı kayalık tepe üzerine kurulmuştur (Foto 54-55, Çiz. 37). Kale bölgenin kayalık yapısına uydurularak inşa edilmiştir. Kaleye birbirine paralel iki sıra doğu-batı doğrultulu kaya basamakları ile ulaşılır. Kalenin keramik verisi Demir Çağ ve Orta Çağ'a tarihlendirilmektedir (Ceylan, 2003: 312; Ceylan, 2008a: 97; Kozbe-Ceylan vd., 2008: Beyaztaştepe Kalesi).

4.6.6. Beykomu Höyük

Erzincan İli, Çayırılı İlçesi'nin 12 km. kuzeydoğusunda bulunan höyük kuzeyinden geçen Karasu Irmağı'nın suladığı verimli Çayırılı Ovası'na egemen 50 m.lik bir tepe üzerindedir (Foto 113-114). 13 x 14 m. boyutlarındaki höyüğün keramik verisi İlk Tunç, Geç Demir ve Orta Çağ'a tarihlendirilmektedir (Ceylan, 2002b: 166-167; Ceylan, 2008a: 77; Kozbe-Ceylan vd., 2008: Beykomu Höyük). (Foto. 197)

4.6.7. Büyük Kalecik Höyük

Erzincan İli, Çayırılı İlçesi'nin 27 km. kuzeybatısındaki Sarıgüney Köyü'nün yaklaşık 3 km. batısında 100 m.lik tepe durumundadır (Foto 115-116). Höyük eski Erzurum-Erzincan karayolunun kuzeyinde zengin su kaynaklarına sahiptir. Keramik verileri İlk Tunç, Geç Demir ve Orta Çağ'a tarihlendirilmektedir (Ceylan, 2002b: 167; Ceylan, 2008a: 78; Kozbe-Ceylan vd.: 2008: Büyük Kalecik Höyük).

4.6.8. Çadirkaya (Pekeriç) Kalesi

Erzincan İli, Çayırılı İlçesi'ne bağlı Çadirkaya beldesi üzerinde yükselen tepe üzerinde yer almaktadır. Kale Erzincan şehir merkezine 104 km. uzaklıktadır (Foto 56-57). Kale bölgedeki önemli bir Urartu yerleşmesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Kale, bünyesinde bir kaya mezarı (Çiz. 7, 21), kutsal kaya işaretleri, kaya basamaklı su tüneli ile bölgedeki kaleler arasında ayrı bir önem taşımaktadır. Sur duvarları büyük ölçüde tahrip olan kalenin ana kayaya oyulmuş sur yatakları üzerine inşa edilen kiklopik teknikteki sur duvarları yer yer tespit edilebilmektedir. Keramik verileri Demir Çağı'na aittir (Gall, 1967: 497 vdd; Belli 1989: 65 vd.; Ceylan, 2000b: 279; Ceylan, 2005a: 23; Ceylan, 2008a: 55; Kozbe-Ceylan vd., 2008: Çadirkaya (Pekeriç) Kalesi).

4.6.9. Çataldaş Höyük

Erzincan İli, Çayırılı İlçesi'nin 6 km. batısında yer alan höyük eski Erzincan-Erzurum karayolunun hemen yanındadır (Foto 117-118). Günümüzde tarla olarak kullanılan höyük, kaçak kazılarla büyük ölçüde tahrip edilmiştir. Kaçak kazılar sonucu bol miktarda kemik ve keramik ortaya çıkmıştır. Keramik verisi Demir Çağ ve Orta Çağ'a tarihlendirilmektedir (Ceylan, 2001c: 73; Ceylan, 2000b: 279; Ceylan, 2008a: 62; Kozbe-Ceylan vd., 2008: Çataldaş Höyük).

4.6.10. Harabeler (Ortaköy-Tifnik) Kalesi

Erzincan İli, Çayırılı İlçesi'nin 45 km. güneydoğusundaki Ortaköy'ün 2 km. güneydoğusunda 1650 m. rakımlı tepe üzerine bölgeye hakim bir konumda kurulmuştur (Foto 58-59). Büyük ölçüde yıkılmış olan kalenin hemen dışında kaleye ait olduğu anlaşılan bir yerleşmede bulunmaktadır. Kale duvar örgüsü yıkıntılar arasında zorlukla seçilebilmektedir. Keramik verisi Orta Çağ'a tarihlendirilmektedir (Ceylan, 2003: 312; Ceylan, 2008a: 96; Kozbe-Ceylan vd., 2008: Harabeler Kalesi). (Foto. 212, Çiz. 36)

4.6.11. Haramidere Düz Yerleşmesi

Erzincan İli, Çayırılı İlçesi'nin 10 km. kuzeydoğusunda yer alan yerleşme bulunduğu sıradağların doğu ucunda ve oldukça geniş bir alanı kaplamaktadır (Foto 140-141, Çiz. 30). Yerleşme bulunduğu konum itibarıyla ovaya egemen, Karasu ve Çayırılı-Mercan karayolu kontrol altında tutabilmektedir. Yapılan kaçak kazılar sonucu izlenebilen kesitten yerleşmenin bir yangın sonucu terk edildiği anlaşılmaktadır. Bölgenin en zengin keramik verileri sunan yerleşmedeki keramikler İlk Tunç, Erken Demir, Geç Demir ve Orta Çağ tarihlendirilmektedir (Ceylan, 2002b: 166; Ceylan, 2008a: 77; Kozbe-Ceylan vd., 2008: Haramidere Düz Yerleşmesi).

4.6.12. Hasanbey Kalesi

Erzincan İli, Çayırılı İlçesi'nin 15 km. kuzeybatısındaki Cennetpınar Köyü'nde 1725 m. rakımlı tepe üzerine 40 x 25 m. boyutlarında dikdörtgen bir planda inşa edilmiştir (Foto 60-61). Bölgedeki sarp konumu itibarıyla çevresine hakim olan kalede yapılan kaçak kazılar sonucu oluşan kesitlerdeki tabaklardan anlaşıldığı üzere kale birkaç kez saldırılarla yangın geçirmiştir. Keramik verisi bakımından oldukça fakir olan kalenin

tespit edilebilen çok az sayıdaki keramik verisi Orta Çağ'a tarihlendirilmektedir (Ceylan, 2003: 312; Ceylan, 2008a: 93; Kozbe-Ceylan vd., 2008: Hasanbey Kalesi).

4.6.13. İshak Höyük

Erzincan İli, Çayırılı İlçesi'nin 1,5 km. güneydoğusunda yer alan höyük 100 x 60 m. büyüklüğündedir (Foto. 83-84). Günümüzde batı kısmından kum alınmak amacıyla ve kaçak kazılarla büyük ölçüde tahrip edilmiştir. Höyük kuzey ve güneyinde akan akarsuların ortasında su kaynakları bakımından oldukça zengin bir bölgededir. Keramik verileri Demir Çağı ve Orta Çağ'a tarihlendirilmektedir (Ceylan, 2001c: 72-73; Ceylan, 2008a: 60; Kozbe-Ceylan vd., 2008: İshak Höyük). (Foto. 199)

4.6.14. Kalecik Kalesi

Erzincan İli, Çayırılı İlçesi 15 km. kuzeybatısındaki Cennetpınar Köyü'nün yaklaşık 3 km. kuzeyinde 1800 m. rakımlı bir kayalığın üzerine inşa edilmiştir (Foto 62). 35 x 45 m. boyutlarındaki kalenin sur duvarları büyük ölçüde tahrip olmuş ve günümüzde sadece temel seviyesinde tespit edilebilmektedir. Kalenin keramik verileri Orta Çağ'a tarihlendirilmektedir (Ceylan, 2003: 312; Ceylan, 2008a: 93; Kozbe-Ceylan vd., 2008: Kalecik Kalesi). (Foto. 209)

4.6.15. Kötür (Akyurt) Kalesi

Erzincan İli, Çayırılı İlçesi'nin 29 km. güneydoğusunda, Mercan Beldesi'nin yaklaşık 3 km. batısında, 1430 m. rakımlı küçük tepe üzerine kurulan kale tarihi Erzurum-Erzincan karayolunu kontrol altında tutabilecek bir konumdadır (Foto 63-64). Kalenin hemen yanında Kötür köprüsü yer almaktadır. Dairesel bir yapıya sahip olduğu anlaşılan ve gözetleme amacı taşıdığı düşünülen kale günümüzde büyük ölçüde tahrip olmuştur. Mimari özellikleri Ortaçağ'a ait olan kaleden tespit edilen keramik verisi de Orta Çağ'a tarihlendirilmektedir (Ceylan, 2003: 313; Ceylan, 2008a: 99; Kozbe-Ceylan vd., 2008: Kötür Kalesi). (Foto. 203)

4.6.16. Kurt Kalesi

Erzincan İli, Çayırılı İlçesi'nin 15 km. kuzeybatısındaki Cennetpınar Köyü'nün 8 km. kuzeyinde 1790 m. rakımlı tepe üzerine inşa edilmiştir (Foto 65-66, Çiz. 35). Çevreye egemen bir konumdaki kale büyük ölçüde tahrip olmuştur. Yer yer tespit edilebilen sur

duvarları Orta Çağ özelliği taşımaktadır. Keramik verisi Orta Çağ'a tarihlendirilmektedir (Ceylan, 2003: 312; Ceylan, 2008a: 92; Kozbe-Ceylan vd., 2008: Kurt Kalesi).

4.6.17. Mirzaoğlu Kalesi

Erzincan İli, Çayırılı İlçesi'nin 16 km. kuzeydoğusundaki Mirzaoğlu Köyü'nün yaklaşık 3 km. kuzeyinde, Çataksu Deresinin hemen doğusunda, 40 m.lik kayalık bir tepenin üzerindedir (Foto 67-68). Kalede 70-80 basamaklı olduğu belirtilen ancak günümüzde sadece 20 basmağı tespit edilebilen bir su tüneli bulunmaktadır (Burney, 1957: 414 vdd; Işık, 1987: 297 vdd; Belli, 1996: 638-751; Ceylan, 1999: 181-192; Ceylan, 2000b: 277-291.). 2 m. uzunluğunda 40 cm. genişliğinde ve 20 cm. yüksekliğindeki kaya basamakları iyi bir işçilik göstermektedir. Su tünelinin batısında daha geç bir dönem de yapıldığı kullanılan malzemeden anlaşılan 1.60 cm çapında bir sarnıç bulunmaktadır. Keramik verileri Demir Çağı ve Orta Çağ'a tarihlendirilmektedir (Ceylan, 2002b: 167; Ceylan, 2008a: 77; Kozbe-Ceylan vd., 2008: Mirzaoğlu Kalesi). (Foto. 202, Çiz. 31)

4.6.18. Ozanlı Kalesi

Erzincan İli, Çayırılı İlçesi'nin 4 km. kuzeybatısındaki Ozanlı Köyü üzerinde yükselen sarp bir kayalık üzerindedir (Foto 69-70, Çiz. 20). Kalenin özellikle güneyin oldukça dik olduğundan kaleye ulaşım kuzeyden sağlanmaktadır. Sur duvarları büyük ölçüde tahrip olan kalenin ana kayaya oyularak oluşturulan temel yatakları belirgin bir şekilde izlenebilmektedir. Kalenin güney bölümünde işlevi tam olarak belirlenemeyen bir dizi kaya odası bulunmaktadır. Aynı bölümde birde kaya basamaklı bir su tüneli bulunmaktadır. Kalenin çeşitli bölümlerinde değişik amaçlar için yapıldığı düşünülen bir dizi kaya oyulmuş kanal bulunmaktadır. Kalenin doğu bölümünün ise daha sonraki dönemlerde özellikle Orta Çağ'da mezarlık olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Kalenin keramik verileri Demir Çağı ve Orta Çağ'a tarihlendirilmektedir (Ceylan, 2000b: 278 vd.; Ceylan, 2005a: 23; Ceylan, 2008a: 53; Kozbe-Ceylan vd., 2008: Ozanlı Kalesi).

4.6.19. Saygılı Höyük

Erzincan İli, Çayırılı İlçesi'nin 8 km. doğusundaki Saygılı Köyü'nün yaklaşık 1 km. kuzeyinde yer alan höyük 45 m.lik bir tepe durumundadır (Foto 119-120). 47 x 36 m. boyutlarındaki höyüğün en dik kısmını oluşturan kuzeyinden bir su akmaktadır. Kaçak kazılarla tahrip edilen höyüğün, mimari yapılarına ait taşlarsa köy evlerinde

kullanılmıştır. Özellikle iş makineleri ile yapılan büyük boyutlu kazılar sonucu bol miktarda keramik parçası ortaya çıkmıştır. Bu kaçak kazıların oluşturduğu kesitlerden höyüğün bir yangın sonucu terk edildiği ve daha sonra tekrar yerleşim gördüğü belirlenebilmektedir. Köyde yapılan araştırmalarda höyükten çıkarılan sağlam pithoslar belirlenmiştir. Höyüğün keramik verisi Geç Demir ve Orta Çağ'a tarihlendirilmektedir (Ceylan, 2002b: 166; Ceylan, 2008a: 76; Kozbe-Ceylan vd., 2008: Saygılı Höyük). (Foto. 203-204, Çiz. 29)

4.6.20. Sırataşlar Kalesi

Erzincan İli, Çayırılı İlçesi'nin 8 km. kuzeydoğusunda Sırataş Köyünde yer alan kale bulunduğu sarp kayalığın yapısına uydurularak dikdörtgene yakın bir planda inşa edilmiştir (Foto 71-72). Ana kayaya oyulan sur yatakları üzerinde yükselen kiklopik teknikteki sur duvarları büyük ölçüde tahrip olmasına rağmen yer yer tespit edilebilmektedir. Kalenin bulunduğu kayalık üzerine bir yazıt için yapıldığı izlenimi oluşturan ve ana kayanın düzletilmesi ile oluşturulmuş bir alan bulunmasına rağmen herhangi bir yazıt bulunmamaktadır. Bu bölümde ayrıca örneklerine Van Bölgesi'nde rastladığımız kör kapıların bir benzerinin de bulunmasına rağmen herhangi bir yazı, kabartma bulunmamaktadır (Tarhan-Sevin, 1975: 389 vd.; Tarhan, 1994: fig.; 5-6; Salvini, 1995: 205-210; Belli, 2000e: 386 vd.). Kalenin çeşitli yerlerinde ana kayaya oyulan kanallar bulunmaktadır. Kalede ayrıca ana kayanın tıraşlanarak oluşturulduğu sunak çukurlarının yer aldığı önemli bir kutsal alan bulunmaktadır. Kalenin keramik verileri Demir Çağı'na tarihlendirilmektedir (Ceylan, 2002b: 166; Ceylan, 2005a: 23; Ceylan, 2008a: 73; Kozbe-Ceylan vd., 2008: Sırataşlar Kalesi). (Foto. 206, Çiz. 28)

4.6.21. Toprakkale

Erzincan İli, Çayırılı İlçesi'nin 11 km. güneydoğusundaki Toprakkale Köyü'nün hemen doğusunda Oğultaşı ve Toprakkale Dereleri'nin birleştiği yerde 1760 m. rakımlı tepe üzerine kurulmuştur (Foto 73-74). Fazla büyük olmayan kaba taşlardan oluşturulan kale mimari özelliği bakımından Orta Çağ özelliği göstermektedir. Kaçak kazılarında etkisiyle büyük ölçüde tahrip olan kalenin keramik verisi Orta Çağ'a tarihlendirilmektedir (Ceylan, 2003: 312; Ceylan, 2008a: 95; Kozbe-Ceylan vd., 2008: Toprakkale).

4.6.22. Turnaayı Kalesi

Erzincan İli, ayırlı İlçesi'nin 39 km. batısındaki Turnaayı Köyü'nün yaklaşık 1 km. güneyinde 200 m.lik sarp bir kayalık tepe üzerine kurulan kale bölgeye egemen bir konumdadır (Foto 75-76). Kalenin kuzeyinden Turnaayı Deresi akmaktadır. Kalenin bir gölet yapımı esnasında iş makineleri ile büyük lde tahrip edildiği anlaşılmaktadır. Kaçak kazılar ve iş makinelerin tahribatıyla sur duvarları büyük lde tahrip olmasına rağmen yer yer tespit edilebilen sur duvarları Orta ağ özelliği göstermektedir. Kalede tespit edilebilen çok az sayıdaki keramik verisi de Orta ağ'a tarihlendirilmektedir (Ceylan, 2002b: 167; Ceylan, 2008a: 79; Kozbe-Ceylan vd., 2008: Turnaayı Kalesi).

4.6.23. Yukarı Kartallı Höyük

Erzincan İli, ayırlı İlçesi'nin 11 km. güneydoğusundaki Yukarı Kartallı Köyü'nün yaklaşık 500 m. batısında, 1710 m. rakımda bulunan höyük 40 x 40 m. llerindedir (Foto 121). Yer yer kaçak kazılar yapılan höyükte herhangi bir mimari buluntu tespit edilememiştir. Çok az sayıdaki keramik verisi ise Orta ağ'a tarihlendirilmektedir (Ceylan, 2008a: 127) (Foto. 217, iz. 41).

4.7. ERZİNCAN-ÜZÜMLÜ

4.7.1. Altıntepe

Erzincan İli'nin 14 km doğusunda Erzurum-Erzincan karayolunun hemen kuzeyinde yükselen 60 m.lik bir tepe durumundadır (Foto. 80-81). Erzincan Ovası'nın kuzeyindeki merkez doğudan batıya doğru uzanan tarihi ticaret yollarını denetim altında tutabilecek konumdadır. Birkaç kuşak halinde bilimsel kazı çalışmaları yürütülen merkezde, 1938 yılında rastlantı sonucu tespit edilen prens mezarından sonraki ilk çalışma 1959 yılında T. Özgüç başkanlığındaki bir ekiple gerçekleştirilmiştir. 1968 yılına kadar devam eden bu kazı çalışmaları 2003 yılı itibarıyla Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü Öğretim Üyelerinden M. Karaosmanoğlu başkanlığındaki ekiple devam ettirilmektedir. Altıntepe kazıları Urartu dönemi hakkında oldukça önemli bilgiler vermesi açısından oldukça önemlidir. Özellikle T. Özgüç dönemi kazılarında kesme taşlardan inşa edilen mezar odalarında altın, gümüş, tunç, fildişi, demir, pişmiş toprak, taş eserler, gümüş ve tunç kaplama mobilya parçaları, tunç kemerler, çeşitli ahşap mobilya parçaları, tunç kazanlar ve bir savaş arabası tespit edilmiştir. Merkezde tespit edilen üçayaklı ve boğa başlı tutamakları olan büyük tunç kazan Altıntepe'nin simgesi olmuş ilginç ve önemli eserlerdendir. Mezarların hemen yanında dört tarafı taş duvarlarla çevrili tepenin güney yamacında açık hava kutsal alanı bulunmaktadır. Bu yapı 7.75 m genişliğinde ve 11.70 m uzunluğundadır. Dört kaide üstüne dikilmiş, tepeleri kavisli, 2.30 m yüksekliğinde, 0.50 m eninde tek parça taştan yapılmış 4 stel bulunmaktadır. Bu stellerin ön yüzlerine hayat ağacı yapılmıştır. Bu yapı Urartu'da bütün unsurlarıyla ele geçen tek örnek olması açısından oldukça önemli bir yapıdır (Foto 143-144, Çiz. 12-16).

Mezar odası dışında yapılan çalışmalarla saray odaları, tapınak alanı, duvar resimleri süsleniş yapılar, depo alanları ve Roma dönemine ait mozaikli alanlar tespit edilmiştir. Bölgede tespit edilen Urartu tapınaklarından en sağlamlarından biri olarak günümüze kadar gelmiş olan tapınakta Urartu mimarisinin en önemli yapılarında biridir. 27x30 m ölçülerinde dikdörtgen bir avlunun içinde yer alan yapı 13.80x13.80 m boyutlarında kare planlı olarak inşa edilmiştir. Yine günümüz modern tuvaletlerin ilk örneklerinden biri olan alaturka tuvaletin Altıntepe'de yapıldığını görmekteyiz. İtinayla yapılmış kanalizasyon sistemi ise hemen tapınağın batı tarafından başlamaktadır. Kalede yapılan çalışmalar göstermiştir ki kanalizasyon sistemi kale inşa edilmeden oluşturulmuş kale inşası daha sonradan başlamıştır. Anadolu'da Urartu dönemine ait bilinen en büyük

kabul salonu da (apadana) T. Özgüç tarafından yapılan kazı çalışmaları sırasında ortaya çıkarılmıştır. Doğal bir yükselti üzerine kurulan bu yapı 44x25.30 m ölçülerindedir.

Kalenin hemen güney tarafında Urartu dönemine ait 3 mezar bulunmuştur. Bu mezarlar muhtemelen o dönemin yöneticilerine ait olmalıdır. Mezarlardan ikisi kaçak kazılar sonucu ortaya çıkarken üçüncü mezar T. Özgüç'ün yapmış olduğu çalışmalar sırasında ortaya çıkarılmıştır. Ortaya çıkarılan bu mezarlar Urartu dönemi ölü gömme gelenekleri hakkında önemli bilgiler vermektedir. Mezarlardan taş lahitlere ya da ahşap sandukalara yatırılmış altın düğmeli elbiseler giydirilmiş cesetler çıkarılmıştır. Urartu tarihinde bu taş lahitlerin bir benzeri bugüne dek ele geçmemiştir. Mezar armağanı olarak tunç kazanlar, altın bir kâse, gümüş ve tunç'tan mobilya aksamaları, fildişi figürünler, at koşum takımları, tunç kapar ele geçmiştir. Bu eserler günümüzde Ankara Anadolu Medeniyetler Müzesinde sergilenmektedir (Foto 179-185).

Özgüç dönemi kazılarından sonraki boşlukta kaçak kazılarla büyük ölçüde tahrip olan kale Urartu'nun kuzeybatı yayılışındaki önemli merkezlerin başında yer almaktadır. (Steinherr, 1958: 157 vd.; Özgüç, 1961: 253-267; Çınar, 1965: 225; Azarpay, 1968: 43-46-69; Emre, 1969: 280-289; Özgüç, 1969: 43-57; Piotrovsky, 1969; Laroche, 1969: 124; Laroche, 1971-1973: 55-61; Özgüç, 1974: 847-860; Klein, 1974: 77-94; Merhav, 1989: 201; Ceylan, 2005a: 23; Ceylan, 2008a: 49; Kozbe-Ceylan vd., 2008: Altın-tepe; Karaosmanoğlu, 2011: 366 vdd.)

4.7.2. Küçük Höyük

Erzincan İli'nin 22 km. doğusunda Altın-tepe ile Üzümlü İlçesi arasında yer almaktadır. Kaçak kazılar ve özellikle bahar aylarında görüldüğü anlaşılan sel tehlikesi ile büyük ölçüde tahrip olan höyüğün kuzeyi neredeyse tamamen yok olmuştur (Foto 127-128). Höyüğün keramik verileri İlk Tunç ve Demir Çağı'na aittir (Ceylan, 2000a: 183; Ceylan, 2005a: 23; Ceylan, 2008a: 50; Kozbe-Ceylan vd., 2008: Küçük Höyük, keramikleri için; Özgüç, 1961: 257; Emre, 1969: 281). (Foto. 201)

4.7.3. Üzümlü Kalesi

Erzincan İlinin 30 km. doğusunda, Üzümlü İlçesi'nin yaklaşık 500 m. doğusunda “Şeyhkarpuz” olarak adlandırılan mevkiye Altın-tepe'nin kuzeyinde ve dağların eteğinde yer almaktadır (Foto. 82, Çiz. 22). Kalenin hemen altında bir kaya mezarı ve kutsal alan bulunmaktadır. Kaleye kayaların kısmen düzeltilmesi oluşturulmuş bir yol ile

ulaşılmaktadır. Bu yol üzerinde bir su sarnıcı ve bir de sunak alanı bulunmaktadır. Kalenin hemen altında ve kaleye giden yol üzerindeki kaya mezarına 58 x 128 cm.lik batıya bakan bir kapı ile girilmektedir. İçi kısmen düzeltilerek bir iç mekân elde edilmiş ve bu mekânda iki kaya nişi yapılmıştır. Kaçak kazılarla büyük ölçüde tahrip olan kaya mezarının içi günümüzde büyük ölçüde toprakla dolmuştur. Bu toprak dolgu arasında Orta Çağ'a ait keramik parçaları tespit edilmiştir. İçinin dolması sonucu tam olarak özellikleri tespit edilemeyen kaya mezarının Urartu dönemine ait olup olmadığı tam olarak tespit edilememiştir. Ancak kalenin keramik verileri ve mimari özellikleri değerlendirildiğinde Urartu dönemine ait olma ihtimali güçlüdür. Kaya mezarının Urartu dönemine ait olup olmadığı kesin olarak içi temizlendikten sonra anlaşılabilecektir. Günümüzde büyük ölçüde tahrip olan kalenin sur duvarları çevredeki bağların sınır duvarlarını oluşturmak için kullanıldığı görülmektedir. Keramik verileri Demir Çağı ve Orta Çağ'a aittir (Ceylan, 2001c: 72; Ceylan, 2008a: 59; Kozbe-Ceylan vd., 2008: Üzümlü Kalesi). (Foto. 207)

4.7.4. Saztepe

Erzincan İl Merkezi'nin 18 km. doğusunda, Altıntepe'ye 2 km. batısında 1280 m. rakımlı tepe üzerindedir (Foto. 79). Çevredeki sazlık alalardan ismini aldığını anlaşılan Saztepe günümüzde kaçak kazılar ve özellikle üzerine inşa edilen depo nedeniyle büyük ölçüde tahrip olmuştur. Mimari yapılarında tespit edilebildiği merkezin doğusunun nekropol alanı olarak kullanıldığı tespit edilmiştir. Keramik verisi Demir Çağı, Geç Demir Çağı (Boyalı), ve Orta Çağ'a aittir. (Ceylan, 2005a: 23; Ceylan, 2008a: 76) (Foto. 205, Çiz. 39).

4.8. ERZİNCAN MERKEZ

4.8.1. Çatalarmut Yerleşmesi

Erzincan İlinin 17 km kuzeybatısındaki Çatalarmut Köyü'nde yer almaktadır (Foto 142, Çiz. 23). Höyük, Erzincan Barajı'nın kanal çalışmaları sırasında tespit edilmiş ve bu tespitte büyük bir tahribata uğramıştır. Bu çalışma sırasında bol miktarda büyük ve kaliteli pithos parçalarına rastlanıldığı belirtilmişse de iş makineleriyle bunlar yok olmuştur. Höyükteki tahribat dönemsel değerlendirmeyi oldukça güçlendirmesine rağmen tespit edilebilen az sayıdaki keramik verisi Demir Çağı ve Orta Çağ'a tarihlendirilmektedir (Ceylan, 2000b: 279; Ceylan, 2008a: 59; Ceylan, 2001c: 72). (Foto. 208)

4.8.2. Elmaağacı (Davarlı) Höyük

Erzincan İlinin 20 km kuzeybatısında, Yukarı Davarlı Köyü'ne yaklaşık 2 km. uzaklıkta, halk arasında "Elmaağacı" olarak ta adlandırılan bölgede bulunan höyük, tarihi Erzincan-Sivas karayolu üzerindedir (Foto 122-123). Verimli bir tarım bölgesi içerisinde bulunan höyük çevresinden yaklaşık 200 m. yükseklikte bir tepe durumundadır. Keramik verisi İlk Tunç ve Demir Çağı'na tarihlendirilmektedir (Ceylan, 2000: 183; Kozbe-Ceylan vd., 2008: Elmaağacı Höyük; Ceylan, 2008a: 50).

4.8.3.Kaleciktepe (Tandırılı) Höyük

Erzincan İlinin 25 km batısındaki Tandırılı Köyü'nde bulunan höyük, Erzincan-Sivas karayolunun güneyinde ve Erzincan Barajı'nın hemen üstünde yer almaktadır (Foto 124-126). Oldukça zor ulaşılan höyüğün savunma bakımından oldukça elverişlidir. Bitki örtüsü nedeniyle mimari ve keramik verisi bakımından sağlıklı sonuçlar elde edilememiştir (Ceylan, 2000: 184; Ceylan, 2008a: 52; Kozbe-Ceylan vd., 2008: Kaleciktepe (Tandırılı) Höyük).

4.8.4.Kız Kalesi

Erzincan İli'nin 19 km. kuzeydoğusunda 300 m.lik sarp bir kayalık üzerine kurulmuştur (Foto. 77-78, Çiz. 24). Oldukça zor ulaşılan kaleye kuzeydeki kaya basamakları ile ulaşılabilir. Kalenin batısında 195x190 cm ve 140x150 cm. boyutlarında iki kaya sarnıcı bulunmaktadır. Her iki sarnıcı da kaya basamakları ile girilebilmektedir. Oldukça tahrip olan sur duvarlarından kuzeyde Orta Çağ'da yeniden

yapıldığı anlaşılan duvar kalıntıları rahatlıkla tespit edilebilmektedir. Ana kayanın yer yer tıraşlanarak düzleştirilmesi ile daha kullanışlı bir mekan elde edilmiştir. Kalenin keramik verileri Demir Çağı ve Orta Çağ'a aittir (Ceylan, 2001c: 73; Ceylan, 2008a: 115; Kozbe-Ceylan vd., 2008: Kız Kalesi).

SONUÇ

İnsanoğlunun varlığını borçlu olduğu en önemli unsur su olmuştur. Çünkü bu temel madde yüzünden sayısız mücadele içine giren toplumlar onun coğrafyasında hayat bulmuşlar ve medeniyetlerini meydana getirmişlerdir. Bu nedenden dolayı tarih boyunca insanlar yerleşim alanlarını seçerken su bakımından zengin alanları tercih etmişlerdir. Dolayısıyla içinde yaşadığımız Anadolu, hem su kaynakları hem de taşımış olduğu stratejik değer ve coğrafi konumundan dolayı sürekli bir yerleşim bölgesi olmuştur.

Neolitik Çağ ile birlikte tarımsal faaliyetler yapılmaya başlanmış ve uygarlığın temelleri atılmaya başlanmıştır. Bu anlamda insanlar, sulamalı tarım için ilk önce çok basit su tesisleri inşa ederken, daha sonra nüfusun ve yerleşim yerlerinin büyümesi ile beraber detaylı su yapıları yapmışlardır. Ancak bu su yapıları büyük bir mühendislik ve iş gücü gerektirdiği için sayıları hep sınırlı kalmıştır. Kuzeydoğu Anadolu özellikle topografik bakımdan oldukça engebeli ve yerleşim bakımından oldukça zor şartlara sahiptir. Ancak bununla birlikte Anadolu'nun en zengin su kaynaklarını da bünyesinde barındırmaktadır.

Çalışmamız bu anlamda insanoğlu için bu kadar önemli olan su temellidir. Zaten yapılan tarihi saha çalışmaları da incelendiğinde, yerleşimlerle su kaynakları arasındaki ilişki rahatlıkla tespit edilebilmektedir.

Bununla ilgili olarak çalışma konumuzu oluşturan Karasu, gerek Doğu Anadolu gerekse Anadolu ve Mezopotamya için hayati derecede önemli bir su kaynağıdır. Fırat'ın Kargapazarı ile Keban Barajı arasındaki bölümünün ismi olan Karasu, kaynağını çalışmamızda da belirtildiği gibi Erzurum Ovası'nın kuzeybatı kısmındaki 3169 m rakımlı Dumlu Dağları'ndan almaktadır. Çalışmalarımız Erzurum-Yakutiye, Aziziye, Palandöken, Aşkale, Erzincan-Tercan, Çayırılı, Üzümlü ve Merkez ilçeleriyle sınırlandırılmıştır.

Erzurum İl'inde 4 ilçe, Erzincan İl'inde 4 ilçe olmak üzere 8 ilçede yaptığımız çalışmalar da toplamda 77 merkez tespit edilmiştir. Bu merkezlerden birkaçı bütünleşmiş yapılar olmak üzere 41 kale, 23 höyük, 13 yerleşme, 7 kaya mezarı, 3 yer altı örme mezar, 3 yer altı oyma mezar, 6 kaya basamaklı su tüneli ve 1 obsidyen yatağından oluşmaktadır.

Bu merkezler Paleolitik Çağ'dan başlayarak Orta Çağ'a kadar devam etmektedir. Merkezlerin büyük bölümü stratejik konumları nedeniyle birkaç dönem halinde yerleşme

görmüştür. Bu merkezlerde tespit edilen keramik ve mimari bulgular ışığında yerleşimlerin yoğun olarak İlk Tunç ve Demir Çağ dönemine ait olduğu anlaşılmaktadır.

Bu açıdan bakıldığında dönemsel olarak Karaz Kültürünün su ile bağlantısı olan en eski kültürlerden birisi olduğu görülmektedir. Orijin bölgesi konusunda farklı görüşler olsa da Karaz kültürünün orijin bölgesi Aziziye ilçesi Kahramanlar (Karaz) Köyü'dür. Bu anlamda Mezopotamya'ya hayat veren Fırat (Karasu) Doğu Anadolu'ya da hayat vermiş ve Karaz Kültürünü oluşturan temel faktör olmuştur. Oldukça zengin bir kültür olan Karaz Kültürüne ait birçok eseri bünyesinde barındıran Erzurum Bölge Müzesi de Karaz Kültürüne ait izlerin sergilendiği en zengin müzedir.

Karaz Kültürü'nden sonra belki de en belirleyici kültür Urartu olmuştur. Urartu, yazıtlar ve diğer kalıntılardan anlaşıldığına göre kuruluşunun hemen arkasından ülkenin kuzeyine doğru, yani çalışma alanımızın içinde bulunduğu bölgeye doğru genişlemeye başlamıştır. Urartular, bölgenin hem su kaynakları bakımından zenginliği, hem maden yatakları bakımından zenginliği ve önemli ulaşım ağlarına sahip oluşundan dolayı bölgeye birçok sefer düzenlemişlerdir. Başlangıçta yapılan bu seferler, daha çok garnizon kurmak, vergi almak ve güvenliği tesis etmek amaçlı yapılmasına rağmen, kalıcı seferler daha sonraki dönemlerde gerçekleştirilmiştir. Bu anlamda bölgedeki imar faaliyetleri de bu hususa bağlı olarak, Urartu'nun daha sonraki dönemlerine rastlamaktadır.

Urartu, bölgenin fiziki yapısının avantajlarını en iyi kullanan devletlerden biri olmuştur. Bunun en iyi örneğini de Asur ile mücadeleleri göstermektedir. İki sınır devlet olmalarına rağmen aradaki yüksek dağlar ve engebeli coğrafya, Asur saldırılarını azaltmış, yapılan seferlerde yüksek tepelerde ki korunaklı kaleler ve çevresindeki yerleşmelerde uygulanan savunma neticesinde Urartular, kendilerini Asurdan rahatlıkla koruyabilmişlerdir. Geçitlerin tahkim edilmesi ve önemli noktalardaki kalelerle geniş topraklar rahatlıkla kontrol edilebiliyordu. Urartu'nun bu coğrafi koşulları iyi kullanması Asur ve diğer ilerleyişi tam olarak durduramasa da düşmanların uzun süre bölgede kalmalarını engellemiştir. Urartu askeri ve sivil yerleşimleri de bu coğrafi koşulları destekleyecek niteliklerdedir. Kalelerin büyük bir kısmı suya inen kaya basamaklı su tünellerine sahip olmakla birlikte sarp kayalıkların kenarlarındadır. Kale içlerinde erzakların depolandığı toprağa gömülü pithoslar ve su sarnıçları uzun süre kale içinde yaşamaya imkan vermiştir. Sivil mimarilerde bu anlamda ya büyük kalelerin içinde veya gerektiğinde kalelere sığınabilecek mesafelerde olduğu görülmektedir.

Çalışmamızın sınırları içinde yazıt olmasa da etrafında belirlenen çok sayıda Urartu yazıtı bulunmaktadır. Bu yazıtlarda geçen merkezlerin bir kısmının Erzurum bölgesinde olduğu anlaşılmaktadır. Bu merkezlerin lokalizasyonu şöyle yapılmaktadır.

Šašili	:Erzurum Bölgesi-Diauehi Krallığının krali kenti
Didine	:Erzurum Bölgesi-Diauehi Krallığının sınırlarında
Šešetinele	:Erzurum Bölgesi-Diauehi'nin kuzey ve batısındaki dağ-Šašeti
Uburdale	:Erzurum Bölgesi-Diauehinin güney ve güneydoğusu
Šeriaze	:Erzurum un kuzeydoğusu =Diauehi-Tarai /u, Zua
Diauehi	:Erzurum ve yakın civarı=Aşqalaşi, Didine, Šašili, Šeriaze, Abnulua, Baltulhi, Uburdale

Urartu'nun yıkılışından sonra bölge tarım, hayvancılık, sulama ve mimari bakımdan büyük bir çöküntü içerisine girmiştir. Bundan da halkın öncelikli amaçlarının değiştiği güvenlik kaygılarının ön plana geçerek yerleşimlerin yerleri değiştiği anlaşılmaktadır.

Su zenginliğinden başka bölge maden zenginliği bakımından da tarih boyunca toplumların ilgisini çekmiştir. Özellikle Tunç ve Demir Çağı'nda bölgede madene yönelik kayıtlara rastlanılmaktadır.

Doğu Anadolu Bölgesi'nin daha öncede bahsettiğimiz gibi en dikkat çeken özelliği topografik yapısıdır. Su kaynaklarının zenginliği ve fazla drenajlı olması bölgenin fiziki yapısının parçalanmasına sebep olmuştur. Ayrıca bölgenin yüksek rakımı iklim şartları zorlaştırmaktadır. Yaylaların etrafında toplanan yerleşmeler bütün bu olumsuzluklarla birlikte tarihin her döneminde nüfus olarak az ve yerleşme olarak ta seyrek olmuştur.

Bölgenin bu olumsuzluğu şüphesiz insan yaşantısını da olumsuz etkilemiş, nüfus artışının önüne geçmiştir. Çalışma bölgemizdeki merkezlerinde dağılımına baktığımızda bu durum rahatlıkla görülmektedir. Erzurum Bölgesi'nde tespit edilen merkezler ile Erzincan Bölgesi'nde tespit edilen merkezler ve türleri dikkate alındığında iki şehrin iklimi ve fiziki şartlarındaki farklılık belirleyicidir.

	Erzurum	Erzincan
Kale	10	31
Höyük	13	10
Yerleşme	6	7

Kaya Mezarı	1	6
Yeraltı Örme Mezar	-	3
Yeraltı Oyma Mezar	-	3
Kaya Basamaklı Su Tüneli	1	5
Obsidiyen Yatağı	1	-

Bu merkezlerin dönemsel olarak dağılımına baktığımızda durum şöyle gözükmektedir.

	Paleolitik	Kalkolitik	Tunç Çağı	Demir Çağı	Ortaçağ
Erzurum	2	5	22	15	15
Erzincan	-	2	13	31	35

Çalışmamızın bu anlamda coğrafyanın oluşturmuş olduğu şartlar ve su kaynaklarının tarihi merkezlere olan etkisini iyi bir şekilde ortaya koyduğuna inanmaktayız. Zira su kaynaklarının yoğun ve topografik anlamda coğrafyanın daha elverişli olduğu bölgelerde yerleşmelerin daha yoğunluk kazandığını görmekteyiz.

Araştırma sahamızın M.Ö. III. Binden beri yerleşme görmeye başladığı arkeolojik verilerden anlaşılmaktadır. Özellikle bölgede Erken Demir ve Demir Çağı'na ait birçok yerleşme saptanmıştır. M.Ö. III. Binde Erzurum başta olmak üzere Filistin'e kadar yayılan Karaz Kültürü'nün orjini Karasu Havzası'nda ortaya çıkmıştır

M.Ö. III. Binde Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu'da egemen olan Hurriler'den sonra kültürel gelişim Azzi-Hayaşa krallığı ile devam etmiştir. Ancak şurasını belirtmek gerekir ki Hititler'in Anadolu'daki siyasi birliklerini sağlamalarında en önemli engeller Kuzeydoğu Anadolu'da Kaşkalar ve Hayaşalılar olmuşlardır.

Azzi ve Hayaşalılar'ın M.Ö. II. Binde bölgede var olduğu Hitit çivi yazılı metinlerde belirtilmektedir. Hititler'in III. Tuthaliya (M.Ö. 1410–1390), I.Şuppiluliuma (M.Ö. 1385–1345), II. Murşili (M.Ö. 1344-1306) zamanında ülkelerini tehdit eden Azzi-Hayaşalar'a karşı mücadele ettikleri bilinmektedir.

Hitit çivi yazılı metinlerin M.Ö. II. Bindeki kayıtlarına göre Hayaşalar'ın çekirdek bölgesini Erzincan-Erzurum arasında kalan bölgeler oluşturmaktadır. Özellikle çalışma sahamız olan Karasu Havzası, bu bakımdan çok önemlidir.

Karasu Havzası'nın M.Ö. II. binde hâkimleri olan Diauehi/Daya(e)ni krallığının da, Hayaşa topraklarının üzerinde kurulduğu göz önüne alındığı zaman M.Ö. XV-XIII. yüzyıllar arasında Hayaşalar'ın buraların hâkimi olduğu anlaşılır. Araştırma sahamız, daha sonra Urartu krallığı döneminde Urartular'ın vassalı olan Diauehi/Daya(e)ni krallığı sınırları içinde kalmıştır.

Araştırma sahamız, Diauehi/Daya(e) krallığının etkisinin yoğun olarak yaşandığı Erzurum-Pasinler-Erzincan Hattı'nın tam ortasında yer alması sebebiyle çok önemlidir. Urartu krallarından Menua ve I. Arğişti yazıtlarında Diauehi olarak adlandırılan ülke, Asur kayıtlarındaki Daieni ile eşleştirilmiştir. Bu ülke, Fırat nehrinin doğduğu bölge ile Erzurum'un kuzeye doğru Çoruh vadisine kadar olan bölgeyi içine alır.

Yukarıda da belirtildiği gibi bölgenin federatif krallıklardan meydana gelmesi aynı zamanda onlar için bir zaafiyeti meydana getirmekte idi. Bu nedenle M. Ö. 13. yüzyılın başları ile 9.yüzyılın ilk yarısında Doğu Anadolu'da bulunan "*Feodal beylikler*", Asur tehlikesine karşı "*Uriatri-Nairi Konfederasyonları*" şeklinde örgütlenerek karşı koymayı başarmışlardır.

M.Ö. I. Binde Karasu Havzası ve Erzurum bölgesine hakim olan yegane güç Urartular olmuşlardır. Urartular, yukarıda bahsedilen mecburi siyasi şartların ve coğrafi zorlamaların neticesinde kurulmuş ve bölgenin kaderini önemli ölçüde şekillendirmiştir. İçinde yaşamış oldukları coğrafyayı kendi lehlerine kullanmasını bilen Urartular, kurmuş oldukları geniş yol şebekeleri, sulama kanalları ve güçlü kaleler ile Doğu Anadolu'da büyük bir uygarlık meydana getirmişlerdir. Nitekim bölgemizde yapmış olduğumuz çalışmalarda bulduğumuz kaleler, sulama kanalları, gözetleme kuleleri ve yol ağıları Urartu'nun bölgede kalıcı amaçla kalmayı düşündüğünü göstermektedir. Nitekim Urartular'ın Karasu'yu takiben Erzincan Altıntepe'ye ulaşması sürekli bir hâkimiyet tesisinin önemli aşamalarındandır. Ancak bu güzel coğrafyaya çok faydalı olmuş ve büyük bir uygarlık oluşturmuş Urartuları bekleyen en büyük tehlike, Kafkaslar'dan gelen Kimmer-İskitlerdi.

Urartu, Kimmer ve İskit mücadeleleri uzun sürmüş ve Urartu bu mücadeleden büyük bir yıkım ve yıpranma ile çıkmıştır. Nitekim M. Ö. 7. yüzyılın sonlarında ve 6. yüzyılın başlarında bu mücadeleler şiddetlenmiş ve Urartular yavaş yavaş yıkılma sürecine maruz kalmıştır. Urartular'ın bu şekilde yıkılmasında Urartu ve İskit saldırılarının rolü büyük olmuştur. Zira Doğu Anadolu'da büyük bir devlet kuran Urartular'ı ortadan kaldıran bu devletler bölgede kalmayı düşünmeyip dalgalar halinde Suriye'ye gitmişlerdir.

Urartular'ın yıkılmasından sonra Karasu Aras Havzası büyük bir sessizliğe ve inkıraza sahne olmuştur. Bölge önemli yol güzergâhları üstünde olmasından dolayı Urartu'dan sonra bölgeye yerleşen halklar hakkında fazlaca bir malumat yoktur.

Buna rağmen günümüzde Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu'da hala kullanılan yol sitemleri, sulama kanalları ve göletleri ve sarp kayalıklara kurmuş oldukları kaleler, onların bölgenin tarihi, kültürel ve sosyo ekonomik açıdan ne kadar değerli olduklarını göstermektedir.

Bölgede 1998'den 2013 yılına kadar yaptığımız yüzey araştırmaları ve arkeolojik çalışmalar ve kazılarla birlikte yoğun bir çalışma yürütmekteyiz. Gerek daha önce yapılan çalışmalar ve gerekse bizim uzun yıllardır yaptığımız araştırmalar ve ve Erzurum Arkeoloji Müzesi'ndeki eser envanterini de göz önünde bulundurduğumuzda Karasu Nehri havzası ve Erzurum Ovası'nın arkeolojik bakımdan çok fazla bulgu verdiğini ve özellikle Diaehu-Urartu yerleşmelerine sahne olduğunu anlayabiliriz. On beş yıla yakın bir süredir bölgede yaptığımız araştırmalarda bulduğumuz arkeolojik merkez sayısı her geçen gün artmaktadır. Bu da bize bölgenin ne kadar zengin bir geçmişe sahip olduğunu göstermektedir. Yapılacak olan yüzey araştırmaları, kazılar ve incelemeler arttıkça Kafkaslar, Anadolu ve Mezopotamya için stratejik bir coğrafya olan Erzurum-Erzincan çevresinin Eskiçağ Tarihi çok daha fazla aydınlanacaktır.

KAYNAKÇA

- Adontz, N. (1946). *Histoire d'Arménie: Les origines, du Xe Siede au VIe av. J.C.* Paris.
- Aktüre, S. (1997). *Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri*. İstanbul.
- Akurgal, E. (1989). *Anadolu Uygarlığı*, İstanbul
- (1995). *Hatti ve Hitit Uygarlıkları*. İstanbul.
- (1999). *Anadolu Kültür Tarih*, Ankara.
- (2003). *Anadolu Kültür Tarihi*. Ankara.
- (2007). *Anadolu Uygarlıkları*. İstanbul.
- Akyurt, M. (1998). *M.Ö. 2. Binde Anadolu'da Ölü Gömme Adetleri*, Ankara.
- Algaze, G. - M. Rosenberg (1991). "The Tigris-Euphrates Archaeological Reconnaissance Project; 1989" AST VIII, Ankara, 137-162
- Alişan, L.V.M. (1890). *Airarat*. Venedik.
- Alkım, H. (1967). "Explorations and Excavations in Turkey, 1964", *Anatolica* 1, 1-43.
- (1968). "Explorations and Excavations in Turkey 1965 and 1966". *Anatolica* 2. 1-76
- (1970). "Explorations and Excavations in Turkey 1967 and 1968". *Anatolica* 3. 1-91
- Alp, N. -A.Ceylan -A.Bingöl -Y.Topaloğlu (2007). "Ardahan/Çıldır Akçakale Adası Kazısı Ön Çalışma Raporu". 28. KST-I. Ankara, 375-390
- Alp, S. (1947). "Hitit Kanunları Hakkında". *DTCFD* V / 5. Ankara, 465 – 482.
- (1956). "Die Lage von Samuha". *Anatolia* I, Ankara, 77-85.
- Alpman, A. (1981). "Hurriler". *A.D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi* 14/25, Ankara, 284-312.
- (1998). "Anadolu'da Hurriler". III. *Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, Çorum. 27-37.
- Amiran, R., (1952). "Connections Between Anatolia and Paletsine in the EBA". *Israel Exploration Journal* 2, Israel. 89 – 103.
- (1965). "Yanıktepe, Shengavit and Khirbet – Kerak Ware", AS 15, Ankara, 166-167.
- Arık, R. O., (1933). "Anadolu Arkeologya Tarihinde Alişar Hafriyatı". *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnoğrafya Dergisi* I, 22 – 63.

- (1937). *Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Alacahöyük Hafriyatı*. (1935'deki Çalışmalara ve Kesiflere Ait İlk Rapor). TTK Yayınları, 5. seri, No:1, Ankara.
- Arınç, K., (2006). *Türkiye'nin Coğrafi Bölgeleri II*. Erzurum
- Arsebük, G. (1974). *Altınova'da Koyu Yüzlü Açıklı ve Karaz Türü Çanak Çömlek Arasındaki İlişkiler Sorunu*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- (1979). "Altınova'da (Elazığ), Koyu Yüzlü Açıklı ve Karaz Türü Çanak-Çömlek Arasındaki İlişkiler". *TTKong* 8, Ankara, 81-92.
- (1986). "Altınova'da (Elazığ) Başlangıcından İlk Tunç Çağının Sonuna Kadar Kültür Silsilesi ve Sosyal Tabakalanma Sorunu". *TTKong* 9, Ankara, 67-72.
- (2011). "Yarımburgaz Mağarası", *Arkeoatlas (Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası)*, İstanbul, 35-37.
- Atalay, İ. (1978). "Çıldır Gölü ve Çevresinin Jeomorfolojisi". *Jeomorfoloji Dergisi*-7, Ankara, 23-34.
- (1992). *Türkiye Coğrafyası*. İstanbul.
- Atalay, İ.- K. Mortan (2003). *Türkiye Bölgesel Coğrafyası*. İstanbul.
- (2011). *Türkiye Bölgesel Coğrafyası*, İstanbul.
- Azarpay, G. (1968), "Urartian and Artifacts a Chronological Study, Los Angeles.
- Bahar, H. (1994). "M.Ö. II. Binyıl Başlarında Anadolu Mezopotamya Arasındaki Ticaret Hayatı". *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* III, Konya, 307-311.
- (2004). *Eskiçağ Tarihi ve Uygarlıkları*, Konya.
- Barnett, R. D. (1963). "The Urartian Cemetery at Igydır". *Anatolian Studies*-XIII, London, 153-198.
- (1974). "The Hieroglyphic Writing of Urartu". *AS*, London, 43-55.
- Başgelen, N. (1987). "Erzurum ve Pasinler Çevresinde Bazı Yeni Bulgular". *Arkeoloji ve Sanat*-38-39, İstanbul, 16-20.
- (1989). "Umudum Tepe Kaya Mezarı", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi* 42-45, İstanbul, 22-25.
- Belli, O. (1977). *Urartular Çağında Van Bölgesi Yol Şebekesi*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- (1982). "Urartular". *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*-I, İstanbul, 139-208.

- (1985). “Doğu Anadolu Bölgesi’nde Demir Metalurjisinin Araştırılması”. 3. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 365-378.
- (1989). *Urartu Kalesindeki Anıtsal Kaya İşaretleri-Monumentale Feldzeichens im Bericht Uratischer Festungsanlagen*. İstanbul.
- (1991). “Inscribed Metal Objects”. (ed. Merhav) *Urartu, A Metal Working Center in the First Millennium B.C.E.* Jerusalem, 44-49.
- (1993). “Ruinen monumentaler Bauten südlich des Van-Sees in Ostanatolien”. *Festschrift für Peter Neve. Istanbul Mitteilungen* 43, Berlin, 255-265.
- (1996). “Doğu Anadolu Bölgesinde Keşfedilen Urartu Barajlarına Toplu Bir Bakış”. *Belleten* 229, Ankara, 638-751.
- (1997). Doğu Anadolu’da Urartu Sulama Kanalları – Urartian Irrigation Canals in Eastern Anatolia, İstanbul.
- (2000a). “Doğu Anadolu’da Urartu Yol Şebekesinin Araştırılması”. (ed. O. Belli). *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*, Ankara, 409-414.
- (2000b). “Eskiçağ Dünyasının En Büyük Madenci Krallığı: Urartular”. (ed. O. Belli). *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*, Ankara, 371-379.
- (2000c). “Van Bölgesi’nde Bir Erken Demir Çağ Mezarlığı: Ernis-Evditepe”. (ed. O. Belli). *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*, Ankara, 175-180d.
- (2000d). “Dünya’nın En Büyük Hidrolik Uygarlığı”. (ed. O. Belli). *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*, Ankara, 394-402.
- (2000e). “Van Bölgesi’nde Urartu Krallığı’na Ait Çivi Yazılı Anıtsal Kaya Kapıları”. (ed. O. Belli). *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*, Ankara, 386-393.
- (2001). "1999 Yılında Doğu Anadolu Bölgesinde Urartu Baraj, Gölet ve Sulama Kanallarının Araştırılması". *XVIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı - II*, Ankara, 205 – 218.
- (2004a). “Urartu Tarihi ile İlgili Araştırmaların Tarihçesi”. (ed.O. Belli). *Urartu: Savaş ve Estetik*, İstanbul, 13-43.
- (2004b). “Urartu Krallığı’nın Tarihsel Gelişimi”. (ed.O.Belli). *Urartu:Savaş ve Estetik*, İstanbul, 45-73

- Benedict, W.C. (1958). *Urartian Phonology and Morphology*. PhD Dissertation, University Microfilms, Ann Arbor.
- (1961). "Urartian-Assyrian Inscription of Kelishin". *JAOS* 81, 359-385.
- Bilgiç, E. (1984). "Urartular". *Türk Ansiklopedisi*, XXXIII, 40-41.
- Bingöl, A. (2003). *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bittel, K. (1945). *Önasya Tarih Öncesi Çağlar: Mısır, Filistin, Suriye*. (çev. Halit Çambel). İstanbul.
- Blegen, C. M. (1963). *Troy and Trojanj*, London.
- Bossert, H. Th. (1944). *Ein Hethitisches Königssiegel*, Berlin.
- Bostancı, E. Y. (1962). "Belbaşı Kaya Sığınağında Bulunan Üst Paleolitik ve Mezolitik Endüstri, Belbaşı Kültürü", *Belleten* 26/102, Ankara, 233-251.
- Braidwood, R. J. - L. S. Braidwood (1960). *Excavations in the plain of Antioch*. Chicago.
- Braidwood, R. J. (1990). *Tarih Öncesi İnsan*. İstanbul.
- (2009). *Tarih Öncesi İnsanları*, İstanbul.
- Burney, C. A. (1957). "Urartian Fortresses and Towns in the Van Region". *Anatolian Studies-VII*, London, 37-53.
- (1958). "Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age". *Anatolian Studies VIII*, London, 157-209.
- (1960). "Measured Plans of Urartian Fortresses". *Anatolian Studies-X*, London. 177-196.
- (1961). "Excavations at Yanıktepe 1960". *Iraq* 23, 138-153.
- (1966). "First Season of Excavation of the Urartian Citadel of Kayalidere". *Anatolian Studies* 16, London, 55 vd.
- (1972). "Urartian Irrigation Works". *Anatolia Studies-XXII*, London, 179 vd.
- (1977). *From Village to Empire: An Introduction Near Eastern Archaeology*. London
- Burney, C.A. - D.M. Lang (1971). *The Peoples of the Hills*. London.
- Butlin, R.A. (1993). *Historical Geography. Through the Gates of Space and Time*, London.
- Cavaignac, E. (1930). "Marija". *Revue Hittite et Asianique* I, 15-17.

- (1932). *Suppiluliuma et Son Temps*, Paris.
- (1934). "Le Primer Royaume d'Armenia". *RHA* 17, 9-14.
- (1965). "La Chronologic des XIVe et XIIIe Siecles d'apres les Derniers Travaux", *An Ar* II/I, İstanbul, 161-173.
- Ceylan, A. (1991). *M.Ö. II. Binde Anadolu'daki Devletlerarası İlişkiler (Antlaşmalar)*, Atatürk Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzurum: Sosyal Bilimler Enstitüsü
- (1994). *M.Ö. II. Binde Devletler Arası İlişkiler*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- (2000_a). "1998 Yılı Erzincan Yüzey Araştırması". XVII. *Araştırma Sonuçları Toplantısı-II*, Ankara, 181-193.
- (2000_b). "Çayırılı'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar". *Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-XV*, Erzurum, 277-291.
- (2001_a). "Van Müzesi'nde Bulunan Urartu Bronz Çingirakları". *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi*, 26, Erzurum, 1-27.
- (2001_b). "Van ve Erzurum Müzelerinde Bulunan Urartu Bronz Testileri". *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi-26*, Erzurum, 43-56.
- (2001_c). "1999 Yılı Erzincan ve Erzurum Yüzey Araştırmaları". 18. *Araştırma Sonuçları Toplantısı - 2*, Ankara, 71-82.
- (2001_d). *Sarıkamış, Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*. Ankara.
- (2001_e). "Cinis Höyük" *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi-26*, Erzurum, 2001, s.29-41
- (2002_a). "Yazılıtaş Horasan". *Çağlayan Aras-I*, Erzurum, 14-15.
- (2002_b). "2000 Yılı Erzincan ve Erzurum Yüzey Araştırmaları". 19. *Araştırma Sonuçları Toplantısı 2*, Ankara, 165-178.
- (2003). "2001 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları". 20. *Araştırma Sonuçları Toplantısı 2*, Ankara, 311-324.
- (2004_a). "Doğubayazıt'ın Eskiçağ Tarihi'ne Bir Bakış (İlk Tunç Çağı'ndan Demir Çağı'na). *Güneşin Doğduğu Yer Doğubayazıt Sempozyumu (13-14 Eylül, 2003)*, İstanbul, 41-51.

- (2004_b). “2002 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları”. 21. *Araştırma Sonuçları Toplantısı 2*, Ankara, 263-272.
- (2005_a). “The Erzincan, Erzurum and Kars Region in The Iron Age”. *Anatolian Iron Ages V*, London, 21-29.
- (2005_b). “2003 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları”. 22. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 189-200.
- (2006). “2004 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları”. 23. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara.
- (2007). “2005 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları”. 24. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 1 vdd.
- (2008). “Kuzeydoğu Anadolu Yüzey Araştırmalarının Bir Değerlendirilmesi”. *A.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Erzurum.
- (2008_a). *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum – Erzincan – Kars -Iğdır (1998 - 2008)*. Erzurum.
- (2008_b). “Kağızman'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar”. Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi-1, Kars, 75-81.
- (2008_c). “2006 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları”. 25. *Araştırma Sonuçları Toplantısı III*, Ankara, 129-149.
- (2011). “2008 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları”. (Baskıda).
- Ceylan, N. (2007). *Kağızman'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kars: Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ceylan, A.- M.R. Payne (2003). “A New Urartian Inscription from Ağrı-Pirabat”. *Studi Micenei Ed Egeo- Anatolici- Fascicolo XLV/2*, Roma, 191-201.
- Ceylan A. - A. Bingöl - Y. Topaloğlu (2008). “2006 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları” 25. *Araştırma Sonuçları Toplantısı-III*, Ankara, 129-149
- (2009). “2007 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları” 26. *Araştırma Sonuçları Toplantısı-II*, Ankara, 133-151.
- Ceylan, A. - Y. Topaloğlu (2008). *Türkiye Demir Çağı Araştırmaları Üzerine Değerlendirmeler / Doğu Anadolu, Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-6a-b (TAY6)*, İstanbul, 31-36.

- Childe, G. (1952). *Tarihte Neler Oldu*. İstanbul.
- (1974). *Tarihte Neler Oldu*. Ankara.
- (1996). *Kendini Yaratan İnsan*. İstanbul.
- Contenau, G. (1934). *La Civilisation des Hittites et des Mitanniens*. Paris.
- Cornelius, F. (1958). "Zur Hethitischen Geographie: Die Nachbarn Des Hethiterreiches". *RHA* 62, 5 vd.
- (1964). "Zur Hethitischen Landeskunde". *Bi Or XXI* /1- 2, 11-15.
- (1967). "Neue Arbeiten zur Hethitischen Geographie". *Anatolica* 1, London, 62-77.
- (1973). *Geschichte der Hethiter*. Dramstadt.
- Çambel, H. - R. J. Braidwood (1980). "İstanbul ve Chicago Üniversiteleri Güneydoğu Anadolu Tarih Öncesi Araştırmaları Karma Projesi: 1963-1972 Çalışmalarına Toplu Bakış". *Güneydoğu Anadolu Tarih Öncesi Araştırmaları I. İstanbul ve Chicago Üniversiteleri Karma Projesi*, İstanbul, 1-13
- Çelebi, E. (1990). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*. İstanbul.
- Çevik, N. (2000). *Urartu Kaya Mezarları Ölü Gömme Gelenekleri*. Ankara.
- Çınar, R. (1965). "Altıntepe Urartu İskeletlerine Ait Kalıntıların Tetkiki" *Belleten* XXIX/114, Ankara, 225-244 vd.
- Çilingiroğlu, A. (1977). Sargon'un Sekizinci Seferi ve Bazı Öneriler". *Anadolu Araştırmaları IV-V*, Ankar, 286 vdd.
- (1980). "Diauehi'de Bir Urartu Kalesi: Umudum Tepe". *Anadolu Araştırmaları VIII*, Ankara, 191-203.
- (1982). "Yukarı Denizin Kıyısında Bir Başkent: Tuşpa (Van)". *Bilim Birlik Basarı*, 18 vdd.
- (1983_a). "Urartu Sur Duvarları Üzerine Düşünceler". *Arkeoloji ve Sanat Tarihi Dergisi-II*, İstanbul, 28-37
- (1983_b). "Urartu'da Toplu Nüfus Aktarımları". *Anadolu Araştırmaları IX*, Ankara, 319 vd.
- (1983_c). "Mass Deportation in the Urartian Kingdom". *Anadolu Araştırmaları IX*, Ankara, 325 vd.
- (1987_a). "Van Gölü Havzasında Demir Çağların Başlangıcının Tarihi". A. Çilingiroğlu (ed.). *Anadolu Demir Çağları*, İzmir, 108-113.

- (1987b). "Van Bölgesi Yüzey Araştırması, 1986 ". V. *Araştırma Sonuçları Toplantısı - II*, Ankara, 119-123.
- (1994). *Urartu Tarihi*. İzmir.
- (1995). *Van (En Eski Çağlardan Urartu Krallığı'nın Sonuna Kadar)*. İstanbul.
- (1997). *Urartu Krallığı: Tarihi ve Sanatı*. İzmir.
- Togan, A. Z. (1988). "Aras". *İslam Ansiklopedisi III*, 554-557.
- Diakonoff, I. M. (1951). "Assiro". *Vavilonskie İstocniki po istorii* 2/3, 52-73.
- (1963). *Urartskiye pisma i dokumenti*. Leningrad.
- (1971). *Hurrisch und Urartaisch*. München.
- Diakonoff, I.M.- S.M. Kaskhai (1981). *Geographical Names According to Urartian Textes*. Wiesbaden.
- Dinçol, A. (1976). "Die neuen Urartäischen Inschriften aus Körzüt". *İst. Mitt.* 26, 19-30.
- (1982). "Geç Hititler". *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I*. İstanbul, 121-136.
- (2011). "Urartu Yazısı ve Dili", *Arkeoatlas (Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası)*, İstanbul, 460-461.
- Dinçol, A., - E. Kavaklı (1976). "Die neuen Urartischen Inschriften aus Körzüt ". *Istanbul Mitteilungen* 26, İstanbul, 19-24.
- (1978). *Van Bölgesinde Bulunmuş Yeni Urartu Yazıtları. Anadolu Araştırmaları Ek Yayın I*, İstanbul, 1 vdd.
- Dinçol, A.M. - J. Yakar (1974). "Nerik Şehrinin Yeri Hakkında". *Belleten* (152), Ankara, 51 vd.
- Djhaparidze, O.M. (1964). "The Culture of Early Agriculture Tribes in the Territory of Georgia", VII. *International Congress of Antropological and Ethnological Sciences*, Moscow, 2 vd.
- Doğanay, H. (1997). *Türkiye Beşeri Coğrafyası*. İstanbul.
- (1998). *Türkiye Ekonomik Coğrafyası*. Konya.
- Durmuş, İ. (1997). "Anadolu'da Kimmerler ve İskitler". *Belleten* (LXI), Ankara, 273-286
- (2008). *İskitler (Sakalar)*. Ankara.
- Duru, R. (1972). "Anadolu'da Bulunmuş Altın Kulak Tıkaçları", *Belleten* 36, Ankara, 123-135.
- (1979). *Keban Projesi Değirmen-tepe Kazısı 1973*, Ankara.
- (1995). "Bademağacı Kazıları 1993", *KST XVI/I*, Ankara, 69-77.

- (1996). *Kuruçay Höyük-II, 1978-1988 Kazıları Sonuçları. Geç Kalkolitik ve İlk Tunç Çağ Yerleşmeleri*, Ankara.
- Dyson, R.H. (1968). "The Archaeological Evidence of the Second Millenium B.C. on the Persian Plateau". *CAH II*, 14-16.
- Emre, K. (1969). "Altıntepe Urartu Seramiği". *Belleten*, XXXIII (131), Ankara, 299-331.
- Erinç, S. (1953). *Doğu Anadolu Coğrafyası*. İstanbul.
- Erkanal, H. (1996). "Early Bronze Age Urbanization in the Coastal Region of Western Anatolia" (ed.Y. Sey.), *Housing and Settlement in Anatolia: A Historical Perspective*, İstanbul, 70-82.
- Erkmen, M. - A. Ceylan (2003). "2001 Yılı Pasinler Kale Kazısı". XIII. *Müze Kurtarma Kazıları Semineri*, Ankara, 17-28.
- Ertem, H. (1973). *Coğrafya Adları Dizini*. Ankara.
- Erzen, A. (1964). "Ünseli (Ernis) Mezarlığı", *Belleten* 111, Ankara, 570-572.
- (1974). "Giyimli Bronz Definesi ve Giyimli Kazısı", *Belleten* 150, Ankara, 191-213.
- (1978). *Çavuştepe I, M.Ö. 7-6. yy Urartu Mimarlık Anıtları ve Ortaçağ Nekropolü*, Ankara.
- (1992). *Doğu Anadolu ve Urartular*. Ankara.
- Esin, U. (1969). *Kuantitatif Spektrel Analiz Yardımıyla Anadolu'da Başlangıcından Asur Kolonileri Çağına Kadar Bakır ve Tunç Madenciliği*. İstanbul.
- (1975). "Recent Archaeological Research in Turkey: Tepecik 1974". *AS* 25, London, 46-49.
- (1979). *İlk üretimciliğe geçiş evresinde Anadolu ve güneydoğu Avrupa (G.Ö. 10500-7000 yılları arası). I. Doğal çevre sorunu*, İstanbul.
- (1981). *İlk üretimciliğe geçiş evresinde Anadolu ve güneydoğu Avrupa (G.Ö. 10500-7000 yılları arası). II. Kültürel Sorunu*. İstanbul.
- (1982). "Tepecik Kazısı, 1974", *Keban Projesi 1974-1975 Çalışmaları*, Ankara, 71-93.
- (1983). "Değirmen-tepe (Malatya) Kurtarma Kazısı 1981 Yılı Sonuçları". *KST IV*, Ankara, 39-48.

- (1984_a). “Tepecik, Tülintepe (Altınova-Elazığ), Değirmen-tepe (Malatya) Kazıları”, *TÜBİTAK-ARÜTOB* IV, Ankara, 68-112.
- (1984_b). “1982 Yılı Değirmen tepe (Malatya) Kurtarma Kazısı”. *KST* V, Ankara, 71-80.
- (1985_a). “Değirmen tepe (Malatya) Kurtarma Kazısı 1983Yılı Raporu”. *KST* VI, Ankara, 11-29.
- (1985_b). “Recent Archaeological Research in Turkey: Değirmen-tepe (Malatya), 1984”. *AS* 35, London, 188 vd.
- (1986). “Doğu Anadolu’da Bulunan Obeyd Tipi Çanak Çömlek ve Değirmen-tepe (Malatya) Kazısı”. *TTKong.* 9, Ankara, 81-92.
- (1987). “Recent Archaeological Research in Turkey: Değirmen-tepe, 1986”, *AS* 37, London, 184-185.
- (1989). “An Early Trading Center in Eastern Anatolia”. *Anatolia 1989 and Ancient Near East, Studies in Honor of Tahsin Özgüç*, Ankara, 135-141.
- (2000). “Değirmen-tepe (Malatya) Kurtarma Kazıları”. *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, Ankara, 80-86.
- (2011). “Aşıklı Höyük”, *Arkeoatlas (Tarihöncesinden Demir Çağı’na Anadolu’nun Arkeoloji Atlası)*, İstanbul, 72-73.
- Esin, U. - G. Arsebük- M. Özdoğan (1987). “Değirmen-tepe Kazısı, 1978”, *Aşağı Fırat Projesi 1978- 1979 Çalışmaları*, Ankara, 77-82.
- Esin, U. - S. Harmankaya (1986). “1984 Değirmen-tepe (Malatya) Kurtarma Kazısı”. *KST* VII, Ankara, 53-86.
- (1987). “1985 Degirmen-tepe (Malatya İmamlı Köyü) Kurtarma Kazısı”. *KST* VIII, Ankara, 95-138.
- (1988). “1986 Degirmen-tepe (Malatya) Kurtarma Kazısı”. *KST* IX, Ankara. 79-126.
- Forrer, E. (1931). “Hajasa-Azzi”. *Caucasica* IX, Leipzig, 1-24.
- Frangipane, M. (1993). “The Result of the 1991 Campaign at Arslantepe Malatya”. *XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı* I, Ankara, 213-230.
- (1994). “Excavations at Arslantepe-Malatya, 1992”, *KST* XV/I, Ankara, 211-228.
- (1998). “Arslantepe 1996: The Finding of an E.B.I. Royal Tomb”, *KST* XIX/I, Ankara, 291-309.

- (2011). "Doğu Anadolu", *Arkeoatlas (Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası)*, İstanbul, 126-133.
- French, D. H. (1962). "Excavations at Can Hasan. First Preliminary Report, 1961". AS 12, London, 27-40.
- (1964). "Excavations at Can Hasan. Third Preliminary Report, 1963". AS 14, London, 125-137.
- (1965). "Can Hasan, Karaman 1963 and 1964". TAD 13/2, Ankara, 27-31.
- (1967). "Excavations at Can Hasan, Sixth Preliminary Report, 1966", AS 17, London, 165-178.
- (1968). "Can Hasan-Karaman, 1967". TAD 16/1, Ankara, 89-93.
- Friedrich, J. (1930). "Staatsverträge II". MVAG 34/1, Leipzig, 103 vdd.
- (1969). "Urartäische Inschriften aus Iran". AMI 2, 121-122.
- Garstang, J. (1942). "Šamuha and Malatia". JNES 1, Chicago, 450-459.
- (1943). "Hittite Military Roads in Asia Minor". AJA 47, Boston, 35-62.
- (1953). *Prehistoric Mersin, Yumuktepe in Southern Turkey*, Oxford.
- Garstang, J.,-O.R.Gurney (1959). *The Geography of the Hittite Empire*. London.
- Gelb, L. - Purves, P.M. - Macrae, A.A. (1943). *Nuzi Personal Names*, Chicago.
- Goetze, A. (1928). "Madduwattas". MVAEG XXXII, 1-178.
- (1933). "Die Annalen des Mursilis", *Mitteilungen der Vorderasiatisch-Aegyptischen Gesellschaft* 38.
- (1940). *Kizzuwatna and the problem of Hittite Geography*. New Haven.
- (1957). *Kleinasien in Kulturgeschichte des Alten Orients III*. München.
- (1962). "Hippologia Hethitica by Annelies Kammanhuber". *Journal of Cuneiform Studies* 16/1, 30-35.
- (1964). "State and Society of the Hittites". *Neuere Hethiter Forschungen*, Wiesbaden, 27-32.
- (1967). "Die Annalen der Mursilis". MVAEG 38, Darmstadt, 17 vdd.
- (1975). "Anatolia from Shuppiluliumash to the Egyptian War of Muwatallish". CAH II /2, 117-129.
- Grayson, A.K. (1972 – 1976). *Assyrian Royal Inscriptions I – II*. Wiesbaden
- Gurney, O. R. (1948). "Mita of Pahuwa". AAA XXVIII, Liverpool, 32-47.
- (1961). *The Hittites*.

- Gümüşçü, O. (2006). *Tarihi Coğrafya*, İstanbul.
- Günaşdı, Y. (2012). “Erzurum Ovasında Önemli Bir Merkez: Değirmenler Höyük”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 10, Kars, 51-65
- Günbattı, C. (2007). *Sumerler, Gutlar, Hattiler, Hurriiler, Urartular (Kökenleri, Tarihleri, Dilleri ve Kültürleri)*, Ankara.
- Güneri, A. S. (1987_a). *Erzurum Çevresinin Ön-Urartu Yerleşim Birimleri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzurum: Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- (1987_b). “Erzurum Çevresindeki Höyüklerin Yüzey Araştırması”. V. *Araştırma Sonuçları II*, Ankara, 45-75.
- (1992). “Doğu Anadolu Yeni Gözlemler”. *Türk Arkeoloji Dergisi*-30, Ankara, 149-195
- Güneri, A. - M. Erkmén - B. Gönültaş (2003). “Erzurum Bulamaç Höyük Kazıları 2001 Yılı Çalışmaları”. 24. *Kazı Sonuçları Toplantısı - I*, Ankara, 249-258.
- Güney, E. (1990). “Dicle Irmağında Kelek Taşımacılığı”. *Coğrafya Araştırmaları*-2, Ankara, 323-328.
- Gürsoy, F. R. (1974). “Türkiye’nin Tabii Yolları”. *Türk Coğrafya Dergisi*, Yıl: XXII-XXIII, 26. Ankara, 26.
- Güterbock, H.G. (1938). "Die Historische Tradition und ihre Literarische Gestaltung bei Babylonien und Hethitem bis 1200, Zweiter Teil: Hethiter," *ZA* 44, 45-149
- (1956). The Deeds of Suppiluliuma as Told by his Son, Mursili II”. *JCS* X, Boston, 60 vd.
- (1961). “The North-Central Area of Hittite Anatolia”. *JNES* XX, Chicago, 85-97.
- (1967). “The Hittite Conquest of Cyprus Reconsidered”. *JNES* 26-2, Chicago, 73 vdd.
- Hanfmann, G. M. A. (1951). “The Bronze Age in the Near East: A Review Article”. *AJA* 55/4, Boston, 355-365.
- Harmankaya, S.- O. Tanındı (1996). *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri*. İstanbul.
- Harmankaya, S.- O. Tanındı - M. Özbaşaran (1997). *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-2- Neolitik*. İstanbul.
- (1998). *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 3, Kalkolitik*. İstanbul.
- Harmankaya, S.- B. Erdoğan (2002). *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-4*. İstanbul.

- Hauptmann, H. (1972). "Norşuntepe Kazısı, 1970". *Keban Projesi 1970 Çalışmaları*, Ankara, 87-101.
- Herodotos. *Herodot Tarihi*. İstanbul.
- Herzfeld, E. (1968). *The Persian Empire: Studies in Geography and Ethnography of the Ancient Near East*, Wiesbaden.
- Hodder, I. (1996). "Conclusions". *On the Surface: Çatalhöyük 1993-95*, 359-366.
- (2011). "Çatal Höyük", *Arkeoatlas (Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası)*, İstanbul, 87.
- Honigmann, E. (1970). *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*. İstanbul.
- Hood, S. (1951). "Excavations at Tabara el Akrad". *AS 1*, London, 113-145.
- Hortmann, R. (1988). "Dicle", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi-III*, İstanbul, 582-585
- Hoşgören, Y. (1994). "Türkiye'nin Gölleri". *Türkiye Coğrafya Dergisi 29*, 25 vdd.
- Hrozny, B. (1947). *Ancient History of Western Asia, India and Crete*, Praq, 1947.
- Hulin, P. (1960). "New Urartian Inscribed Stones at Anzaf ". *AS X*, London, 205-207.
- Işık, F. (1987). "Şirinlikale, Bilinmeyen Bir Urartu Kalesi ve Doğu Anadolu'daki Yaratıcı Dağ Topluluğunun Kaya Anıtları Hakkında İzlenimler - Sirinlikale, Eine Unbekamle urartöische Burg und Beobachtungen zu dan Felsdenkmölern eines schqoferischen Bergvolks ostanatoliens", *Belleten LI-200*, Ankara, 497-534.
- (1995). *Die Offenen Felsheilig Tümer Urartus*, Roma.
- Işıklı, M. (2011). *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü*, İstanbul.
- İnandık, H. (1965). *Türkiye Gölleri*. İstanbul.
- İplikiçioğlu, B. (1997). *Eskibati Tarihi I, Giriş, Kaynaklar, Bibliyografya*. Ankara.
- İzbırak, R. (1984). *Türkiye*. İstanbul.
- Jahukyan, G. B. (1961). "The Hayasa Language and its Relation to the Indo-European Languages". *ArOr 29/3*, Prah, 353-495.
- Kalaç, M. (1956). "Kömürhan Urartu Kitabesi ". *Belleten XX - 79*, Ankara, 349-354.
- Kansu, Ş.A. (1939). "Türk Tarih Kurumu'nun Prehistorik Araştırmaları", *Belleten III/IX*, Ankara, 93-97.
- (1965). "Haberler-Kazılar: Marmara ve Trakya Bölgesinde Tarih Öncesi Araştırmaları", *Belleten 29*, Ankara, 547-548.
- (1986). *İnsanlığın Kaynakları ve İlk Medeniyetler I*. Ankara.

- Karaosmanoğlu, M. (2011). "Erzincan Altıntepe Kazısı", *Urartu – Doğu'da Değişim / Transformation in the East*, İstanbul, 366-375.
- Kartal, M. (2011). "Öküzini Mağarası", *Arkeoatlas (Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası)*, İstanbul, 52-53.
- Kayabalı, İ. - C, Arslanoğlu (1978). "Anadolu'nun Kuzeydoğu, Azerbaycan'ın Kuzeybatı Sınır Boyları Tarihinin Ana Çizgileri". *Azerbaycan Türk Kültür Dergisi*, 27, Ankara, 226 vdd.
- Keçer, M. (1985). *Erzincan Ovası ve Yakın Çevresinin Jeomorfolojisi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: İ.Ü. Deneyisel Bilimler ve Coğrafya Enstitüsü
- Ketin, İ. (1950). Erzincan ve Aşkale Arasındaki Sahanın (1/100.000 Ölçekli 46/4 ve 47/3 Paftalarının) Jeolojisine Ait Memuar M.T.A. Raporu No: 1950, Ankara (Yayımlanmamış).
- (1983). *Türkiye Jeolojisine Genel Bir Bakış*, İstanbul.
- Kınal, F. (1941). "Amarna Çağında Hurriler", *Sümeroloji Araştırmaları*, AÜDTCF Çalışmalarından Ayrı Basım, İstanbul, 1040–1060.
- (1947). "Şupiluliuma'nın Suriye Seferleri". *Belleten* XI/41, Ankara, 1-13.
- (1953a). *Géographie et l'Histoire des Pays d'Arzava*. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları. Ankara.
- (1953b). *Arzava Memleketlerinin Mevkii ve Tarihi*. Ankara, 27-35.
- (1954). "Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Tetkik Gezisi Raporu". *DTCFD* XII /1-2, Ankara, 77-89.
- (1971). "Hitit Devletleri için Kuzey Suriye'nin Önemi". *Ata. Konf. IV*, Ankara, 4-13
- (1973). "Hitit Devleti için Kuzey Suriye'nin Önemi", *Türk Tarih Kurumu Atatürk Konferansları IV* (ayrı basım), Ankara, 6 vd.
- (1974). "Eski Anadolu Tarihinde Bazı Değişmeler". *Cumhuriyetin 50.Yıl Dönümü Anma Kitabı*, Ankara, 414.
- (1983). *Eski Mezopotamya Tarihi*, Ankara.
- (1991). *Eski Anadolu Tarihi*. Ankara.
- Kinnier, Wilson J.V. (1962). "The Kurba'il Statue of Shalmanesser III", *Iraq*, XXIV-II, 90-115.

- Klein, J. (1974). "Urartian Hieroglyphic Inscriptions from Altintepe". AS XXIV, London, 77-94.
- Kleiss, W. (1970). "Ausgrabungen in den urartaischen Festung Bastam, 1969". AMI 3, 7-65.
- (1972). "Ausgrabungen in der Urartäischen Festung Bastam (Rusahinili) 1970", AMI 5: 7-68
- Kleiss W. - H. Hauptman (1976). *Topographische Karte Von Urartu*. Berlin.
- Koçhan, N. – M. Karaosmanoğlu – B. Can (2005). "Erzurum Çevresinde Eskiçağ Yerleşmeleri". *Arkeoloji, Anadolu ve Avrasya*, Erzurum, 3 – 14.
- Koday, S. (2005). *Doğu Anadolu Bölgesi'nde Hayvancılık*. Erzurum.
- Koday, Z. (2001). "Çıldır Gölü'nde Balıkçılık". *Türk Coğrafya Dergisi* 37, İstanbul, 171-182.
- Konukçu, E. (1992). *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*. Ankara.
- Konyalı, İ.H. (1960). *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi*. İstanbul.
- Konyar, E. (2004). *Doğu Anadolu Erken Demir Çağı Kültürü: Arkeolojik Kazı ve Yüzey Araştırmaları Bulgularının Değerlendirilmesi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi) İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Korfmann, M. (1997). "Troia 1995 Kazıları". KST XVIII/I, Ankara, 213-229.
- (2000). "1998 Troia Kazı Sonuçları". KST XXI/I, Ankara, 287-298.
- (2001). "Troia 1999 Kazıları". KST XXI/I, Ankara, 279-288.
- Koşay, H. Z. (1948). "Karaz Sondajı". *TTK Kongresi* 3, Ankara, 165-169.
- (1959). "Erzurum-Karaz Kazısı Raporu". *Belleten* 91, Ankara, 349-413.
- (1962). "Pulur Kazısı, 1960". *TAD* 11, Ankara, 25-28.
- (1964). "Pulur ve Güzelova (Erzurum Araştırmaları)". *Atatürk Konferansları* I, Ankara, 91-94.
- (1967). "Pulur Kazısı". VI. *Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 14-15
- (1972). "Hitit Tapınagı Şamuha Nerededir?". *Belleten* XXXVI, 461-468.
- (1984). *Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi*. Ankara.
- Koşay, H. Z. - K. Turfan (1959). "Erzurum-Karaz Kazısı Raporu". *Belleten* XXIII/91, Ankara, 349-413.
- Koşay, H.- H. Vary (1964). *Pulur Kazısı*. Ankara.
- (1967). *Güzelova (Tufanç) Erzurum Kazısı 1961*. Ankara.

- (1974). "İkiztepeler 1965 Kazı Raporu", *Türk Arkeoloji Dergisi* XXI-1, Ankara, 75-101.
- Kozbe, G.-A.Ceylan vd. (2008). *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri - 6a-b Demir Çağları*. İstanbul.
- Kökten, K. (1943). "Kars'ın Tarih Öncesi Hakkında İlk Kısa Rapor". *Belleten* VII/27, Ankara, 601-613.
- (1944a). "Kuzey-Doğu Anadolu Prehistoryasında Bayburt Çevresinin Yeri". *DTCFD* III / 5, Ankara, 465-486.
- (1944b). "Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu'da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmalar". *Belleten* VIII/32, Ankara, 659-680.
- (1947). "1945 Yılında Türk Tarih Kurumu Adına yapılan Tarih Öncesi Araştırmalar". *Belleten* 11/43, Ankara, 431-472.
- (1948). "Kars'ın Tarih Öncesi", *TTKong-III*, Ankara, 194-204.
- (1949). "1949 Yılı Tarihöncesi Araştırmaları Hakkında Kısa Rapor", *Belleten* 13/52, Ankara, 811-829.
- (1952). "Anadolu Prehistorik Yerlerinin Dağılışı Üzerinde Bir Araştırma", *DTCFD* 10/3-4, Ankara, 167-207.
- (1953). "1952 Yılında Yaptığım Tarih Öncesi Araştırmaları Hakkında". *Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*-XI, 2-4, Ankara, 177-209.
- (1964) "Karain'in Türkiye Prehistoryasındaki Yeri", *Türk Coğrafya Dergisi* 22-23, Ankara, 17-27
- (1971). "Keban Baraj Gölü Alanında Taş Devri Araştırmaları, 1969", *Keban Projesi 1969 Çalışmaları*, Ankara, 13-22.
- (1971). "Keban Barajı Gölü Çevresinde Taş Devri Buluntuları, 1969", *Atatürk Konferansları IV-1970*, Ankara, 125-132.
- (1972). "Keban Baraj Gölü Alanında Taş Devri Araştırmaları, 1970", *Keban Projesi 1970 Çalışmaları*, Ankara, 1-2.
- (1974). "Keban Baraj Gölü Alanında Taş Devri Araştırmaları, 1971", *Keban Projesi 1971 Çalışmaları*, Ankara, 1-5.
- (1975). "Kars ve Çevresinde Dip Tarih Araştırmaları Yazılıkaya Resimleri". *Atatürk Konferansları V*, Ankara, 95-104.

- (1976). "Keban Baraj Gölü Alanında Taş Devri Araştırmaları, 1972", *Keban Projesi 1972 Çalışmaları*, Ankara, 1-3.
- König, F. W. (1954). "Zm Herkunft der Armenier nach den Insehriften von Muş und Trmerd". *Handes Amsorya* 68, 415-430.
- (1955-1957). *Handbuch Der Chaldäischen Inschriften, Archiv Für Orientforschung Herausgegeben Von Ernst Weidner*. Beiheft. Graz.
- (1967). "Handbueh der Chaldisehen Insehriften". *AfO Beiheft* 8, Graz. Osnabrück.
- Kramer, S.N. (1963). *The Sumerians Their History, Culture and Character*, Chicago.
- (1990). *Tarih Sümer'de Başlar*, Ankara.
- Krupnov, F. I. (1964). "The Most Archaic Culture of the Caucasus and the Caucasian Community". *Soviet Anthropology and Archaeology* III, 31-42.
- Ksenophon. *Anabasis*. İstanbul.
- Kunç, S.-A Çukur (1989). "Yukarı Fırat Havzası Maden Ocakları ve Bazı Arkeolojik Buluntularla İlişkileri". V. *Arkeometri Sonuçlar Toplantısı*, Ankara, 29-38.
- Kuşçu, E. (2005). *Sözdizim ve Biçimbilim Açısından Urartu Dili*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kutlu, E. (1969). "Altıntepe'de Urartu Seramiği". *Bellekten*-131, Ankara, 279-298
- Lahn, E. (1948). *Türkiye Göllerinin Jeolojisi ve Jeomorfolojisi Hakkında Bir Etüt*, MTA Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- Lamb, W. (1954). "The Culture of Northeast Anatolia and its Neighbours". *AS* IV, Ankara, 21-32.
- Lang, D. M. (1970). *Armenia*. London.
- Laroche, E. (1966). *Les Noms des Hittites*, Paris.
- (1969). "Liste des Dokuments Hieroglyphiques ". *Revue Hittite Et Asianique: Organe De La Société Des Etudes Hittites - XXVII*, Paris, 124 vd.
- (1971). "Les Hieroglyphes D'Altıntepe" *Anatolia* XV, 55-61.
- Leakey, R. (1988). *İnsanın Kökeni*. İstanbul.
- Lehmann Haupt, C.F. (1910). *Armenien Einst und Jetzt I*. Berlin.
- (1928-1935). *Corpus Inscriptionum Chaldicarum* I-II. Berlin-Leipzig.
- Levine, L. (1969). *Contribution to the Historical Geography of the Zagros in the Neo-Assyrian Period*, Ann Arbor.

- (1974). "Geographical Studies in the Neo-Assyrian Zagros". *IRAN* XII, London, 99 vd.
- Lloyd, S. (1956). *Early Anatolia*. London.
- (1967). *Early Highlands Peoples of Anatolia*. London.
- (1997). *Türkiye'nin Tarihi. Bir Gezginin Gözüyle Anadolu Uygarlıkları*. Ankara.
- Luckenbill, D. D. (1926-27). *Ancient Records of Assyria and Babylonia I, Historical Records of Assyria from the Earliest Times to Sargon II, Historical Records of Assyria from Sargon to The End*, Chicago
- (1968). *Ancient Record of Assyria and Babylonia I: Historical records Assyria from the Earliest Times to Sargon to the end. Chicago 1926-1927*, New York.
- Macqueen, G. (1986). *The Hittites and Their, Contemporaries in Asia Minor*, London.
- MTA (2002). *Maden Teknik Arama Enstitüsü Bülteni*. Ankara.
- Mahmûd el-Kâşgarî (2007). *Dîvânü Lugâti't Türk*, İstanbul.
- Maisler, B., - M. Stekelis - M. Avi – Yonah (1952). "The Excavations at BethYerah (Khirbet el-Kerak) 1944–1946". *Israel Exploration Journal Volume 2*, Jerusalem, 165–173.
- Mansel, A. F. (1945). *İlkçağ Tarihi*. İstanbul.
- Maxwell, K.R.- Hyslop (1959). "An Urartian Archer on the Zincirli Chariot Relief". *IAB* 2, 65 vd.
- Mayer, W. (1983). "Sargons Feldzug gegen Urartu-714 V.Chr. Text und Übersetzung". *MDOG* 115, Berlin, 65-132.
- Melikişvili, G.A. (1950) "Diauehi", *Vestnik Drenaj İstorii* 34/4,26-42.
- (1954). "Urartskiye Klinobrazniye Nadpisi", *VOL* (I): 177-260
- (1960). *Urartskie Klinoobraznye Nadpisi*. Moskova.
- (1971). *Die Urartaische Sprache*. Roma.
- Mellaart, J. (1954). "Preliminary Report on Survey of Pre-classical Remains in Southern Turkey", *AS* 4, London, 175-240.
- (1957). "Anatolian Chronology in the Early and Middle Bronze Ages,". *AS* 7, London, 55-88.
- (1958_a). "Excavations at Hacilar. First Preliminary Report". *AS* 8. 127-156.
- (1958_b). "The End of the Early Bronze Age in Anatolia and Aegean". *AJA* 62, New Jersey, 9-33.

- (1959). "Excavations at Hacilar. Second Preliminary Report, 1958". AS 9, 51-65.
- (1960). "Excavations at Hacilar. Third Preliminary Report 1959". AS 10, 83-104.
- (1962). "Anatolia c. 4000-2300 B.C.", CAH I/XVII, Cambridge.
- (1971). "Anatolia, 4000-2300 B.C.", CAH I/2, 363-406.
- Mellink, M. J. (1961). "Archaeology in Asia Minor". AJA 65, New Jersey, 171-185.
- (1968). "Archaeology in Asia Minor". AJA 72, New Jersey, 125-147.
- (1971). "Archaeology in Asia Minor". AJA 75, New Jersey, 161-181.
- (1980). "Archaeology in Asia Minor". AJA 84, New Jersey, 501-518.
- (1981). "Archaeology in Asia Minor". AJA 85, New Jersey, 463-479.
- Memiş, E. (1989). *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Konya.
- (1997). Genel Tarih, Konya.
- (2003). *Eskiçağ Türkiye Tarihi*. Konya.
- (2005). *İskitlerin Tarihi*. Konya.
- (2007). *Eskiçağda Mezopotamya: En Eski Çağlardan Asur İmparatorluğu'nun Yıkılışına Kadar*. İstanbul.
- Merhav, R. (1989). "Everyday and Ceremonial Utensil Urartu,". R. Merhav (ed.). *A Metalworking Center in the Millennium B.C.E.*, New York.
- (1991). *Urartu. A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*, Jerusalem.
- Mesçaninov, I.I (1958). *Grammaticeskij stroj urartskogo jazyka. Cast pervaja: imennye casti casti reci*, Moskova, Leningrad.
- (1962). *Grammaticeskij stroj urartskogo jazyka. Cast vtoraja: Struktura glagola* Moskova, Leningrad.
- Meyer, E (1953). *Geschichtedes Altertum II*. Stuttgart.
- Minzoni A. – Deroché (1988). "1986 Yılı Gaziantep Yöresi Paleolitik Araştırmalar", AST-VI, 591-594, Ankara.
- (1989) "Gaziantep'te Prehistorik Araştırma 1987 Misyonunun Hazırlık Sonuçları", AST-VI, Ankara, 591-594.
- Miyake, Y. (2011). "Statü Eşyaları", *Arkeoatlas (Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası)*, İstanbul, 120-121.
- Monte, G.F. del-J. Tischler (1978). *Die Orts- und Gewässernamen der Hethitischen Texte, Répertoire Géographique des Textes Cuneiformes VI*, Wiesbaden.

- Munn-Rankin, M. (1973). "Assyrian Military Power, 1300-1200 B.C.", *CAH II/2*, 274-306.
- Munsell (2000). *Munsell Soil Charts Color Book*.
- Naumann, R. (1985). *Eski Anadolu Mimarlığı*. Ankara.
- Olmstead A.T. (1968). *History of Assyria*, Chicago-London.
- (1975). *History of Assyria*. Chicago.
- Orthmann, W. (1963). *Frühe Keramik von Bogazköy*. Berlin.
- Otten H. (1966). *Hethiter, Hurriter und Mitanni*, Frankfurt.
- (1969). "Hitit Tarihinin Kaynakları ve Eski Doğu Kronolojisi". *Belleten XXXIII*, Ankara, 359-369.
- (1988). *Die Bronzetafel aus Boğazköy*, Wiesbaden.
- Ögel, B. (2006). *Türk Mitolojisi II*, Ankara.
- Öğün, B. (1970). *Van'da Urartu Sulama Tesisleri ve Şamram (Semiramis) Kanalı*, Ankara.
- Öksüz, B. (2011). "Beslenmek", *Arkeoatlas (Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası)*, İstanbul, 74-77.
- Özbal, H. (1983). "Tepecik, Tülintepe Metal, Filiz ve Cüruf Analizleri Sonuçları". *TÜBİTAK-ARÜTOB III/3*, İstanbul, 203-217.
- Özdoğan, E. (2011). "Çayönü Tepesi", *Arkeoatlas (Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası)*, İstanbul, 62-63.
- Özdoğan, M. (1977). *Aşağı Fırat Havzası 1977 Yüzey Araştırmaları*, İstanbul.
- (1999). "Anadolu'dan Avrupa'ya Açılan Kapı: Trakya". *Arkeoloji-Sanat-90*, İstanbul, 2-28.
- (2011). "Köyden Kente", *Arkeoatlas (Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası)*, İstanbul, 102-106.
- Özey, R. (1985). *Dumlu ve Çevresi (Bölgesel Coğrafya Açısından Bir Etüd)*, Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- (2002). *Siyasi Coğrafya*. İstanbul.
- Özgüç, N. (1974). *The Decorate Bronze strip and Plaques from Altın-tepe Mansel'e Armağan*, Ankara, 847-860.
- Özgüç, T. (1961). "Altın-tepe Kazıları – Excavations Altın-tepe". *Belleten XXV / 98*, Ankara, 253-290.

- (1966). *Altıntepe I: Mimarlık Anıtları ve Duvar Resimleri*, Ankara.
- (1969). *Altıntepe II*. Ankara.
- Özgür, E. M. (2001). *Türkiye Coğrafyası*. Ankara.
- Öztürk, N. (2004). "Anadolu'nun Karaz Seramiğine Ait Eski ile Yeni Görüşleri ve Yerleşim Yerleri". *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 4/32, Erzurum, 81-93.
- Palabıyık, H. (2007). "Klasik İslam Coğrafyacılarına Göre Erzurum" *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi* 18, Erzurum 127-162.
- Palmieri, A. (1972). "TwoYears of Excavations at Arslantepe (Malatya)". *TAD* 19/2, Ankara, 203-211.
- (1977). "The 1973 and 1975 Campaigns at Arslantepe (Malatya)". *TAD* 24/2, Ankara, 123-132.
- (1985). "Excavations at Arslantepe 1983". VI. KST, Ankara, 71-78.
- Payne, M.R. (1995). *Urartu Yazılı Belgeler Kataloğu*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- (2001). *Çivi Yazısı ve Hiyeroglifli Bulgular Işığında Urartularda Kullanılan Hacim Ölçüleri*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul: Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- (2006). *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, İstanbul.
- Pehlivan, M. (1984). *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- (1990). "Karaz ve Hurriler". *100. Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi-I*, Van, 168-176.
- (1991a). *Daya (e) ni /Diau (e) hi*. Erzurum.
- (1991b). *Hayaşa*. Erzurum.
- (1991c). "Kaşkaların Eski Anadolu Tarihindeki Yeri ve Önemi". *100. Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi-2*, Van, 27-50.
- (1991d). "Başlangıçtan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Bayburt ve Yöresi". *100. Yıl Üniversitesi. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi II*, Van, 326-334.

- (1994). “Başlangıçtan Urartu’nun Yıkılışına Kadar Bayburt ve Yöresi”. *Türk Tarihinde ve Kültüründe Bayburt Sempozyumu (23–25 Mayıs 1988)*, Ankara, 327-345.
- Piotrovskii, B. B. (1944). *Istoriya i Kultura Urartu*, Erivan.
- (1950). *Karmir-blur 1 (Rezultati rabot arheologičeskoy ekspeditsiyi Instituta Istoriyi Akademiyi Nauk ArmSSR i gosudarstvennogo Ermitaja 1939-1949gg.)*. Erivan.
- (1955). *Karmir blur III (Rezultati rabot arheologičeskoy ekspeditsiyi Instituta Istoriyi Akademiyi Nauk ArmSSR i gosudarstvennogo Ermitaja 1951-1953gg.)*. Erivan.
- (1962). “The Aeneolithic Culture of Trans-Caucasian in the Third Millennium B.C.”. VI. *International Conccress of Prehistori cand Proto historic Sciences*, Moscow, 7.
- (1965). "Urartu Dini". *AÜDTCFD-23*, Ankara, 37-49.
- (1966). *II Regno Dı Van Urartu*. Roma.
- (1969). *Urartu*. Geneva.
- Polat, S. (2003). *Karasu Havzasının Hidrojeomorfolojik Etüdü*, İstanbul, (Basılmamış Doktora Tezi)
- Ramsay (1960). *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası*. İstanbul.
- Russel, H.F. (1984). "Shalmanaser's Campaing to Urartu in 856 B.C. and Historical Geography of Eastern Anatolia According to the Assyrian Sourctces”, AS 24, 185 vd.
- Sagona, A.G. (1984). *The Caucasian Region in the Early Bronze Age. British Archaeological Reports (BAR) International Series 214*.
- (2000). “Sos Höyük and the Erzurum Region in Late Prehistory a Provisional Chronology for Northeast Anatolia”. *Chronologiesdes Paysdu Caucase et de L’Euphrateaux IVe - IIIe Millenaires: Actesdu Colloqued ’Istanbul, 16- 19 Decembre 1998, Varia Anatolica XI*, İstanbul, 329-373.
- Sagona A. - C. Sagona (2000). “Excavations at Sos Höyük, 1998”. *KST- XXI-I*, Ankara, 143-144.
- (2001). “Excavations at Sos Höyük, 1999”. *KST- XXII/I*, Ankara, 129-131.

- Sagona, A., - C. Sagona- H. Özkorucuklu (1995). "Excavations at Sos Höyük-1994 First Preliminary Report". AS 45, London, 193-218.
- (1996). "Excavations at Sos Höyük-1994". KST XVII/I, Ankara, 129-150.
- Sagona, A. - M. Erkmén-C. Sagona (1997). "Excavations Sos Höyük 1995". XVIII. KST- I, Ankara, 137-143.
- (1998). "Excavations Sos Höyük 1996". XIX. KST - I, Ankara, 245-250.
- (1999). "Excavations at Sos Höyük, 1997". XX. KST - I, Ankara, 205-206.
- Sagona, A. - M. Erkmén - C. Sagona - I. Thomas (1996). "Excavations at Sos Höyük, 1996: Second Preliminary Report". AS 46, 27-52.
- Sagona, A.. - C. Sagona-M. Erkmén, S. Howells (1997). "Excavations at Sos Höyük 1996: Third Preliminary Report". *Anatolica* 23, 181-226.
- (1998). "Excavations at Sos Höyük 1997: Fourth Preliminary Report". A S 24, 31-64
- Sagona, A., - P. Zimansky (2009). *Ancient Turkey*. London.
- Sağlamtimur, H. (2001). *Urartu Krallığı'nın Ekonomik Yapısı*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Salvini, M. (1967). Nairi e Ur(u)atri: *Contributa alla Storia della Formazione del regnodi Urartu*. Roma.
- (1968). "Studi sul verbo Urarteo" *SMEA* 5, Roma, 97-127.
- (1984). "I documenti". P .E. Pecorella, M. Salvini, (eds.), *Tra lo Zagros e l'Urmia*, Rome, 53-137.
- (1995). *Geschichte und Kultur der Urartäer*. Darmstadt.
- (2006). *Urartu Tarihi ve Kültürü*. İstanbul.
- Sami, Ş. (1889 (1306)). *Kamusü'l- Alâm*. İstanbul.
- San, O. (1994). *Urartu Krallığının Kuzey ve Kuzeydoğu Yayılımı*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Saraçoğlu, H. (1956). *Doğu Anadolu I*, İstanbul.
- (1989). *Doğu Anadolu Bölgesi*. İstanbul.
- Sayce, A. H. (1888). "The Cuneiform Inscriptions of Van Part III. *Journal of Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, London, 1-48.
- Schaffer, C. F. A. (1948). *Stratigraphie Comparee et Chronologie de l'Asie Occidentale*. London.

- Schmidt, K. (2011). "Göbekli Tepe", *Arkeoatlas (Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası)*, İstanbul, 64-70.
- Schmökel, H. (1957). *Geschichte Vorderasien, Kellschriftforschung und Alte Geschichte Vorderasiens*, Leiden.
- Schuler, E. Von (1965). *Die Kaşkäer, Ein Beitrag Zur Ethnographiedes Alten Klein Asien*. Berlin.
- Selen, H.S. (1943). "Türkiye'nin Yol Sistemi". *TCD I-IV*, Ankara, 352-371.
- (1945). *Türkiye Coğrafyasının Ana Hatları*, Ankara.
- (1949). "Doğu Anadolu Yolları ve Manzaraları", *Türk Coğrafya Dergisi XI-XII*, Ankara, 102-109.
- Sever, R. (1996). *Aşkale Yöresinin Fiziki Coğrafya Etüdü*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.
- Sevin, N. A. (2011). "Urartu Takı Sanatı" *Arkeoatlas (Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası)*, İstanbul, 472-473.
- Sevin, V. (1976–1977). "Urartu Çömlekçiliğinde Kapak". *Anadolu Araştırmaları-IV-V*, Ankara, 227-233.
- (1979). *Urartu Krallığının Tarihsel ve Kültürel Gelişimi*. (Yayımlanmamış Doçentlik Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- (1999). *Anadolu Arkeolojisi*, İstanbul.
- (2003). *Anadolu Arkeolojisi*. İstanbul.
- (2011). "Urartu Devleti", *Arkeoatlas (Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası)*, İstanbul, 422-480
- Sevin, V- A. Özfirat (2000). "Van Altıntepe Kazıları". *Türkiye Arkeolojisi Ve İstanbul Üniversitesi*, İstanbul, 217-223.
- Sevin, V. – E. Kavaklı (1996). *Bir Erken Demir Çağ Nekropolü Van/Karagündüz*, İstanbul.
- Sevin, V.,- I. Caneva- K. Köroğlu (1997). "1995 Yılı Mersin/Yumuktepe Kazıları". *KST XVIII/I*, Ankara, 23-41.
- Slaterry, J. C.D. (1987). "Urartu and the Black Sea Colonies: an Economic Perspective" / *Reprint from al Rafidon*, Vol. VIII, Tokyo, 1-30.
- Sommer, F. (1932). *Die Ahhijavā-Urkunden*. München.
- Sözer, A.N. (1969). *Diyarbakır Havzası*. Ankara.

- (1974). “Erzurum Coğrafyası: Tabiî ve Beşeri Özellikler”, *Atatürk Üniversitesi 50. Yıl Armağanı*, Erzurum, 27-38.
- Steinherr (1958). “Urartaeischen Bronzen von Altıntepe”. *Anadolu (Anatolia)*-3, Ankara. 97-102.
- Strabon. *Antik Anadolu Coğrafyası*.
- Sturtevant, E. H., - J. Bechtel (1935). *A Hittite Chrestomaty*. Philadelphia.
- Sukenik, Y. (1947). “On the Technique of Khirbet Kerak Ware”. *Bulletin of the American Schools Of Oriental Research* 106, 9–17.
- Şenel, A. (1995). *İlkel Topluluktan Uygar Topluma Geçiş Aşamasında Ekonomik, Toplumsal ve Düşünsel Yapıların Etkileşimi*. Ankara.
- Şenyurt, S.Y. (2005a). *Büyükardıç*. Ankara.
- (2005b). *Tasmasor*. Ankara.
- (2005c). *Tetikom Höyük: Pasinler Ovasında Bir Demir Çağı Yerleşmesi / An Iron Age Settlement in Pasinler Plain*. Ankara.
- Şenyurt, S.Y-R. İbiş (2005). *Güllüdere*. Ankara
- Şenyürek, M. S. (1944). “Anadolu’da Bulunan İki Yeni Paleolitik Alete Dair Bir Not”. *DTCFD* 2/2, Ankara, 349-352.
- (1954). “A Note on the Skulls of Chalcolithic Age from Yümüktepe”. *Belleten* 18/69, Ankara, 247-270.
- Şenyürek, M. S. – E. Y. Bostancı (1958). “Hatay Vilayetinde Prehistorya Araştırmaları” *Belleten* 22/86, Ankara, 147-156.
- Tanilli, S. (1994). *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası*. İstanbul.
- Tarhan, M.T. (1972). *Eski Çağ’da Kimmerler Problemi..* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul: İ.Ü. Ed. Fakültesi.
- (1978). *M.Ö. XIII. Yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonları*. (Basılmamış Doçentlik Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- (1979). “Eskiçağ’da Kimmerler Problemi”. VIII. *TTKong*. Ankara, 44-55.
- (1982). “Urartu Devleti’nin ‘Kuruluş’ Evresi ve Kurucu Krallardan ‘Lutipri=Lapturi’ Hakkında Yeni Görüşler”. *Anadolu Araştırmaları*-VIII, İstanbul, 69-114.

- (1983). "The Structure of the Urartian State". *Anadolu Araştırmaları*, IX, İstanbul, 295-310.
- (1984). "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler". I. AST, Ankara, 109-120.
- (1986). "Urartu Devleti'nin Yapısal Karakteri". IX. *TTKong*, Ankara, 285-301.
- (1994). "Recent Researches at the Urartion Capital Tushpa", *Tel Aviv: Journal of the Enstitute of Archaeology Tel Aviv University*, 21/1, 22-57.
- (2000). "Tuşpa-Van Kalesi Demirçığ'ın Gizemli Başkentinde Yapılan Araştırmalar ve Kazılar". O. Belli (ed.). *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, Ankara, 191-200.
- Tarhan, M.T.-V.Sevin (1975). "Urartu Tapınak Kapıları ile Anıtsal Kaya Nişleri Arasındaki Bağını", *Belleten* 155, Ankara, 389-412.
- (1976-1977). "Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları-I: Askeri ve Sivil Mimariye Ait Yeni Gözlemler". *AnAr IV-V*, Ankara, 273-304.
- Tarkan, T. (1974). "Ana Çizgileriyle Doğu Anadolu Bölgesi". *Atatürk Üniversitesi 50. Yıl Armağanı, Erzurum ve Çevresi*, Erzurum, 7-22.
- Taşkıran, H. (2011). "Karain Mağarası", *Arkeoatlas (Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası)*, İstanbul, 38-41.
- Taşyürek, O. A. (1977). "Adana Bölge Müzesinde'ki Boyalı Urartu Kaplarından Örnekler". *TAD 24/I*, Ankara, 175-194.
- Thureau, F. – Danguin (1912). *La Huitieme Campagne de Sargon*, Paris.
- Topaloğlu, Y. (2006). *Ardahan-Çıldır'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum: A.Ü.Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- (2009). Kuzeydoğu Anadolu'da Urartu'nun Tarihi Mirası (Kalıntıları) ve Arkeolojik Verileri, (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tozlu, S. (1997). *Trabzon-Erzurum-Bayezid Yolu (1850-1900)* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tuncel, M. (1991). "Aras". *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi-3*, Ankara, 332-335
- (1996). "Fırat", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi XIII*, İstanbul, 31-33
- Turan, O. (1971). *Selçuklular Zamanında Türkiye*. İstanbul.
- Umurtak, G. (2011). "Anadolu Figürinleri", *Arkeoatlas (Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası)*, İstanbul, 98-100.

- Ünal, A. (2002). *Hititler Devrinde Anadolu I*, İstanbul.
- (2003). "Hititler, Akdeniz ve Liman Kenti Ura". *OLBA VII (Özel Sayı)*, Mersin, 13-40.
- (2005). *Hititler Devrinde Anadolu III*, İstanbul.
- Varol, O. (2005). *Çivi Yazılı Belgeler Işığında Urartu Dili'nin Yapısal Özellikleri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van. Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Van Loon M. N. (1966). *Urartian Art Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations*. İstanbul.
- Von, Bossert, H. T. (1944). *Ein Hethitisches Königssiegel*. Berlin.
- von Gall, H. (1967). "Zu den Kleinasiatichen Treppentunnein" *AA*, 504 vdd.
- Wilhelm, G. (1994). *The Hurrians*, Warminster.
- Yakar, J. (1976). "Hittite Involvement in Western Asia", *Anatolian Studies* 26, 118 vd.
- (1979). "Troyand Anatolian Early Bronze Age Chronology". *AS* 29, London, 51-67.
- (1984). "Regional and Local Schools of Metalwork in Early Bronze Age Anatolia" *AS* 34, Ankara, 59-86.
- (1985). "The Later Prehistory of Anatolia". *The Late Chalcolithic and Early Bronze Age*, BAR-2, Oxford, 268 vd.
- (1991). *Prehistoric Anatolia: The Neolithic Transformation and The Early Chalcolithic Period*. Jerusalem.
- (1994). *Prehistoric Anatolia: The Neolithic Transformation and The Early Chalcolithic Period*. Jerusalem.
- (1997). "Hacılar". *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East 1*, New York, Oxford, 448-449.
- Yalçinkaya, I. (1984). "Samsat-Şehremuz Tepesi Çevresi Paleolitik Çağ Yüzey Araştırmaları, 1982", *AST-I*, Ankara, 13-20.
- Yazıcı, H. (1991). *Tercan Ovası ve Çevresinin Coğrafi Etüdü*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yegingil, Z. (1983). "Tülintepe, Tepecik, Çayönü Obsidyenlerinin Plato Düzeltme Tekniği ile Bulunmuş Yasları". *TÜBİTAK ARÜTOB III/3*, İstanbul, 253-258.
- Yıldırım, R. (2000). *Uygarlık Tarihi*. İzmir.

- Yiğit T. (2005). “Hurriler’e İlişkin Hititçe Çivi Yazılı Belgelerdeki İlk Kayıtlar”, *Tarih Araştırmaları Dergisi* 38, 55–69.
- Yücel, T. (1987). Türkiye Coğrafyası. Ankara.
- Zimanski, P. E. (1985). *Ecology and Empire. The Structure of the Urartian State*. Chicago.

HARİTALAR

Harita 1. Doğu Anadolu Fiziki Haritası	214
Harita 2. Doğu Anadolu Siyasi Haritası.....	215
Harita 3. Fırat Nehri (Atlas Dergisi)	216
Harita 4. Karasu Havzası.....	217
Harita 5. İl-İlçe ve Köyler	218
Harita 6. Merkezler Genel.....	219
Harita 7. Urartu Yayılım Haritası.....	220
Harita 8. Fırat ve Dicle Nehirleri (Atlas Dergisi)	221
Harita 9. Çalışılan Merkezlerin İdari Dağılımı	222
Harita 10. Erzinan'da Çalışılan İlçeler	223
Harita 11. Erzurum'da Çalışılan İlçeler	224

FOTOĞRAFLAR

Fotoğraf 1. Akdağ Kalesi-I	225
Fotoğraf 2. Akdağ Kalesi-I	225
Fotoğraf 3. Akdağ Kalesi-II	226
Fotoğraf 4. Akdağ Kalesi-II	226
Fotoğraf 5. Akdağ Kalesi-III	227
Fotoğraf 6. Akdağ Kalesi-III	227
Fotoğraf 7. Eskişehirtepe Kalesi	228
Fotoğraf 8. Eskişehirtepe Kalesi	228
Fotoğraf 9. Güngörmez Kalesi	229
Fotoğraf 10. Güngörmez Kalesi	229
Fotoğraf 11. Pir Ali Baba Kalesi (Tepeköy Kalesi)	230
Fotoğraf 12. Pir Ali Baba Kalesi (Tepeköy Kalesi)	230
Fotoğraf 13. Umudum Kalesi	231
Fotoğraf 14. Umudum Kalesi	231
Fotoğraf 15. Küçükçağdarış Kalesi	232
Fotoğraf 16. Küçükçağdarış Kalesi	232
Fotoğraf 17. Pırtın Kalesi	233
Fotoğraf 18. Pırtın Kalesi	233
Fotoğraf 19. Ağbaba Kalesi	234
Fotoğraf 20. Ağbaba Kalesi	234
Fotoğraf 21. Başbudak Kalesi	235
Fotoğraf 22. Başbudak Kalesi	235
Fotoğraf 23. Bolutepe Kalesi	236
Fotoğraf 24. Bolutepe Kalesi	236
Fotoğraf 25. Harabetepe Kalesi	237
Fotoğraf 26. Harabetepe Kalesi	237
Fotoğraf 27. Kalecik Kalesi	238
Fotoğraf 28. Kalecik Kalesi	238
Fotoğraf 29. Köroğlu Beşkaya Kalesi	239
Fotoğraf 30. Köroğlu Beşkaya Kalesi	239
Fotoğraf 31. Maden Kalesi	240
Fotoğraf 32. Maden Kalesi	240
Fotoğraf 33. Maden Kalesi	241
Fotoğraf 34. Köroğlu Kalesi	241
Fotoğraf 35. Köroğlu Kalesi	242
Fotoğraf 36. Mağaratepe Kalesi	242
Fotoğraf 37. Mağaratepe Kalesi	243
Fotoğraf 38. Müftüoğlu Kalesi	243
Fotoğraf 39. Müftüoğlu Kalesi	244
Fotoğraf 40. Şirinlikale	244
Fotoğraf 41. Şirinlikale	245
Fotoğraf 42. Üçpınar Kalesi	245
Fotoğraf 43. Üçpınar Kalesi	246
Fotoğraf 44. Yaylacık Kalesi	246
Fotoğraf 45. Yaylacık Kalesi	247
Fotoğraf 46. Yaylacık Kalesi	247

Fotoğraf 47. Yaylacık Kalesi	248
Fotoğraf 48. Yollarüstü Kalesi	248
Fotoğraf 49. Yollarüstü Kalesi	249
Fotoğraf 50. Balıklı Kalesi	249
Fotoğraf 51. Balıklı Kalesi	250
Fotoğraf 52. Başköy Kalesi	250
Fotoğraf 53. Başköy Kalesi	251
Fotoğraf 54. Beyaztaştepe Kalesi	251
Fotoğraf 55. Beyaztaştepe Kalesi	252
Fotoğraf 56. Çadirkaya (Pekeriç) Kalesi	252
Fotoğraf 57. Çadirkaya (Pekeriç) Kalesi	253
Fotoğraf 58. Harabeler (Ortaköy-Tifnik) Kalesi	253
Fotoğraf 59. Harabeler (Ortaköy-Tifnik) Kalesi	254
Fotoğraf 60. Hasanbey Kalesi	254
Fotoğraf 61. Hasanbey Kalesi	255
Fotoğraf 62. Kalecik Kalesi	255
Fotoğraf 63. Kötür (Akyurt) Kalesi	256
Fotoğraf 64. Kötür (Akyurt) Kalesi	256
Fotoğraf 65. Kurt Kalesi	257
Fotoğraf 66. Kurt Kalesi	257
Fotoğraf 67. Mirzaoğlu Kalesi	258
Fotoğraf 68. Mirzaoğlu Kalesi	258
Fotoğraf 69. Ozanlı Kalesi	259
Fotoğraf 70. Ozanlı Kalesi	259
Fotoğraf 71. Sırataş Kalesi	260
Fotoğraf 72. Sırataş Kalesi	260
Fotoğraf 73. Toprakkale	261
Fotoğraf 74. Toprakkale	261
Fotoğraf 75. Turnaçayırı Kalesi	262
Fotoğraf 76. Turnaçayırı Kalesi	262
Fotoğraf 77. Kız Kalesi	263
Fotoğraf 78. Kız Kalesi	263
Fotoğraf 79. Saztepe	264
Fotoğraf 80. Altıntepe	264
Fotoğraf 81. Altıntepe	265
Fotoğraf 82. Üzümlü Kalesi	265
Fotoğraf 83. İshak Höyük	266
Fotoğraf 84. İshak Höyük	266
Fotoğraf 85. Değirmenler Höyük	267
Fotoğraf 86. Değirmenler Höyük	267
Fotoğraf 87. Dumlu Höyük	268
Fotoğraf 88. Dumlu Höyük	268
Fotoğraf 89. Güzelova Höyük	269
Fotoğraf 90. Güzelova Höyük	269
Fotoğraf 91. İkiztepe Höyük	270
Fotoğraf 92. İkiztepe Höyük	270
Fotoğraf 93. Alaca (Tilkitepe-II) Höyük	271
Fotoğraf 94. Alaca (Tilkitepe-II) Höyük	271

Fotoğraf 95. Aşıklı Höyük	272
Fotoğraf 96. Aşıklı Höyük	272
Fotoğraf 97. Çiğdemli Höyük	273
Fotoğraf 98. Çiğdemli Höyük	273
Fotoğraf 99. Karaz Höyük	274
Fotoğraf 100. Karaz Höyük	274
Fotoğraf 101. Pulur Höyük	275
Fotoğraf 102. Pulur Höyük	275
Fotoğraf 103. Söğütlü Höyük	276
Fotoğraf 104. Söğütlü Höyük	276
Fotoğraf 105. Tilkitepe Höyük	277
Fotoğraf 106. Tilkitepe Höyük	277
Fotoğraf 107. Aşkale Höyük	278
Fotoğraf 108. Aşkale Höyük	278
Fotoğraf 109. Cinis Höyük	279
Fotoğraf 110. Cinis Höyük	279
Fotoğraf 111. Aşağı Kartallı Höyük	280
Fotoğraf 112. Aşağı Kartallı Höyük	280
Fotoğraf 113. Beykomu Höyük	281
Fotoğraf 114. Beykomu Höyük	281
Fotoğraf 115. Büyük Kalecik Höyük	282
Fotoğraf 116. Büyük Kalecik Höyük	282
Fotoğraf 117. Çataldaş Höyük	283
Fotoğraf 118. Çataldaş Höyük	283
Fotoğraf 119. Saygılı Höyük	284
Fotoğraf 120. Saygılı Höyük	284
Fotoğraf 121. Yukarı Kartallı Höyük	285
Fotoğraf 122. Elmaağacı (Davarlı) Höyük	285
Fotoğraf 123. Elmaağacı (Davarlı) Höyük	286
Fotoğraf 124. Kaleciktepe (Tandırılı) Höyük	286
Fotoğraf 125. Kaleciktepe (Tandırılı) Höyük	287
Fotoğraf 126. Kaleciktepe (Tandırılı) Höyük	287
Fotoğraf 127. Küçük Höyük	288
Fotoğraf 128. Küçük Höyük	288
Fotoğraf 129. Şıpsıp Yerleşmesi	289
Fotoğraf 130. Şıpsıp Yerleşmesi	289
Fotoğraf 131. Tasmasor	290
Fotoğraf 132. Tasmasor	290
Fotoğraf 133. Büyükdıç	291
Fotoğraf 134. Büyükdıç	291
Fotoğraf 135. Güllüdere	292
Fotoğraf 136. Güllüdere	292
Fotoğraf 137. Bolutepe Düz Yerleşmesi	293
Fotoğraf 138. Bolutepe Düz Yerleşmesi	293
Fotoğraf 139. Yaylacık Kalealtı Yerleşmesi	294
Fotoğraf 140. Haramidere Düz Yerleşmesi	294
Fotoğraf 141. Haramidere Düz Yerleşmesi	295
Fotoğraf 142. Çatalarmut Yerleşmesi	295

Fotoğraf 143. Altıntepe Mezarı.....	296
Fotoğraf 144. Altıntepe Mezarı.....	296
Fotoğraf 145. Hamamderesi Kaya Odaları	297
Fotoğraf 146. Hamamderesi Kaya Odaları	297
Fotoğraf 147. Umudum (Kalortepe) Kaya Mezarı.....	298
Fotoğraf 148. Umudum (Kalortepe) Kaya Mezarı.....	298
Fotoğraf 149. Yollarüstü Kaya Mezarı	299
Fotoğraf 150. Yollarüstü Kaya Mezarı	299
Fotoğraf 151. Ağören Obsidyen Yatakları.....	300
Fotoğraf 152. Ağören Obsidyen Yatakları.....	300
Fotoğraf 153. Cinis Höyükten Çıkarılan Eserler (Erzurum Müzesi)	301
Fotoğraf 154. Cinis Höyükten Çıkarılan Eserler (Erzurum Müzesi)	301
Fotoğraf 155. Cinis Höyükten Çıkarılan Eserler (Erzurum Müzesi)	302
Fotoğraf 156. Cinis Höyükten Çıkarılan Ok Uçları (Erzurum Müzesi).....	302
Fotoğraf 157. Güzelova Höyükten Çıkarılan Eserler (Erzurum Müzesi)	303
Fotoğraf 158. Güzelova Höyükten Çıkarılan Eserler (Erzurum Müzesi)	303
Fotoğraf 159. Güzelova Höyükten Çıkarılan Eserler (Erzurum Müzesi)	304
Fotoğraf 160. Güzelova Höyükten Çıkarılan Eserler (Erzurum Müzesi)	304
Fotoğraf 161. Güzelova Höyükten Çıkarılan Eserler (Erzurum Müzesi)	305
Fotoğraf 162. Güzelova Höyükten Çıkarılan Eserler (Erzurum Müzesi)	305
Fotoğraf 163. Güzelova Höyükten Çıkarılan Eserler (Erzurum Müzesi)	306
Fotoğraf 164. Karaz Höyükten Çıkarılan Buluntular (Erzurum Müzesi)	306
Fotoğraf 165. Karaz Höyükten Çıkarılan Buluntular (Erzurum Müzesi)	307
Fotoğraf 166. Karaz Höyükten Çıkarılan Buluntular (Erzurum Müzesi)	307
Fotoğraf 167. Karaz Höyükten Çıkarılan Buluntular (Erzurum Müzesi)	308
Fotoğraf 168. Karaz Höyükten Çıkarılan Buluntular (Erzurum Müzesi)	308
Fotoğraf 169. Karaz Höyükten Çıkarılan Buluntular (Erzurum Müzesi)	309
Fotoğraf 170. Karaz Höyükten Çıkarılan Buluntular (Erzurum Müzesi)	309
Fotoğraf 171. Karaz Höyükten Çıkarılan Buluntular (Erzurum Müzesi)	310
Fotoğraf 172. Pulur Höyükten Çıkarılan Buluntular (Erzurum Müzesi)	310
Fotoğraf 173. Pulur Höyükten Çıkarılan Buluntular (Erzurum Müzesi)	311
Fotoğraf 174. Pulur Höyükten Çıkarılan Buluntular (Erzurum Müzesi)	311
Fotoğraf 175. Pulur Höyükten Çıkarılan Buluntular (Erzurum Müzesi)	312
Fotoğraf 176. Pulur Höyükten Çıkarılan Buluntular (Erzurum Müzesi)	312
Fotoğraf 177. Pulur Höyükten Çıkarılan Buluntular (Erzurum Müzesi)	313
Fotoğraf 178. Pulur Höyükten Çıkarılan Buluntular (Erzurum Müzesi)	313
Fotoğraf 179. Altıntepe Buluntuları (Anadolu Medeniyetler Müzesi)	314
Fotoğraf 180. Altıntepe Buluntuları (Anadolu Medeniyetler Müzesi)	314
Fotoğraf 181. Altıntepe Buluntuları (Anadolu Medeniyetler Müzesi)	315
Fotoğraf 182. Altıntepe Buluntuları (Anadolu Medeniyetler Müzesi)	315
Fotoğraf 183. Altıntepe Buluntuları (Anadolu Medeniyetler Müzesi)	316
Fotoğraf 184. Altıntepe Buluntuları (Anadolu Medeniyetler Müzesi)	316
Fotoğraf 185. Altıntepe Buluntuları (Anadolu Medeniyetler Müzesi)	317
Fotoğraf 186. Aşıklı Höyük (Yüzey Araştırması Verileri).....	317
Fotoğraf 187. Çiğdemli Höyük (Yüzey Araştırması Verileri).....	318
Fotoğraf 188. Değirmenler Höyük (Yüzey Araştırması Verileri).....	318
Fotoğraf 189. Eskişehir Tepe Kalesi (Yüzey Araştırması Verileri).....	319
Fotoğraf 190. Kızılviran Yerleşmesi (Yüzey Araştırması Verileri).....	319

Fotoğraf 191. Pırtın Kalesi (Yüzey Araştırması Verileri).....	320
Fotoğraf 192. Pulur Höyük (Yüzey Araştırması Verileri)	320
Fotoğraf 193. Pulur Höyük Obsidyen (Yüzey Araştırması Verileri).....	321
Fotoğraf 194. Söğütlü Höyük (Yüzey Araştırması Verileri)	321
Fotoğraf 195. Tilkitepe (Alaca) Höyük (Yüzey Araştırması Verileri)	322
Fotoğraf 196. Tilkitepe Höyük (Yüzey Araştırması Verileri)	322
Fotoğraf 197. Beykomu Höyük (Yüzey Araştırması Verileri)	323
Fotoğraf 198. Başköy Kalesi (Yüzey Araştırması Verileri).....	323
Fotoğraf 199. İshak Höyük (Yüzey Araştırması Verileri)	324
Fotoğraf 200. Kötür Kalesi (Yüzey Araştırması Verileri)	324
Fotoğraf 201. Küçük Höyük (Yüzey Araştırması Verileri)	325
Fotoğraf 202. Mirzaoğlu Kalesi (Yüzey Araştırması Verileri).....	325
Fotoğraf 203. Saygılı Höyük (Yüzey Araştırması Verileri)	326
Fotoğraf 204. Saygılı Höyük (Yüzey Araştırması Verileri)	326
Fotoğraf 205. Saztepe (Yüzey Araştırması Verileri)	327
Fotoğraf 206. Sıraş Kalesi (Yüzey Araştırması Verileri).....	327
Fotoğraf 207. Üzümlü Kalesi ve Kaya Mezarı (Yüzey Araştırması Verileri)	328
Fotoğraf 208. Çatalarmut Yerleşmesi (Yüzey Araştırması Verileri).....	328
Fotoğraf 209. Kalecik Kalesi (Çayırılı) (Yüzey Araştırması Verileri)	329
Fotoğraf 210. Aşağı Kartallı Höyük (Yüzey Araştırması Verileri)	329
Fotoğraf 211. Köroğlu Kalesi (Yüzey Araştırması Verileri)	330
Fotoğraf 212. Harabeler (Ortaköy-Tifnik) Kalesi (Yüzey Araştırması Verileri).....	330
Fotoğraf 213. Üçpınar Kalesi (Yüzey Araştırması Verileri).....	331
Fotoğraf 214. Yaylacık Kalesi (Yüzey Araştırması Verileri)	331
Fotoğraf 215. Yaylacık Kalealtı Yerleşmesi (Yüzey Araştırması Verileri).....	332
Fotoğraf 216. Yollarüstü Kalesi ve Kaya Mezarı (Yüzey Araştırması Verileri)	332
Fotoğraf 217. Yukarı Kartallı Höyük (Yüzey Araştırması Verileri).....	333

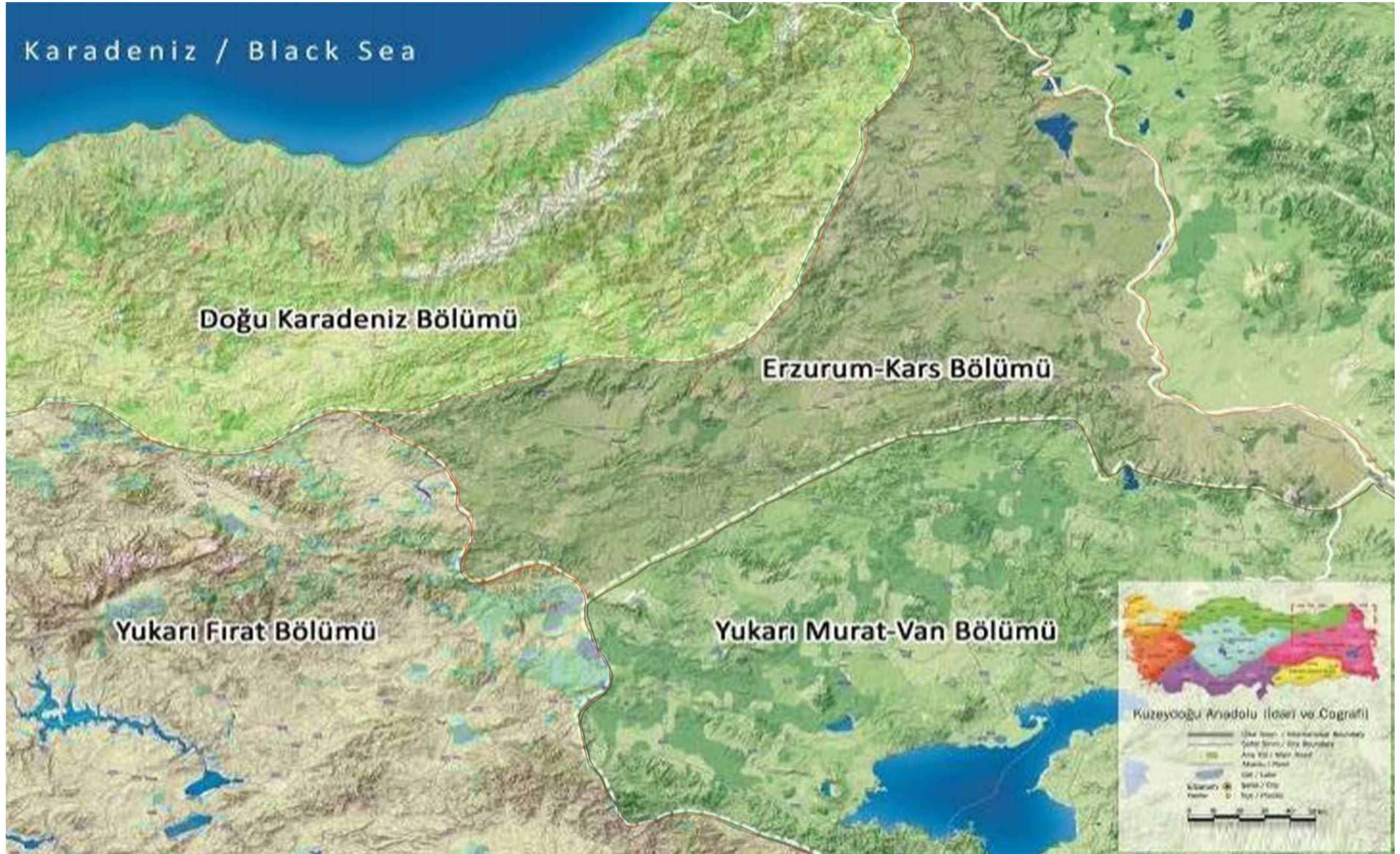
ÇİZİMLER

Çizim 1. Şirinlikale Kaya Mezarı-I Plan ve Kesiti (N. Çevik – UrKMÖGG).....	334
Çizim 2. Şirinlikale Kaya Mezarı-II Plan ve Kesiti (N. Çevik – UrKMÖGG).....	334
Çizim 3. Altıntepe Yer Altı Örne Mezarı-I (T. Özgüç – Altıntepe).....	335
Çizim 4. Altıntepe Yer Altı Örne Mezarı-II (T. Özgüç – Altıntepe).....	336
Çizim 5. Altıntepe Yer Altı Örne Mezarı-III (T. Özgüç – Altıntepe).....	337
Çizim 6. Umudum Kaya Mezar Planı ve Kesiti (N. Çevik – UrKMÖGG).....	338
Çizim 7. Çadırkaya I-II-III Yeraltı Oyma Mezar Planı (N. Çevik – UrKMÖGG).....	338
Çizim 8. Büyükdere Yerleşmesi Kazı Alanı (S. Y. Şenyurt).....	339
Çizim 9. Güllüdere Geç Demir Çağ Mimarisi (S. Y. Şenyurt).....	339
Çizim 10. Tasmasor Yerleşmesi Kazı Alanı (S. Y. Şenyurt).....	340
Çizim 11. Cinis Höyük Kutsal Ocak (A. Ceylan).....	340
Çizim 12. Altıntepe Sfenks (Tamamlanmış Hali) (T. Özgüç – Altıntepe).....	341
Çizim 13. Altıntepe Duvar Resmi (T. Özgüç – Altıntepe).....	341
Çizim 14. Altıntepe Aslan Figürü (T. Özgüç – Altıntepe).....	342
Çizim 15. Altıntepe Duvar Resmi (T. Özgüç – Altıntepe).....	342
Çizim 16. Altıntepe Keramik Çizimi (A. Ceylan).....	343
Çizim 17. Büyükdere Yerleşmesi Keramik Çizimleri (S. Y. Şenyurt).....	343
Çizim 18. Güllüdere Yerleşmesi Keramik Çizimleri (S. Y. Şenyurt).....	344
Çizim 19. Tasmasor Yerleşmesi Keramik Çizimleri (S. Y. Şenyurt).....	344
Çizim 20. Ozanlı Kalesi Keramik Çizimi (A. Ceylan).....	345
Çizim 21. Çadırkaya (Pekeriç) Kalesi Keramik Çizimleri (A. Ceylan).....	345
Çizim 22. Üzümlü Kalesi ve Kaya Mezarı Keramik Çizimleri (A. Ceylan).....	346
Çizim 23. Çatalarmut Yerleşmesi Keramik Çizimleri (A. Ceylan).....	346
Çizim 24. Kız Kalesi Keramik Çizimleri (A. Ceylan).....	347
Çizim 25. Tilkitepe Keramik Çizimleri (A. Ceylan).....	347
Çizim 26. Cinis Höyük Keramik Çizimleri (A. Ceylan).....	348
Çizim 27. Karaz Höyük Keramik Çizimleri (A. Ceylan).....	348
Çizim 28. Sırataş Kalesi Keramik Çizimleri (A. Ceylan).....	349
Çizim 29. Saygılı Höyük Keramik Çizimleri (A. Ceylan).....	349
Çizim 30. Haramidere Düz Yerleşmesi Keramik Çizimleri (A. Ceylan).....	350
Çizim 31. Mirzaoğlu Kalesi Keramik Çizimleri (A. Ceylan).....	350
Çizim 32. Köroğlu Kalesi Keramik Çizimleri (A. Ceylan).....	351
Çizim 33. Çiğdemli Höyük Keramik Çizimleri (A. Ceylan).....	351
Çizim 34. Aşkale Höyük Keramik Çizimleri (A. Ceylan).....	352
Çizim 35. Kurt Kalesi Keramik Çizimleri (A. Ceylan).....	352
Çizim 36. Harabeler (Ortaköy-Tifnik) Kalesi Keramik Çizimleri (A. Ceylan).....	353
Çizim 37. Beyaztaştepe (Bulmuş) Kalesi Keramik Çizimleri (A. Ceylan).....	353
Çizim 38. Yollarüstü Kalesi ve Kaya Mezarı Keramik Çizimleri (A. Ceylan).....	354
Çizim 39. Saztepe Keramik Çizimleri (A. Ceylan).....	354
Çizim 40. Küçükçağdarış Kalesi Keramik Çizimleri (A. Ceylan).....	355
Çizim 41. Yukarı Kartallı Höyük Keramik Çizimleri (A. Ceylan).....	355

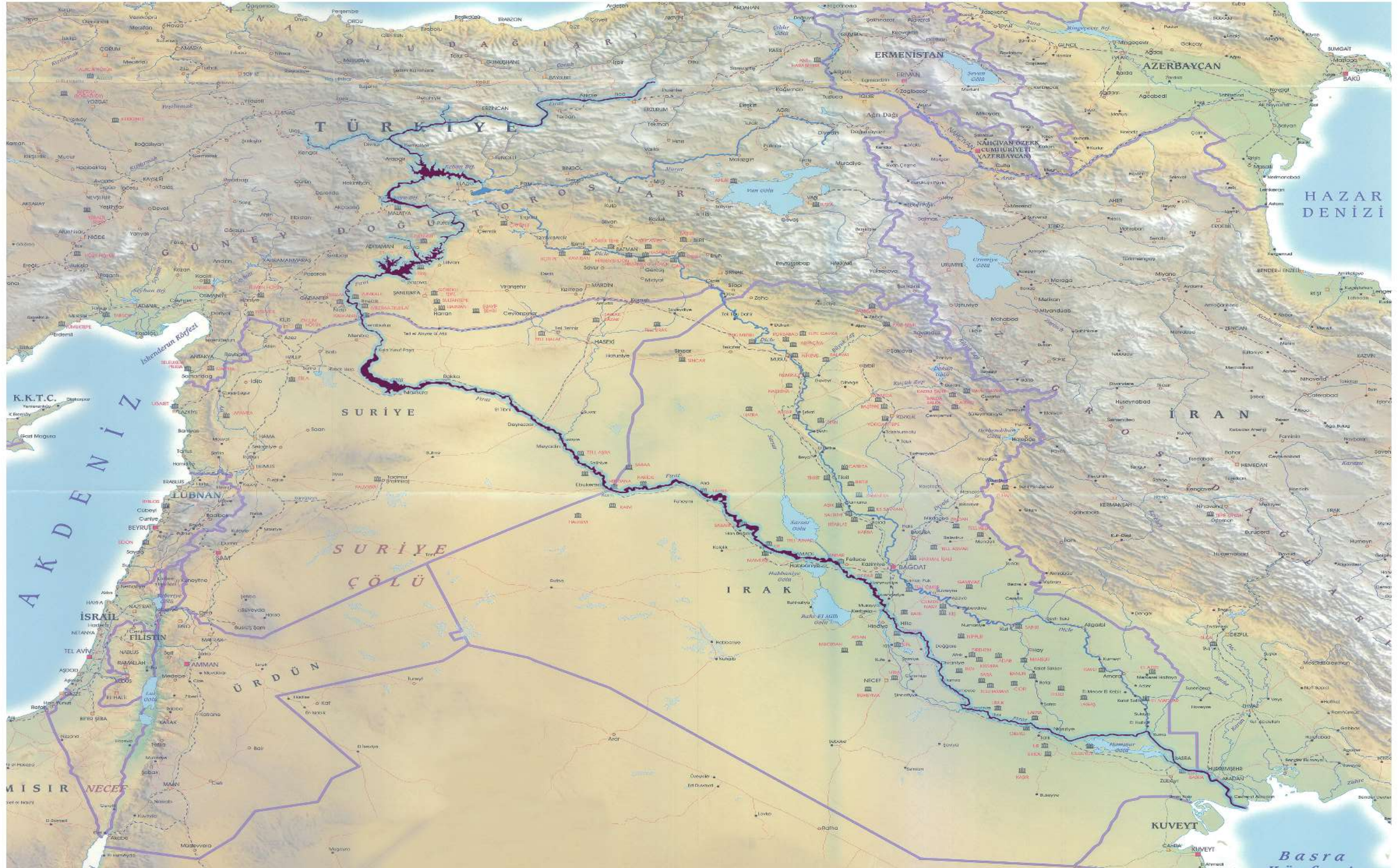
TABLO ve GRAFİKLER

Tablo 1. Tespit Edilen Merkezlerin İdari ve Dönemsel Bakımdan Dağılımı	356
Grafik 1. Çalışma Bölgesinde Tespit Edilen Merkezlerin Kronolojik Dağılımı	363
Grafik 2. Erzurum Bölgesinde Tespit Edilen Merkezlerin Kronolojik Dağılımı.....	363
Grafik 3. Erzincan Bölgesinde Tespit Edilen Merkezlerin Kronolojik Dağılımı	364
Grafik 4. Çalışma Bölgesinde Tespit Edilen Merkezlerin Türlerine Göre Dağılımı ...	364

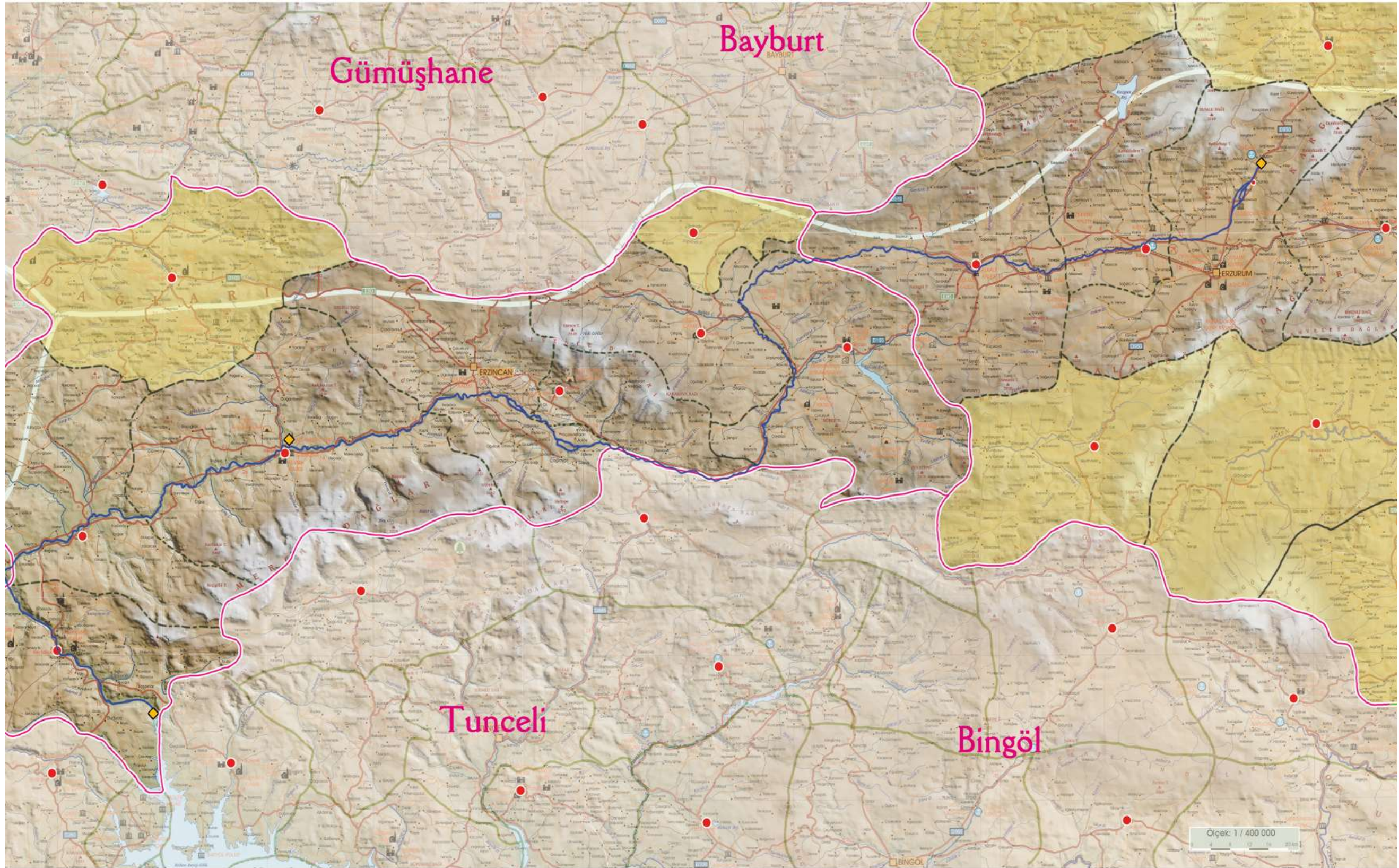
EKLER**Ek-1. Haritalar****Harita 1.** Doğu Anadolu Fiziki Haritası

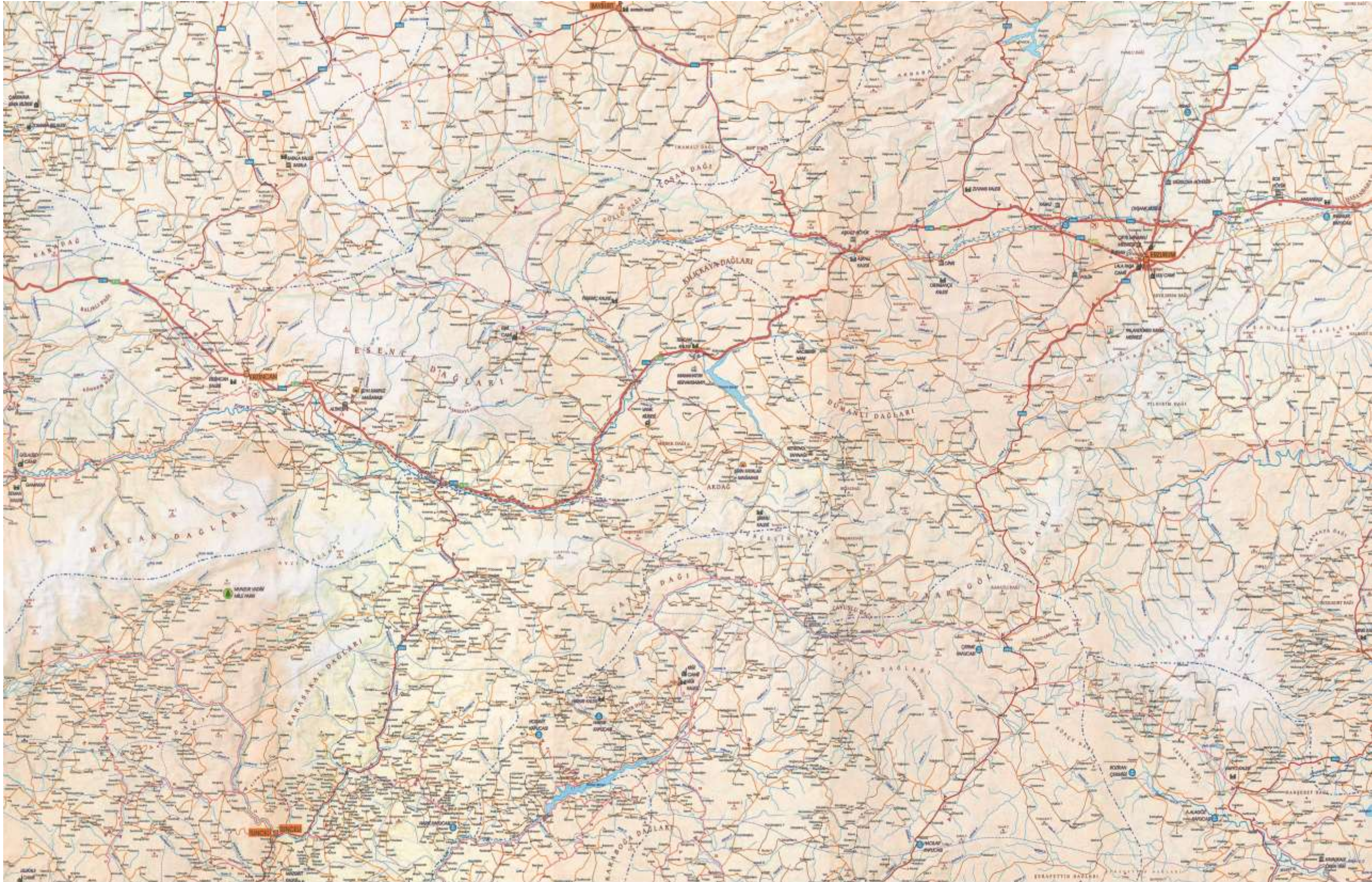
Harita 2. Doğu Anadolu Siyasi Haritası

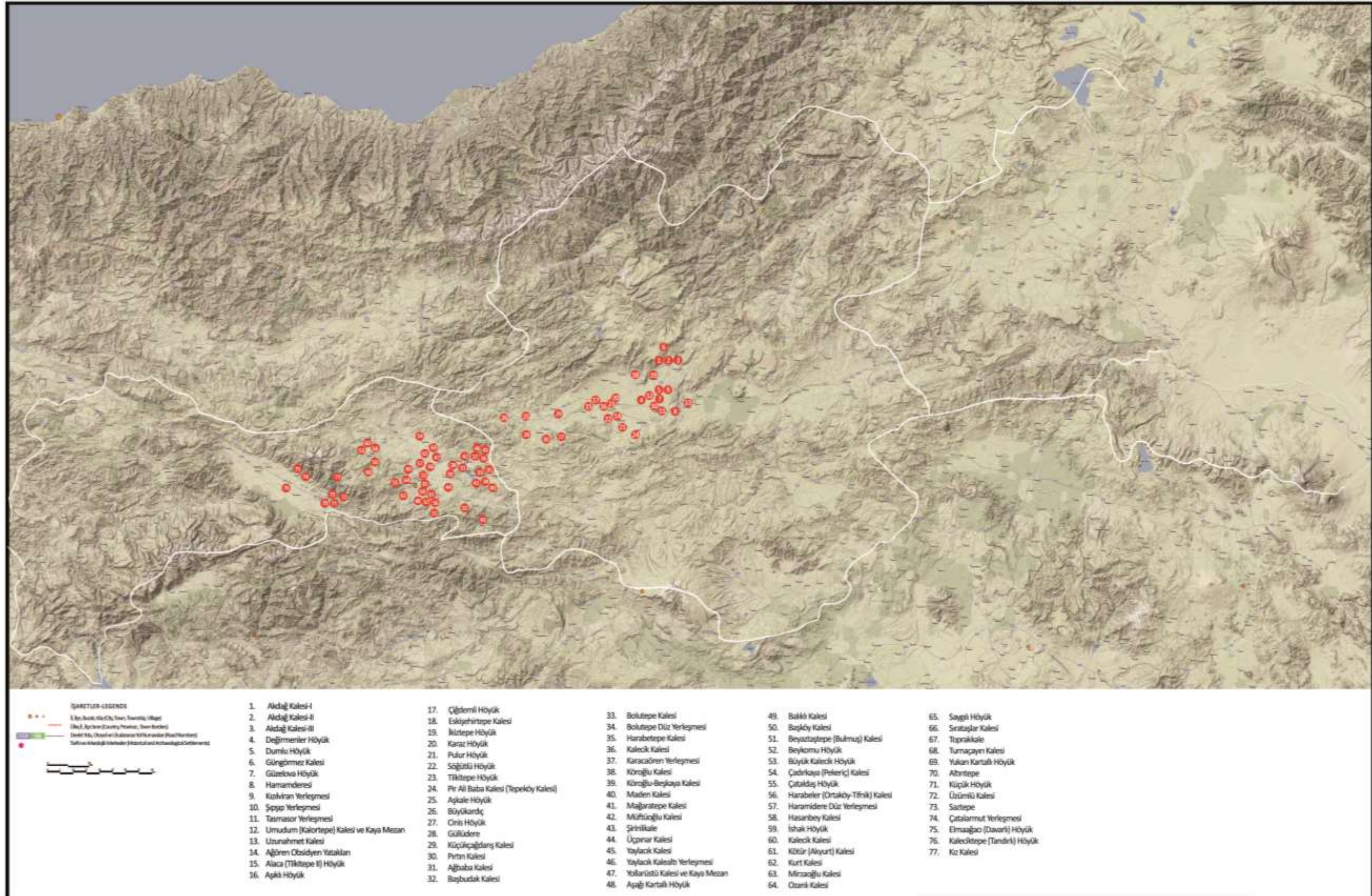
Harita 3. Fırat Nehri

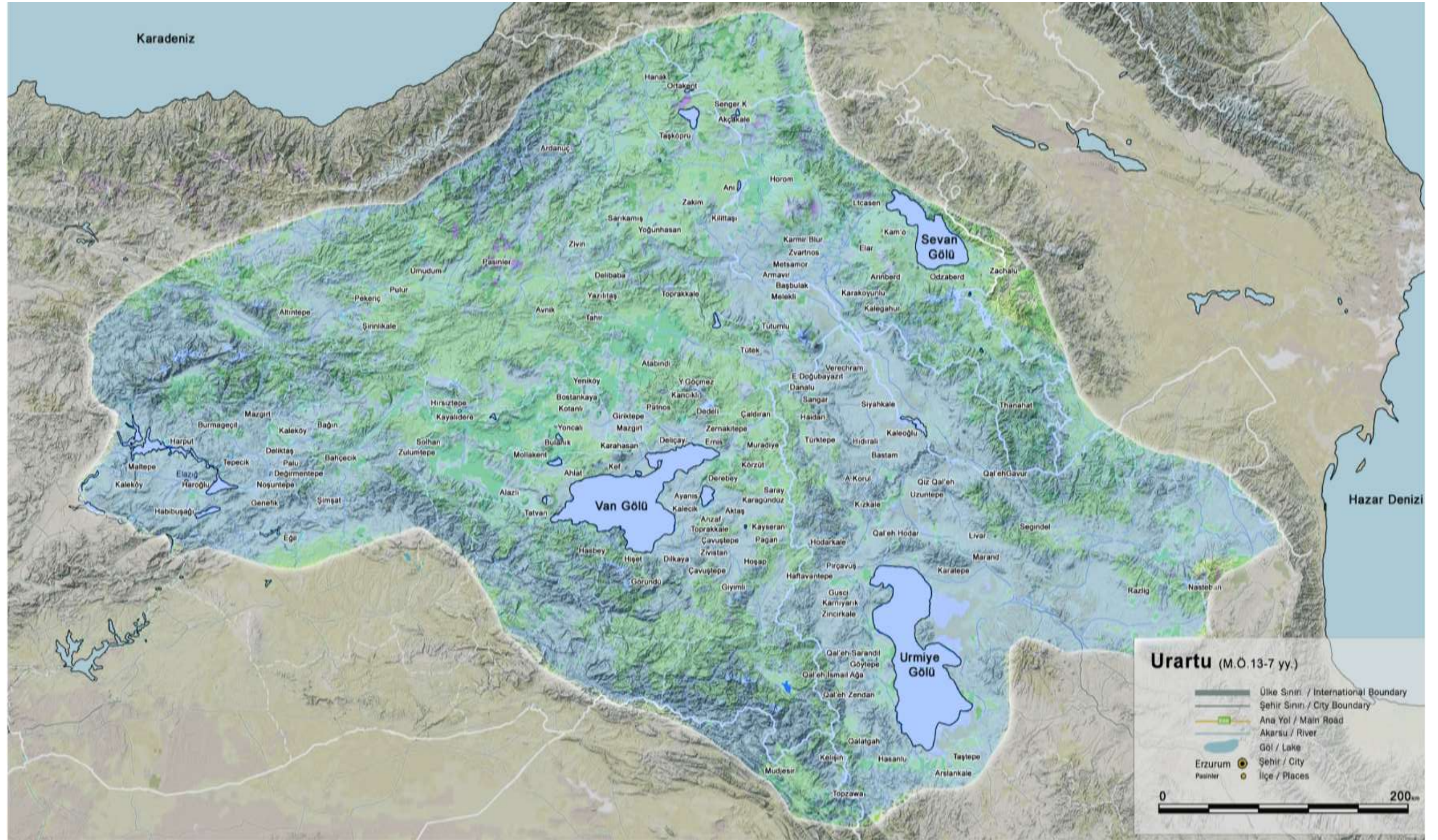
Harita 4. Karasu Havzası

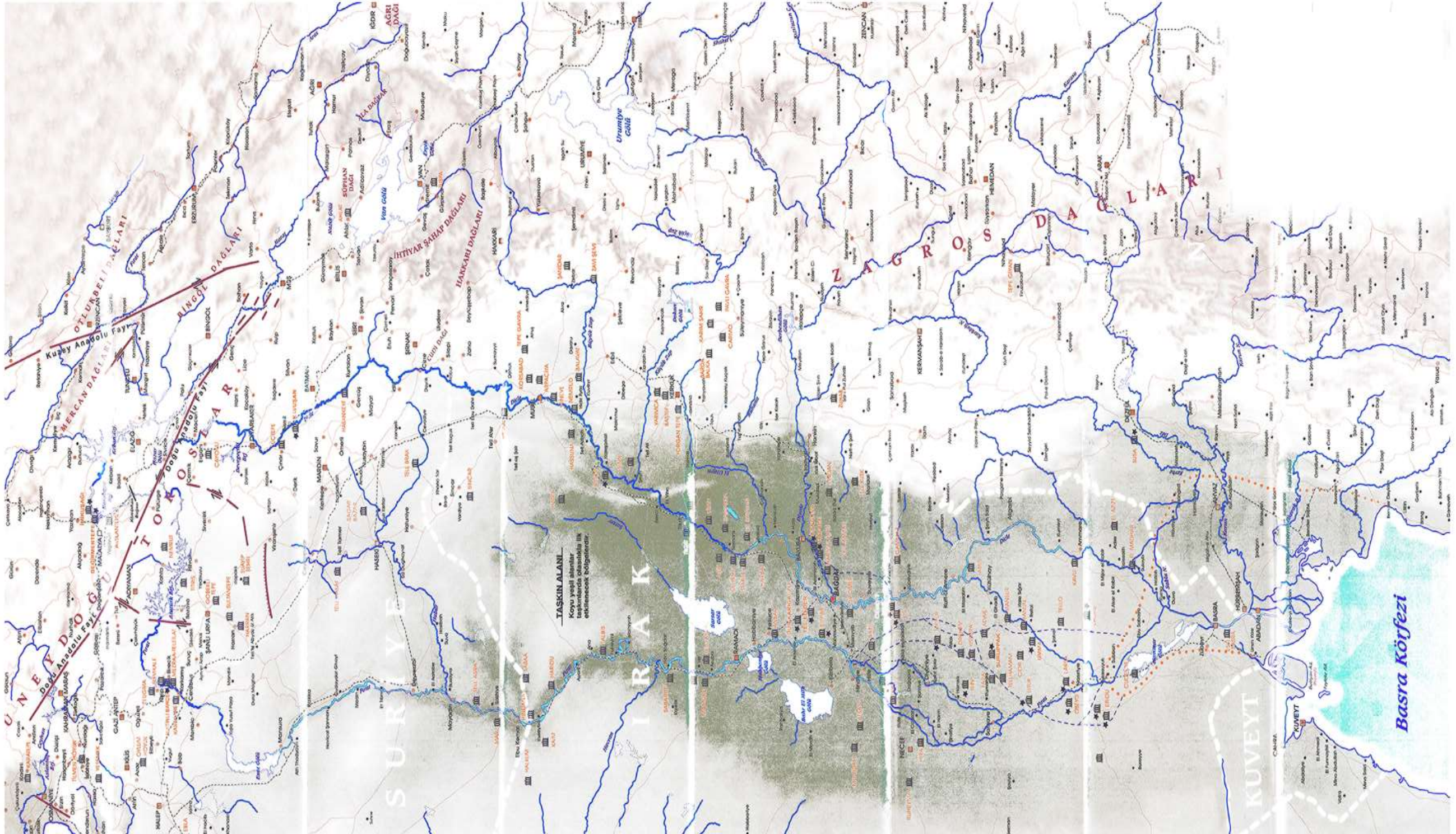
Harita 5. İl-İlçe ve Köyler

Harita 6. Merkezler Genel

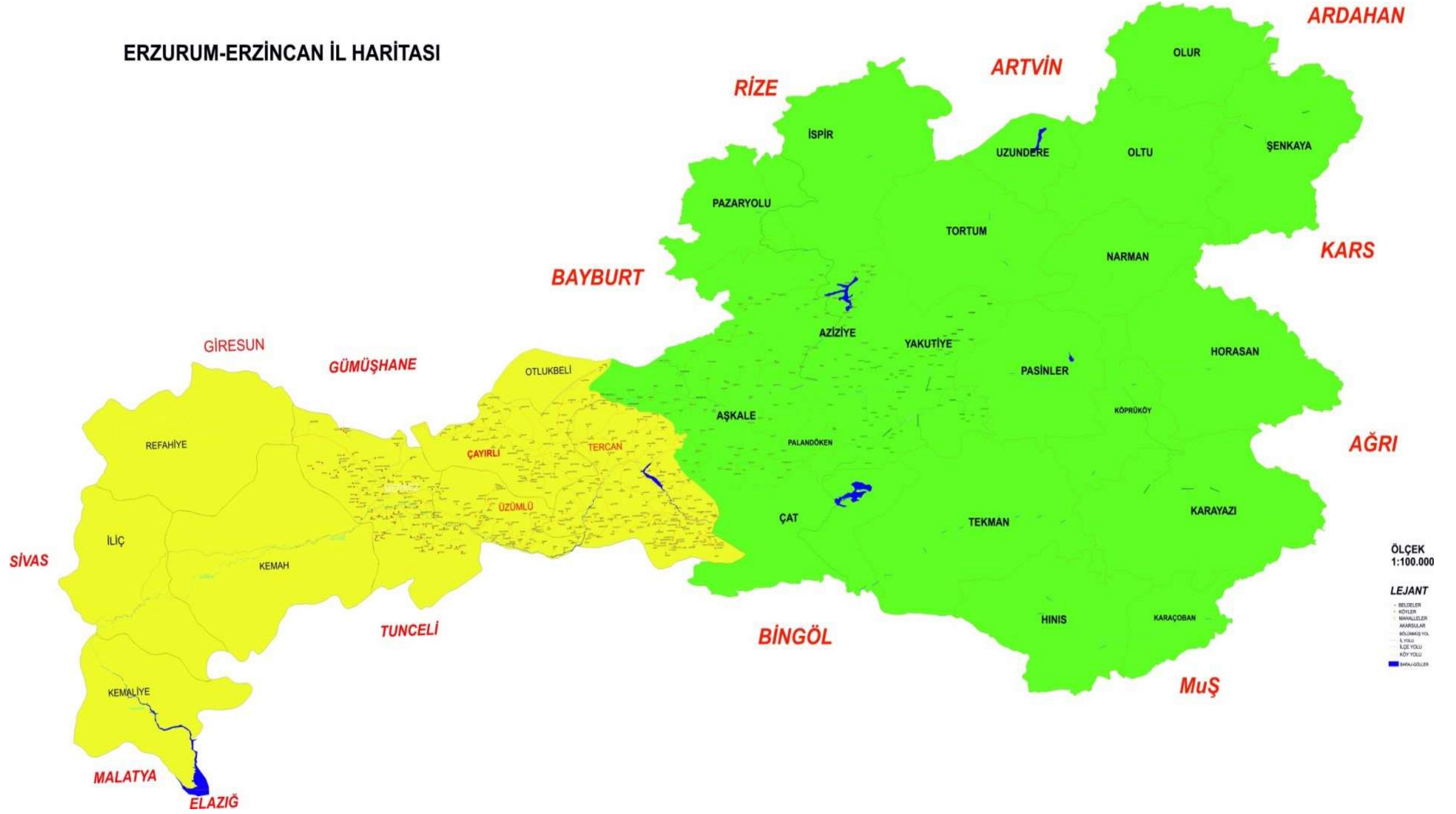

Harita 7. Urartu Yayılım Haritası

Harita 8. Fırat ve Dicle Nehirleri

ERZURUM-ERZİNCAN İL HARİTASI

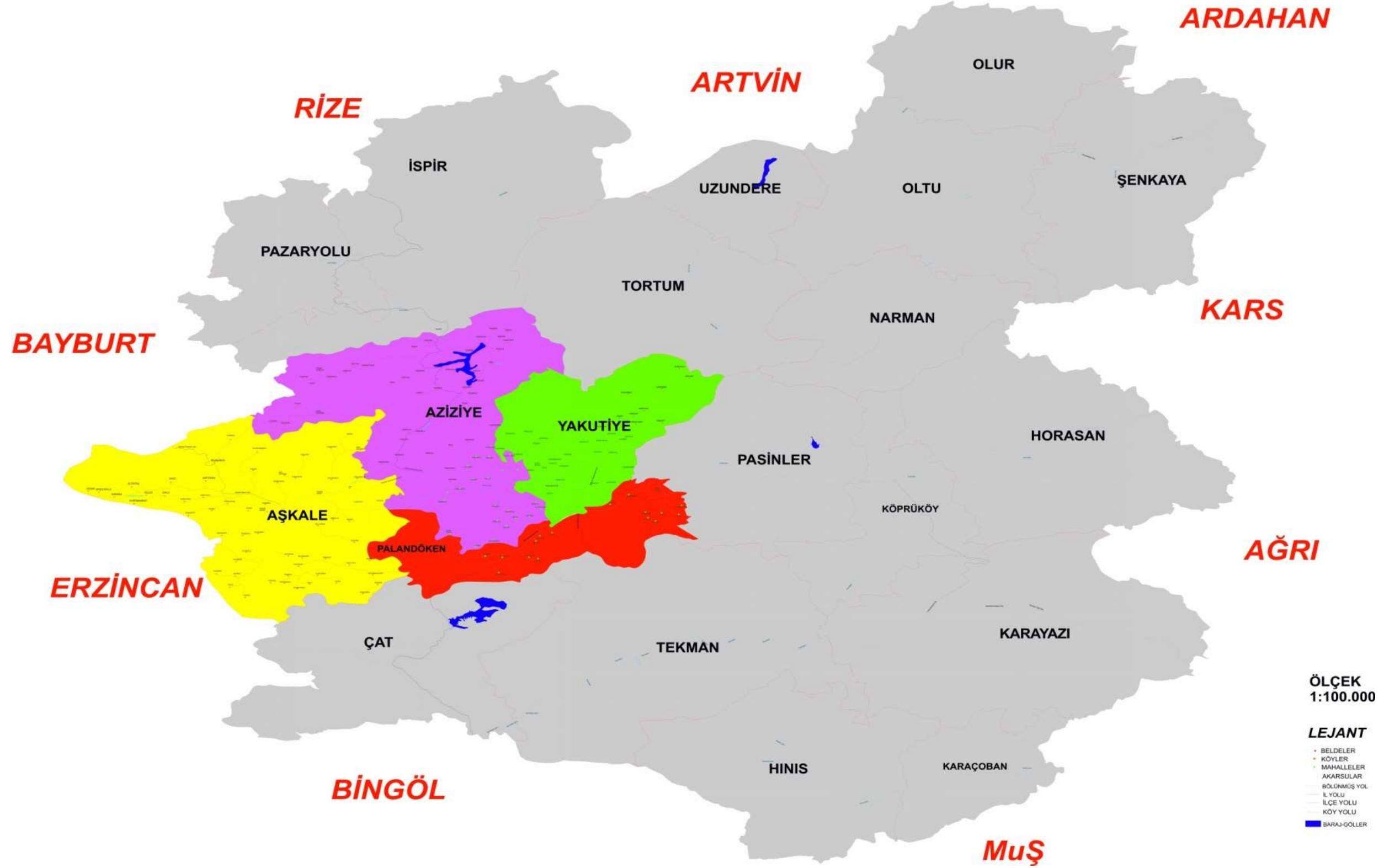
Harita 9. Çalışılan Merkezlerin İdari Dağılımı

ERZİNCAN İL HARİTASI

Harita 10. Erzurum'da Çalışılan İlçeler

ERZURUM İL HARİTASI

Harita 11. Erzurum'da Çalışılan İlçeler

Ek-2. Kaleler**Fotoğraf 1. Akdağ Kalesi-I****Fotoğraf 2. Akdağ Kalesi-I**

Fotoğraf 3. Akdağ Kalesi-II

Fotoğraf 4. Akdağ Kalesi-II

Fotoğraf 5. Akdağ Kalesi-III

Fotoğraf 6. Akdağ Kalesi-III

Fotoğraf 7. Eskişehirtepe Kalesi

Fotoğraf 8. Eskişehirtepe Kalesi

Fotoğraf 9. Güngörmez Kalesi

Fotoğraf 10. Güngörmez Kalesi

Fotoğraf 11. Pir Ali Baba Kalesi (Tepeköy Kalesi)

Fotoğraf 12. Pir Ali Baba Kalesi (Tepeköy Kalesi)

Fotoğraf 13. Umudum Kalesi

Fotoğraf 14. Umudum Kalesi

Fotoğraf 15. Küçükçağdarış Kalesi

Fotoğraf 16. Küçükçağdarış Kalesi

Fotoğraf 17. Pırtın Kalesi

Fotoğraf 18. Pırtın Kalesi

Fotoğraf 19. Ağbaba Kalesi

Fotoğraf 20. Ağbaba Kalesi

Fotoğraf 21. Başbudak Kalesi

Fotoğraf 22. Başbudak Kalesi

Fotoğraf 23. Bolutepe Kalesi

Fotoğraf 24. Bolutepe Kalesi

Fotoğraf 25. Harabetepe Kalesi

Fotoğraf 26. Harabetepe Kalesi

Fotoğraf 27. Kalecik Kalesi

Fotoğraf 28. Kalecik Kalesi

Fotoğraf 29. Köroğlu Beşkaya Kalesi

Fotoğraf 30. Köroğlu Beşkaya Kalesi

Fotoğraf 31. Maden Kalesi

Fotoğraf 32. Maden Kalesi

Fotoğraf 33. Maden Kalesi

Fotoğraf 34. Köroğlu Kalesi

Fotoğraf 35. Koroğlu Kalesi

Fotoğraf 36. Mağaratepe Kalesi

Fotoğraf 37. Mağaratepe Kalesi

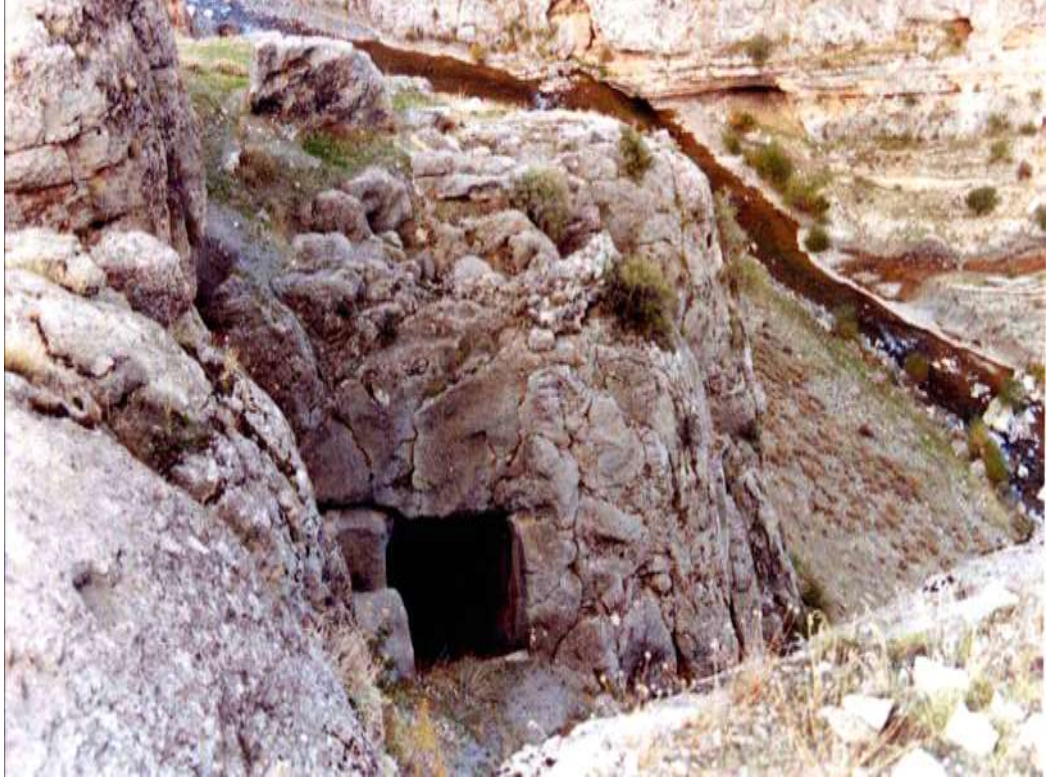
Fotoğraf 38. Müftüoğlu Kalesi

Fotoğraf 39. Müftüoğlu Kalesi

Fotoğraf 40. Şirinlikale

Fotoğraf 41. Şirinlikale

Fotoğraf 42. Üçpınar Kalesi

Fotoğraf 43. Üçpınar Kalesi

Fotoğraf 44. Yaylacık Kalesi

Fotoğraf 45. Yaylacık Kalesi

Fotoğraf 46. Yaylacık Kalesi

Fotoğraf 47. Yaylacık Kalesi

Fotoğraf 48. Yollarüstü Kalesi

Fotoğraf 49. Yollarüstü Kalesi

Fotoğraf 50. Balıklı Kalesi

Fotoğraf 51. Balıklı Kalesi

Fotoğraf 52. Başköy Kalesi

Fotoğraf 53. Başköy Kalesi

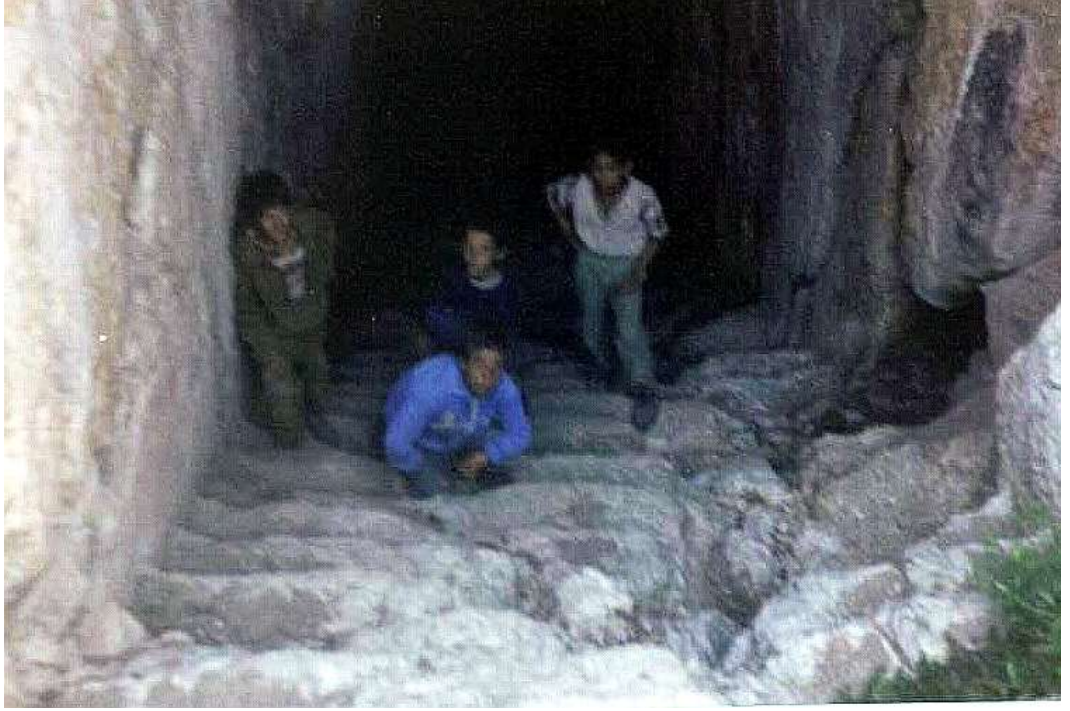
Fotoğraf 54. Beyaztaştepe Kalesi

Fotoğraf 55. Beyaztaštepe Kalesi

Fotoğraf 56. Çadirkaya (Pekeriç) Kalesi

Fotoğraf 57. Çadirkaya (Pekeriç) Kalesi

Fotoğraf 58. Harabeler (Ortaköy-Tifnik) Kalesi

Fotoğraf 59. Harabeler (Ortaköy-Tifnik) Kalesi

Fotoğraf 60. Hasanbey Kalesi

Fotoğraf 61. Hasanbey Kalesi

Fotoğraf 62. Kalecik Kalesi

Fotoğraf 63. Kötür (Akyurt) Kalesi

Fotoğraf 64. Kötür (Akyurt) Kalesi

Fotoğraf 65. Kurt Kalesi

Fotoğraf 66. Kurt Kalesi

Fotoğraf 67. Mirzaoglu Kalesi

Fotoğraf 68. Mirzaoglu Kalesi

Fotoğraf 69. Ozanlı Kalesi

Fotoğraf 70. Ozanlı Kalesi

Fotoğraf 71. Sırataş Kalesi

Fotoğraf 72. Sırataş Kalesi

Fotoğraf 73. Toprakkale

Fotoğraf 74. Toprakkale

Fotoğraf 75. Turnaçayırı Kalesi

Fotoğraf 76. Turnaçayırı Kalesi

Fotoğraf 77. Kız Kalesi

Fotoğraf 78. Kız Kalesi

Fotoğraf 79. Saztepe

Fotoğraf 80. Altıntepe

Fotoğraf 81. Altıntepe

Fotoğraf 82. Üzümlü Kalesi

Ek-3. Höyükler

Fotoğraf 83. İshak Höyük

Fotoğraf 84. İshak Höyük

Fotoğraf 85. Değirmenler Höyük

Fotoğraf 86. Değirmenler Höyük

Fotoğraf 87. Dumlu Höyük

Fotoğraf 88. Dumlu Höyük

Fotoğraf 89. Güzelova Höyük

Fotoğraf 90. Güzelova Höyük

Fotoğraf 91. İkiztepe Höyük

Fotoğraf 92. İkiztepe Höyük

Fotoğraf 93. Alaca (Tilkitepe-II) Hüyük

Fotoğraf 94. Alaca (Tilkitepe-II) Hüyük

Fotoğraf 95. Aşıklı Höyük

Fotoğraf 96. Aşıklı Höyük

Fotoğraf 97. Çiğdemli Höyük

Fotoğraf 98. Çiğdemli Höyük

Fotoğraf 99. Karaz Höyük

Fotoğraf 100. Karaz Höyük

Fotoğraf 101. Pulur Höyük

Fotoğraf 102. Pulur Höyük

Fotoğraf 103. Söğütlü Höyük

Fotoğraf 104. Söğütlü Höyük

Fotoğraf 105. Tilkitepe Höyük

Fotoğraf 106. Tilkitepe Höyük

Fotoğraf 107. Aşkale Höyük

Fotoğraf 108. Aşkale Höyük

Fotoğraf 109. Cinis Höyük

Fotoğraf 110. Cinis Höyük

Fotoğraf 111. Aşağı Kartallı Höyük

Fotoğraf 112. Aşağı Kartallı Höyük

Fotoğraf 113. Beykomu Höyük

Fotoğraf 114. Beykomu Höyük

Fotoğraf 115. Büyük Kalecik Höyük

Fotoğraf 116. Büyük Kalecik Höyük

Fotoğraf 117. Çataldaş Höyük

Fotoğraf 118. Çataldaş Höyük

Fotoğraf 119. Saygılı Höyük

Fotoğraf 120. Saygılı Höyük

Fotoğraf 121. Yukarı Kartallı Höyük

Fotoğraf 122. Elmaağacı (Davarlı) Höyük

Fotoğraf 123. Elmağacı (Davarlı) Höyük

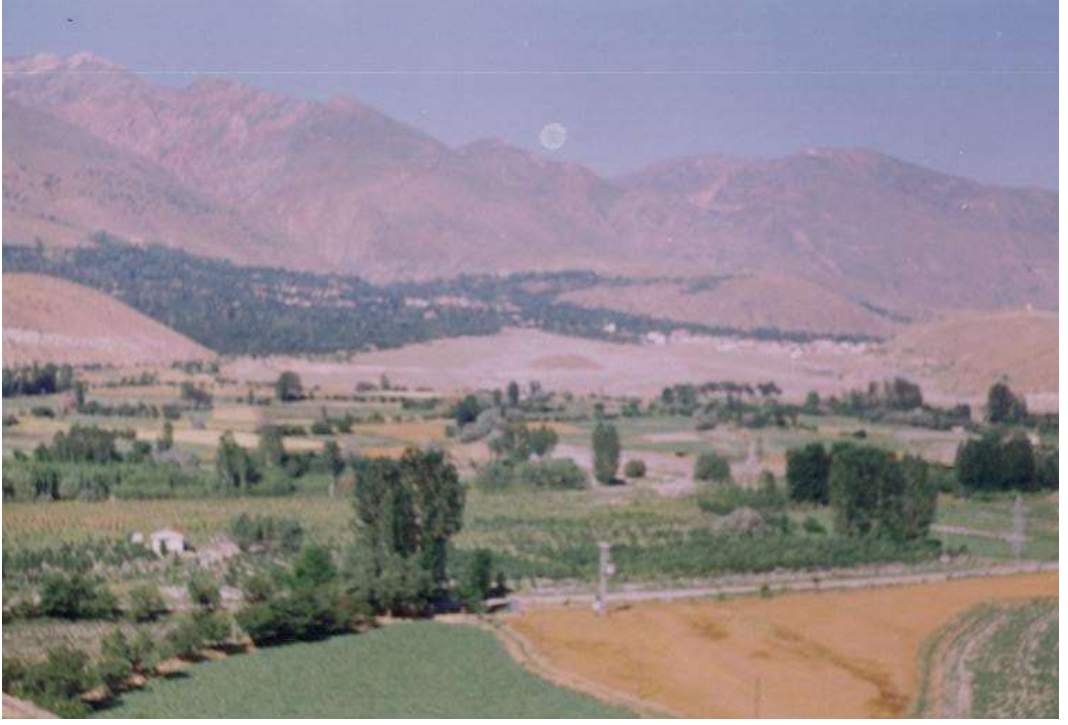
Fotoğraf 124. Kaleciktepe (Tandırılı) Höyük

Fotoğraf 125. Kaleciktepe (Tandırılı) Höyük

Fotoğraf 126. Kaleciktepe (Tandırılı) Höyük

Fotoğraf 127. Küçük Höyük

Fotoğraf 128. Küçük Höyük

Ek-4. Yerleşmeler**Fotoğraf 129. Şıpşıp Yerleşmesi****Fotoğraf 130. Şıpşıp Yerleşmesi**

Fotoğraf 131. Tasmasor

Fotoğraf 132. Tasmasor

Fotoğraf 133. B y kard  

Fotoğraf 134. B y kard  

Fotoğraf 135. Güllüdere

Fotoğraf 136. Güllüdere

Fotoğraf 137. Bolutepe Düz Yerleşmesi

Fotoğraf 138. Bolutepe Düz Yerleşmesi

Fotoğraf 139. Yaylacık Kalealtı Yerleşmesi

Fotoğraf 140. Haramidere Düz Yerleşmesi

Fotoğraf 141. Haramidere Düz Yerleşmesi

Fotoğraf 142. Çatalarmut Yerleşmesi

Ek-5. Mezarlar**Fotoğraf 143. Altıntepe Mezarı****Fotoğraf 144. Altıntepe Mezarı**

Ek-6. Kaya Odaları ve Mezarları**Fotoğraf 145. Hamamderesi Kaya Odaları****Fotoğraf 146. Hamamderesi Kaya Odaları**

Fotoğraf 147. Umudum (Kalortepe) Kaya Mezarı

Fotoğraf 148. Umudum (Kalortepe) Kaya Mezarı

Fotoğraf 149. Yollarüstü Kaya Mezarı

Fotoğraf 150. Yollarüstü Kaya Mezarı

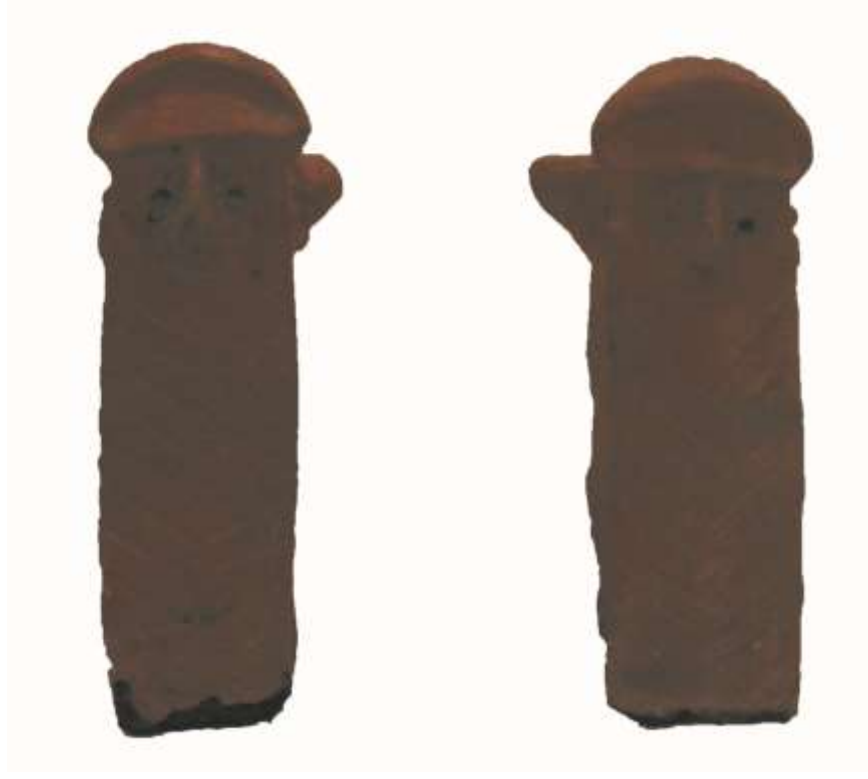
Ek-7. Obsidyen Yatakları

Fotoğraf 151. Ağören Obsidyen Yatakları

Fotoğraf 152. Ağören Obsidyen Yatakları

Ek-8. Buluntular

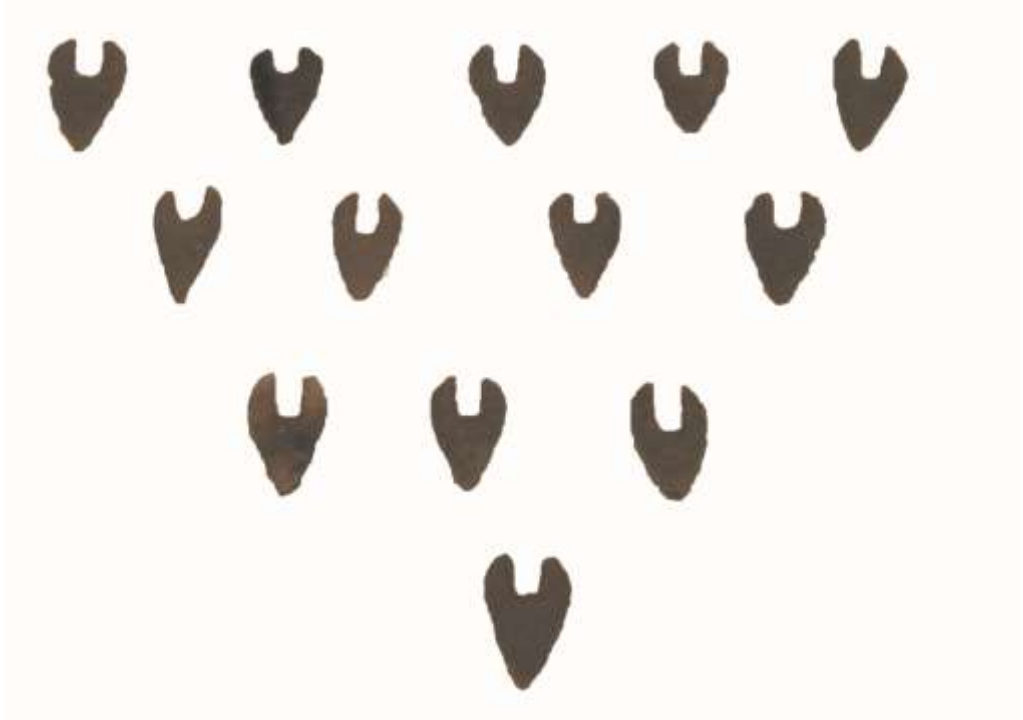
Fotoğraf 153. Cınıs Höyükten Çıkarılan Eserler

Fotoğraf 154. Cınıs Höyükten Çıkarılan Eserler

Fotoğraf 155. Cinis Höyükten Çıkarılan Eserler (

Fotoğraf 156. Cinis Höyükten Çıkarılan Ok Uçları

Fotoğraf 157. Güzelova Höyükten Çıkarılan Eserler

Fotoğraf 158. Güzelova Höyükten Çıkarılan Eserler

Fotoğraf 159. Güzelova Höyükten Çıkarılan Eserler

Fotoğraf 160. Güzelova Höyükten Çıkarılan Eserler

Fotoğraf 161. Güzelova Höyükten Çıkarılan Eserler

Fotoğraf 162. Güzelova Höyükten Çıkarılan Eserler

Fotoğraf 163. Güzelova Höyükten Çıkarılan Eserler

Fotoğraf 164. Karaz Höyükten Çıkarılan Buluntular

Fotoğraf 165. Karaz Höyükten Çıkarılan Buluntular

Fotoğraf 166. Karaz Höyükten Çıkarılan Buluntular

Fotoğraf 167. Karaz Höyükten Çıkarılan Buluntular

Fotoğraf 168. Karaz Höyükten Çıkarılan Buluntular

Fotoğraf 169. Karaz Höyükten Çıkarılan Buluntular

Fotoğraf 170. Karaz Höyükten Çıkarılan Buluntular

Fotoğraf 171. Karaz Höyükten Çıkarılan Buluntular

Fotoğraf 172. Pulur Höyükten Çıkarılan Buluntular

Fotoğraf 173. Pulur Höyükten Çıkarılan Buluntular

Fotoğraf 174. Pulur Höyükten Çıkarılan Buluntular

Fotoğraf 175. Pulur Höyükten Çıkarılan Buluntular

Fotoğraf 176. Pulur Höyükten Çıkarılan Buluntular

Fotoğraf 177. Pulur Höyükten Çıkarılan Buluntular

Fotoğraf 178. Pulur Höyükten Çıkarılan Buluntular

Fotoğraf 179. Altıntepe Buluntuları

Fotoğraf 180. Altıntepe Buluntuları

Fotoğraf 181. Altıntepe Buluntuları

Fotoğraf 182. Altıntepe Buluntuları

Fotoğraf 183. Altıntepe Buluntuları

Fotoğraf 184. Altıntepe Buluntuları

Fotoğraf 185. Altintepe Buluntuları

Fotoğraf 186. Aşıklı Höyük

Fotoğraf 187. Çiğdemli Höyük

Fotoğraf 188. Değirmenler Höyük

Fotoğraf 189. Eskişehir Tepe Kalesi

Fotoğraf 190. Kızılviran Yerleşmesi

Fotoğraf 191. Pırtın Kalesi

Fotoğraf 192. Pulur Höyük

Fotoğraf 193. Pulur Höyük Obsidyen

Fotoğraf 194. Söğütlü Höyük

Fotoğraf 195. Tilkitepe (Alaca) Höyük

Fotoğraf 196. Tilkitepe Höyük

Fotoğraf 197. Beykomu Höyük

Fotoğraf 198. Başköy Kalesi

Fotoğraf 199. İshak Höyük

Fotoğraf 200. Kötür Kalesi

Fotoğraf 201. Küçük Höyük

Fotoğraf 202. Mirzaolu Kalesi

Fotoğraf 203. Saygılı Höyük

Fotoğraf 204. Saygılı Höyük

Fotoğraf 205. Saztepe

Fotoğraf 206. Sırataş Kalesi

Fotoğraf 207. Üzümlü Kalesi ve Kaya Mezarı

Fotoğraf 208. Çatalarmut Yerleşmesi

Fotoğraf 209. Kalecik Kalesi (Çayırılı)

Fotoğraf 210. Aşağı Kartallı Höyük

Fotoğraf 211. Köroğlu Kalesi

Fotoğraf 212. Harabeler (Ortaköy-Tifnik) Kalesi

Fotoğraf 213. Üçpınar Kalesi

Fotoğraf 214. Yaylacık Kalesi

Fotoğraf 215. Yaylacık Kalealtı Yerleşmesi

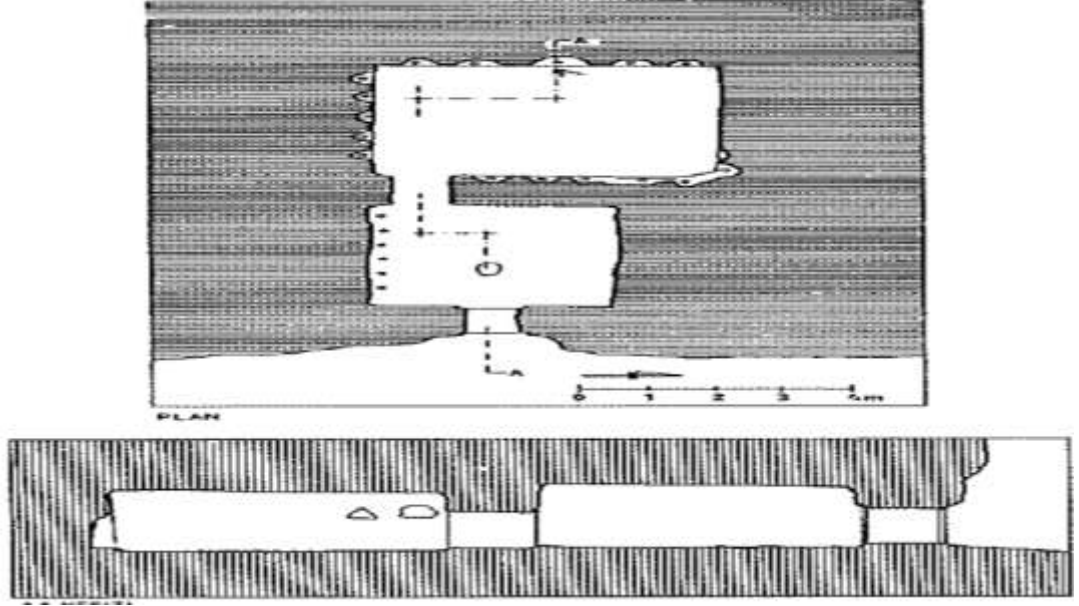

Fotoğraf 216. Yollarüstü Kalesi ve Kaya Mezarı

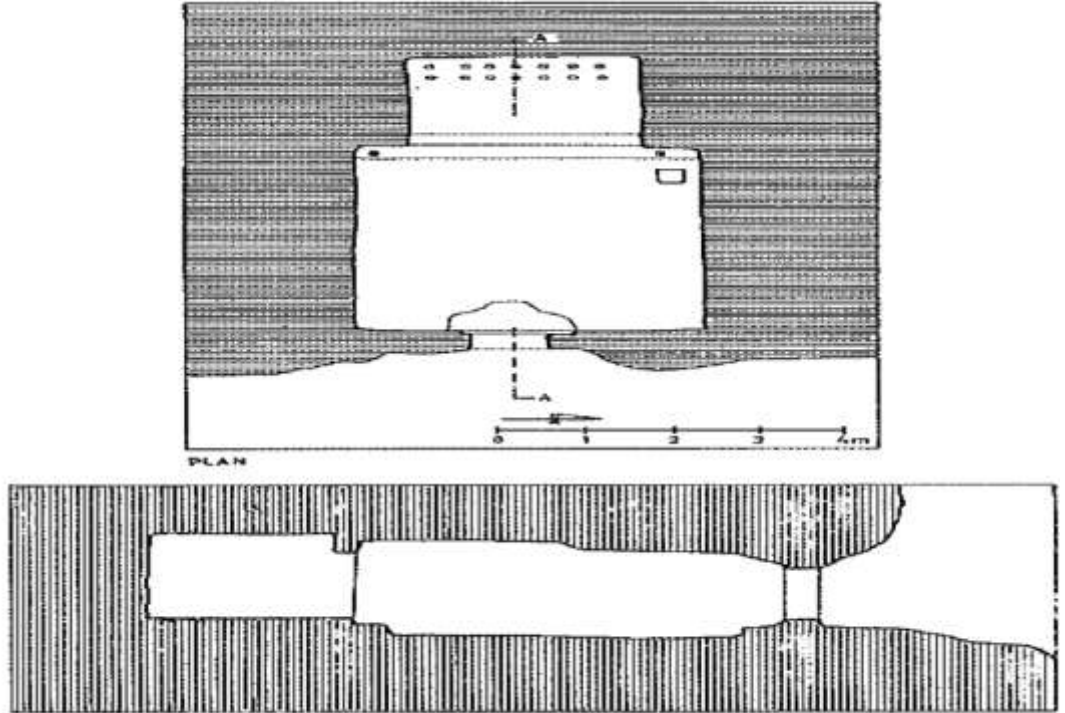

Fotoğraf 217. Yukarı Kartallı Höyük

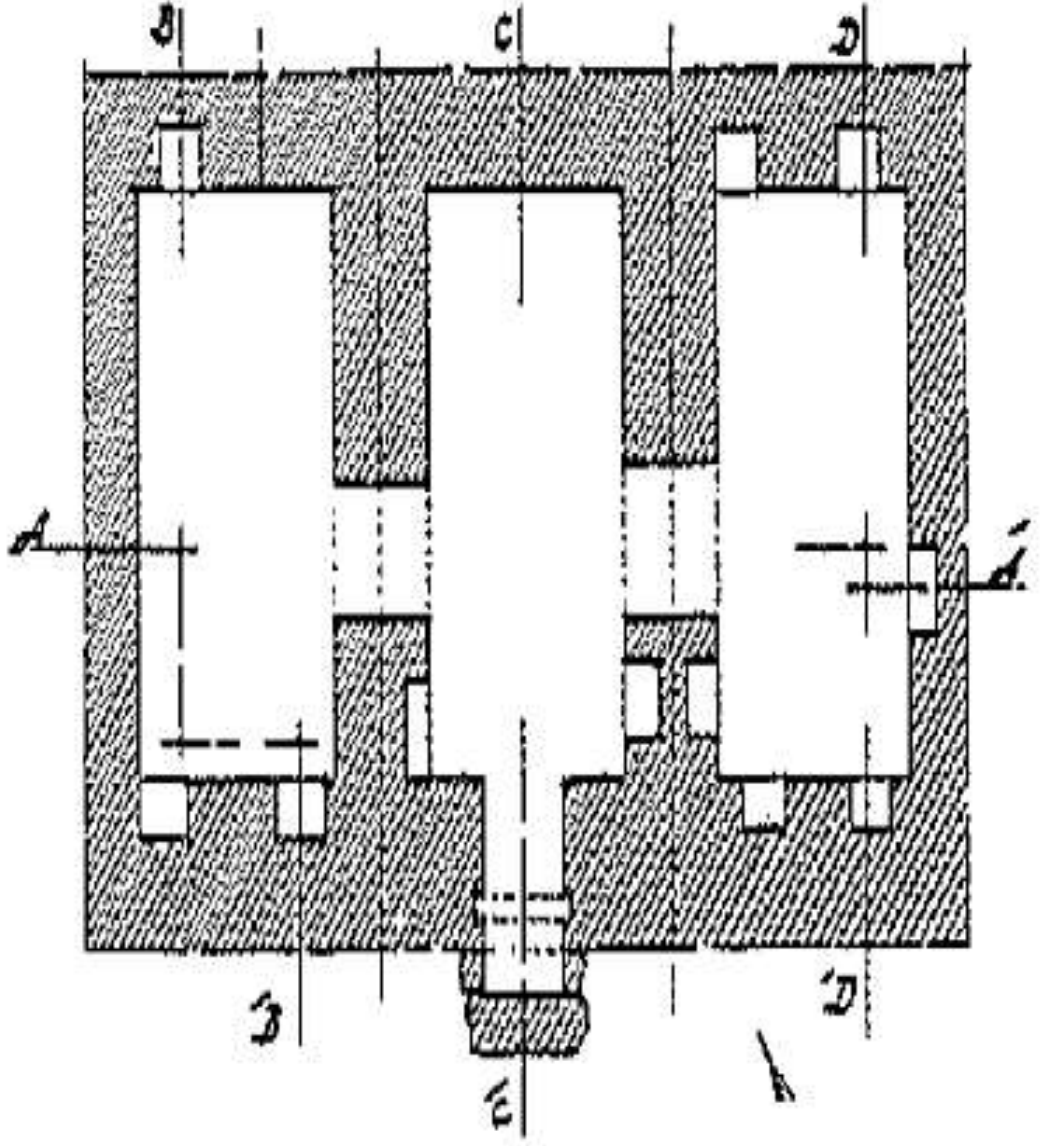
Ek-9. Çizimler

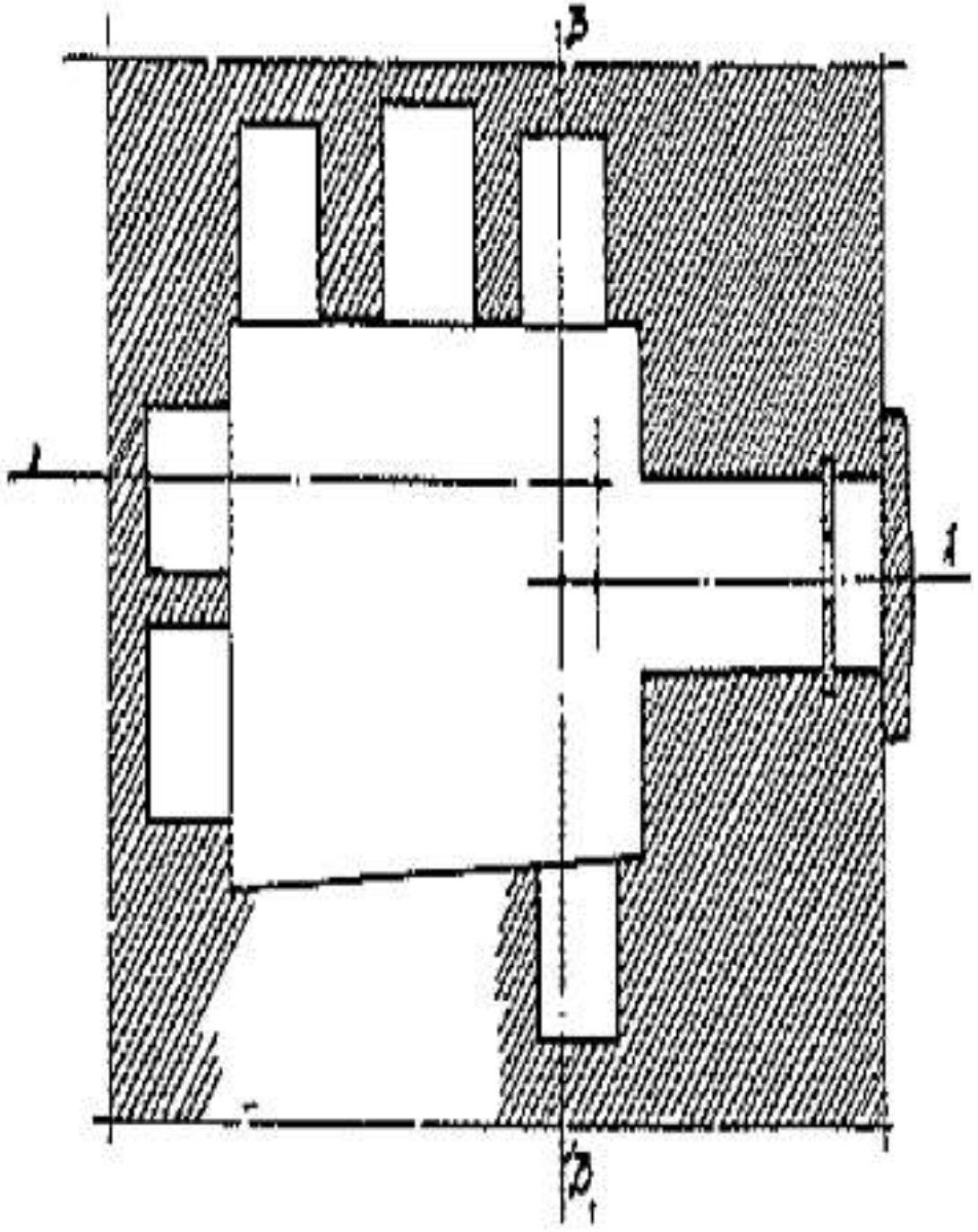
Çizim 1. Şirinlikale Kaya Mezarı-I Plan ve Kesiti

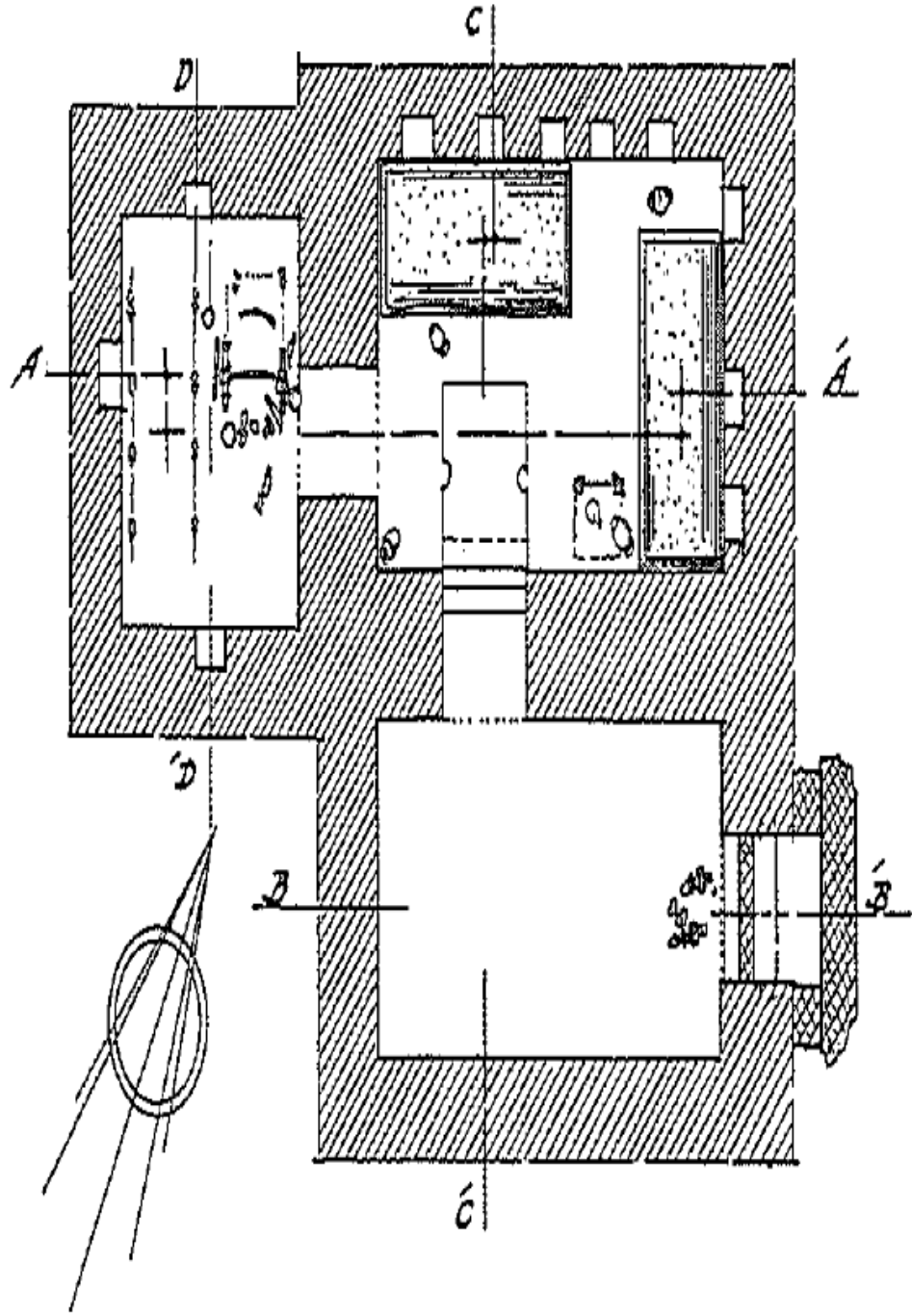
Çizim 2. Şirinlikale Kaya Mezarı-II Plan ve Kesiti

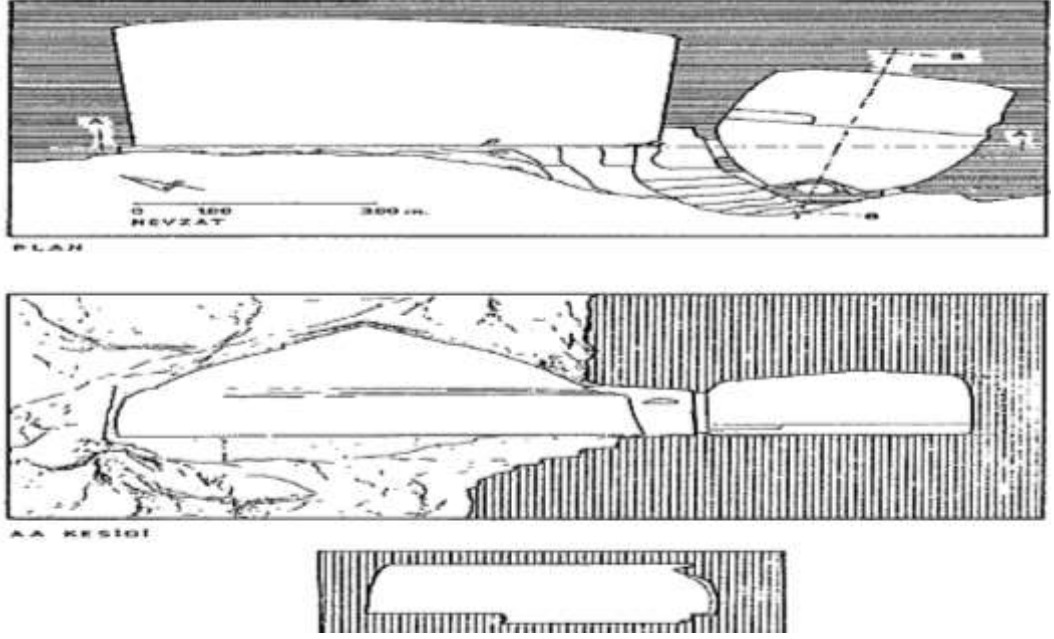
Çizim 3. Altıntepe Yer Altı Örme Mezarı-I

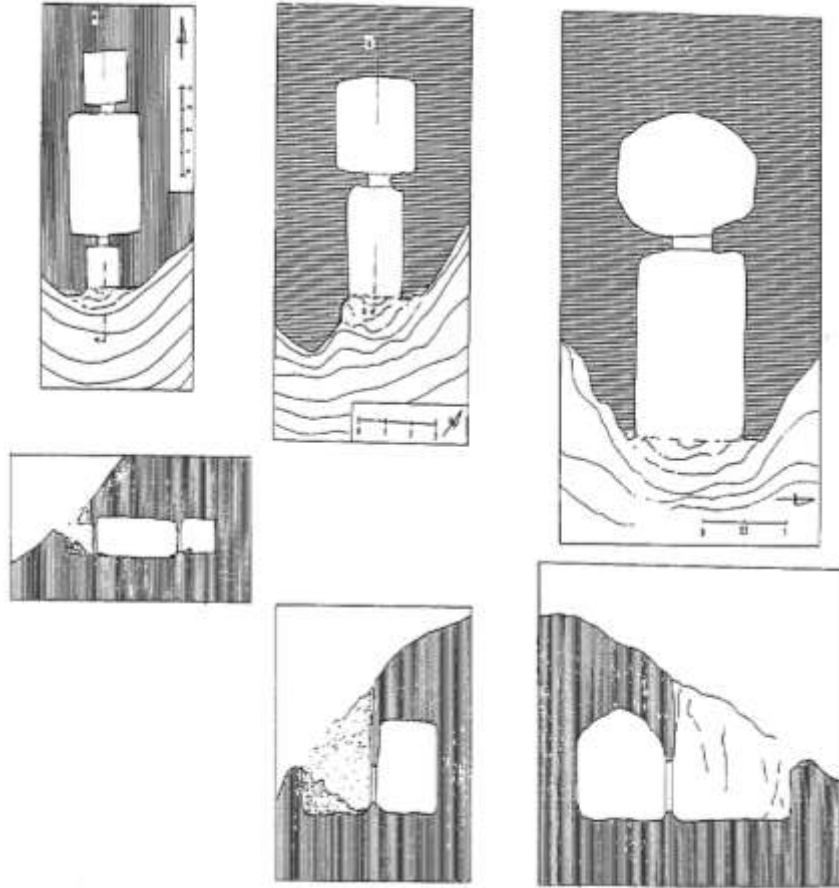
Çizim 4. Altıntepe Yer Altı Örne Mezarı-II

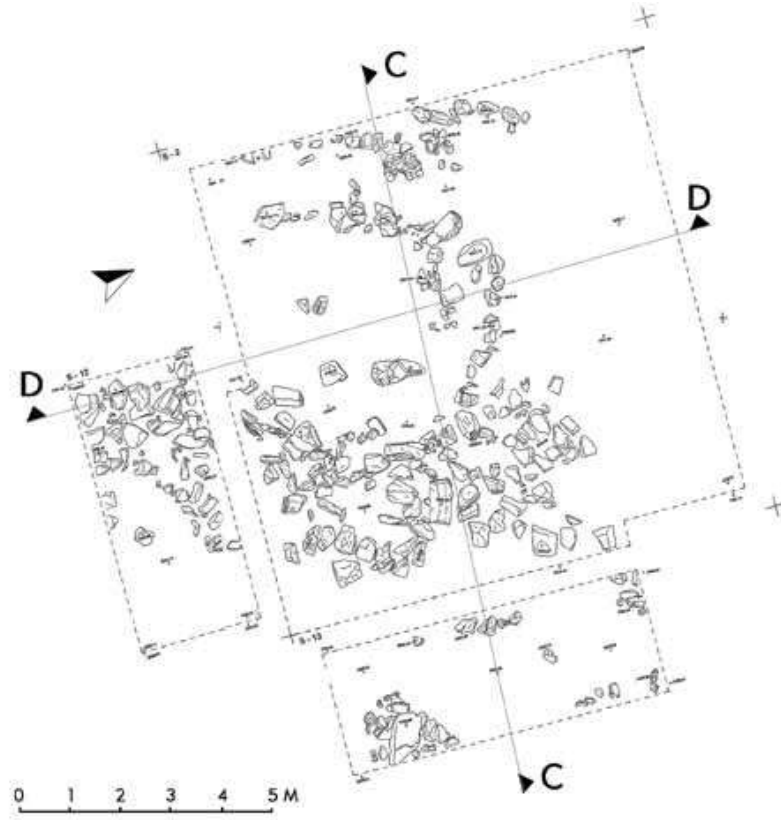
Çizim 5. Altıntepe Yer Altı Örne Mezarı-III

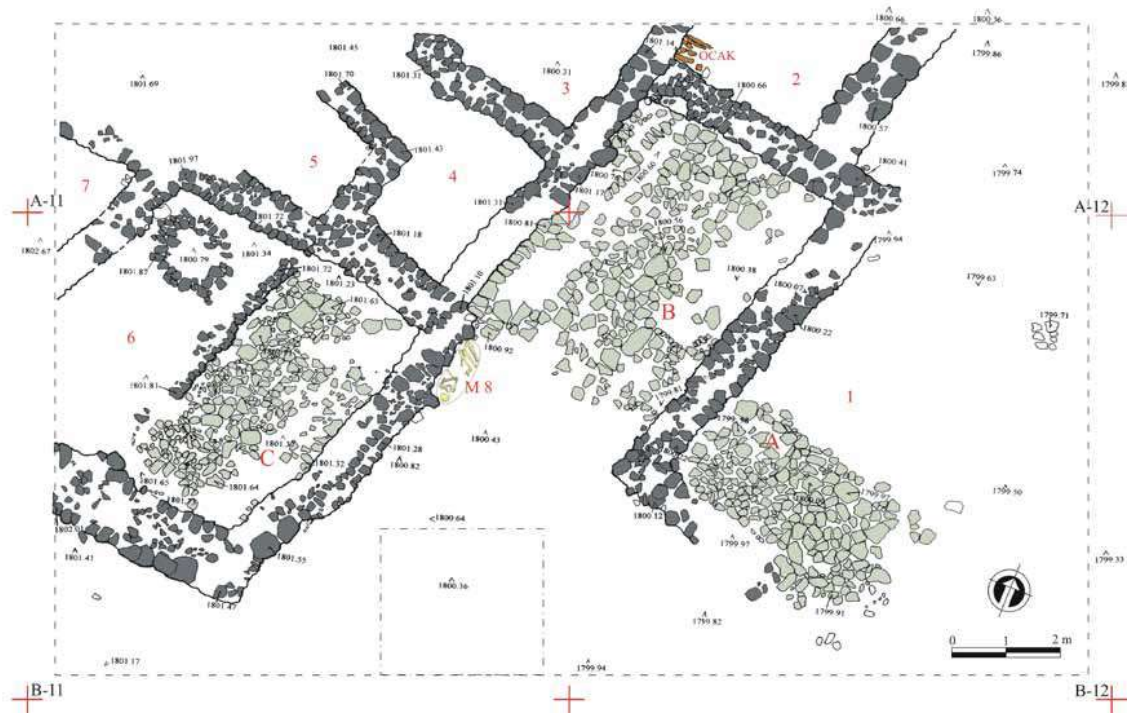
Çizim 6. Umudum Kaya Mezar Planı ve Kesiti

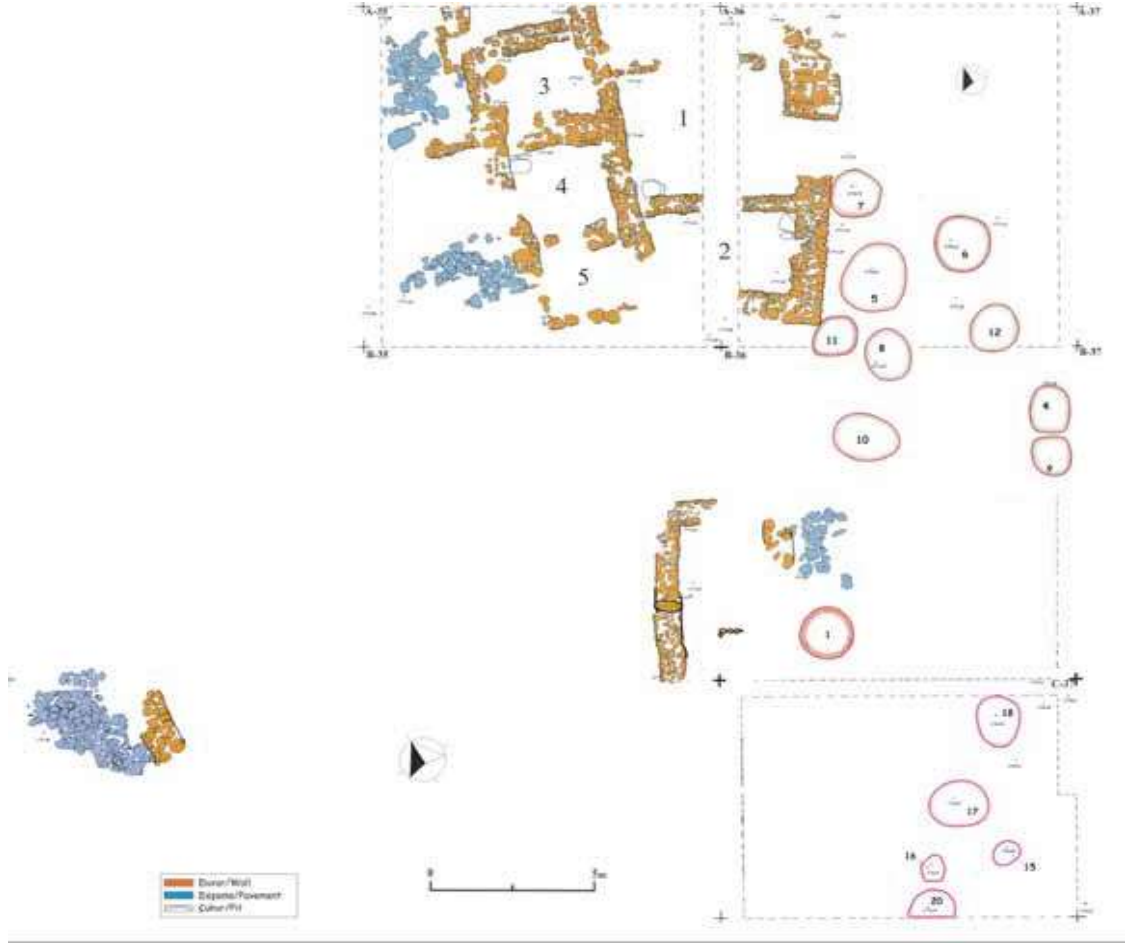
Çizim 7. Çadırkaya I-II-III Yeraltı Oyma Mezar Planı

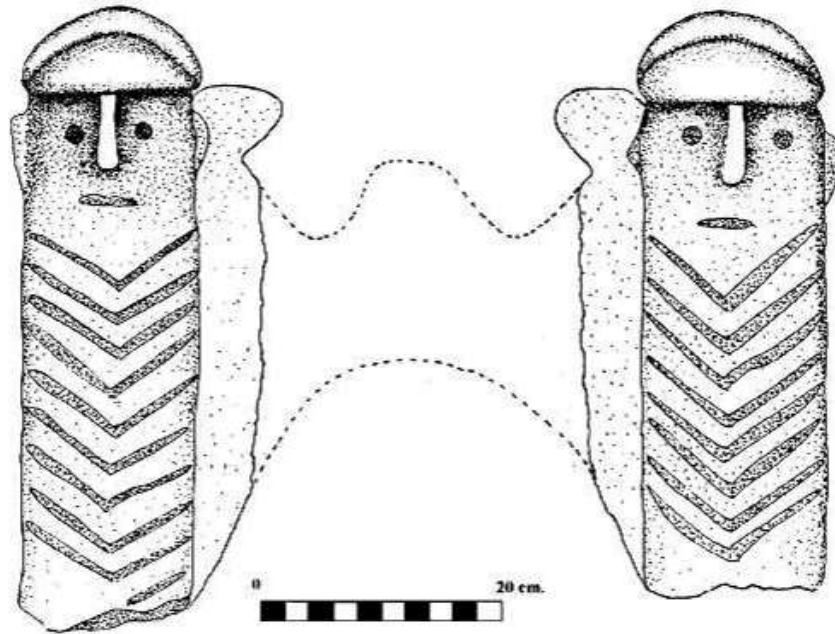
Çizim 8. Büyükdüç Yerleşmesi Kazı Alanı

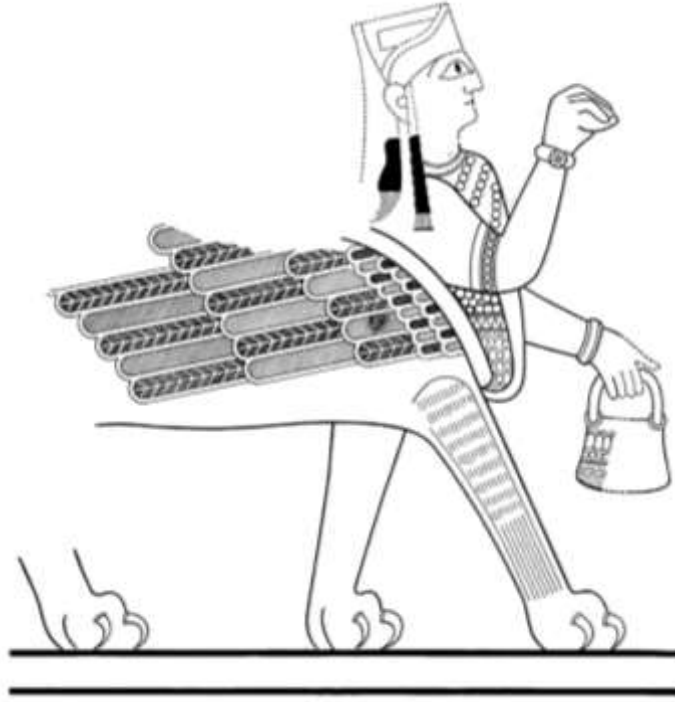
Çizim 9. Güllüdere Geç Demir Çağ Mimarisi

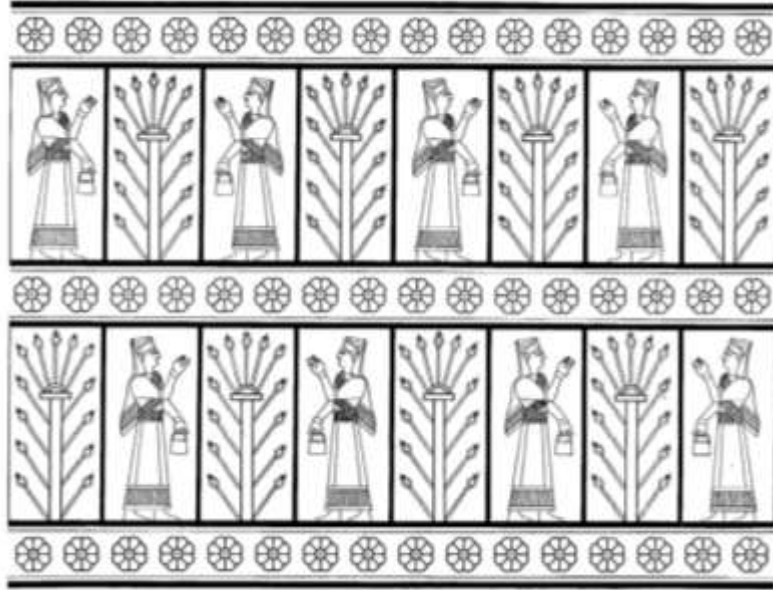
Çizim 10. Tasmasor Yerleşmesi Kazı Alanı

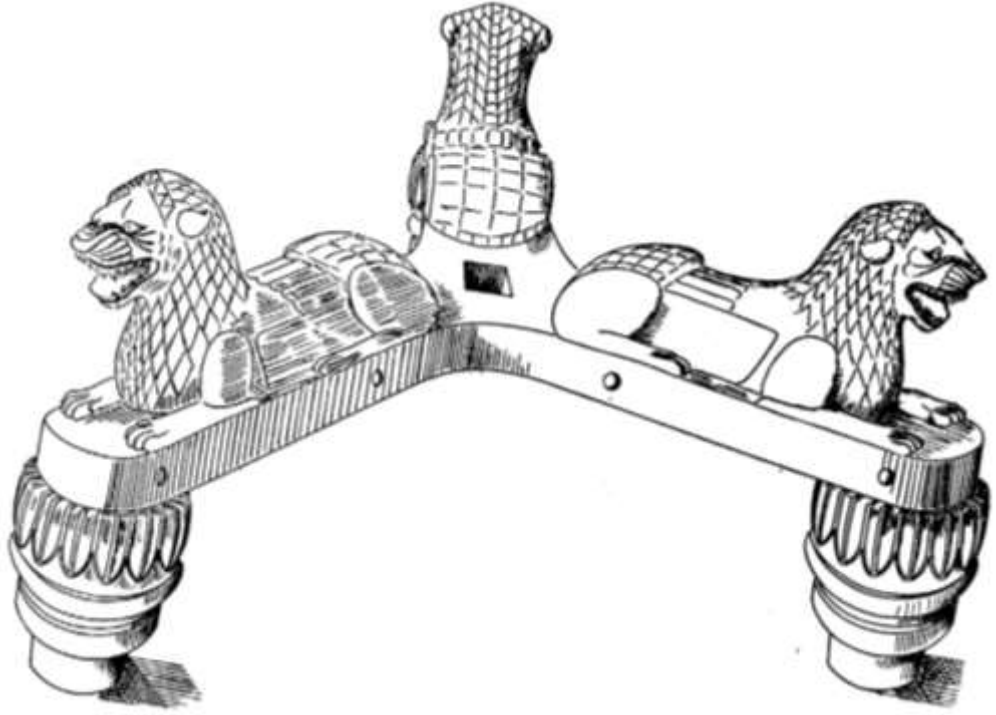
Çizim 11. Cinis Höyük Kutsal Ocak

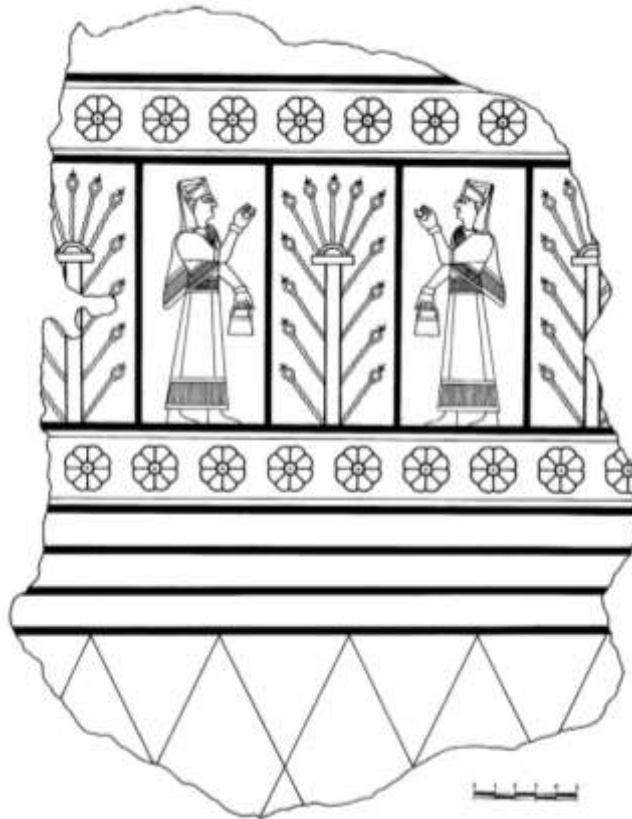
Çizim 12. Altıntepe Sfenks (Tamamlanmış Hali)

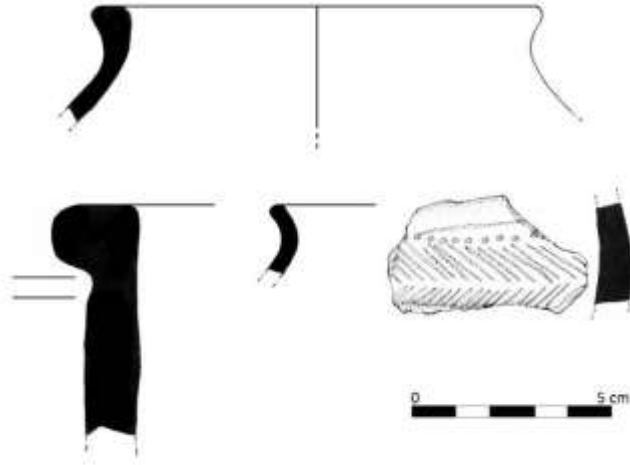
Çizim 13. Altıntepe Duvar Resmi

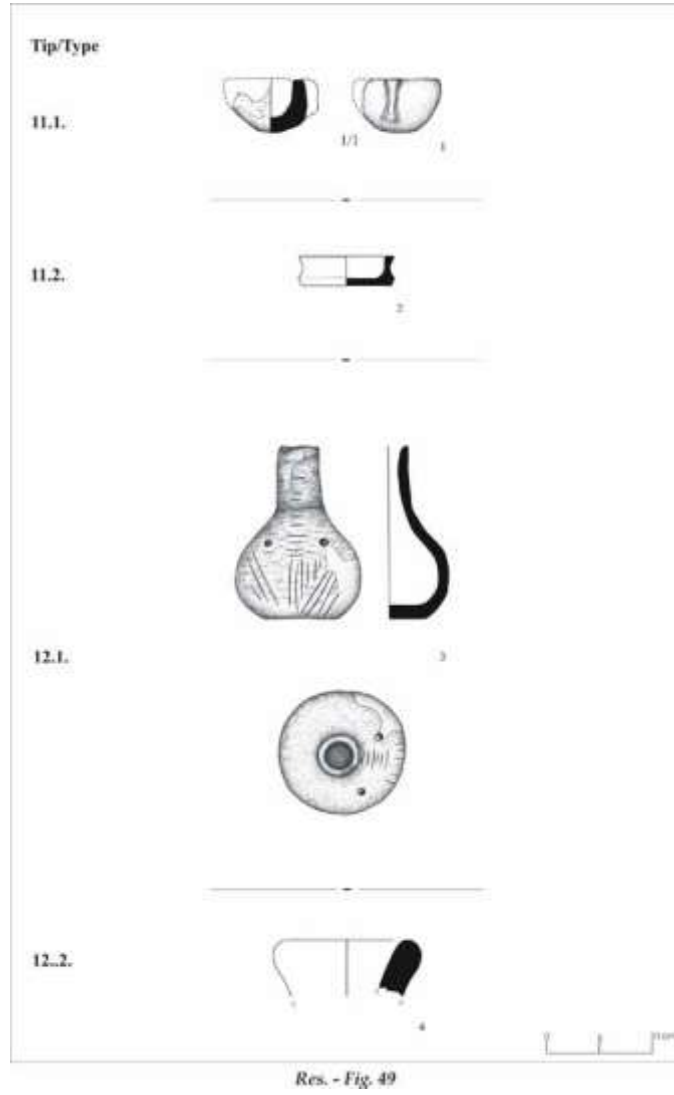
Çizim 14. Altıntepe Aslan Figürü

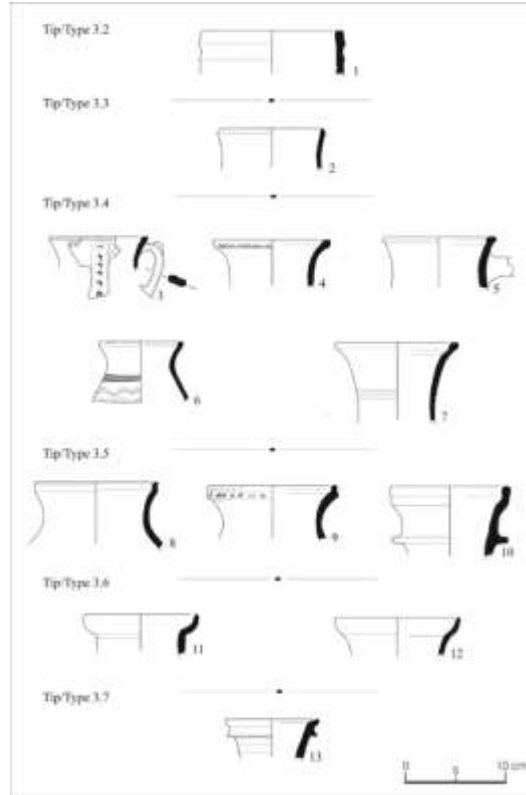
Çizim 15. Altıntepe Duvar Resmi

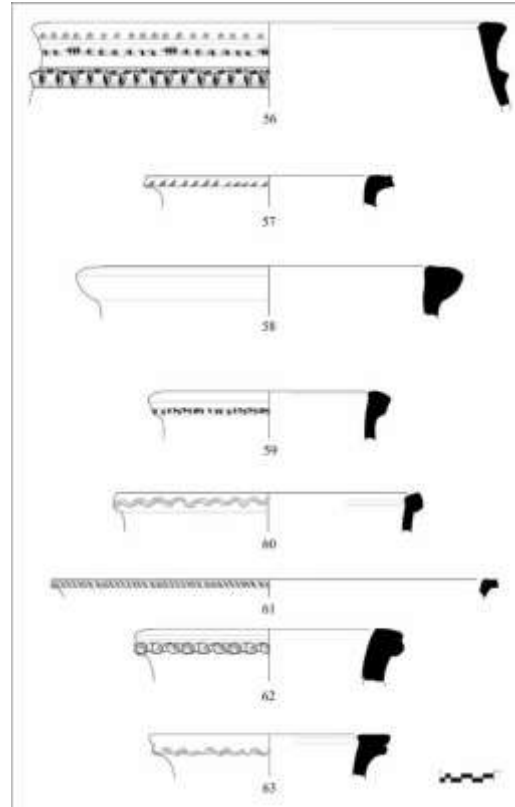
Çizim 16. Altın-tepe Keramik Çizimi

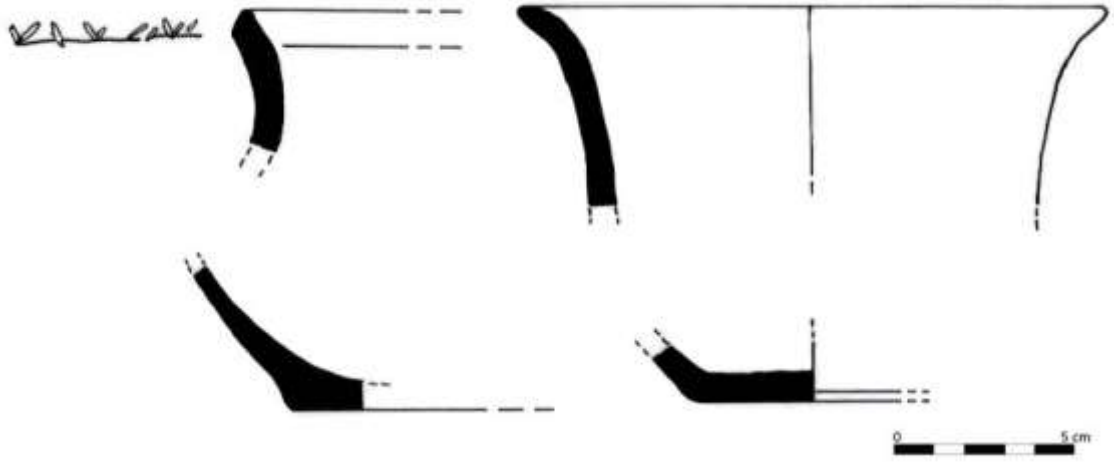
Çizim 17. Büyükardıç Yerleşmesi Keramik Çizimleri

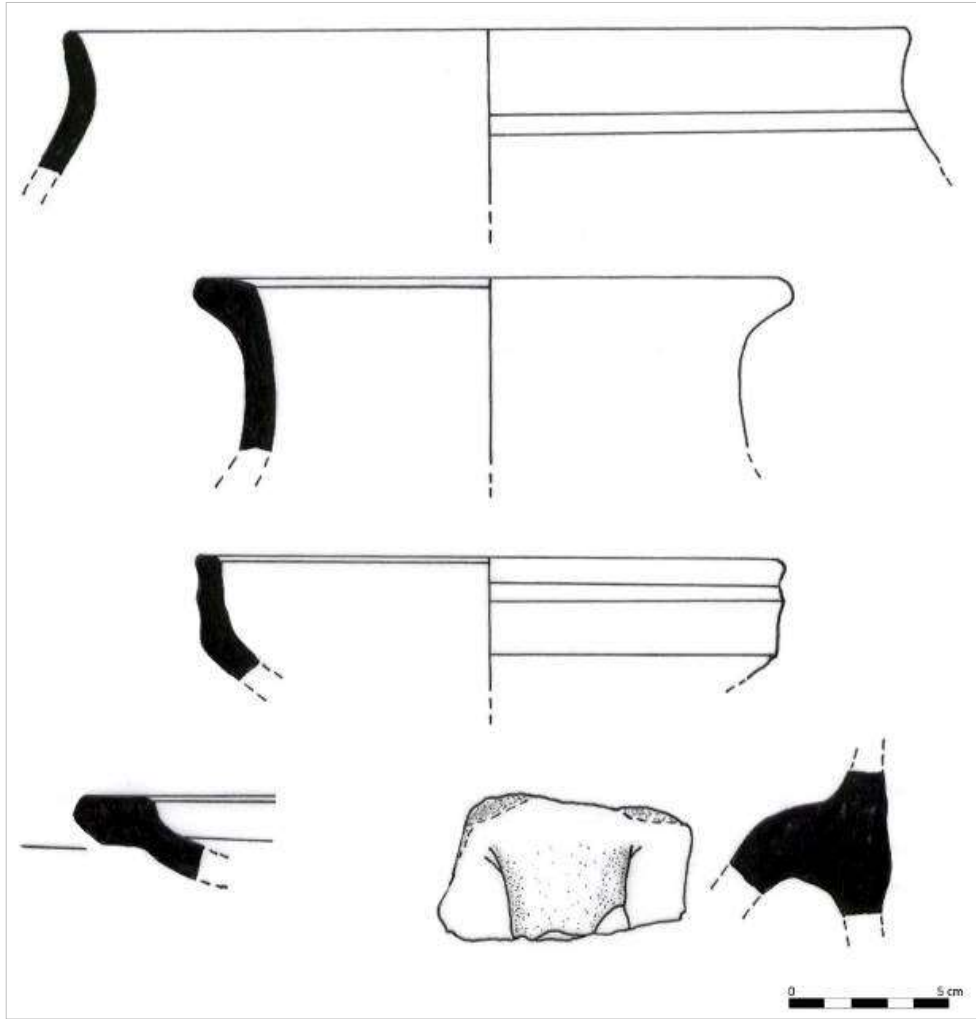
Çizim 18. Güllüdere Yerleşmesi Keramik Çizimleri

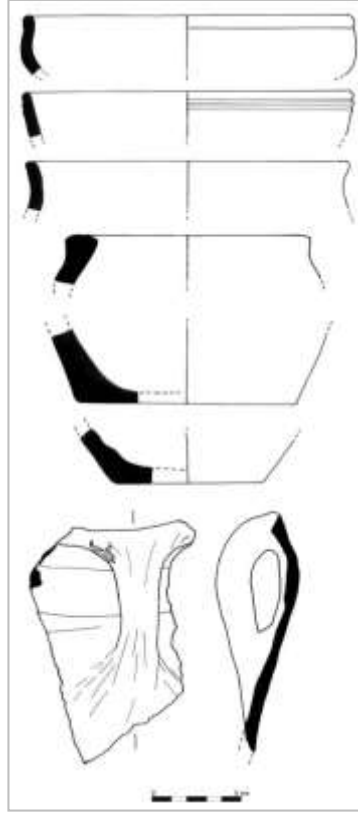
Çizim 19. Tasmasor Yerleşmesi Keramik Çizimleri

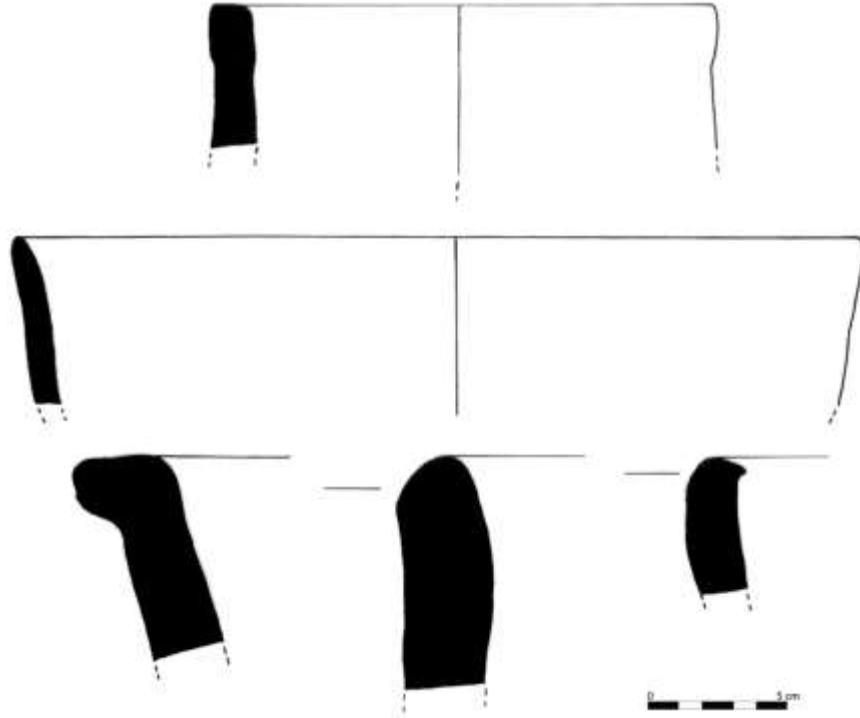
Çizim 20. Ozanlı Kalesi Keramik Çizimi

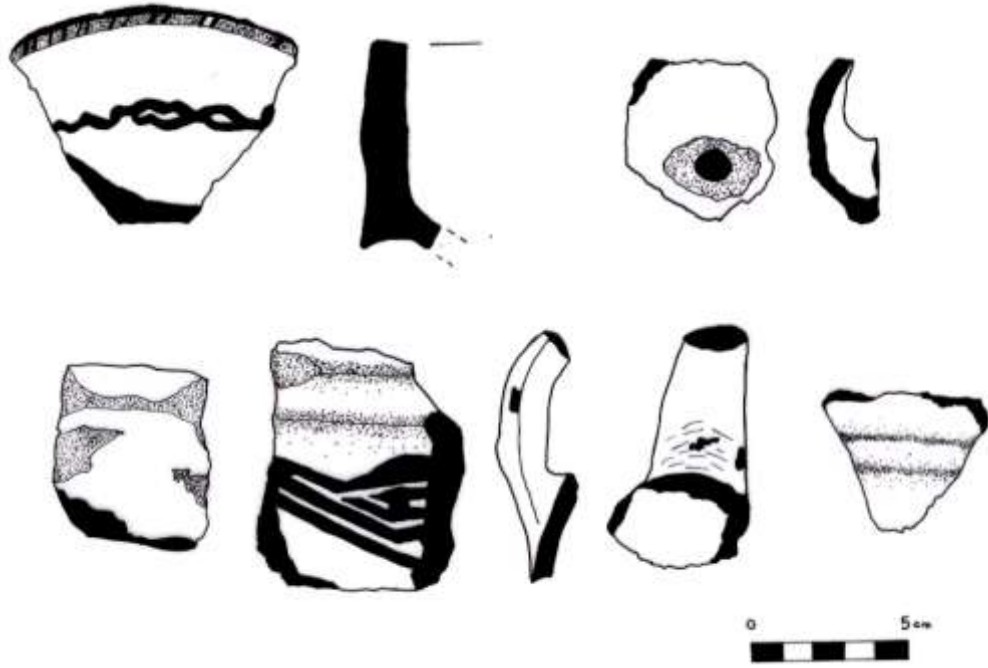
Çizim 21. Çadırkaya (Pekeriç) Kalesi Keramik Çizimleri

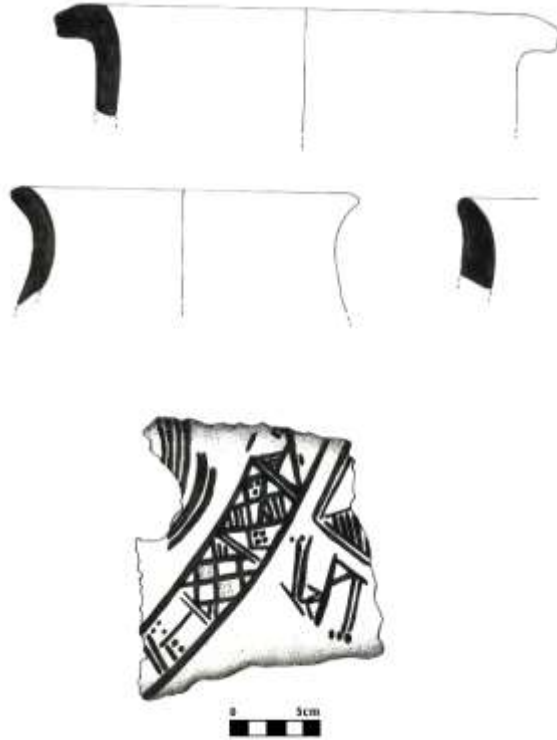
Çizim 22. Üzümlü Kalesi ve Kaya Mezarı Keramik Çizimleri

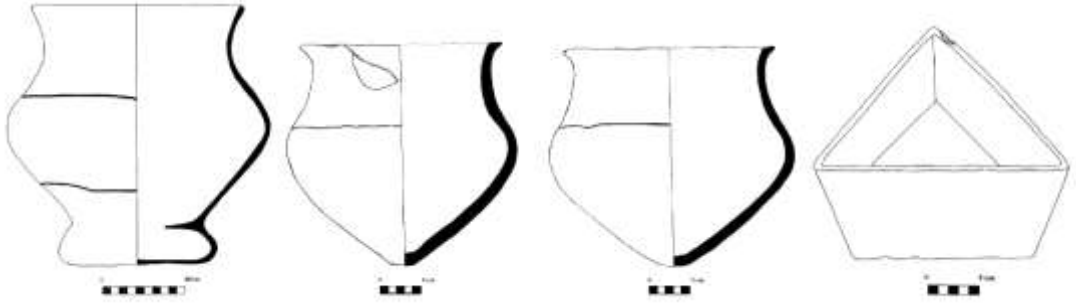
Çizim 23. Çatalarmut Yerleşmesi Keramik Çizimleri

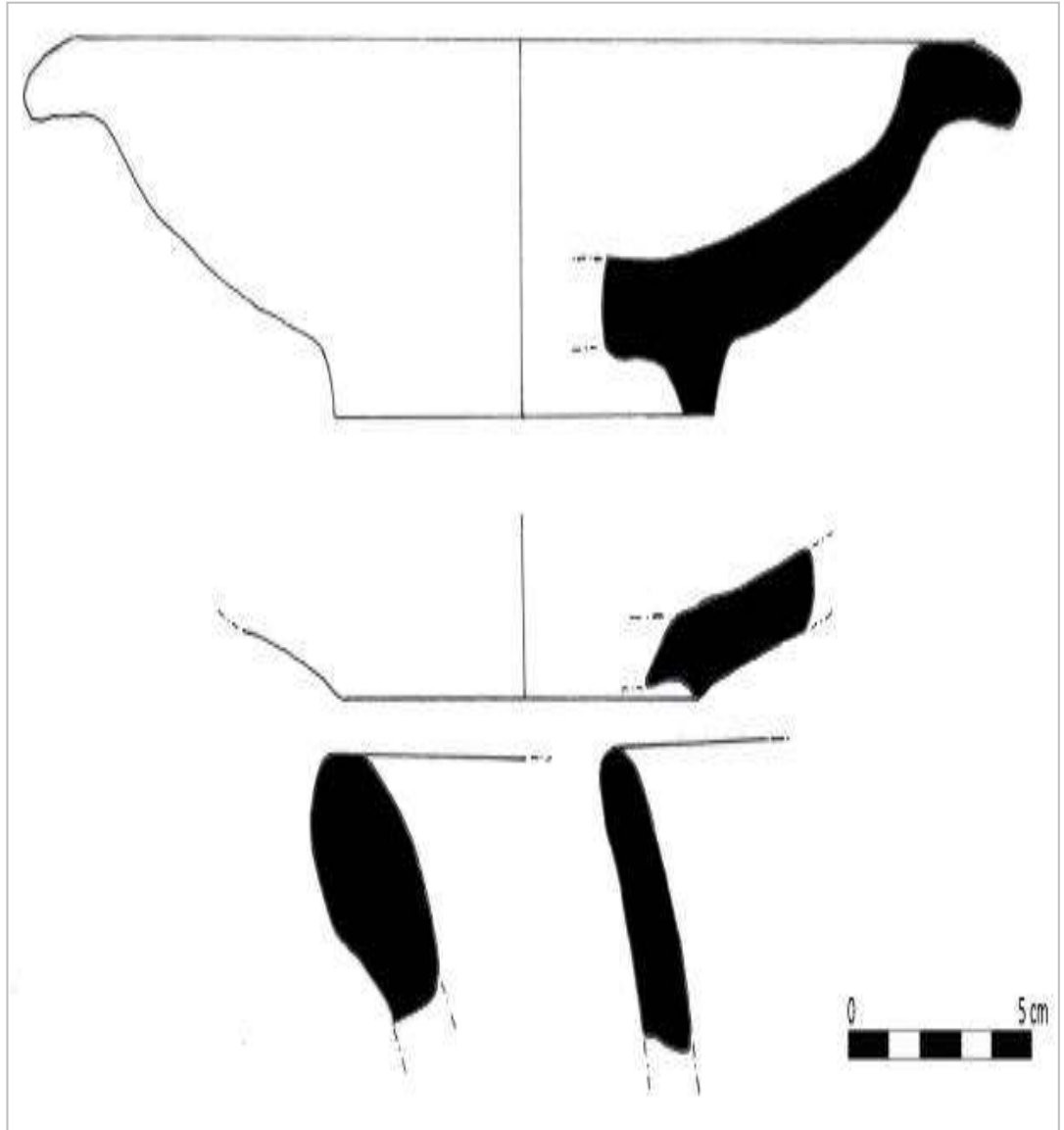
Çizim 24. Kız Kalesi Keramik Çizimleri

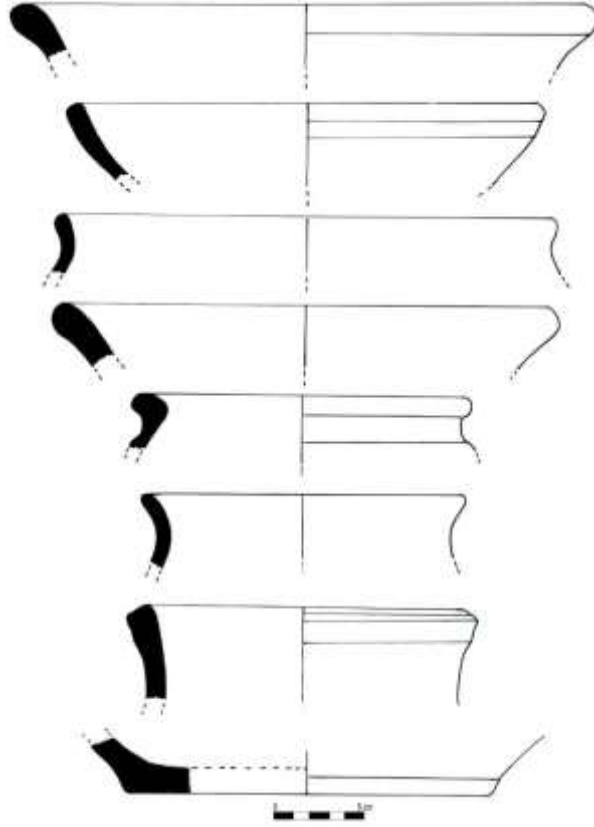
Çizim 25. Tilkitepe Keramik Çizimleri

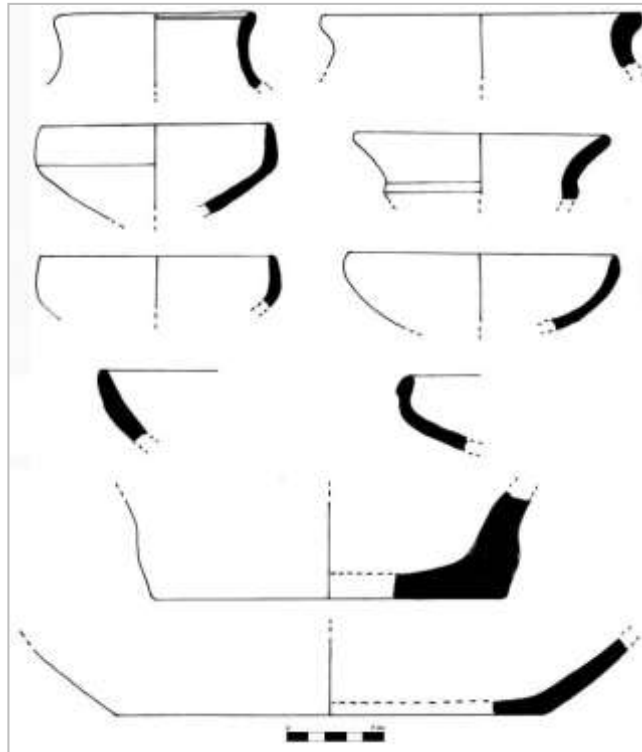
Çizim 26. Cinis Höyük Keramik Çizimleri

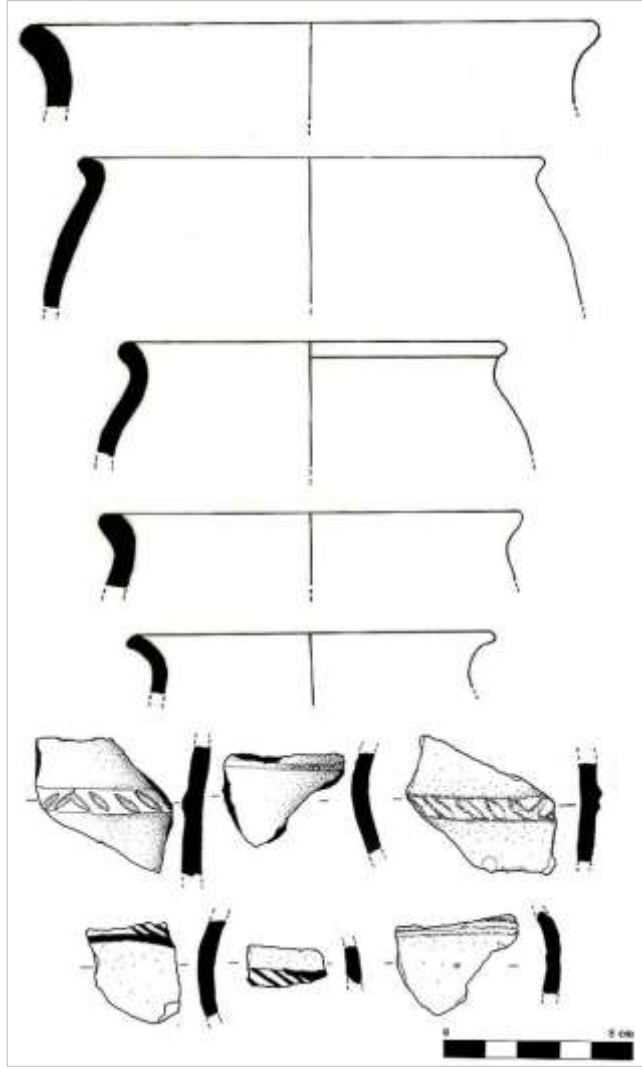
Çizim 27. Karaz Höyük Keramik Çizimleri

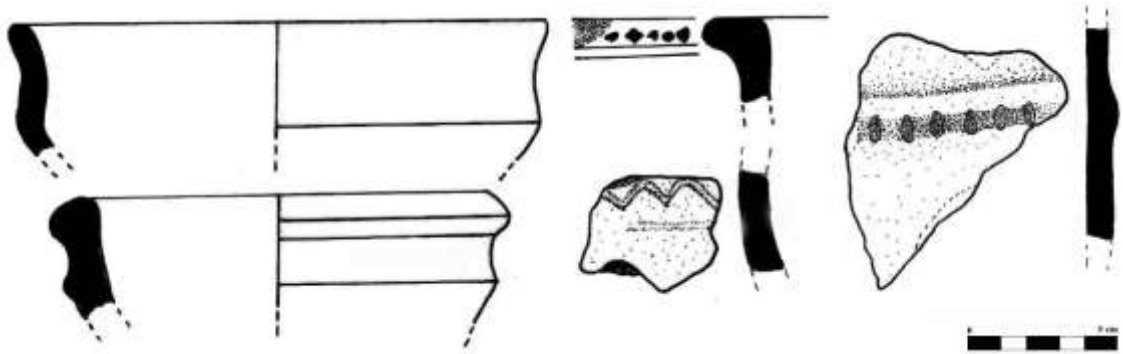
Çizim 28. Sırataş Kalesi Keramik Çizimleri (1)

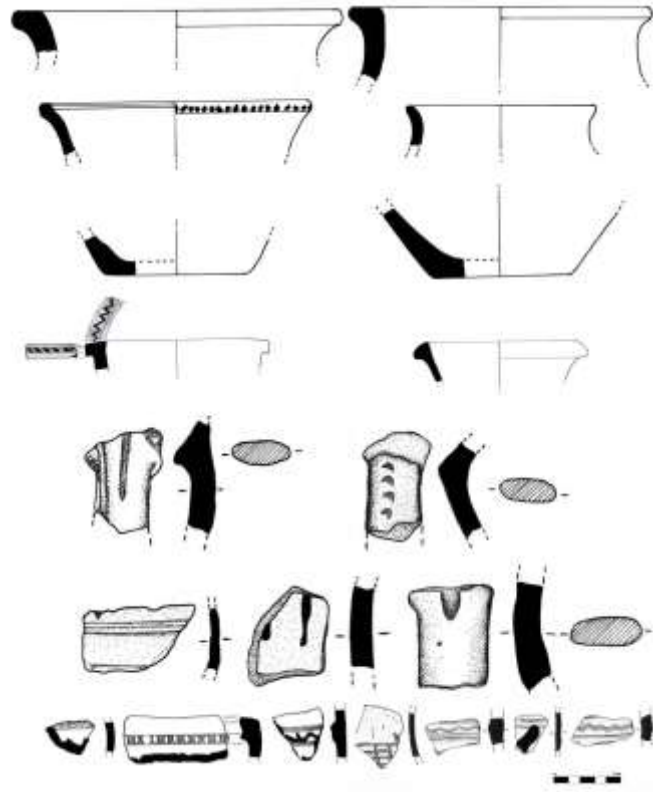
Çizim 29. Saygılı Höyük Keramik Çizimleri

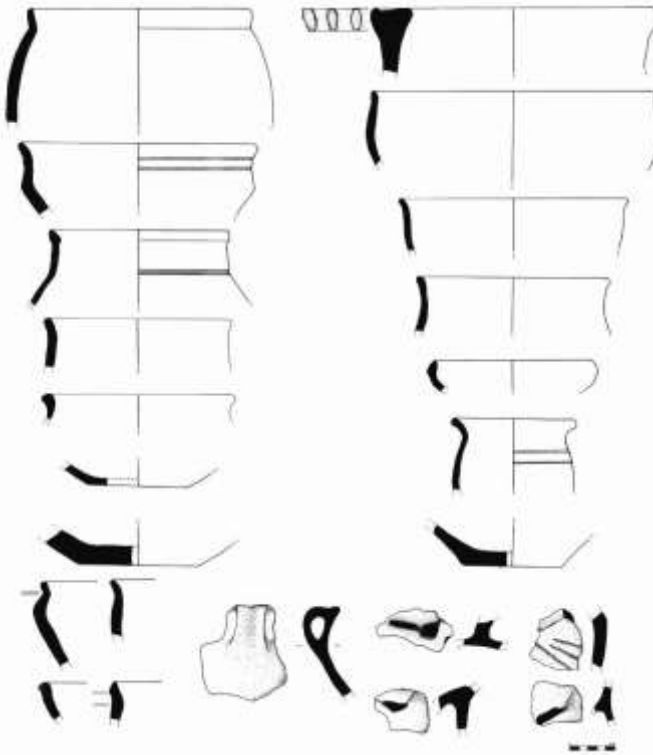
Çizim 30. Haramidere Düz Yerleşmesi Keramik Çizimleri

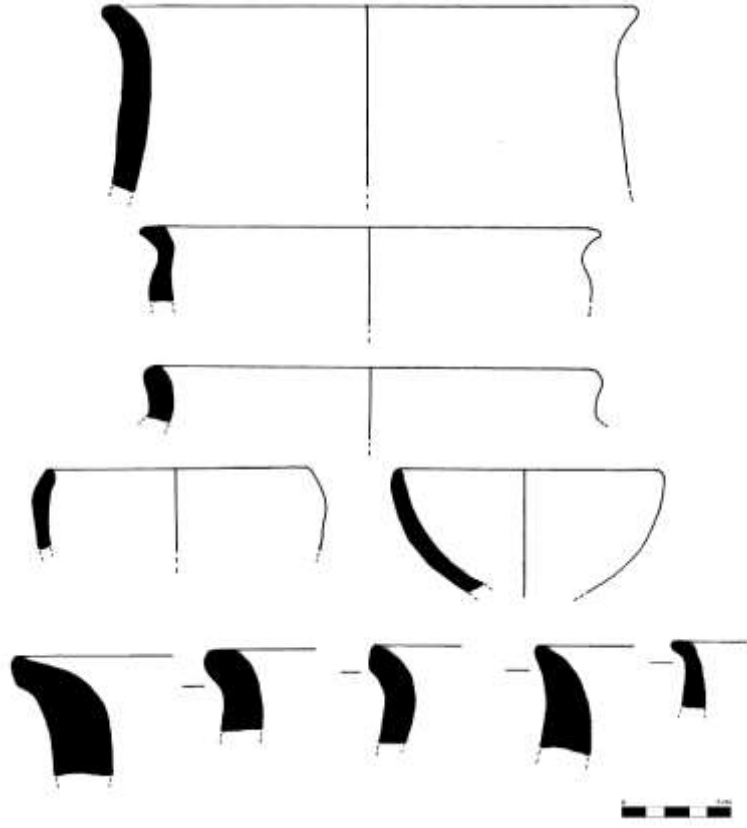
Çizim 31. Mirzaoglu Kalesi Keramik Çizimleri

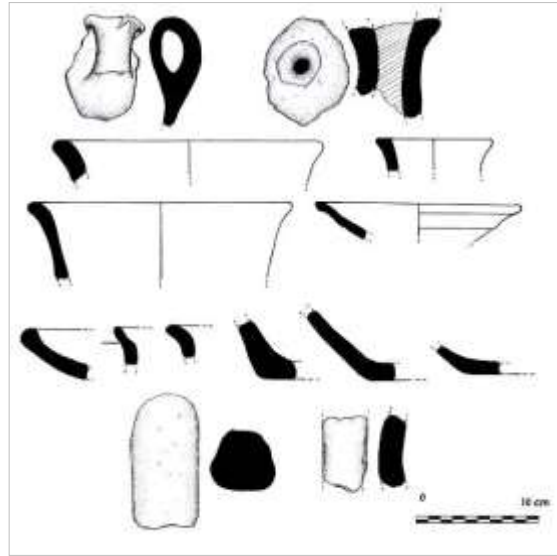
Çizim 32. Köroğlu Kalesi Keramik Çizimleri

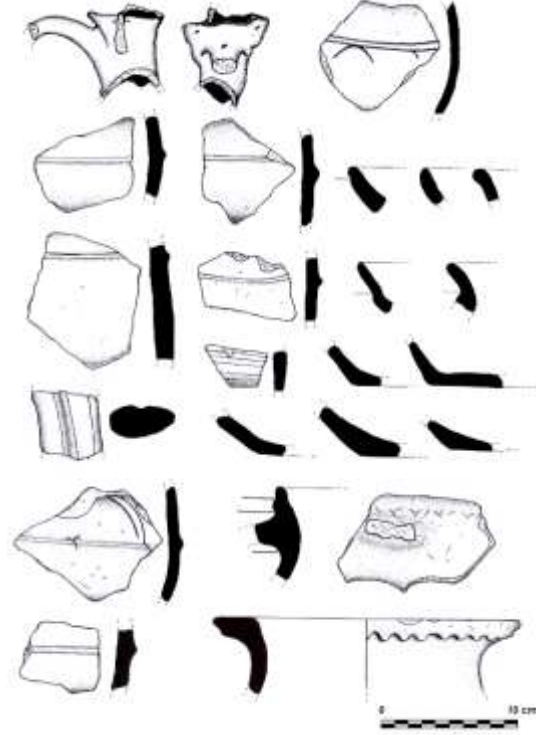
Çizim 33. Çiğdemli Höyük Keramik Çizimleri

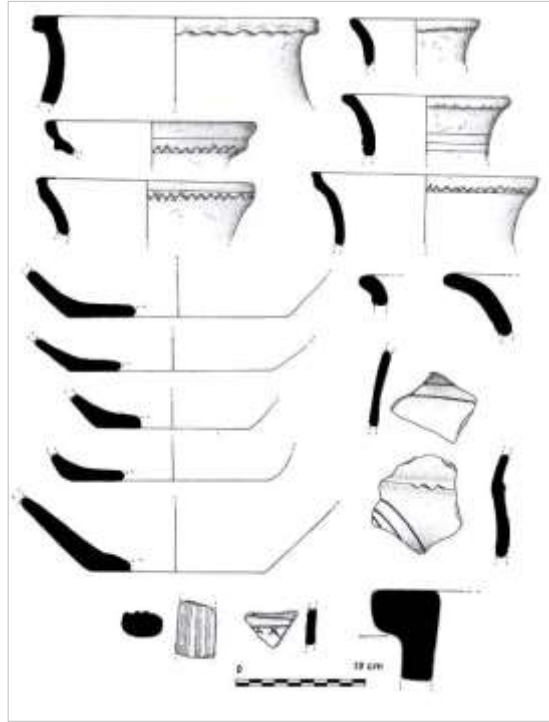
Çizim 34. Aşkale Höyük Keramik Çizimleri

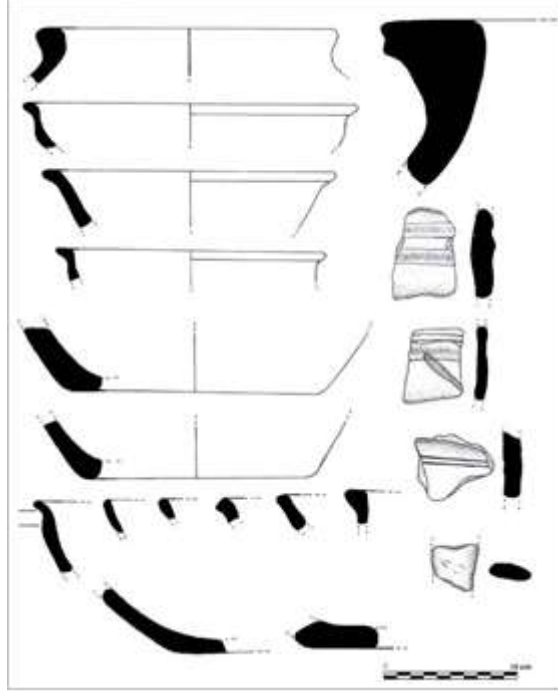
Çizim 35. Kurt Kalesi Keramik Çizimleri

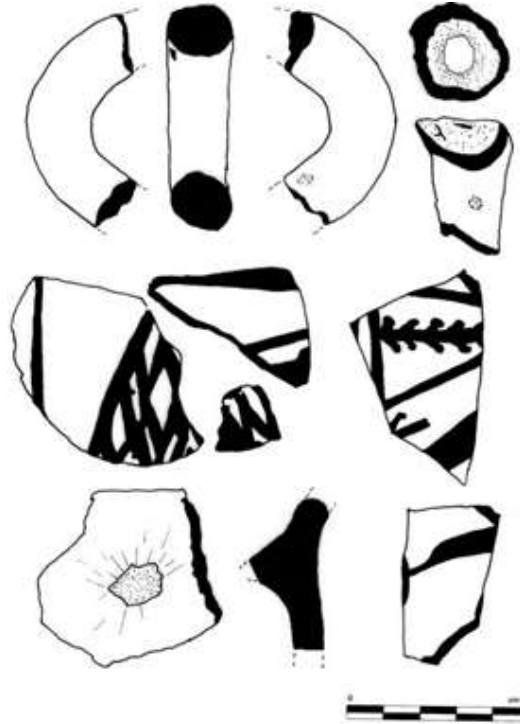
Çizim 36. Harabeler (Ortaköy-Tifnik) Kalesi Keramik Çizimleri

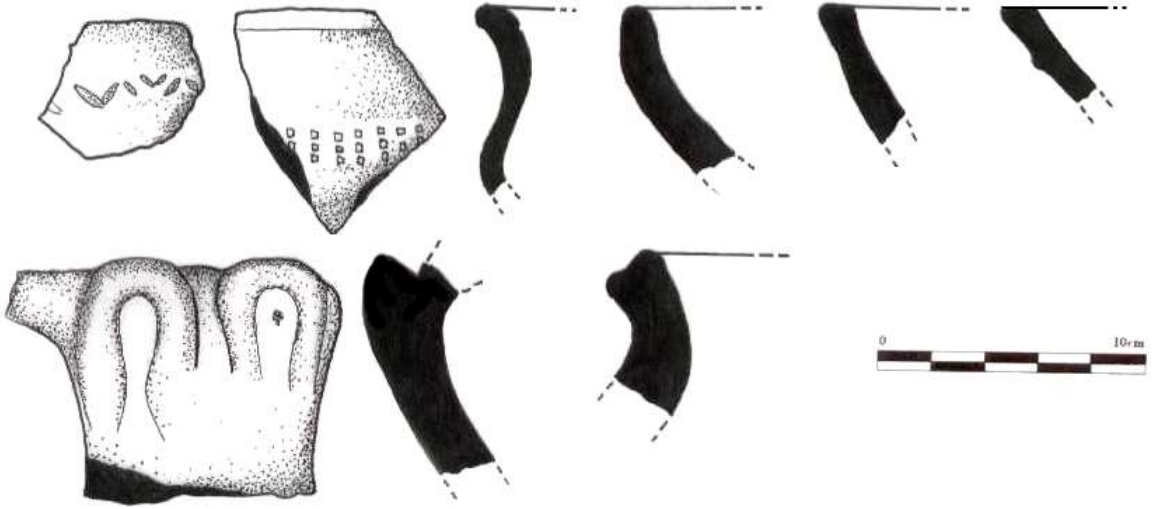
Çizim 37. Beyaztaştepe (Bulmuş) Kalesi Keramik Çizimleri

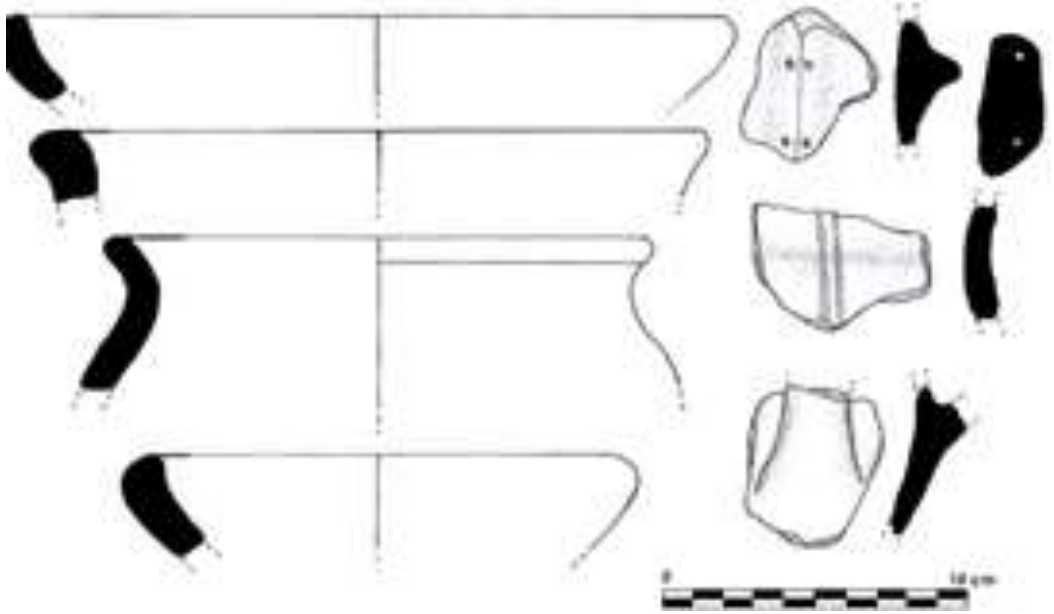
Çizim 38. Yollarüstü Kalesi ve Kaya Mezarı Keramik Çizimleri

Çizim 39. Saztepe Keramik Çizimleri

Çizim 40. Küçükçağdarış Kalesi Keramik Çizimleri

Çizim 41. Yukarı Kartallı Höyük Keramik Çizimleri

Ek-10. Tablo ve Grafikler

Tablo 1. Tespit Edilen Merkezlerin İdari ve Dönemsel Bakımdan Dağılımı

Merkezin Adı	İli	İlçesi	Türü	Paleolitik	G. Kalkolitik	İlk Tunç	Demir Çağı	Erken Demir	Orta Demir	Geç Demir	Orta Çağ	Blundugu Köyler
Akdağ Kalesi-I	Erzurum	Yakutiye	Kale			•	•		•			Erzurum İl'inin 25 km kuzeyinde, Yakutiye İlçesine bağlı Akdağ Köyü'nün hemen üzerine inşa edilmiştir.
Akdağ Kalesi-II	Erzurum	Yakutiye	Kale			•	•		•			Erzurum İl'inin 25 km kuzeyinde, Yakutiye İlçesine bağlı Akdağ Köyü'nün hemen üzerine inşa edilmiştir.
Akdağ Kalesi-III	Erzurum	Yakutiye	Kale			•	•		•			Erzurum İl'inin 25 km kuzeyinde, Yakutiye İlçesine bağlı Akdağ Köyü'nün hemen üzerine inşa edilmiştir.
Değirmenler Höyük	Erzurum	Yakutiye	Höyük			•	•		•		•	Erzurum İl'inin 17 km. kuzeyinde, Yakutiye İlçesine bağlı Değirmenler Köyü'nün hemen kuzeyinde yer alan
Dumlu Höyük	Erzurum	Yakutiye	Höyük			•					•	Erzurum İl'inin 15 km. kuzeyinde, Yakutiye İlçesine bağlı Dumlu Mahallesi'nin hemen üzerinde yükselmektedir.
Güngörmez Kalesi	Erzurum	Yakutiye	Kale			•						Erzurum İl'inin 35 km kuzeyinde, Yakutiye İlçesine bağlı Dumlu Mahallesi Güngörmez Köyü'nün hemen batı tarafında sarp bir kayalık üzerine inşa edilmiştir.
Güzelova Höyük	Erzurum	Yakutiye	Höyük		•	•						Erzurum İl'inin yaklaşık 15 km kuzeydoğusunda yer alan Güzelova Höyük, Yakutiye İlçesine bağlı, Güzelova Mahallesi sınırları içerisinde yer almaktadır.
Hamamderesi	Erzurum	Yakutiye	Kaya Odası	•							•	Erzurum İli, Yakutiye İlçe sınırları içerisinde kalan bölge, günümüzde modern Erzurum-Pasinler karayolunun 12. km'sinde yolun hemen kuzeyinde yükselmektedir.
Kızılviran Yerleşmesi	Erzurum	Yakutiye	Yerleşme								•	Erzurum İl'inin 15 km. kuzeyinde, Yakutiye İlçesine bağlı Dumlu Mahallesi'nde yer almaktadır. .
Şıpşıp Yerleşmesi	Erzurum	Yakutiye	Yerleşme	•								Erzurum İli Yakutiye İlçe sınırları içerisinde, Erzurum-Tortum karayolunun yaklaşık 200 m. doğusunda yer almaktadır.
Tasmasor	Erzurum	Yakutiye	Yerleşme				•		•		•	Erzurum İli, Yakutiye İlçesi bağlı, Müdürge (Çayırtepe)

												Köyü'nün 1,5 km doğusunda, Erzurum'u Dumlulu ve Oltu'ya bağlayan karayolunun ise yaklaşık 3,5 km doğusunda yer almaktadır.
Umudum (Kalortepe) Kalesi ve Kaya Mezarı	Erzurum	Yakutiye	Kale				•		•		•	Erzurum İl'inin 16 km kuzeyinde, Yakutiye İlçesine bağlı Umudum Köyü'nün (Kalar) yaklaşık 1 km batısında yükselen sarp kayalık üzerinde inşa edilmiştir.
Uzunahmet Kalesi	Erzurum	Yakutiye	Kale			•	•		•		•	Erzurum İl'inin 18 km doğusunda, Yakutiye İlçesine bağlı Uzunahmet Köyü'nün hemen üzerinde yükselen kayalık bir tepede üzerine inşa edilmiştir.
Ağören Obsidyen Yatakları	Erzurum	Aziziye	Obsidyen Yatağı									Erzurum İl'i, Aziziye (Ilıca) İlçesi'nin 3 km. kuzeybatısındaki Ağören Köyü'nün batısında dağlık alanda yer almaktadır.
Alaca (Tilkitepe II) Höyük	Erzurum	Aziziye	Höyük			•	•		•		•	Erzurum İl'i, Aziziye (Ilıca) İlçesi'nin 11 km. güneybatısındaki Alaca Köyü'nün yaklaşık 1 km. güneyinde yer almaktadır.
Aşıklı Höyük	Erzurum	Aziziye	Höyük			•						Erzurum İl'i, Aziziye (Ilıca) İlçesi'nin 5 km. batısında modern Ilıca-Kandilli yolunun hemen batısında yer almaktadır.
Çiğdemli Höyük	Erzurum	Aziziye	Höyük			•	•					Erzurum İl'i, Aziziye (Ilıca) İlçesi'ne 8 km. uzaklıktaki Çiğdemli Köyü yakınlarında yer almaktadır.
Eskişehirtepe Kalesi	Erzurum	Aziziye	Kale			•						Erzurum İl'inin 20 km. kuzeyinde, Aziziye İlçesine bağlı Aktoprak (Kanber) Köyü'nün ortasında yükselen tepede üzerine inşa edilmiştir.
İkiztepe Höyük	Erzurum	Aziziye	Höyük			•						Erzurum İl'inin 30 km kuzeydoğusunda, Aziziye İlçesine bağlı Aktoprak ile Gölpinar Köyleri arasında yer almaktadır.
Karaz Höyük	Erzurum	Aziziye	Höyük			•	•					Erzurum İl'i, (Aziziye) Ilıca İlçesi'nin 5 km. kuzeyindeki Kahramanlar (Karaz) Köyü'nün güneyinde yer almaktadır.
Pulur Höyük	Erzurum	Aziziye	Höyük			•	•		•			Erzurum İl'i, Aziziye (Ilıca) İlçesi'nin 20 km. güneybatısındaki Ömeritepe Köyü'nde yer almaktadır.
Söğütlü Höyük	Erzurum	Aziziye	Höyük			•						Erzurum İl'i, Aziziye (Ilıca) İlçesi'nin 7 km. güneybatısındaki Söğütlü Köyü'nde yer almaktadır.

Tilkitepe Höyük	Erzurum	Aziziye	Höyük			•	•		•		•	Erzurum İli, Aziziye (İlca) İlçesi'nin 5 km. batısında Aziziye (İlca)-Kandilli karayolunun doğusunda yer almaktadır.
Pir Ali Baba Kalesi	Erzurum	Palandöken	Kale			•	•		•			Erzurum İl'inin 8 km güneybatısında Palandöken İlçesine bağlı Tepeköy'de yer almaktadır.
Aşkale Höyük	Erzurum	Aşkale	Höyük			•						Erzurum İl'inin 56 km batısında, Aşkale İlçesi'nin tam ortasında modern Erzurum-Erzincan karayolunun güneyinde yer almaktadır.
Büyükardıç	Erzurum	Aşkale	Yerleşme			•		•				Erzurum İli, Aşkale İlçe sınırları içerisinde 2050 m rakımda yer alan Büyükardıç yerleşmesinin doğusunda Aşkale Ovası, batısında Tercan Ovası, kuzeyinde ise Çayırılı ve Otlukbeli düzlükleri yer almaktadır.
Cinis Höyük	Erzurum	Aşkale	Höyük		•	•						Erzurum İli, Aşkale İlçesi'nin 19 km. güneydoğusunda, Ortabahçe (Cinis) Köyü sınırları içinde yer almaktadır.
Güllüdere	Erzurum	Aşkale	Yerleşme							•	•	Erzurum İli, Aşkale İlçesi, Güllüdere Köyü'nün 1 km güneyinde 1975 m rakımda yer alır.
Küçük Çağdarış Kalesi	Erzurum	Aşkale	Kale			•	•		•		•	Erzurum İl'inin 52 km batısında, Aşkale İlçe sınırları içerisinde, Erzurum-Erzincan modern karayolunun hemen güneyinde yer almaktadır.
Pırtın Kalesi	Erzurum	Aşkale	Kale				•		•			Erzurum İli, Aşkale İlçesi'nin 11 km. güneydoğusunda, Güllüdere Köyü sınırları içerisinde yer almaktadır.
Ağbaba Kalesi	Erzincan	Tercan	Kale			•	•		•		•	Erzincan İli, Tercan İlçesi'nin, 2 km. güneydoğusundaki Ağbaba Köyü'nün hemen kuzeybatısında yer almaktadır.
Başbudak Kalesi	Erzincan	Tercan	Kale		•	•	•		•			Erzincan İli, Tercan İlçesi'nin 60 km. güneydoğusundaki Başbudak Köyü'nün Sağır Kom Mezrası'ndaki 150 m'lik bir tepe üzerinde yer almaktadır.
Bolutepe Kalesi	Erzincan	Tercan	Kale								•	Erzincan İli, Tercan İlçesi'nin 20. km. güneydoğusundaki Güzbulak Köyü'nün yaklaşık 3 km. batısında, 1639 m. rakımlı tepe üzerine inşa edilmiştir.
Bolutepe Düz Yerleşmesi	Erzincan	Tercan	Yerleşme								•	Erzincan İli, Tercan İlçesi'nin 20. km. güneydoğusundaki Güzbulak

												Köyü'nün yaklaşık 3 km. batısında yer alır.
Harabetepe Kalesi	Erzincan	Tercan	Kale		•	•		•	•			Erzincan İli, Tercan İlçesi'nin 20 km güneydoğusundaki Güzbulak Köyü'nün yaklaşık 2 km kuzeydoğusunda, Tercan Barajı'nın hemen doğusunda 1702 m. rakımlı bir tepe üzerine inşa edilmiştir.
Kalecik Kalesi	Erzincan	Tercan	Kale			•	•		•			Erzincan İli, Tercan İlçesi'nin 9 km. doğusunda, Yaylacık Köyü'nün yaklaşık 500 m. kuzeybatısında, 1599 m rakımlı kayalık bir tepe üzerine inşa edilmiştir.
Karacaören Yerleşmesi	Erzincan	Tercan	Yerleşme								•	Erzincan İli, Tercan İlçesi'nin 7,5 km. kuzeyindeki Karacaören Köyü'nün yaklaşık 3,5 km. güneyinde, 1798 m rakımda yer almaktadır.
Koroğlu Kalesi	Erzincan	Tercan	Kale								•	Erzincan İli, Tercan İlçesi'nin yaklaşık 500 m. güneybatısında yükselen sarp tepe üzerine inşa edilmiştir.
Koroğlu (Beşkaya) Kalesi	Erzincan	Tercan	Kale								•	Erzincan İli, Tercan İlçesi'nin 6 km. güneybatısındaki Beşkaya Köyü'nün yaklaşık 200 m. batısında 1748 m. rakımlı sarp kayalık dizisinin üzerine inşa edilmiştir.
Mağaratepe Yerleşmesi	Erzincan	Tercan	Yerleşme si			•					•	Erzincan İli, Tercan İlçesi'nin 20 km. güneydoğusundaki Güzbulak Köyü'nün yaklaşık 2 km. batısında, 1691 rakımlı kayalık bir tepe üzerine kurulmuştur.
Müftüoğlu Kalesi	Erzincan	Tercan	Kale				•		•			Erzincan İli, Tercan İlçesi'nin 5 km. doğusundaki Müftüoğlu Köyü'nün hemen kuzeyinde yükselen 1605 m. rakımlı, 38 m'lik bir tepe üzerinde yer almaktadır.
Şirinlikale	Erzincan	Tercan	Kale				•		•		•	Erzincan İli, Tercan İlçesi'nin 50 km. güneydoğusunda Tercan'dan Çat'a giden yol üzerinde yer alır.
Üçpınar Kalesi	Erzincan	Tercan	Kale				•		•			Erzincan İli, Tercan İlçesi'nin 12 km. güneybatısındaki Üçpınar Köyü'nün 550 m. güneybatısında 1611 m. rakımlı 80 m'lik bir tepe üzerine inşa edilmiştir.
Yaylacık Kalesi	Erzincan	Tercan	Kale			•	•		•		•	Erzincan İli, Tercan İlçesi'nin 9 km. doğusundaki Yaylacık Köyü'nün yaklaşık 500 m. güneyinde, 1649 m. rakımlı kayalık bir tepe üzerine inşa edilmiştir.

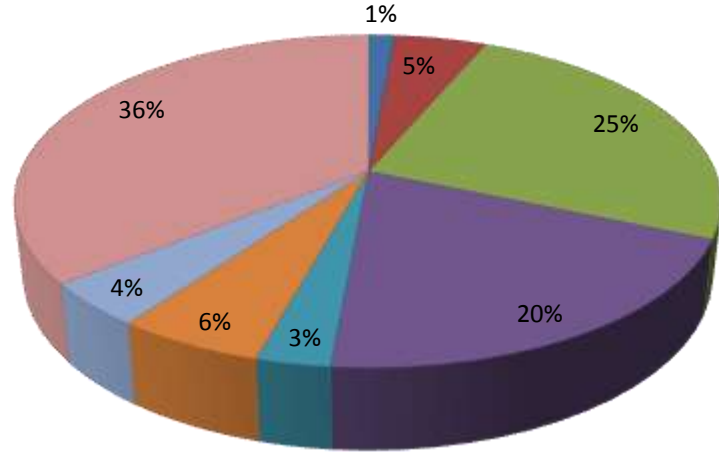
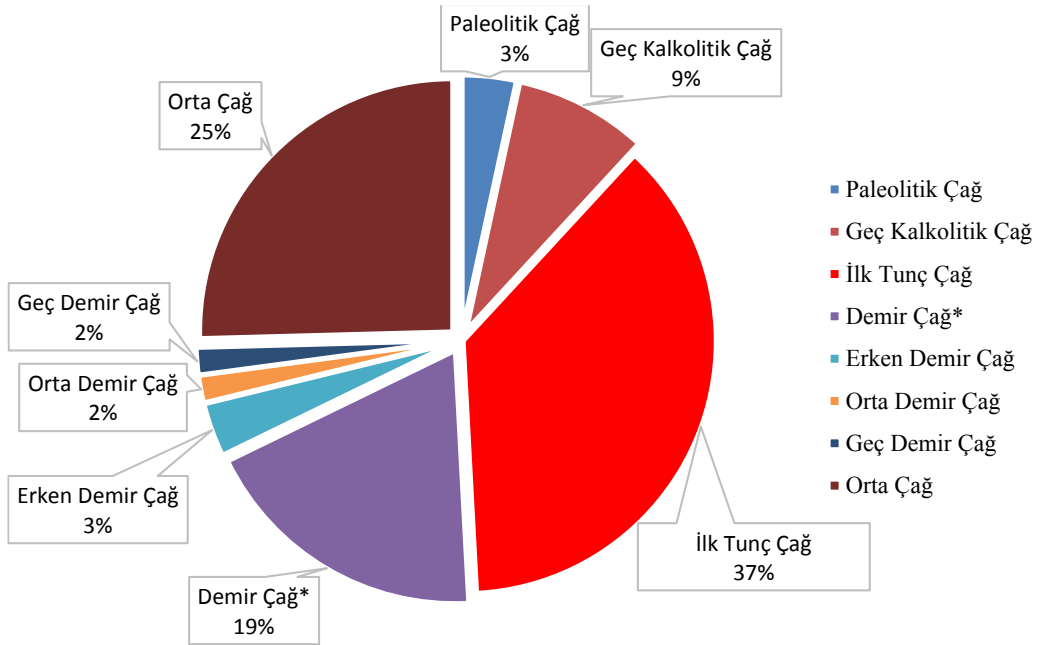
Yaylacık Kalealtı Yerleşmesi	Erzincan	Tercan	Yerleşme															Erzincan İli, Tercan İlçesi'nin 9 km. doğusundaki Yaylacık Köyü'nün güneyinden akan Karasu Nehrinin hemen kenarında, 1563 rakımda yer almaktadır.
Yollarüstü Kalesi ve Kaya Mezarı	Erzincan	Tercan	Kale			•	•	•		•								Erzincan İli, Tercan İlçesinin 28 km. kuzeybatısındaki Yollarüstü Köyü'nün hemen güneyinde yer alır.
Aşağı Kartallı Höyük	Erzincan	Çayırılı	Höyük			•												Erzincan İli, Çayırılı İlçesi'nin 18 km güneydoğusundaki Aşağı Kartallı Köyü'nün içinde yer alır.
Balıklı Kalesi	Erzincan	Çayırılı	Kale															Erzincan İli, Çayırılı İlçesi'nin 4 km kuzeyindeki Balıklı Köyü'nün hemen üzerinde yükselen 100 m'lik bir kayalık üzerine kurulmuştur.
Başköy Kalesi	Erzincan	Çayırılı	Kale				•		•		•							Erzincan İli, Çayırılı İlçesi'nin 17 km kuzeybatısındaki Başköy'ün yaklaşık 3 km. güneybatısında yer alır.
Beyaztaştepe (Bulmuş) Kalesi	Erzincan	Çayırılı	Kale				•		•									Erzincan İli, Çayırılı İlçesi'nin 44 km güneydoğusundaki Bulmuş Köyü'ne 500-600 m. uzaklıkta 1760 m. rakımlı kayalık tepe üzerine kurulmuştur.
Beykomu Höyük	Erzincan	Çayırılı	Höyük			•					•		•					Erzincan İli, Çayırılı İlçesi'nin 12 km. kuzeydoğusunda yer alır.
Büyük Kalecik Höyük	Erzincan	Çayırılı	Höyük			•						•						Erzincan İli, Çayırılı İlçesi'nin 27 km. kuzeybatısındaki Sarıgüney Köyü'nün yaklaşık 3 km. batısında 100 m.lik tepe durumundadır.
Çadırkaya (Pekeriç) Kalesi	Erzincan	Çayırılı	Kale							•								Erzincan İli, Çayırılı İlçesi'ne bağlı Çadırkaya beldesi üzerinde yükselen tepe üzerinde yer almaktadır.
Çataldaş Höyük	Erzincan	Çayırılı	Höyük				•		•									Erzincan İli, Çayırılı İlçesi'nin 6 km. batısında yer alan höyük eski Erzincan-Erzurum karayolunun hemen yanındadır.
Harabeler (Ortaköy-Tifnik) Kalesi	Erzurum	Çayırılı	Kale														•	Erzincan İli, Çayırılı İlçesi'nin 45 km. güneydoğusundaki Ortaköy'ün 2 km. güneydoğusunda 1650 m. rakımlı tepe üzerine bölgeye hâkim bir konumda kurulmuştur.
Haramidere Düz Yerleşmesi	Erzincan	Çayırılı	Yerleşme			•		•		•								Erzincan İli, Çayırılı İlçesi'nin 10 km. kuzeydoğusunda yer alan yerleşme bulunduğu sıradağların doğu ucunda ve oldukça geniş bir alanı kaplamaktadır.
Hasanbey Kalesi	Erzincan	Çayırılı	Kale														•	Erzincan İli, Çayırılı İlçesi'nin 15 km. kuzeybatısındaki

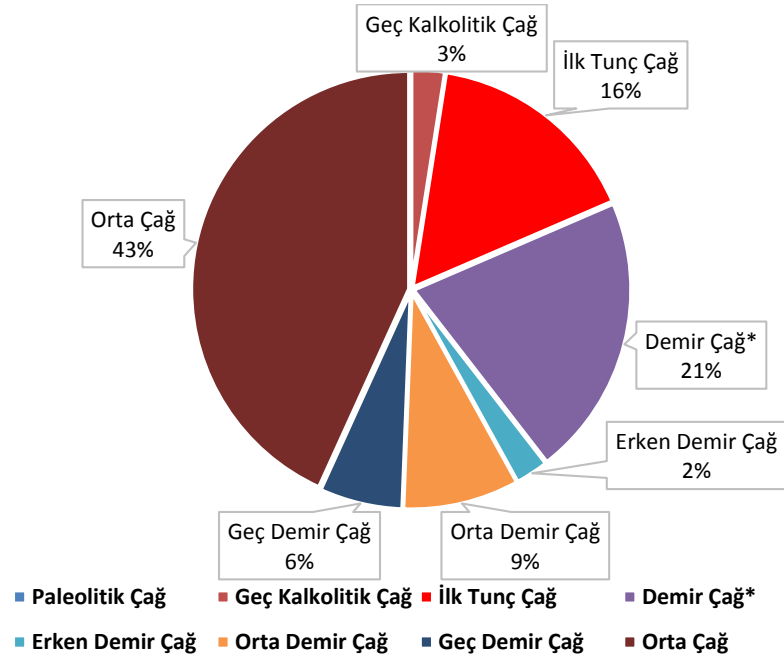
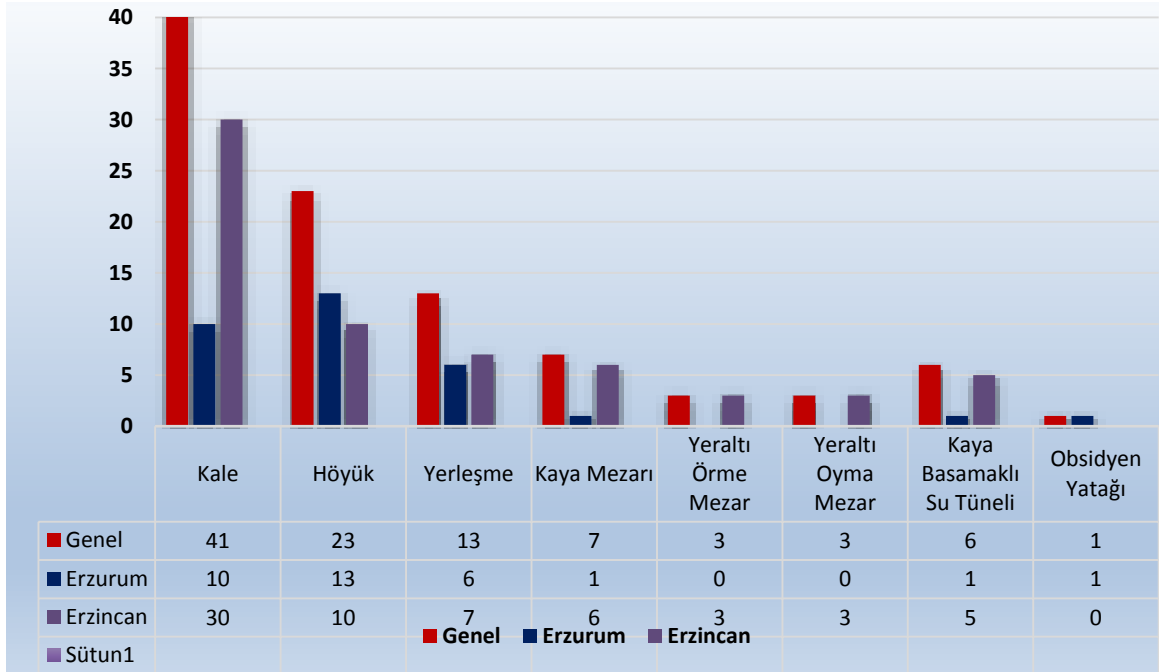
												Cennetpınar Köyü'nde 1725 m. rakımlı tepe üzerine yer alır.
İshak Höyük	Erzincan	Çayırılı	Höyük				•	•	•			Erzincan İli, Çayırılı İlçesi'nin 1,5 km. güneydoğusunda yer alır.
Kalecik Kalesi	Erzincan	Çayırılı	Kale							•		Erzincan İli, Çayırılı İlçesi 15 km. kuzeybatısındaki Cennetpınar Köyü'nün yaklaşık 3 km. kuzeyinde yer alır.
Kötür (Akyurt Kalesi)	Erzincan	Çayırılı	Kale							•		Erzincan İli, Çayırılı İlçesi'nin 29 km. güneydoğusunda, Mercan Beldesi'nin yaklaşık 3 km. batısında yer alır.
Kurt Kalesi	Erzincan	Çayırılı	Kale							•		Erzincan İli, Çayırılı İlçesi'nin 15 km. kuzeybatısındaki Cennetpınar Köyü'nün 8 km. kuzeyinde 1790 m. rakımlı tepe üzerine inşa edilmiştir.
Mirzaoğlu Kalesi	Erzincan	Çayırılı	Kale				•	•	•			Erzincan İli, Çayırılı İlçesi'nin 16 km. kuzeydoğusundaki Mirzaoğlu Köyü'nün yaklaşık 3 km. kuzeyinde yer alır.
Ozanlı Kalesi	Erzincan	Çayırılı	Kale				•	•	•			Erzincan İli, Çayırılı İlçesi'nin 4 km. güneybatısındaki Ozanlı Köyü üzerinde yükselen sarp bir kayalık üzerindedir.
Saygılı Höyük	Erzincan	Çayırılı	Höyük						•	•		Erzincan İli, Çayırılı İlçesi'nin 8 km. doğusundaki Saygılı Köyü'nün yaklaşık 1 km. kuzeyinde yer alır.
Sırataşlar Kalesi	Erzincan	Çayırılı	Kale				•	•				Erzincan İli, Çayırılı İlçesi'nin 8 km. kuzeydoğusunda Sırataş Köyünde yer alır.
Toprakkale	Erzincan	Çayırılı	Kale							•		Erzincan İli, Çayırılı İlçesi'nin 11 km. güneydoğusundaki Toprakkale Köyü'nün hemen doğusunda Oğultaşı ve Toprakkale Dereleri'nin birleştiği noktada yer alır.
Turnaçayırı Kalesi	Erzincan	Çayırılı	Kale							•		Erzincan İli, Çayırılı İlçesi'nin 39 km. batısındaki Turnaçayırı Köyü'nün yaklaşık 1 km. güneyinde yer alır.
Yukarı Kartallı Höyük	Erzincan	Çayırılı	Höyük							•		Erzincan İli, Çayırılı İlçesi'nin 11 km. güneydoğusundaki Yukarı Kartallı Köyü'nün yaklaşık 500 m. batısında yer alır.
Altın-tepe	Erzurum	Üzümlü	Kale				•	•	•			Erzincan İl'inin 14 km doğusunda Erzurum-Erzincan karayolunun hemen kuzeyinde yer alır.
Küçük Höyük	Erzincan	Üzümlü	Höyük			•	•	•				Erzincan İl'inin 22 km. doğusunda Altın-tepe ile Üzümlü İlçesi arasında yer almaktadır.

Üzümlü Kalesi	Erzincan	Üzümlü	Kale				•	•	•	•	Erzincan İlinin 30 km. doğusunda, Üzümlü İlçesi'nin yaklaşık 500 m. doğusunda
Saztepe	Erzincan	Üzümlü	Kale						•	•	Erzincan İl Merkezi'nin 18 km. doğusunda, Altuntepe'ye 2 km. batısında 1280 m. rakımlı tepe üzerindedir.
Çatalarmut Yerleşmesi	Erzincan	Merkez	Yerleşme				•	•	•	•	Erzincan İlinin 17 km kuzeybatısındaki Çatalarmut Köyü'nde yer almaktadır.
Elmaağacı (Davarlı) Höyük	Erzincan	Merkez	Höyük			•	•	•	•	•	Erzincan İlinin 20 km kuzeybatısında, Yukarı Davarlı Köyü'ne yaklaşık 2 km. uzaklıkta yer alır.
Kaleciktepe (Tandırılı) Höyük	Erzincan	Merkez	Höyük								Erzincan İlinin 25 km batısındaki Tandırılı Köyü'nde bulunan höyük, Erzincan-Sivas karayolunun güneyinde ve Erzincan Barajı'nın hemen üstünde yer almaktadır.
Kız Kalesi	Erzincan	Merkez	Kale				•	•	•	•	Erzincan İl'inin 19 km. kuzeydoğusunda 300 m'lik sarp bir kayalık üzerine kurulmuştur.

Grafik 1. Çalışma Bölgesinde Tespit Edilen Merkezlerin Kronolojik Dağılımı

■ Paleolitik Çağ ■ Geç Kalkolitik Çağ ■ İlk Tunç Çağ ■ Demir Çağ*
 ■ Erken Demir Çağ ■ Orta Demir Çağ ■ Geç Demir Çağ ■ Orta Çağ

Grafik 2. Erzurum Bölgesinde Tespit Edilen Merkezlerin Kronolojik Dağılımı

Grafik 3. Erzincan Bölgesinde Tespit Edilen Merkezlerin Kronolojik Dağılımı**Grafik 4.** Çalışma Bölgesinde Tespit Edilen Merkezlerin Türlerine Göre Dağılımı

ÖZGEÇMİŞ

Yavuz GÜNAŞDI

Doğum Yeri : Erzurum-16.05.1983
Alanı : Tarih - Eskiçağ Tarihi
Adres : Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih
 Bölümü 25240 Erzurum
 0442 2313633 ygunasdi@hotmail.com
 Kayakyolu Hüseyin Avni Ulaş Cad. Osman
 Bektaş Mah. MFSarıyer Sitesi C-Blok 5/27 Palandöken/Erzurum

ÖZGEÇMİŞ

1983'te Erzurum'da doğdum. İlköğrenimimi Edirne'de, Ortaöğrenim ve Lise tahsilimi Erzurum'da tamamladıktan sonra 2000 yılında Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünü kazandım. 2004 yılında Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Tarihi Anabilim dalında yüksek lisansa başladım. 2007 yılında "Erzurum-Şenkaya'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar", konulu yüksek lisans çalışmamı tamamladım. 2007 yılında aynı Enstitüde doktora programına kaydoldum. 2 Ocak 2008'de Atatürk Üniversitesi Tarih Bölümü'ne Araştırma Görevlisi olarak atandım. 2013 yılında doktora tez çalışmamı Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalında tamamladım. 2001-2003 yılları arasında Van Aşağı ve Yukarı Anzaf Kaleleri kazısında, 2005, 2006, 2007 ve 2009 yıllarında Erzurum Kale Kazılarına, 2005 yılında Ardahan Çıldır Akçakale kazısına katıldı. Aralıksız olarak 2002-2013 yılları arasında Prof. Dr. Alpaslan Ceylan başkanlığında gerçekleştirilen Doğu Anadolu Yüzey Araştırmaları Projesi kapsamında Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır yüzey araştırmalarında bulundu. 2008-2011 yılları arasında, Prof. Dr. Alpaslan Ceylan başkanlığında gerçekleştirilen Doğu-Kuzeydoğu ve Kafkaslarda En Erken Türk İskân İzlerinin Tespiti isimli Proje kapsamında ise Türkiye-Nahcivan-Azerbaycan-Gürcistan-İran ve Kafkaslardaki araştırmalara katıldı. Bunun yanı sıra çeşitli sivil toplum kuruluşlarının düzenlemiş olduğu organizasyonlarda görev aldı. Evli ve iki çocuk babasıdır.

PROJELERDE YAPTIĞI GÖREVLER

Ulusal / Uluslararası Kuruluşlarca Desteklenen Projede Görev Alma

- Doğu-Kuzeydoğu ve Kafkaslarda En Erken Türk İskân İzlerinin Tespiti- DPT-2004-2008
- Osmaniye Tarihi ve Arkeolojik Araştırmaları-Osmaniye Valiliği-2002
- Doğu Anadolu Yüzey Araştırmaları Projesi 2002/118 (2002-2004)
- Türk Dünyası Yüzey Araştırmaları 2008/22 (2008-2011)

Kazı Çalışmaları

-Ardahan Çıldır Akçakale Adası Kazısı	2004-2005
-Erzurum Kalesi Kazısı	2005-2006-2007-2009
-Van/Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazıları	2001-2003

Yüzey Araştırmaları

- Doğu Anadolu Yüzey Araştırmaları Projesi”, Erzincan-Erzurum-Kars-Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları, (A.Ü.BAP-Kültür ve Turizm Bakanlığı) 2002-2013 Bilim Kurulu Üyeliği
- Uluslararası Erken Dönem Türk İskân İzlerin Araştırılması-Türkiye-Gürcistan-Azerbaycan-İran-Nahcivan-DPT-2004-2008 Bilim Kurulu Üyeliği
- Osmaniye İli Tarihi ve Arkeolojik Yüzey Araştırmaları-Osmaniye Valiliği-2002

Ulusal / Uluslararası Sempozyumlarda Görev Alma

- I. Uluslararası Türk Şöleni- 3-5 Mayıs 2007, Erzurum
- II. Uluslararası Türk Şöleni- 20-24 Mayıs 2009, Erzurum
- III. Uluslararası Türk Şöleni- 17-19 Mayıs 2012, Erzurum